॥ श्रीः ॥

श्रीमदमरसिंहविरचितः

अमरकोषः ।

व्याख्यासुधाख्यया व्याख्यया समेतः ।

तृतीयं काण्डम् ।

विशेष्यनिघ्नैः संकीर्णैर्नानार्थैरव्ययैरपि ।
लिङ्गादिसंग्रहैर्वर्गाः सामान्ये वर्गसंश्रयाः ॥ १ ॥

विशेष्येति ॥ इह सामान्यकाण्डे एतैः कृत्वोपलक्षिता वर्गा उच्यन्ते । कीदृशास्ते वर्गाः । स्वर्गादयः संश्रय आश्रयो येषां ते । सुकृत्यादयो देवासुरमनुष्येष्वेव विशेषणत्वेन, कर्मपरायणादयो व्यापारतया, संबध्यन्ते लिङ्गान्यादौ येषां तानि । तेषां संग्रहाः । आदिना नामानि लङ्का-शेफालिका-इत्यादीनि ॥

अस्मिन्वर्गे लिङ्गज्ञानोपायमाह—

स्त्रीदाराद्यैर्यद्विशेष्यं यादृशैः प्रस्तुतं पदैः ।
गुणद्रव्यक्रियाशब्दास्तथा स्युस्तस्य भेदकाः ॥ २ ॥

स्त्रीति ॥ स्त्रीदारकलत्रादिभिः पदैर्यल्लिङ्गसंख्याविशिष्टैः स्त्रीदारकलत्रादिरूपं यद्विशेष्यं प्रक्रान्तम्, गुणादिशब्दास्तल्लिङ्गसंख्याविशिष्टास्तस्य विशेषणानि स्युः । तथा हि 'सुकृतिनी स्त्री, सुकृतिनो दाराः, सुकृति कलत्रम्' । 'दण्डिनी स्त्री, दण्डिनो दाराः, दण्डि कलत्रम्' । 'पाचिका स्त्री, पाचका दाराः, पाचकं कलत्रम्' ॥

सुकृती पुण्यवान्धन्यः

स्विति ॥ सुकृतमस्यास्ति । इनिः (५।२।११५) ॥ (१) ॥*॥ पुण्यमस्यास्ति । मतुप् (५।२।९४) ॥ (२) ॥*॥ धनं लब्धा । 'धनगणं लब्धा' (४।४।८४) इति यत् । 'धन्या धात्र्यामलक्योः स्याद्धन्यं पुण्यवति त्रिषु' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि '**सभाग्यस्य**' ॥

महेच्छस्तु महाशयः ।

मेति ॥ महतीच्छा यस्य ॥ (१) ॥*॥ '**आशयः** स्यादभिप्राये मानसाधारयोरपि' (इति मेदिनी) । महानाशयोऽस्य ॥ (२) ॥*॥ द्वे '**महाभिलाषस्य**' ॥

हृदयालुः सुहृदयः

हृति ॥ प्रशस्तं हृदयमस्य । 'हृदयाच्चालुरन्यतरस्याम्' (वा० ५।२।१२२) ॥ (१) ॥*॥ शोभनं हृदयमस्य । मित्रत्वाविवक्षणाच्च हृद्भावः ॥*॥ '**सहृदयः**' इति वा पाठः ॥ सह हृदयेन । 'तेन सह-' (२।२।२८) इति बहुव्रीहिः ॥ (२) ॥*॥ प्राणिमात्रस्य तथात्वादत्र प्रशस्तहृदयपरत्वं हृदयशब्दस्य ॥*॥ द्वे '**शुद्धमनसः**' ॥

महोत्साहो महोद्यमः ॥ ३ ॥

मेति ॥ महानुत्साहोऽस्य ॥ (१) ॥*॥ महानुद्यमोऽस्य ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे '**दुःसाध्यकृत्येऽपि साधनपरस्य**' ॥

प्रवीणे निपुणाभिज्ञविज्ञनिष्णातशिक्षिताः ।
वैज्ञानिकः कृतमुखः कृती कुशल इत्यपि ॥ ४ ॥

प्रेति ॥ प्रकृष्टा वीणास्य । यद्वा वीणया प्रगायति, प्रगीयते वा । 'सत्याप-' (३।१।२५) इति णिजन्ताद् पचाद्यच् (३।१।१३३) । कर्मणि घञ् (३।३।१९) वा 'एरजण्यन्तानाम्' इति नाच् (३।३।५६) ॥ (१) ॥*॥ निपुणति । 'पुण कर्मणि शुभे' (तु० प० से०) । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः ॥ (२) ॥*॥ अभि जानाति । 'आतश्चोपसर्गे' (३।१।१३६) इति कः ॥ (३) ॥*॥ (४) ॥*॥ न्यष्णासीत् । 'गत्यर्था-' (३।४।७२) इति क्तः । 'निनदीभ्याम्-' (८।३।८९) इति षत्वम् ॥ (५) ॥*॥ शिक्षा जातास्य । तारकादिः (५।२।३६) । यद्वा अशिक्षिष्ट । 'शिक्ष विद्योपादाने' (भ्वा० आ० से०) । अकर्मकत्वात्कर्तरि क्तः (३।४।७२) ॥ (६) ॥*॥ विज्ञानं बुद्धिः । 'विज्ञानं यज्ञं तनुते' इति श्रुतेः । विज्ञाने नियुक्तः । 'तत्र नियुक्तः' (४।४।६९) इति ठक् । यद्वा विज्ञानेन जयति । 'तेन दीव्यति-' (४।४।२) इति ठक् । यत्तु

१—'एरजण्यन्तानाम्' इति तु वचनमनार्षम्—इति 'एरच्' (३।३।५६) सूत्रे कैयटः ॥

विज्ञानं नैपुण्यम् । तेन व्यवहरति । 'तेन दीव्यति–' (४।४।२) इत्यादिना ठक्—इत्यभाणि मुकुटेन । तन्न । उक्तसूत्रे 'व्यवहरति' इत्यस्यानुपादानात् । 'कठिनान्त–' (४।४।७२) इति सूत्रेऽर्थोपादानेऽपि विज्ञानस्यानुपादानात् ॥*॥ व्रीह्यादि (५।२।११६) ठनि '**विज्ञानिकः**' इत्यपि ॥ (७) ॥*॥ कृतं मुखमस्य । सर्वस्य कृतमुखत्वादत्र कृतशब्दस्य संस्कृतपरत्वम् ॥ (८) ॥*॥ कृतं कर्म प्रशस्तमस्य । इनिः (५।२।११५) ॥ (९) ॥*॥ कुशान् लाति । कः (३।२।३) । कौ पृथिव्यां शलति वा । 'शल चलने' (भ्वा० प० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । णिजर्थे लक्षणा वा । कौ शलति चालयति राजकार्याणि । यद्वा '**कुः** पापेषदर्थयोः' । कोः पापात् शलति बुद्धिवैभवात् । '**कुशलः** शिक्षिते त्रिषु । क्षेमे च सुकृते चापि पर्याप्तौ च नपुंसकम्' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (१०) ॥*॥ दश '**कुशलस्य**' ॥

पूज्यः प्रतीक्ष्यः

प्विति ॥ पूज्यते । 'पूज पूजायाम्' (चु० प० से०) । 'अचो यत्' (३।१।९७) । '**पूज्यः** श्वशुरवन्द्ययोः' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ प्रतीक्ष्यते । 'ईक्ष दर्शने' (भ्वा० आ० से०) । 'ऋहलोर्ण्यत्' (३।१।१२४) । '**प्रतीक्ष्यः** प्रतिपाल्ये स्यात्पूज्ये च' (इति हैमः) ॥ (२) ॥*॥ द्वे '**पूज्यस्य**' ॥

सांशयिकः संशयापन्नमानसः ।

सांशेति ॥ संशयमापन्नः । 'संशयमापन्नः' (५।१।७३) इति ठक् ॥ (१) ॥*॥ संशयमापन्नं यस्य, यस्मिन्, वा ॥ (२) ॥*॥ द्वे '**संदेहविषयस्य**', '**संदेहाश्रयस्य**' वा ॥

दक्षिणेयो दक्षिणार्हस्तत्र दक्षिण्य इत्यपि ॥ ५ ॥

देति ॥ दक्षिणामर्हति । 'कडंगरदक्षिणाच्छ च' (५।१।६९) इति छयतौ ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ दक्षिणामर्हति । 'अर्ह पूजायाम्' (भ्वा० प० से०) । 'अर्हः' (३।२।१२) इत्यच् ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि '**दक्षिणायोग्यस्य**' ॥

स्युर्वदान्यस्थूललक्ष्यदानशौण्डा बहुप्रदे ।

स्युरिति ॥ 'मां याचस्व' इति वदति । 'वदेरान्यः' (उ० ३।१०४) । '**वदान्यो** दानशौण्डे स्याचारुवादिनि वाच्यवत्' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ स्थूलं कूटं लक्ष्यमस्य । स्थूलैर्महद्भिर्लक्ष्यते वा । कर्मणि ण्यत् (३।१।१२४) ॥*॥ ('**स्थूललक्ष**' इति) अयकारपाठे तु घञ् (३।३।१९) ॥ (२) ॥*॥ दाने शौण्डः । 'सप्तमी शौण्डैः' (२।१।४१) इति समासः । '**शौण्डो** मत्तेऽपि विख्याते' इति विश्वः ॥ (३) ॥*॥ बहु प्रददाति । 'प्रे दाज्ञः' (३।२।६) इति कः ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि '**अतिदातुः**' ॥

जैवातृकः स्यादायुष्मान्

जैवेति ॥ जीवति । जीवेः आतृकन् वृद्धिश्च (उ० १।७९) । '**जैवातृकः** पुमान्सोमे कृषकायुष्मतोस्त्रिषु' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (१) ॥*॥ अतिशयितमायुरस्य । मतुप् (५।२।९४) 'तसौ मत्वर्थे' (१।४।१९) इति भत्वान्न रुत्वम् (८।२।६६) ॥ (२) ॥*॥ द्वे '**सायुषः**' ॥

अन्तर्वाणिस्तु शास्त्रवित् ॥ ६ ॥

अन्तेति ॥ अन्तर्वाण्यस्य । समासान्तविधेरनित्यत्वान्न कप् । (५।४।१५३) । 'गोस्त्रियोः–' (१।२।४८) इति ह्रस्वः । यद्वा अन्तर्वाणयति । 'वण शब्दे' (भ्वा० आ० से०) । स्वार्थे णिजन्तात् 'अच इः' (उ० ४।१३९) ॥ (१) ॥*॥ शास्त्रं वेत्ति । 'सत्सू–' (३।२।६१) इति क्विप् ॥ (२) ॥*॥ द्वे '**शास्त्रविदः**' ॥

परीक्षकः कारणिकः

पेति ॥ परीक्ष्यते । 'ईक्ष दर्शने' (भ्वा० आ० से०) । ण्वुल् (३।१।१३३) ॥ (१) ॥*॥ '**करणं** हेतुकर्मणोः' (इति मेदिनी) । करणैश्चरति । 'चरति' (४।४।८) इति ठक् ॥ (२) ॥*॥ द्वे '**परीक्षाकारकस्य**' ॥

वरदस्तु समर्धकः ।

वेति ॥ वरं ददाति । कः (३।२।३) । '**वरदः** पुनः । प्रसन्ने शान्तचित्ते च वरदा तु कुमारिका' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ समृध्नोति । 'ऋधु वृद्धौ' (स्वा० प० से०) ण्वुल् (३।१।१३३) ॥ (२) ॥*॥ द्वे '**वरदस्य**' ॥

हर्षमाणो विकुर्वाणः प्रमना हृष्टमानसः ॥ ७ ॥

हेति ॥ हर्षति । 'हृषु अलीके' (भ्वा० प० से०) । 'ताच्छील्य–' (३।२।१२९) इति चानश् । यत्तु—हृष्यति—इति विगृहीतं मुकुटेन । तन्न । दैवादिकत्वाच्छ्यनि सति 'हृष्यमाणः' इत्यापत्तेः ॥ (१) ॥*॥ विकुरुते । चानश् (३।२।१२९) । शानच् (३।२।१२४) वा ॥ (२) ॥*॥ प्रकृष्टं मनो यस्य ॥ (३) ॥*॥ हृष्टं मानसमस्य ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि '**हर्षितमनसः**' ॥

दुर्मना विमना अन्तर्मनाः स्यात्

द्विति ॥ दुःस्थितं मनोऽस्य ॥ (१) ॥*॥ विगतं विविधं वा मनोऽस्य ॥ (२) ॥*॥ अन्तर्मनोऽस्य ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि '**दुःखितमनसः**' ॥

उत्क उन्मनाः ।

उत्क इति ॥ उद्गतं मनोऽस्य । 'उत्क उन्मनाः' (५।२।८०) इत्युद्गतमनस्कवृत्तेरुच्छब्दात्स्वार्थे कन् ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ द्वे '**उत्कण्ठितमनसः**' ॥

१—वाणिरम्बु । 'व्यूतौ मूल्ये सरस्वत्याम्' इति हैमादिकोषेषु 'यद्वाणिसद्वाणिनी' इत्यादि महाकविप्रयोगेषु इस्वान्तस्यापि वाणिशब्दस्य दर्शनेन तेन समासे तु क्लेशोऽयं नाङ्गीकरणीयः ॥

दक्षिणे सरलोदारौ

देति ॥ दक्षते । 'दक्ष वृद्धौ शीघ्रार्थे च' (भ्वा० आ० से०) । 'द्रुदक्षिभ्यामिनन्' (उ० २।५०) । 'दक्षति' इति परस्मैपदप्रयोगस्तु मुकुटस्य चिन्त्यः । '**दक्षिणो** दक्षिणोद्भूतसरलच्छन्दवर्तिषु । अवामे त्रिषु यज्ञादिविधिदाने दिशि स्त्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ सरति । 'सृ गतौ' (भ्वा० प० अ०) अलच् (उ० १।१०६) । '**सरलः** पूतिकाष्ठे नाथोदारावक्रयोस्त्रिषु' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ उत्कृष्टमा समन्ताद् राति । 'आतश्च–' (३।१।१३६) इति कः । उदर्यते । 'ऋ गतिप्रापणयोः' (भ्वा० आ० से०) । कर्मणि घञ् (३।३।१९) वा । '**उदारो** दातृमहतोर्दक्षिणेऽप्यभिधेयवत्' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि '**ऋज्वाशयस्य**' ॥

सुकलो दातृभोक्तरि ॥ ८ ॥

स्विति ॥ सुकल्यते । 'कल शब्दसंख्यानयोः' (भ्वा० आ० से०) । 'ईषद्दुः–' (३।३।१२६) इति खल् । शोभना कला यस्य, इति वा ॥ (१) ॥*॥ एकम् '**दातृभोक्त्रोः**' ॥

तत्परे प्रसितासक्तौ

तेति ॥ परमुत्तमं यस्य । तेन पूर्यते । 'पॄ पालनपूरणयोः' (जु० प० से०) 'ऋदोरप्' (३।३।५७) वा ॥ (१) ॥*॥ प्रासायि । 'षिञ् बन्धने' (स्वा० उ० अ०) । कर्मणि क्तः (३।२।१०२) ॥ (२) ॥*॥ असञ्जि । 'षञ्ज सङ्गे' (भ्वा० प० अ०) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि '**तात्पर्ययुक्तस्य**' ॥

इष्टार्थोद्युक्त उत्सुकः ।

इष्टेति ॥ इष्टश्चासावर्थश्च । तत्र उद्युक्तः ॥ (१) ॥*॥ उद् उद्योगं, सवति । 'षु प्रसवैश्वर्ययोः' (भ्वा० प० अ०) सुनोति वा 'षुञ् अभिषवे' (स्वा० उ० अ०) । विचि (३।२।७५) संज्ञापूर्वकत्वाद्गुणाभावः । क्विपि (३।२।७६) । आगमशास्त्रस्यानित्यत्वात्तुगभावो वा । ततः 'संज्ञायां कन्' (५।३।७५) । यद्वा उत्सुवति । 'षू प्रेरणे' (तु० प० से०) । मितद्र्वादित्वात् (वा० ३।२।१८०) डुः । 'सत्सू–' (३।२।६१) इति क्विप् वा । कनि (ज्ञापि० ५।४।५) 'केऽणः' (७।४।१३) इति ह्रस्वः ॥ (२) ॥*॥ द्वे '**इष्टार्थोद्यमवतः**' ।—पञ्चापि तत्परपर्यायाः इत्येके ॥

प्रतीते प्रथितख्यातवित्तविज्ञातविश्रुताः ॥ ९ ॥

प्रेति ॥ प्रत्येकमगात् । प्रतीयते स्म, इति वा 'इण् गतौ' (अ० प० अ०) । गत्यर्थत्वात् कर्तरि (३।४।७२), कर्मणि (३।२।१०२) वा क्तः ॥ (१) ॥*॥ प्रथते स्म । 'प्रथ प्रख्याने' (भ्वा० आ० से०) । अकर्मकत्वात् कर्तरि (३।४।७२) क्तः ॥ (२) ॥*॥ अख्यायि । 'ख्यै प्रकथने' (अ० प० अ०) । 'चक्षिङः ख्याञ्' (२।४।५४) वा । क्तः (३।२।१०२) ॥ (३) ॥*॥ अवेदि । 'विद्लृ लाभे' (तु० उ० अ०) । क्तः (३।२।१०२) । 'वित्तो भोगप्रत्यययोः' (८।२।५८) इति साधुः ॥ (४) ॥*॥ व्यज्ञायि । 'ज्ञा अवबोधने' (क्र्या० प० अ०) । क्तः (३।२।१०२) यद्वा विजानाति । 'मतिबुद्धि–' (३।२।१८८) इति क्तः ॥ (५) ॥*॥ व्यश्रावि । 'श्रु श्रवणे' (भ्वा० प० अ०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (६) ॥*॥ षट् '**प्रसिद्धस्य**' ॥

गुणैः प्रतीते तु कृतलक्षणाहतलक्षणौ ।

ग्विति ॥ कृतमुच्चारितं लक्षणं नामास्य । '**लक्षणं** नाम्नि चिह्ने च' इति विश्वः ॥ (१) ॥*॥ '**आहतं** गुणितेऽपि स्यात्' इति विश्वः । आहतमभ्यस्तं लक्षणं यस्य ॥ (२) ॥*॥ द्वे '**गुणैः प्रसिद्धस्य**' ॥

इभ्य आढ्यो धनी

इभ्य इति ॥ इभमर्हति । दण्डादित्वात् (५।१।६६) यः । यद्वा एः कामाद् भ्यसते । 'भ्यस भये' (भ्वा० आ० से०) । 'अन्येभ्योऽपि–' वा० (३।२।१०१) इति डः । '**इभ्यो** धनवतीभ्यां तु वरेण्यां सल्लकीतरौ' इति हेमचन्द्रः ॥ (१) ॥*॥ आध्यायति । 'आतः–' (३।१।१३६) इति कः । पृषोदरादिः (६।३।१०९) ॥ (२) ॥*॥ बहुधनमस्य । इनिः (५।२।११५) ॥ (३) ॥* त्रीणि '**बहुधनस्य**' ॥

स्वामी त्वीश्वरः पतिरीशिता ॥ १० ॥

अधिभूर्नायको नेता प्रभुः परिवृढोऽधिपः ।

स्वेति ॥ स्वमस्यास्ति । 'स्वामिन्नैश्वर्ये' (५।२।१२६) इति साधुः । '**स्वामी** प्रभुविशाखयोः' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ ईष्टे । 'ईश ऐश्वर्ये' (अ० आ० से०) । 'स्थेश–' (३।२।१७५) इति वरच् । 'ईश्वरो मन्मथे शंभौ नाढ्ये स्वामिनि वाच्यवत् । **ईश्वरी चेश्वरो**मायाम्' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (२) ॥*॥ पाति 'पा रक्षणे' (अ० प० अ०) । 'पातेर्डतिः' (उ० ४।५७) । '**पति**र्धवे ना त्रिष्वीशे' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ ईष्टे । 'तृन्' (३।२।१३५) । तृच् (३।१।१३३) वा ॥ (४) ॥*॥ अधिभवति । 'भुवः संज्ञान्तरयोः' (३।२।१७९) इति क्विप् ॥ (५) ॥*॥ नयति । 'णीञ् प्रापणे' (भ्वा० उ० से०) । ण्वुल् (३।१।१३३) । 'नायको नेतरि श्रेष्ठे हारमध्यमणावपि' इति विश्वहेमचन्द्रौ ॥ (६) ॥*॥ तृच् (३।१।१३३) ॥ (७) ॥*॥ प्रभवति । 'विप्रसंभ्यः–' (३।२।१८०) इति डुः ॥ (८) ॥*॥ परिवर्हति । परिवृंहति वा । 'वृह वृहि वृद्धौ' (भ्वा० प० से०) । 'प्रभौ परिवृढः' (७।२।२१) इति साधुः ॥ (९) ॥*॥ अधि पाति । 'आतश्चोपसर्गे' (३।१।१३६) इति कः ।—मूलविभुजादिः (वा० ३।२।५)—इति मुकुटोक्तिश्चिन्त्या ॥ (१०) ॥*॥ दश '**अधिपतेः**' ॥

१—अस्य सार्वधातुकमात्रविषयत्वादत्र लेखो निर्मूलः ॥

अधिकर्द्धिः समृद्धः स्यात्

अधीति ॥ अधिका ऋद्धिरस्य ।—'ऋधु वृधौ' (स्वा० प० से०) इति धातूपन्यासो मुकुटस्य व्यर्थः ॥ (१) ॥*॥ समृध्नोति स । 'ऋधु वृद्धौ' (स्वा० प० से०)। अकर्मकत्वात् क्तः (३।४।७२) ॥ (२) ॥*॥ द्वे '**अतिसंपन्नस्य**' ॥

कुटुम्बव्यापृतस्तु यः ॥ ११ ॥

स्यादभ्यागारिकस्तस्मिन्नुपाधिश्च पुमानयम् ।

क्विति ॥ कुटुम्बपोषणे संसक्तः । व्याप्रियते स । 'पृङ् व्यायामे' (तु० आ० अ०) । अकर्मकत्वात् क्तः, (३।४।७२) । '**व्यापृत**स्तरुणो युवा' इति बोपालितः ॥ (१) ॥*॥ अभ्यागारे नियुक्तः । 'अगारान्ताट्ठन्' (४।४।७०) । अभि अधिक आगारिको वा ॥ (२) ॥*॥ आधानमाधिः । 'उपसर्गे' (३।३।९२) इति किः । उपगत आधिम् । 'अत्यादयः–' (वा० २।२।१८) इति समासः । यत्तु—उपादधाति कुटुम्बम्—इति विगृह्य—'उपसर्गे' (३।३।९२) इति किः—इत्युपन्यस्तं मुकुटेन । तन्न । कर्तरि किप्रत्ययास्मरणात् । '**उपाधि**र्धर्मचिन्तायां कुटुम्बव्यापृते छले' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि '**कुटुम्बव्यापृतस्य**' ॥

वराङ्गरूपोपेतो यः सिंहसंहननो हि सः ॥ १२ ॥

वरेति ॥ अङ्गानि च रूपं च, अङ्गरूपाणि । वराणि च तान्यङ्गरूपाणि च । तैरुपेतः ॥*॥ सिंहं श्रेष्ठं संहननमस्य । संहनने सिंहः इति वा । राजदन्तादिः (२।२।३१) ॥ (१) ॥*॥ एकम् '**सौन्दर्योपेतस्य**' ॥

निर्वार्यः कार्यकर्ता यः संपतन् सत्त्वसंपदा ।

नीति ॥ निश्चयेन व्रियते । 'वृञ् वरणे' (स्वा० उ० से०)। 'ऋहलोर्ण्यत्' (३।१।१२४) ॥*॥ '**निर्धार्यः**' इति पाठे 'धृञ् धारणे' (भ्वा० उ० अ०) इति साधुः ॥ (१) ॥*॥ 'व्यसनेऽभ्युदये वापि ह्यविकारं सदा मनः । तत्तु सत्त्वमिति प्रोक्तम्' । तत्संपदा संपतन् उद्यमं । कुर्वन् 'संयुक्तः' इति वा पाठः ॥*॥ एकं '**निःशङ्ककार्यकर्तुः**' ॥

अवाचि मूकः

अवेति ॥ न वाग्यस्य ॥ (१) ॥*॥ 'मू' इति कायति । 'आतोऽनुप–' (३।२।३) इति कः । यत्तु—मूयते बध्यते वागस्य । 'मूङ् बन्धने' (भ्वा० आ० से०) । बाहुलकात् अवतिमवतिभ्याम् कक्—इति मुकुटेनोक्तम् । तन्न । धातुप्रत्ययानां कारकेषु विहितत्वात्संबन्धे विधानाभावात् । अवतेः प्रयोजनाभावात् । 'धातोः' इत्येकत्वविवक्षणेन धातुसमुदायात् प्रत्ययाभावाच्च । उक्तसूत्राभावाच्च । '**मूको** दैत्यावाग्दीनेषु,' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ द्वे '**मूकस्य**' ॥

अथ मनोजवः स पितृसंनिभः ॥ १३ ॥

मनो जवं वेगवद्यस्मिन् । यत्तु—मनो जवति प्रविशतीति । अच् (३।१।१३४)—इति मुकुटेनोक्तम् । तन्न । उक्तविग्रहात्पितृसंनिभस्यालाभात् । अधिकरणविवक्षायां ल्यचोऽसंभवात् । अपः (३।३।५७) औचित्यात् । 'मनोजवपितृसधर्माणः' इति नाममाला ॥*॥ स्वामी तु–'**मनोजवसः**' चमसादिवत्—इत्याह ॥ (१) ॥*॥ पितेव सम्यग्विभाति । 'भा दीप्तौ' (अ० प० अ०)। 'आतश्चोपसर्गे' (३।१।१३६) इति कः ॥ (२) ॥*॥ द्वे '**पितृसमस्य**' ॥

सत्कृत्यालंकृतां कन्यां यो ददाति स कूकुदः ।

सेति ॥ कोकते । 'कुक आदाने' (भ्वा० आ० से०) । 'इगुपध–' (३।१।१३५) इति कः । पृषोदरादिः (६।३।१०९)। यद्वा कवनम् । कूः । 'कूङ् शब्दे' (तु० आ० से०) । संपदादिः (वा० ३।३।१०८) । कुवः शब्दस्य कुर्भूः कीर्तिभूमिः' इति यावत् । कूकं ददाति, कूका दायति वा । 'दैप् शोधने' (भ्वा० प० अ०) । 'आतोऽनुप–' (३।२।३) इति 'सुपि–' (३।२।४) इति योगविभागाद्वा कः ॥ (१) ॥*॥ एकम् '**सत्कारपूर्वं कन्यादातुः**' ॥

लक्ष्मीवांल्लक्ष्मणः श्रीलः श्रीमान्

लेति ॥ लक्ष्मीरस्यास्ति । मतुप् । (५।२।९४) ॥ (१) ॥*॥ 'लक्ष्म्या अ च' (ग० ५।२।१००) इति 'पामादित्वान्नः' अत्वं च । '**लक्ष्मणा** त्वोषधीभेदे सारस्यामपि योषिति । रामभ्रातरि पुंसि स्यात्सश्रीके चाभिधेयवत्' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ श्रीरस्यास्ति । सिध्मादित्वात् (५।२।९७) लच् । श्रियं लाति वा ॥*॥ कपिलिकादित्वात् (वा० ८।२।१८) लत्वे '**श्लीलः**' इत्यपि ॥ (३) ॥*॥ मतुब् (५।२।९४) अपि ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि '**श्रीमतः**' ॥

स्निग्धस्तु वत्सलः ॥ १४ ॥

स्नीति ॥ स्निह्यति स । 'ष्णिह प्रीतौ' (दि० प० अ०) । अकर्मकत्वात् (३।४।७२) क्तः । 'वा द्रुह–' (८।२।३३) इति वा घः ॥ (१) ॥*॥ '**वत्सः** पुत्रादिवर्षयोः' (इति मेदिनी) । वत्से पुत्रादिस्नेहपात्रेऽभिलाषोऽस्यास्ति । 'वत्सांसाभ्याम्–' (५।२।९८) इति लच् ॥ (२) ॥*॥ द्वे '**वत्सलस्य**' ॥

स्याद्दयालुः कारुणिकः कृपालुः सूरतः समाः ।

स्येति ॥ 'स्पृहिगृहि–' (३।२।१५८) इत्यालुच् ॥ (१) ॥*॥ करुणा शीलमस्य । 'शीलम्' (४।४।६१) इति ठक् ॥ (२) ॥*॥ कृपां लाति । मितद्र्वादित्वात् (वा० ३।२।१८०) डुः ॥ (३) ॥*॥ शोभन उः शंभुः । सूः । स्वि रतः, रतं वा यस्य । यद्वा सुरमते । 'सौ रमेः क्तो दमेः पूर्वपदस्य च दीर्घः' (उ० ५।१४) । यत्तु—'तातपलितसूरताः' इति रमेः

क्तः दीर्घश्च—इति वचनमुपन्यस्तं मुकुटेन । तत् पञ्चपाद्यादौ न लभ्यते ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि '**दयालोः**' ॥

स्वतन्त्रोऽपावृतः स्वैरी स्वच्छन्दो निरवग्रहः ॥ १५ ॥

स्वेति ॥ स्व आत्मा तन्त्रं प्रधानमस्य ॥ (१) ॥*॥ अपगतमावृतमावरणमस्य । '**अपावृतस्तु** पिहिते स्वतन्त्रेऽपि च वाच्यवत्' (इति विश्वमेदिन्यौ) ॥ (२) ॥*॥ स्वेनेरितुं शीलमस्य । 'ईर गतौ' (अ० आ० से०)। 'सुप्यजातौ–' (३।२।७८) इति णिनिः । 'स्वादीरेरिणोः' (भ्वा० ६।१।८९) इति वृद्धिः ॥ (३) ॥*॥ स्वः छन्दोऽभिलाषो यस्य ॥ (४) ॥*॥ निष्क्रान्तोऽवग्रहान्नियमात् । 'निरादयः–' (वा० २। २।१८) इति समासः ॥ (५) ॥*॥ पञ्च '**स्वतन्त्रस्य**' ॥

परतन्त्रः पराधीनः परवान्नाथवानपि ।

पेति ॥ परस्तन्त्रं प्रधानं यस्य ॥ (१) ॥*॥ परस्मिन्नधि । 'सप्तमी शौण्डैः' (२।१।४०) इति समासः । 'अषडक्ष–' (५। ४।४।७) इति खः । यत्तु—परोऽध्युपर्यस्य—इति विगृहीतम् । तन्न । शौण्डादिष्वधिपाठवैयर्थ्यापातात् ॥ (२) ॥*॥ परः स्वाम्यस्यास्ति । मतुप् (५।२।९४) ॥ (३) ॥*॥ नाथोऽस्यास्ति ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि '**परतन्त्रस्य**' ॥

अधीनो निघ्न आयत्तोऽस्वच्छन्दो गृह्यकोऽप्यसौ १६

अधीति ॥ इनमधिगतः । 'अत्यादयः–' (वा० २।२। १८) इति समासः । अधि उपरि, इनोऽस्य इति वा ॥ (१) ॥*॥ निहन्यते निगृह्यते । हन्तेः 'घञर्थे कः' (वा० ३।३। ५८) ॥ (२) ॥*॥ आयतते स्म । 'यती प्रयत्ने' (भ्वा० आ० से०)। अकर्मकत्वात् (३।४।७२) क्तः ॥ (३) ॥*॥ न स्वः छन्दोऽस्य ॥ (४) ॥*॥ गृह्यते । 'ग्रह उपादाने' (क्र्या० उ० से०)। 'पदास्वैरि–' (३।१।११९) इति क्यप्। स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५)। '**गृह्यको** निघ्नके छेके' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (५) ॥*॥ पञ्च '**अधीनसामान्यस्य**' ॥ एके तु नवभिः पर्यायमाहुः ॥

खलपूः स्याद्बहुकरः

खेति ॥ 'खलं भूस्थानकल्केषु' इति विश्वः । खलं पुनाति । 'पूञ् पवने' (क्र्या० उ० से०)। क्विप् (३।२।७६) ॥ (१) ॥*॥ बहु करोति, भुवं संमार्ष्टि । 'किंयत्तद्बहुष्वज्विधानम्' (वा० ३।२।२१) इत्यच् । स्त्रियां बहुकरा । यत्तु—ताच्छील्यविवक्षायां तु टः (३।२।२०) एव । स्त्रियां 'बहुकरी'—इत्युक्तं मुकुटेन । तन्न । टापवादत्वेनाज्विधानात् ॥ (२) ॥*॥ द्वे '**भुवं मार्जयतः**' ॥

दीर्घसूत्रश्चिरक्रियः ।

दीति ॥ '**सूत्रं** तन्तुव्यवस्थयोः' इति विश्वः । दीर्घं सूत्रं व्यवस्था यस्य ॥ (१) ॥*॥ चिरा क्रिया यस्य ॥ (२) ॥*॥ द्वे '**अतिविलम्बेन क्रियासंपादकस्य**' ॥

जाल्मोऽसमीक्ष्यकारी स्यात्

जेति ॥ जालयति, जाल्यते वा । 'जल अपवारणे' (चु० प० से०)। बाहुलकान्मः ।—धूमवन् मः—इति मुकुटस्तु चिन्त्यः । 'इषियुधि–' (उ० १।४५) इति सूत्रे जलेग्रहणात् । धूमेऽपि गुणप्रसङ्गात् 'मक्' इति वक्तुं युक्तत्वाच्च । '**जाल्मस्तु** पामरे । असमीक्ष्यकारिणि च' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ असमीक्ष्याविचार्य कर्तुं शीलमस्य । 'सुपि–' (३। २।७८) इति णिनिः ॥ (२) ॥*॥ द्वे '**अविचारिणः**' ॥

कुण्ठो मन्दः क्रियासु यः ॥ १७ ॥

किति ॥ कुण्ठति । 'कुठि प्रतिघाते आलस्ये च' (भ्वा० प० से०)। पचाद्यच् (३।१।१३४)। ('**कुण्ठोऽ**कर्मण्यमूर्खयोः' इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ एकं '**मन्दक्रियस्य**' ॥

कर्मक्षमोऽलंकर्मीणः

केति ॥ कर्मसु क्षमः ॥ (१) ॥*॥ 'सप्तमी' (२।१।४०) इति योगविभागात्समासः ॥ (१) ॥*॥ कर्मणे क्रियायै अलं समर्थः । 'प्राप्तापन्नालंपूर्व–' (वा० २।४।२६) इति परवल्लिङ्गनिषेधात्समासः । 'पर्यादयः–' (वा० २।२।१८) इति वा । 'अषडक्ष–' (५।४।७) इति खः ॥ (२) ॥*॥ द्वे '**क्रियाकरणे समर्थस्य**' ॥

क्रियावान् कर्मसूद्यतः ।

क्रीति ॥ क्रियास्यास्ति । मतुप् (५।२।९५) ॥ (१) ॥*॥ एकम् '**उद्योगोद्यतस्य**' ॥

स कार्मः कर्मशीलो यः

स इति ॥ कर्म शीलमस्य । 'छत्रादिभ्यो णः' (४।४।६२) वा । स्त्रियां कार्मी ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ द्वे '**कर्मसु फलमनपेक्ष्य प्रवृत्तस्य**' ॥

कर्मशूरस्तु कर्मठः ॥ १८ ॥

केति ॥ कर्मणि शूरः । सप्तमीसमासः (२।१।४०) ॥ (१) ॥*॥ 'कर्मणि घटोऽठच्' (५।२।३५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे '**प्रयत्नेन प्रारब्धकर्मपरिसमापकस्य**' ॥

भरण्यभुक्कर्मकरः

भेति ॥ भरण्यं वेतनं भुङ्क्ते । क्विप् (३।२।७६) ॥*॥ क्वचित् '**कर्मण्यभुक्**' इति पाठः । तत्र कर्मणि साधु । 'तत्र साधुः' (४।४।९८) इति यत् । कर्मण्यं वेतनम् ॥ (१) ॥*॥ कर्म करोति । 'कर्मणि भृतौ' (३।२।२२) इति टः ॥ (२) ॥*॥ द्वे '**मूल्येन कर्म कुर्वतः**' अयं शूद्रवर्गे उक्तोऽपि 'भरण्यभुग्' इति पर्यायान्तरकथनार्थमनूदितः ॥

कर्मकारस्तु तत्क्रियः ।

केति ॥ कर्म करोति । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) ॥ (१) ॥*॥ 'तत्क्रियः कर्मकारक्रियः' 'अभृतक्रियः' इत्यर्थः ॥*॥ '**यो वेतनं विना कर्म करोति तस्य**' एकम् ॥

अपस्नातो मृतस्नातः

अपेति ॥ अपकृष्टं स्नातः। 'प्रादयो गताद्यर्थे' (वा० २।२।१८) इति समासः ॥ (१) ॥*॥ मृते स्नातः। सप्तमीसमासः (२।१।४०) ॥ (२) ॥*॥ द्वे **'मृतमुद्दिश्य स्नातस्य'** ॥

आमिषाशी तु शौष्कलः ॥ १९ ॥

आमीति ॥ आमिषमश्नाति। 'अश भोजने' (क्र्या० प० से०)। 'सुपि–' (३।२।७८) इति णिनिः ॥ (१) ॥*॥ **'शुष्कली** शुष्कमांसेऽपि मांसपात्रेऽपि सा मता'। तामत्ति। 'शेषे' (४।२।९२) इत्यण्। स्वामी तु **'शाष्कलः'** इति पाठति। तत्र पृषोदरादिः (६।३।१०९) ॥*॥ संज्ञापूर्वकत्वाद्वृद्ध्यभावोऽपि। **'शुष्कलः** शुष्कमांसस्य फणिके पिशिताशिनि' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ द्वे **'मांसाशिनः'** ॥

बुभुक्षितः स्यात्क्षुधितो जिघत्सुरशनायितः।

ब्विति ॥ बुभुक्षा जातास्य। तारकादित्वात् (५।२।३६) इतच् ॥ (१) ॥*॥ क्षुध्यति स्म। अकर्मकत्वात् (३।४।७२) क्तः। 'वसतिक्षुधोः–' (७।२।५२) इतीट् ॥ (२) ॥*॥ अत्तुमिच्छुः। अदेः सनि 'लुङ्सनोर्घस्लृ' (२।४।३७)। 'सनाशंस–' (३।२।१६८) इत्युः ॥ (३) ॥*॥ अशनस्येच्छा। 'अशनाया–' (७।४।३४) इति साधुः। अशनाया जातास्य। तारकादिः (५।२।३६) ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि **'क्षुधितस्य'** ॥

परान्नः परपिण्डादः

पेति ॥ परस्यान्नम्। परान्नं नित्यमस्य। 'अर्शआदिभ्योऽच्' (५।२।१२७) ॥ (१) ॥*॥ **'पिण्डमाजीवने'** इति धरणिः। परस्य पिण्डम्। तदत्ति। 'कर्मण्यण्' (३।२।१) ॥ ॥*॥ द्वे **'परान्नजीवनस्य'** ॥

भक्षको घस्मरोऽद्मरः ॥ २० ॥

भेति ॥ भक्षयति। 'भक्ष अदने' (चु० प० से०)। ण्वुल् (३।१।१३३) ॥ (१) ॥*॥ घसति 'घस्लृ अदने' (भ्वा० प० अ०)। 'सृघस्यदः क्मरच्' (३।२।१६०) ॥ (२) ॥*॥ अत्ति ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि **'भक्षणपरस्य'** ॥

आद्यूनः स्यादौदरिको विजिगीषाविवर्जिते।

आद्यिति ॥ आदेवीत्। अकर्मकत्वात् क्तः (३।४।७२)। 'दिवोऽविजिगीषायाम्' (८।२।४९) इति निष्ठानत्वम्। 'यस्य विभाषा' (७।२।१५) इति नेट् ॥ (१) ॥*॥ उदरे प्रसितः। 'उदराट्ठगाद्यूने' (५।२।६७) इति ठक् ॥ (२) ॥*॥ द्वे **'औदरिकस्य'** ॥

उभौ त्वात्मंभरिः कुक्षिंभरिः स्वोदरपूरके ॥ २१ ॥

विति ॥ आत्मानं कुक्षिं च बिभर्ति। 'फलेग्रहिरात्मंभरिश्च' (३।२।२६) इति साधुः ॥ (१) ॥*॥ चात् ('भृञः कुक्ष्यात्मनोर्मुम् च' इति वार्तिकेन च) कुक्षिंभरिः ॥ (२) ॥*॥ द्वे **'स्वोदरपूरकस्य'** ॥

सर्वान्नीनस्तु सर्वान्नभोजी

सेति ॥ सर्वेषामन्नानि। सर्वान्नानि भक्षयति। 'अनुपदसर्वान्न–' (५।२।९) इति खः ॥ (१) ॥*॥ सर्वान्नानि भोक्तुं शीलमस्य। 'सुपि–' (३।२।७८) इति णिनिः ॥ (२) ॥*॥ द्वे **'सर्ववर्णान्नभक्षकस्य'** ॥

गृध्नुस्तु गर्धनः।

लुब्धोऽभिलाषुकस्तृष्णक्

ग्रिति ॥ गर्धनशीलः। 'गृधु अभिकाङ्क्षायाम्' (दि० प० से०)। 'त्रसिगृधि–' (३।२।१४०) इति क्नुः ॥ (१) ॥*॥ 'जुचङ्क्रम्य–' (३।२।१५०) इति युच् ॥ (२) ॥*॥ लुभ्यति। 'लुभ गार्ध्ये' (दि० प० से०)। 'गत्यर्था–' (३।४।७२) इति क्तः। **'लुब्ध** आकाङ्क्षिणि व्याधे' इति हेमचन्द्रः ॥ (३) ॥*॥ अभिलष्यति। 'लष कान्तौ' (भ्वा० उ० से०)। 'लषपतपद–' (३।२।१५४) इत्युकञ् ॥ (४) ॥*॥ तृष्यति। 'ञितृषा पिपासायाम्' (दि० प० से०)। 'स्वपितृषोर्नजिङ्' (३।२।१७२) ॥ (५) ॥*॥ पञ्च **'लुब्धस्य'** ॥

समौ लोलुपलोलुभौ ॥ २२ ॥

सेति ॥ गर्हितं लुम्पति। 'लुपॢ छेदे' (तु० उ० अ०) 'लुपसद–' (३।१।२४) इति यङन्तादच् (३।१।१३४) ॥ (१) ॥*॥ भृशं लुभ्यति। 'लुभ गार्ध्ये' (दि० प० से०)। 'धातोरेकाचः' (३।१।२२) इति यङन्तादच् (३।१।१३४) ॥ (२) ॥*॥ द्वे **'अतिलुब्धस्य'** ॥

उन्मदस्तून्मदिष्णुः स्यात्

उन्मेति ॥ उद्गतो मदो हर्षोऽस्य ॥*॥ क्वचित् **'सोन्मादः'** इति पाठः। तत्र सह उन्मादेन वर्तते। सोपसर्गत्वान्मनेर्घञ् ॥*॥ सु अतिशयित उन्मादोऽस्य। **'सून्मादः'** इत्यपि ॥ (१) ॥*॥ उन्मदनशीलः। 'मदी हर्षे' (दि० प० से०)। 'अलंकृञ्–' (३।२।१३६) इतीष्णुच् ॥ (२) ॥*॥ द्वे **'उन्मादशीलस्य'** ॥

अविनीतः समुद्धतः।

अवीति ॥ न व्यनायि। 'णीञ् प्रापणे' (भ्वा० उ० अ०)। क्तः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥*॥ समुद्धन्ति स्म। समुद्धन्यते स्म, इति वा। हन्तेर्गत्यर्थत्वात् कर्तरि (३।४।७२) कर्मणि (३।२।१०२) वा क्तः। **'समुद्धतं** समुद्गीर्णेऽप्यविनीते च वाच्यवत्' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ द्वे **'उद्धतस्य'** ॥

१—तृष्णाशब्दात् 'तत्करोति–' (वा० ३।१।२६) इति ण्यन्तात् ण्वुलि (३।१।१३३) 'तृष्णकः अदन्तोऽपि' इति सर्वधरः—इति मुकुटः ॥

मत्ते शौण्डोत्कटक्षीबाः

मेति ॥ माद्यति । 'गत्यर्था–' (३।४।७२) इति मदेः क्तः 'न ध्याख्या–' (८।२।५७) इति न निष्ठानत्वम् ॥ (१) ॥*॥ शुण्डायां पानागारे भवः । 'तत्र भवः' (४।३।५३) इत्यण् । '**शौण्डो** मत्ते च विख्याते पिप्पल्यां च भवेत् स्त्रियाम्' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (२) ॥*॥ उद्गतः कट आवरणमावारको वास्य । यद्वा उद्गतमदवृत्तेरुच्छब्दात् स्वार्थे 'संप्रोदश्च' (५।२।२९) इति कटच् । '**उत्कट**स्तीव्रमत्तयोः' इति हैमः ॥ (३) ॥*॥ क्षीबते स्म । 'क्षीबृ मदे' (भ्वा० आ० से०) । अकर्मकत्वात् कर्तरि क्तः (३।४।७२) । 'अनुपसर्गात्–' (८।२।५५) इति साधुः । कः (३।१।१३५) वा ॥*॥ नान्तोऽप्ययम् । 'क्षीबाणौ समबुध्यत' इति व्यासप्रयोगात् । तत्र बाहुलकात् कनिन् ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि '**उन्मत्तस्य**' ॥

कामुके कमितानुकः ॥ २३ ॥
कम्रः कामयिताभीकः कमनः कामनोऽभिकः ।

केति ॥ कामयते । 'कमु कान्तौ' (भ्वा० आ० से०) । 'लषपतपद–' (३।२।१५४) इत्युकञ् । '**कामुकः** कमनेऽशोकपादपे चातिमुक्तके' इति (मेदिनी) ॥*॥ णिङभावे च तृच् (३।१।१३३) ॥ (५) ॥*॥ (२) ॥*॥ अनुकामयते । 'अनुकाभिका–' (५।२।७४) इति साधुः ॥ (३) ॥*॥ 'नमिकम्पि–' (३।२।१६७) इति रः ॥ (४) ॥*॥ अभि कामयते । 'अनुकाभिका–' (५।२।७४) इति साधुः । '**अभिकः** कामुके क्रूरे निर्भये त्रिषु ना कवौ' (इति मेदिनी) ॥ (६) ॥*॥ (९) ॥*॥ 'अनुदात्तेतश्च–' (३।२।१४९) इति युच् । '**कमनः** कामुके कामेऽभिरूपेऽशोकपादपे' (इति मेदिनी) ॥ (७) ॥*॥ णिङन्ताद्युच् (उ० २।७८) ॥ (८) ॥*॥ नव '**कामुकस्य**' ॥

विधेयो विनयग्राही वचनेस्थित आश्रवः ॥ २४ ॥

वीति ॥ विधातुं शक्यः । 'अचो यत्' (३।१।९७) । 'ईद्यति' (६।४।६५) । गुणः (७।३।८४) ॥ (१) ॥*॥ प्रवृत्तौ निवृत्तौ वा विनयं ग्रहीतुं शीलमस्य । 'सुपि–' (३।२।७८) इति णिनिः ॥ (२) ॥*॥ वचने तिष्ठति स्म । 'गत्यर्था–' (३।४।७२) इति क्तः । 'तत्पुरुषे कृति–' (६।३।१४) इत्यलुक् ॥ (३) ॥*॥ आशृणोति । 'श्रु श्रवणे' (भ्वा० प० अ०) पचाद्यच् (३।१।१३४) । '**आश्रवो** वचनस्थिते । प्रतिज्ञायां च क्लेशे च' इति हैमः ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि '**प्रवृत्तिनिवृत्त्योर्विधातुं शक्यस्य**' ॥

वश्यः प्रणेयः

वेति ॥ वशमधीनत्वं गतः । 'वशं गतः' (४।४।८६) इति यत् । '**वश**मायततायां स्यात्' इति विश्वः ॥ (१) ॥*॥ प्रकर्षेण नेतुं शक्यः । 'अचो यत्' (३।१।९७) ॥ (२) ॥*॥ द्वे '**स्वाधीनस्य**' ॥

निभृतविनीतप्रश्रिताः समाः ।

नीति ॥ नितरामभारि । 'भृञ् भरणे' (भ्वा० उ० अ०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥*॥ व्यनायि । 'णीञ्' (भ्वा० उ० से०) । क्तः (३।२।१०२) । '**विनीत**स्तु निभृते निर्जितेन्द्रिये । वाणिजे साधुवाह्यश्वे विनयग्राहिते हिते' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ प्रथममश्रायि गुणैः । 'श्रिञ् सेवायाम्' (भ्वा० उ० से०) क्तः (३।२।१०२) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि '**विनययुक्तस्य**' ॥

धृष्टे धृष्णग्वियातश्च

धृति ॥ धृष्णोति स्म । 'ञिधृषा प्रागल्भ्ये' (स्वा० प० से०) । 'गत्यर्था–' (३।४।७२) इति क्तः । 'धृषिशसी–' (७।२।१९) 'इतीडभावः' ॥ (१) ॥*॥ 'धृषेश्च'[1] इति नजिङ् ॥*॥ '**धृष्णुः**' इति पाठे 'त्रसिगृधि–' (३।२।१४०) इति क्नुः ॥ (२) ॥*॥ विरुद्धं यातं चेष्टितं यस्य । विरुद्धमयासीद्वा । 'गत्यर्था–' (३।४।७२) इति क्तः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि '**निर्लज्जस्य**' ॥

प्रगल्भः प्रतिभान्विते ॥ २५ ॥

प्रेति ॥ प्रगल्भते । 'गल्भ धार्ष्ट्ये' (भ्वा० आ० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) ॥ (१) ॥*॥ प्रतिभानम् । 'आतश्च–' (३।३।१०६) इत्यङ् । 'प्रज्ञा नवनवोन्मेषशालिनी **प्रतिभा** मता' इति रुद्रः । प्रतिभयान्वितः ॥ (२) ॥*॥ द्वे '**प्रत्युत्पन्नमतेः**' ॥

स्यादधृष्टे तु शालीनः

स्येति ॥ शालाप्रवेशमर्हति । 'शालीनकौपीने–' (५।२।२०) इति साधुः ॥ (२) ॥*॥ द्वे '**सलज्जस्य**' ॥

विलक्षो विस्मयान्विते ।

वीति ॥ विशेषेण लक्षयति 'लक्ष आलोचने' (भ्वा० आ० से०) । अच् (३।१।१३४) ॥ (१) ॥*॥ विस्मयेनाश्चर्येणान्वितः ॥ (२) ॥*॥ द्वे '**परकीयधर्मशीलादौ प्राप्ताश्चर्यस्य**' ॥

अधीरे कातरः

अधीति ॥ न धीरो धैर्यं यस्य ॥ (१) ॥*॥ ईषत्तरति । अच् (३।१।१३४) । 'ईषदर्थे' (६।३।१०५) इति कोः कादेशः ॥ (२) ॥*॥ द्वे '**रोगादिलक्षणेनाकुलमनसः**' ॥

त्रस्नौ भीरुभीरुकभीलुकाः ॥ २६ ॥

त्रेति ॥ त्रस्यति । 'त्रसी उद्वेगे' (दि० प० से०) । 'त्रसिगृधि–' (३।२।१४०) इति क्नुः ॥ (१) ॥*॥ बिभेति । 'ञिभी भये' (जु० प० अ०) । 'भियः क्रुक्लुकनौ' (३।२।१७४) । 'क्रुकन्नपि' (वा० ३।२।१७४) । '**भीरु**रार्ते

१—'धृषेश्चेति वाच्यम्' इति काशिकादौ—इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

त्रिलिङ्गः स्याद्भयोषिति योषिति' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (२) ॥*॥ (३) ॥*॥ चत्वारि **'भयशीलस्य'** ॥

आशंसुराशंसितरि

आशेति ॥ आशंसते । 'आङः शसि इच्छायाम्' (भ्वा० आ० से०) । 'सनाशंसभिक्षः–' (३।२।१६८) इत्युः ॥ (१) ॥*॥ 'तृन्' (३।२।१३५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे **'इष्टार्थप्राप्तीच्छोः'** ॥

गृहयालुर्ग्रहीतरि ।

ग्रिति ॥ गृहयति । 'गृह ग्रहणे' चुरादावदन्तः 'स्पृहिगृहि–' (३।२।१५८) इत्यालुच् 'अयामन्ता–' (६।४।५५) इति णेरयादेशः ॥ (१) ॥*॥ (गृह्णाति) । 'ग्रह उपादाने' (क्र्या० उ० से०) । 'तृन्' (३।२।१३५) । 'ग्रहोऽलिटि–' (७।२।३७) इतीटो दीर्घः ॥ (२) ॥*॥ द्वे **'ग्रहणशीलस्य'**॥

श्रद्धालुः श्रद्धया युक्ते

श्रेति ॥ श्रद्दधाति । 'स्पृहि–' (३।२।१५८) इत्यालुच् ॥ (१) ॥*॥ एकम् **'श्रद्धालोः'** ॥

पतयालुश्च पातुके ॥ २७ ॥

पेति ॥ पतयति । 'पत गतौ' (चु० उ० से०) । 'आलुच्' (३।२।१५८) ॥ (१) ॥*॥ (भौवादिकात्) 'लषपत–' (३।२।१५४) इत्युकञ् ॥ (२) ॥*॥ द्वे **'पतनशीलस्य'** ॥

लज्जाशीलोऽपत्रपिष्णुः

लेति ॥ लज्जा शीलमस्य ॥ (१) ॥*॥ अपत्रपते । 'अलंकृञ्–' (३।२।१३६) इतीष्णुच् ॥ (२) ॥*॥ द्वे **'लज्जाशीलस्य'** ॥

वन्दारुरभिवादके ।

वेति ॥ वन्दते । 'वदि अभिवादनस्तुत्योः' (भ्वा० आ० से०) । 'शृवन्द्योरारुः' (३।२।१७३) ॥ (१) ॥*॥ अभिवादयति । ण्वुल् (३।१।१३३) ॥ (२) ॥*॥ द्वे **'वन्दनशीलस्य'** ॥

शरारुर्घातुको हिंस्रः

शेति ॥ शृणाति । 'शॄ हिंसायाम्' (क्र्या० प० से०) । आरुः (३।२।१७३) ॥ (१) ॥*॥ हन्ति । 'लषपत–' (३।२।१५४) इत्युकञ् ॥ (२) ॥*॥ हिनस्ति । 'हिसि हिंसायाम्' (रु० प० से०) । 'नमिकम्पि–' (३।२।१६७) इति रः । **'हिंस्रा** काकादनीमांस्योः स्त्रियां स्याद्घातुकेऽन्यवत्' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि **'हिंसाशीलस्य'** ॥

स्याद्वर्धिष्णुश्च वर्धनः ॥ २८ ॥

स्येति ॥ वर्धते । 'वृधु वृद्धौ' (भ्वा० आ० से०) । 'अलंकृञ्' (३।२।१३६) इतीष्णुच् ॥ (१) ॥*॥ 'अनुदात्तेतश्च–' (३।२।१४९) इति युच् । **'वर्धनं** छेदने वृद्धौ **वर्धनी** तु गलन्तिका' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ द्वे **'वर्धनशीलस्य'** ॥

उत्पतिष्णुस्तूत्पतिता

उत्पेति ॥ उत्पतति । 'पत गतौ' (भ्वा० प० से०) इष्णुच् (३।२।१३६) ॥ (१) ॥*॥ 'तृन्' (३।२।१३५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे **'ऊर्ध्वपतनशीलस्य'** ॥

अलंकरिष्णुस्तु मण्डनः ।

अलमिति ॥ अलंकरणशीलः । 'अलंकृञ्–' (३।२।१३६) इतीष्णुच् ॥ (१) ॥*॥ मण्डनशीलः । 'मडि भूषायाम्' (भ्वा० प० से०) । 'क्रुधमण्डार्थेभ्यश्च' (३।२।१५१) । इति युच् ॥ (२) ॥*॥ द्वे **'अलंकरणशीलस्य'** ॥

भूष्णुर्भविष्णुर्भविता

भ्विति ॥ भवनशीलः । 'ग्लाजिस्थश्च ग्स्नुः' (३।२।१३९) चाद्भुवः ॥ (१) ॥*॥ 'भुवश्च' (३।२।१३८) इतीष्णुच् ॥ (२) ॥*॥ 'तृन्' (३।२।१३५) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि **'भवनशीलस्य'** ॥

वर्तिष्णुर्वर्तनः समौ ॥ २९ ॥

वेति ॥ वर्तनशीलः । 'वृतु वर्तने' (भ्वा० आ० से०) 'अलंकृञ्–' (३।२।१३६) इतीष्णुच् ॥ (१) ॥*॥ 'अनुदात्तेतश्च' (३।२।१४९) इति युच् ॥ (२) ॥*॥ द्वे **'वर्तनशीलस्य'** ॥

निराकरिष्णुः क्षिप्नुः स्यात्

नीति ॥ निराकरणशीलः । इष्णुच् (३।२।१३६) ॥ (१) ॥*॥ क्षेपणशीलः । 'क्षिप प्रेरणे' (तु० उ० अ०) । 'त्रसिगृधि–' (३।२।१४०) इति क्नुः ॥ (२) ॥*॥ द्वे **'निराकरणशीलस्य'** ॥

सान्द्रस्निग्धस्तु मेदुरः ।

सेति ॥ सान्द्रो घनः स्निग्धश्चिक्कणः ॥ (१) ॥*॥ मेदनशीलः । 'ञिमिदा स्नेहने' (भ्वा० आ० से०) । 'भञ्जभास–' (३।२।१६१) इति घुरच् ॥ (२) ॥*॥ द्वे **'निबिडस्निग्धस्य'** ॥

ज्ञाता तु विदुरो विन्दुः

ज्ञेति ॥ जानाति 'तृन्' (३।२।१३५) ॥ (१) ॥*॥ वेदनशीलः । 'विदिभिदि–' (३।२।१६२) ॥*॥ इति कुरच् ॥ (२) ॥*॥ 'विन्दुरिच्छुः' (३।२।१६९) इति साधुः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि **'ज्ञानशीलस्य'** ॥

विकासी तु विकस्वरः ॥ ३० ॥

वीति ॥ विकसति । 'कस गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'वौ कषलस–' (३।२।१४३) इति घिनुण् । **'विकासः** स्फुटने व्यक्तौ' इति दन्त्यान्ते धरणिः । तस्मादिनिः (५।२।११५) वा ॥ (१) ॥*॥ 'स्थेशभास–' (३।२।१७५) इति वरच् ॥ (२) ॥*॥ द्वे **'विकसनशीलस्य'** ॥

१—इदं च सिद्धान्तकौमुद्यनुरोधेन । भाष्ये तु 'भुव इट्प्रतिषेधश्च' इत्युपलभ्यते ॥

विसृत्वरो विसृमरः प्रसारी च विसारिणि ।

वीति ॥ विसरणशीलः । 'सृ गतौ' (भ्वा० प० अ०) । 'इण्नशजि–' (३।२।१६३) इति क्वरप् 'ह्रस्वस्य–' (६।१।७१) इति तुक् ॥ (१) ॥*॥ 'सृघस्य–' (३।२।१६०) इति क्मरच् ॥ (२) ॥*॥ प्रसरणशीलः । 'प्रे लप–' (३।२।१४६) इति घिनुण् ॥ (३) ॥*॥ विसरणम् । घञ् (३।३।१८) । विसारोऽस्यास्ति । इनिः (५।२।११५) ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि **'प्रसारिणः'** ॥

सहिष्णुः सहनः क्षन्ता तितिक्षुः क्षमिता क्षमी ३१

सेति ॥ सहनशीलः । 'षह मर्षणे' (भ्वा० आ० से०) । 'अलंकृञ्–' (३।२।१३६) इतीष्णुच् ॥ (१) ॥*॥ 'अनुदात्तेतश्च (३।२।१४९) इति युच् ॥ (२) ॥*॥ क्षमणशीलः । 'क्षमू सहने' (दि० प० से०) । 'तृन्' (३।२।१३५) ॥ (३) ॥*॥ तिजेः क्षमायाम् । 'गुप्तिज्किद्भ्यः–' (३।१।५) इति सन् । तितिक्षणशीलः 'सनाशंस–' (३।२।१६८) इत्युः ॥ (४) ॥*॥ तृनः 'स्वरति–' (७।२।४४) इति पक्षे इट् ॥ (५) ॥*॥ 'शमित्यष्टाभ्यो–' (३।२।१४१) इति घिनुण् ॥ (६) ॥*॥ षट् **'सहनशीलस्य ॥**

क्रोधनोऽमर्षणः कोपी

क्रविति ॥ क्रोधनशीलः 'क्रुध कोपे' (दि० प० अ०) । 'क्रुधमण्डा–' (३।२।१५१) इति युच् ॥ (१) ॥*॥ न मर्षणशीलः । युच् (३।२।१५१) ॥ (२) ॥*॥ अवश्यं कुप्यति । 'आवश्यका–' (३।३।१७०) इति णिनिः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि **'क्रोधनस्य'** ॥

चण्डस्त्वत्यन्तकोपनः ।

चेति ॥ चण्डते । 'चडि कोपे' (भ्वा० आ० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । **'चण्डस्तु** यमदासेऽतिकोपने । तीव्रे दैत्यविशेषे च **चण्डी** तु शिवयोषिति । **चण्डा** धनहरीशङ्खपुष्प्योः' इति हेमचन्द्रः ॥ (१) ॥*॥ अत्यन्तं कुप्यति । 'क्रुधमण्डार्थेभ्यश्च' (३।२।१५१) इति युच् ॥ (२) ॥*॥ द्वे **'अतिक्रोधनस्य'** ॥

जागरूको जागरिता

जेति ॥ जागरणशीलः । 'जागृ निद्राक्षये' (अ० प० से०) । 'जागरूकः' (३।२।१६५) ॥ (१) ॥*॥ 'तृन्' (३।२।१३५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे **'जागरूकस्य'** ॥

घूर्णितः प्रचलायितः ॥ ३२ ॥

घिवति ॥ घूर्णते स्म । 'घूर्ण भ्रमणे' (भ्वा० आ० से०) । 'गत्यर्था–' (३।४।७२) इति क्तः । घूर्णा जातास्य, इति वा । तारकादिः (५।२।३६) ॥ (१) ॥*॥ प्रचल इवाचरति । 'कर्तुः क्यङ् सलोपश्च' (३।१।११) । प्रचलायते स्म । 'गत्यर्था–' (३।४।७२) इति क्तः । प्रचलाया जातास्य, इति वा ॥ (२) ॥*॥ द्वे **'संजातघूर्णस्य'** ॥

स्वप्नक् शयालुर्निद्रालुः

स्वेति ॥ स्वपनशीलः । 'ञिष्वप् शये' (अ० प० अ०) । 'स्वपितृषोर्नजिङ्' (३।२।१७२) ॥ (१) ॥*॥ शयनशीलः 'शीङ् स्वप्ने' (अ० आ० से०) । 'शीङश्च' (वा० ३।२।१५८) इत्यालुच् । **'शयालुः** स्यादजगरे निद्राशीले च कुक्कुरे' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (२) ॥*॥ निद्राशीलः । 'द्रा कुत्सायां गतौ' (अ० प० अ०) । 'स्पृहिगृहि–' (३।२।१५८) इत्यालुच् ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि **'निद्राशीलस्य'** ॥

निद्राणशयितौ समौ ।

नीति ॥ निद्राति स्म । अकर्मकत्वात् (३।४।७२) क्तः 'संयोगादेः–' (८।२।४३) इति वः ॥ (१) ॥*॥ शेते स्म । 'शीङ्' (अ० आ० से०) । पूर्ववत् (३।४।७२) क्तः 'निष्ठ शीङ्–' (१।२।१९) इति न कित्वम् ॥ (२) ॥*॥ द्वे **'निद्रां प्राप्तस्य'** ॥

पराङ्मुखः पराचीनः

पेति ॥ पराञ्चत्यनभिमुखो भवति । 'अञ्चु गतिपूजनयोः' (भ्वा० प० से०) । 'ऋत्विग्–' (३।२।५९) इति क्विन् । पराक् मुखमस्य ॥ (१) ॥*॥ 'विभाषाञ्चेः–' (५।४।८) इति स्वार्थे कः ॥ (२) ॥*॥ द्वे **'विमुखस्य'** ॥

स्यादवाङप्यधोमुखः ॥ ३३ ॥

स्येति ॥ अवाञ्चत्यधोमुखो भवति । क्विन् (३।२।५९) ॥ (१) ॥*॥ अधो मुखं यस्य ॥ (२) ॥*॥ द्वे **'अधोमुखस्य'** ॥

देवानञ्चति देवद्र्यङ्

दयिति ॥ 'विष्वग्देवयोः–' (६।३।९२) इत्यद्रिः ॥ (१) ॥*॥ एकम् **'देवानुवर्तिनः'** ॥

विष्वद्र्यङ् विष्वगञ्चति ।

वीति ॥ मूर्धन्यमध्यः ॥*॥ (विश्वद्र्यङ्) तालव्यमध्यश्च ॥ (१) ॥*॥ एकं **'सर्वतो गच्छतः'** ॥

यः सहाञ्चति सध्र्यङ् सः

य इति ॥ सहस्य सध्रिः' (६।३।९५) । स्त्रियां सध्रीची ॥ (१) ॥*॥ एकं **'सहचरितस्य'** ॥

स तिर्यङ् यस्तिरोऽञ्चति ॥ ३४ ॥

स इति ॥ 'तिरसस्तिर्यलोपे' । (६।३।९४) ॥ (१) ॥*॥ एकं **'वक्रं गच्छतः'** ॥

वदो वदावदो वक्ता

वेति ॥ वदति । 'वद व्यक्तायां वाचि' (भ्वा० प० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) ॥ (१) ॥*॥ 'चरिचलि–' (वा० ६।१।१२) इति द्वित्वादि ॥ (२) ॥*॥ वक्ति । 'वच भाषणे' (अ० प० अ०) । 'तृन्' (३।२।१३५) । **'वक्ता** तु पण्डितेऽपि स्याद्वाग्मिन्यप्यभिधेयवत्' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि **'वक्तुः'** ॥

वागीशो वाक्पतिः समौ।

वेति ॥ वाचामीशः ॥ (१) ॥*॥ वाचां पतिः ॥ (२) ॥*॥ द्वे **'पटुवचनस्य'** ॥

वाचोयुक्तिपटुर्वाग्मी वावदूकोऽतिवक्तरि ॥ ३५ ॥

वेति ॥ वाचो युक्तिः सयुक्तिकत्वम् । 'वाग्दिक्पश्य-द्भ्यः–' (वा० ६।३।२१) इत्यलुक् । तत्र पटुः ॥ (१) ॥*॥ प्रशस्ता वागस्य । 'वाचो ग्मिनिः' (५।२।१२४)। **'वाग्मी** पटौ सुराचार्ये' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (२) ॥*॥ कुर्वादिषु (ग० ४।१।१५१) 'वावदूक'शब्दपाठाद् 'वदेः' ऊकः ॥ (३) ॥*॥ अति वक्ति । साधुकारिणि 'तृन्' (३।२।१३५)। तृच् (३।१।१३३) वा ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि **'वावदूकस्य'** ॥

स्याज्जल्पाकस्तु वाचालो वाचाटो बहुगर्ह्यवाक्।

स्येति ॥ जल्पति । 'जल्प व्यक्तायां वाचि' (भ्वा० प० से०)। 'जल्पभिक्ष–' (३।२।१५५) इति षाकन्। षित्वात् स्त्रियां ङीष् ॥ (१) ॥*॥ बहुगर्ह्या वागस्य । 'आलजाटचौ बहुभाषिणि' (५।२।१२५) । 'कुत्सायामिति वाच्यम्' (वा० ५।२।१२५) ॥ (२) ॥*॥ (३) ॥*॥ (४) ॥*॥ चत्वारि **'बहुगर्ह्यभाषिणः'** ॥

दुर्मुखे मुखराबद्धमुखौ

द्विति ॥ दुर्निन्दितं मुखमस्य । **'दुर्मुखः** कपिभिन्नाग-भिदोर्ना मुखरे त्रिषु' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ निन्दितं मुखमस्य । 'खमुख–' (५।२।१०७) इति रः । मुख-शब्दो लक्षणयात्र वचनपरः ॥ (२) ॥*॥ न बद्धं नियमि-तं मुखमस्य ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि **'अप्रियवादिनः'** ॥

शक्लः प्रियंवदे ॥ ३६ ॥

शेति ॥ शक्नोति । 'शक्लृ शक्तौ' (स्वा० प० अ०)। 'मृड्शक्यविभ्यः क्लः' (उ० ४।१०८) ॥ (१) ॥*॥ प्रियं वदति । 'प्रियवशे वदः खच्' (३।२।३८) ॥ (२) ॥*॥ द्वे **'प्रियवादिनः'** ॥

लोहलः स्यादस्फुटवाग्

लविति ॥ लोहनम् । 'लुह गार्ध्ये' इति बोपदेवः । भावे घञ् (३।३।१८) । लोहं लाति । 'आतोऽनुप–' (३।२।३) इति कः । यद्वा रोहयतेर्बाहुलकादलच् । कपिलिकादित्वात् (वा० ८।२।१८) लत्वम् । **'लोहलः** शृङ्खलाधार्येऽव्यक्तवा-चिनि च त्रिषु' इति विश्वः (मेदिनी) हेमचन्द्रौ ॥ (१) ॥*॥ न स्फुटा वागस्य ॥ (२) ॥*॥ द्वे **'अस्पष्टभाषितुः'** ॥

गर्ह्यवादी तु कद्वदः।

गेति ॥ गर्ह्यं वदति । 'सुप्यजातौ' (३।२।७८) इति णिनिः ॥ (१) ॥*॥ कुत्सितं वदति । 'रथवदयोश्च' (६।३।१०२) इति कोः कत् ॥ (२) ॥*॥ द्वे **'दुर्भाषिणः'** ॥

समौ कुवादकुचरौ

सेति ॥ कुत्सितो वादोऽस्य ॥ (१) ॥*॥ कुत्सितं चर-ति । अच् (३।१।१३४) ॥ (२) ॥*॥ द्वे **'कुकथनशी-लस्य'** ॥

स्यादसौम्यस्वरोऽस्वरः ॥३७॥

स्येति ॥ असौम्यो रूक्षः स्वरो यस्य ॥ (१) ॥*॥ अप्र-शस्तः स्वरो यस्य ॥ (२) ॥*॥ द्वे **'काकादिवद्रूक्षस्वरस्य'** ॥

रवणः शब्दनः

रेति ॥ रवणशीलः । 'रु शब्दे' (अ० प० अ०)। 'चल-नशब्दार्थात्–' (३।२।१४८) इति युच् ॥ (१) ॥*॥ शब्द-नशीलः । 'शब्द शब्दक्रियायाम्' (चु० उ० से०) युच् (३।३।१४८) ॥ (१) ॥*॥ द्वे **'शब्दकरणशीलस्य'** ॥

नान्दीवादी नान्दीकरः समौ।

नेति ॥ नान्दीवदनशीलः । 'सुपि–' (३।२।७८) इति वदेर्णिनिः ॥ (१) ॥*॥ नान्दीं करोति वदति 'दिवाविभा–' (३।२।२१) इति टः ॥ (२) ॥*॥ 'आशीर्वचनसंयुक्ता स्तुति-र्यस्मात्प्रवर्तते । देवद्विजनृपादीनां तस्मान्नान्दीति कीर्त्यते' इति भरतः ॥*॥ **'नाटकादौ मङ्गलार्थं भेर्यादिवादकस्य'** द्वे ॥

जडोऽज्ञे

जेति ॥ जलति । 'जल घातने' (भ्वा० प० से०)। पचा-द्यच् (३।१।१३४) । डलयोरभेदः । 'इष्टं वानिष्टं वा सुखदुःखं वा न वेत्ति यो मोहात् । परवशगः स भवेदिह नित्यं जडसं-ज्ञकः पुरुषः', **'जडा** स्त्रियाम् । शूकशिम्ब्यां हिमग्रस्तमूका-प्रज्ञेषु' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (१) ॥*॥ न जानाति । 'इगुप-ध–' (३।१।१३५) इति कः ॥ (२) ॥*॥ **'जडमतेः'** ॥

एडमूकस्तु वक्तुं श्रोतुमशिक्षिते ॥ ३८ ॥

एडेति ॥ एडो बधिरश्चासौ मूकश्च । (**'एडमूकोऽन्य-लिङ्गः** स्याच्छठे वाक्श्रुतिवर्जिते' इति मेदिनी) ॥*॥ ('अने-डमूकः' इति पाठान्तरे 'नास्त्येडमूकोऽस्मात्' इत्यर्थः । 'त्रिलि-ङ्गोऽ**नेडमूकः** स्याच्छठे वाक्श्रुतिवर्जिते' इति रभसः ॥ (१) ॥*॥ एकम् **'भाषणश्रवणयोरनर्हस्य'** ॥

तूष्णींशीलस्तु तूष्णीकः

त्विति ॥ तूष्णीं शीलमस्य ॥ (१) ॥*॥ 'शीले को म-लोपश्च' (वा० ५।३।७१) । 'केऽणः' (७।४।१३) इति नाणो ह्रस्वः मलोपसामर्थ्यात् । अन्यथा ठमेव विदध्यात् ।—'शी-लम्' (४।४।६१) इति ठकि 'अव्ययानाम्–' (वा० ६।४।१४४) इति टिलोपेन सिद्धत्वात्—इति मुकुटः । तन्न[१] । क-

१—ङीपूङीषोः फलाभेदं वदता स्वरंकृतभेदस्यानङ्गीकृतत्वेन पूर्वापरविरुद्धमेतत् । बहुत्र 'संज्ञापूर्वकत्वेन वृद्ध्यभावस्य स्वयमप्यङ्गी-कृतत्वादकिंचित्करं च ॥

विधानस्य स्वरार्थत्वात् । ठकि उदात्तनिवृत्तिस्वरेण मध्योदात्तताप्रसङ्गाच्च । वृद्धि(७।२।११८)प्रसङ्गाच्च ॥ (२) ॥*॥ द्वे **'मौनशीलस्य'** ॥

नग्नोऽवासा दिगम्बरः ।

नेति ॥ नजते स्म । 'ओ नजी व्रीडे' (तु० आ० से०) । अकर्मकत्वात् क्तः (३।४।७२) । 'ओदितश्च' (८।२।४५) इति नत्वम् । **'नग्नो** वन्दिक्षपणयोः पुंसि त्रिषु विवाससि' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ न वासोऽस्य ॥ (२) ॥*॥ दिगेवाम्बरं यस्य । **'दिगम्बरः** स्यात्क्षपणेऽधने तमसि शंकरे' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि **'नग्नस्य'** ॥

निष्कासितोऽवकृष्टः स्यात्

नीति ॥ निष्कास्यते स्म । 'कस गतौ' (भ्वा० प० से०) । ण्यन्तः । क्तः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥*॥ अवकृष्यते स्म । 'कृष विलेखने' (भ्वा० प० अ०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (२) ॥*॥ द्वे **'निष्कासितस्य'** ॥

अपध्वस्तस्तु धिक्कृतः ॥ ३९ ॥

अपेति ॥ अपध्वस्यते स्म । 'ध्वंसु अधःस्रंसने, गतौ च' (भ्वा० आ० से०) । क्तः (३।२।१०२) । **'अपध्वस्तः** परित्यक्ते निन्दितेऽप्यवचूर्णिते' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ 'धिक्' इति कृतः ॥ (२) ॥*॥ द्वे **'धिक्कृतस्य'** ॥

आत्तगर्वोऽभिभूतः स्यात्

आत्तेति ॥ आत्तो गर्वो यस्य ॥*॥ **'आत्तगन्धः'** इति पाठान्तरम् । **'गन्धो** गन्धक आमोदे संबन्धे लेशगर्वयोः' इति विश्वः । **'गन्धो** गर्वो लवोऽपि च' इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (१) ॥*॥ अभिभूयते स्म । क्तः (३।२।१०२) ॥ (२) ॥*॥ द्वे **'गर्वारूढस्य'** ॥—चत्वारः पर्यायाः—इत्येके ॥

दापितः साधितः समौ ।

देति ॥ दाप्यते स्म । 'दाप्' (जु० उ० अ०) ण्यन्तः ॥*॥ **'दायितः'** इति पाठान्तरम् । तत्र 'दय दाने' (भ्वा० आ० से०) इति धातुः ॥ (१) ॥*॥ साध्यते स्म । 'साध संसिद्धौ' (स्वा० प० अ०) ॥ (२) ॥*॥—द्वे **'धनादिकं प्रदापितस्य'**—इति मुकुटः । प्रदापितस्य धनादेर्वा ॥

प्रत्यादिष्टो निरस्तः स्यात्प्रत्याख्यातो निराकृतः ॥४०॥

प्रेति ॥ प्रत्यादिश्यते स्म । 'दिश अतिसर्जने' (तु० उ० अ०) । क्तः (वा० ३।२।१०२) ॥ (१) ॥*॥ निरस्यते स्म । 'असु क्षेपणे' (दि० प० से०) । क्तः (३।१।१०२) **'निरस्तः** प्रेषितशरे संत्यक्ते त्वरितोदिते । निष्ठ्यूते प्रतिहते च' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ प्रत्याख्यायते स्म । 'ख्या प्रकथने' (अ० प० अ०) । चक्षिङादेशो वा क्तः (३।२।१०२) ॥ (३) ॥*॥ निरकारि । कृञ् (त० उ० अ०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि **'प्रत्याख्यातस्य'** ॥

निकृतः स्याद्विप्रकृतः

नीति ॥ न्यकारि । क्तः (३।२।१२) । **'निकृतं** विप्रलब्धे स्याच्छठे विप्रकृते त्रिषु' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (१) ॥*॥ विप्राकारि ॥ (२) ॥*॥ द्वे **'तिरस्कृतस्य'** ॥

विप्रलब्धस्तु वञ्चितः ।

वीति ॥ विप्रलभ्यते स्म । 'डुलभष् प्राप्तौ' (भ्वा० आ० अ०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥*॥ 'वञ्चु गतौ' (भ्वा० प० से०) । ण्यन्तः । वञ्च्यते स्म । क्तः (३।२।१०२) ॥ (२) ॥*॥ द्वे **'वञ्चितस्य'** ॥

मनोहतः प्रतिहतः प्रतिबद्धो हतश्च सः ॥ ४१ ॥

मेति ॥ मनो हतं यस्य ॥ (१) ॥*॥ प्रति हन्यते स्म । क्तः (३।२।१०२) । 'भवेत्**प्रतिहतं** द्विष्टे प्रतिस्खलितरुद्धयोः' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ प्रतिबध्यते स्म । 'बन्ध बन्धने' (क्र्या० प० अ०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (३) ॥*॥ हन्यते स्म । क्तः ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि **'कृतमनोभङ्गस्य'** ॥

अधिक्षिप्तः प्रतिक्षिप्तः

अधीति ॥ अधिक्षिप्यते स्म । 'क्षिप प्रेरणे' (तु० उ० अ०) । क्तः (३।२।१०२) । **'अधिक्षिप्तः** प्रणिहिते कुत्सिते भर्त्सिते त्रिषु' इति विश्वहेमचन्द्रौ (मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ प्रत्यक्षेऽपि । **'प्रतिक्षिप्तं** वारिते स्यात्प्रेषिते पञ्चकं त्रिषु' (इति मेदिनी) । (**'प्रतिक्षिप्तं** प्रतिहते प्रेषिते च निराकृते' इति विश्वः) ॥ (२) ॥*॥ द्वे **'कृताक्षेपस्य'** ॥

बद्धे कीलितसंयतौ ।

बेति ॥ बध्यते स्म । 'बन्ध बन्धने' (क्र्या० प० अ०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥*॥ कील्यते स्म । 'कील बन्धे' (भ्वा० प० से०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (२) ॥*॥ संयम्यते स्म । 'यम उपरमे' (भ्वा० प० अ०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि **'बद्धस्य'** ॥

आपन्न आपत्प्राप्तः स्यात्

आपेति ॥ आपद्यते स्म । 'पद गतौ' (दि० आ० अ०) । क्तः (३।२।१०२) । **'आपन्नः** सविपत्तौ च प्राप्तेऽपि वाच्यलिङ्गकः' (इति विश्वमेदिन्यौ) ॥ (१) ॥*॥ आपदं प्राप्तः ॥ (२) ॥*॥ द्वे **'आपद्ग्रस्तस्य'** ॥

कांदिशीको भयद्रुतः ॥४२॥

केति ॥ 'कां दिशं यामि' इत्याह । 'तदाहेति माशब्दादिभ्यः' (वा० ४।४।१) इति ठक् । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । मुकुटस्तु—'कदि वैक्लव्ये' (भ्वा० आ० से०) । भावघञन्तात् मत्वर्थे इनिः (५।२।११५) । कन्दी । 'शीकृ

१—परिगत-प्रणिहित-पल्लवित-प्रतिहत-प्रतिक्षिप्तशब्दरूपम्—इति भाति ॥

सेचने' (भ्वा० आ० से०)। भावे घञ् (३।३।१८)। शीकः क्षरणार्थत्वादश्रुपाते वर्तते। वैक्लव्ययुक्तोऽश्रुपातः। कान्दिशीकः। तद्योगाज् ज्योत्स्नाद्यण् (५।२।१०३)—इत्याह ॥ (१) ॥*॥ अद्रुद्रुवत्। 'द्रु गतौ' (भ्वा० प० से०)। कर्तरि क्तः (३।४।७२)। भयाद्द्रुतः। 'पञ्चमी' (२।१।३७) इति योगविभागात् समासः ॥ (२) ॥*॥ द्वे **'भयेन पलायितस्य'** ॥

आक्षारितः क्षरितोऽभिशस्ते

आक्षेति ॥ आक्षार्यते स्म। 'क्षर संचलने' (भ्वा० प० से०)। ण्यन्तः। क्तः (३।२।१०२) आक्षारो मैथुनं प्रत्याक्रोशो जातोऽस्य इति वा। इतच् (५।२।३६) ॥ (१) ॥*॥ **'क्षारितः** स्नाविते क्षारे चाभिशस्तेऽपि च त्रिषु' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ अभिशस्यते स्म। 'शसु हिंसायाम्' (भ्वा० प० से०)। क्तः (३।२।१०२)। 'यस्य विभाषा' (७।२।१५) इति नेट्। 'धृषिशसी–' (७।२।१९) इति वा ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि **'मैथुननिमित्तं मिथ्यादूषितस्य'** ॥

संकसुकोऽस्थिरे।

समिति ॥ संकसति। 'कस गतौ' (भ्वा० प० से०)। 'समि कस उकन्' (उ० २।२९)।—'यूकादयः' इति कन्, उक् चागमः—इति मुकुटस्त्वपाणिनीयः ॥ (१) ॥*॥ न स्थिरः ॥ (२) ॥*॥ द्वे **'चलस्वभावस्य'** ॥

व्यसनार्तोपरक्तौ द्वौ

व्येति ॥ व्यसनेनार्तः ॥ (१) ॥*॥ उपरज्यते स्म। 'रञ्ज रागे' (भ्वा० प० अ०)। क्तः (३।२।१०२) 'उपरक्तो, व्यसनार्ते राहुग्रस्तेन्दुसूर्ययोः' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ द्वे **'दैवमानुषपीडायुक्तस्य'** ॥

विहस्तव्याकुलौ समौ ॥४३॥

वीति ॥ विक्षिप्तो हतोऽस्य। **'विहस्तस्तु** विह्वले पण्डकेऽकरे' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ व्याकोलति। 'कुल संस्त्याने बन्धुषु च' (भ्वा० प० से०)। 'इगुपध–' (३।१।१३५) इति कः ॥ (२) ॥*॥ द्वे **'शोकादिभिरितिकर्तव्यताशून्यस्य'** ॥

विक्लवो विह्वलः

वीति ॥ विक्लवते। 'क्लुङ् गतौ' (भ्वा० आ० से०)। अच् (३।१।१३४) ॥ (१) ॥*॥ विह्वलति। 'ह्वल चलने' (भ्वा० प० से०)। अच् (३।२।१३४) ॥ (२) ॥*॥ द्वे **'स्वाङ्गान्येव धारयितुमशक्तस्य'** ॥

स्यात्तु विवशोऽरिष्टदुष्टधीः।

स्यादिति ॥ विरुद्धं वष्टि। 'वश कान्तौ' (अ०प०से०)। अच् (३।१।१३४)। **'विवशस्त्रिष्ववश्यात्मारिष्टदुष्टधियोरपि'** (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ अरिष्टेन दुष्टा। अरिष्टदुष्टा धीर्यस्य ॥ (२) ॥*॥ द्वे **'आसन्नमरणलक्षणेन दूषितमतेः'** ॥

कश्यः कशार्हे

केति ॥ कशामर्हति 'दण्डादिभ्यो यः' (५।१।६६)। **'कश्यं** कशार्हमद्ययोः। अश्वमध्येऽपि' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ कशामर्हति। 'अर्हः' (३।२।१२) इत्यच् ॥ (२) ॥*॥ द्वे **'ताडनार्हस्य'** ॥

संनद्धे त्वाततायी वधोद्यते ॥ ४४ ॥

समिति ॥ संनह्यति स्म। 'णह बन्धने' (दि०उ०अ०)। अकर्मकत्वात् कर्तरि क्तः (३।४।७२)। भावक्तान्तादर्शआद्यच् (५।२।१२७) वा ॥*॥ आततं यथा तथायितुं शीलमस्य। 'अय गतौ' (भ्वा० आ० से०)। 'सुपि–' (३।२।७८) इति णिनिः ॥ (१) ॥*॥ एकम् **'वधोद्यतस्य'** ॥

द्वेष्ये त्वक्षिगतः

द्वयिति ॥ द्वेष्टुमर्हः। 'द्विष अप्रीतौ' (अ० उ० अ०)। ण्यत् (३।१।१२४) ॥ (१) ॥*॥ अक्षिविषयं गतः। शाकपार्थिवादिः (वा० २।१।७८) ॥ (२) ॥*॥ द्वे **'द्वेषार्हस्य'** ॥

वध्यः शीर्षच्छेद्य इमौ समौ।

वेति ॥ वधमर्हति स्म। 'दण्डादिभ्यो यः' (५।१।६६)। यद्वा हन्तुमर्हः। 'हनो वध च' (वा० ३।१।९७) इति यत् ॥ (१) ॥*॥ शीर्षस्य शिरसश्छेदः। तमर्हति। 'शीर्षच्छेदाद्यच्च' (५।१।६५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे **'शिरश्छेदार्हस्य'** ॥

विष्यो विषेण यो वध्यः

वीति ॥ विषेण वध्यः। 'नौवयोधर्म–' (४।४।९१) इति यत् ॥ (१) ॥*॥ एकम् **'विषेण वध्यस्य'** ॥

मुसल्यो मुसलेन यः ॥ ४५ ॥

म्विति ॥ मुसलेन वध्यः 'दण्डादिभ्यो यः' (५।१।६६) (१) ॥*॥ एकम् **'मुसलेन वध्यस्य'** ॥

शिश्विदानोऽकृष्णकर्मा

शीति ॥ अकृष्णं शुक्लं कर्मास्य ॥ (२) ॥*॥ शिश्विन्दे। 'श्विदि श्वैत्ये' (भ्वा० आ० से०)। लिटः कानच् (३।२।१०६) अनित्यत्वान्न नुम् ॥ (१) ॥*॥ द्वे अपापकर्मणः। **'कृष्णकर्मा'** इति पाठान्तरम् ॥ (२) ॥*॥ तत्र 'श्विता वर्णे' (भ्वा० आ० से०) धातुः। श्वेतितुमिच्छति। 'श्वितेर्दश्च' (उ० २।९२) इत्यानच्, दत्वम्, सनो लुक् ॥ (१) ॥*॥ द्वे **'पापकर्मणः'** ॥

चपलश्चिकुरः समौ।

चेति ॥ चपति। 'चप सान्त्वने' (भ्वा० प० से०)। पृ-

१—वध उपलक्षणम्। यत्स्मृतिः—'अग्निदो गरदश्चैव शस्त्रपाती धनापहः। क्षेत्रदारहरश्चैव षडेते त्वाततायिनः' इति क्षीरस्वामी ॥

षादित्वात् (उ० १।१०६) कलच्। '**चपल**श्चोरणे चले। क्षणिके चिकुरे शीघ्रे पारदे प्रस्तरान्तरे। मीनेऽपि **चपला** तु स्यात्पिप्पल्यां विद्युति श्रियाम्। पुंश्चल्याम्' इति हैमः॥ (१) ॥*॥ 'चि' इति अव्यक्तं कुरति। 'कुर शब्दे' (तु० प० से०)। 'इगुपध—' (३।१।१३४) इति कः। '**चिकुरो**ऽहौ गृहबभ्रौ केशे चञ्चलशैलयोः। पक्षिवृक्षभिदोश्चापि' इति हैमः॥ (२) ॥*॥ द्वे '**दोषमनिश्चित्य वधादिकमाचरतः**'॥

दोषैकदृक् पुरोभागी

दविति॥ दोषे एकस्मिन् दृक् ज्ञानं यस्य॥ (१) ॥*॥ पुरः पूर्वं भजते। 'भज सेवायाम्'। 'संपृचा—' (३।२।१४२) इति घिनुण्॥ (२) ॥*॥ द्वे '**दोषैकग्राहकस्य**'॥

निकृतस्त्वनृजुः शठः॥ ४६॥

नीति॥ निकृन्तति। 'कृती छेदने' (तु० प० से०)। 'इगुपध—' (३।१।१३५) इति कः। '**निकृतं** विप्रलब्धे स्याच्छठे विप्रकृते त्रिषु' (इति मेदिनी)॥ (१) ॥*॥ ऋजुविरुद्धः। 'नञ्' (२।२।६) इति तत्पुरुषः। 'नलोपो नञः' (६।३।७३)॥ (२) ॥*॥ शठति 'शठ कैतवे च' (भ्वा० प० से०)। पचाद्यच् (३।१।१३४)। '**शठो** मध्यस्थपुरुषे धूर्ते धत्तूरकेऽपि च' इति हेमचन्द्रः॥ (३) ॥*॥ त्रीणि '**वक्राशयस्य**'॥

कर्णेजपः सूचकः स्यात्

केति॥ कर्णे जपति। 'जप व्यक्तायां वाचि' (भ्वा० प० से०)। 'स्तम्बकर्णयोः—' (३।२।१३) इत्यच्। 'हलदन्तात्—' (६।३।९) इत्यलुक्॥ (१) ॥*॥ सूचयति। 'सूच पैशुन्ये' (चु०) दन्त्यादिरदन्तः। ण्वुल् (३।१।१३३)। '**सूचकः** शुनि दुर्जने। कथके सीवनद्रव्ये मार्जारे वायसेऽपि च' इति हैमः॥ (२) ॥*॥ द्वे '**कर्णेजपस्य**'॥

पिशुनो दुर्जनः खलः।

पीति॥ पिंशति। 'पिश अवयवे' (तु० प० से०)। 'क्षुधिपिशिमिथिभ्यः कित्' (उ० ३।५५) इत्युनन्।—बाहुलकादुनन्—इति मुकुटोक्तिस्त्वेतत्सूत्रास्मरणमूलिका। **पिशुनं** कुङ्कुमेऽपि च। कपिवक्त्रे च काके ना सूचकक्रूरयोस्त्रिषु। पृक्कायां **पिशुना** स्त्री स्यात्' इति विश्वमेदिन्यौ॥ (१) ॥*॥ दुष्टो जनः। 'कुगति—' (२।२।१८) इति समासः॥ (२) ॥*॥ खलति। 'खल संचये' (भ्वा० प० से०)। अच् (३।१।१३४)। खं छिद्रं लाति वा। '**खलः** कल्के भुवि स्थाने क्रूरे कर्णेजपेऽधमे' इति हैममेदिन्यौ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि '**परस्परभेदकस्य**'॥ स्वामी तु सूचकपर्याय एवैतानाह॥

नृशंसो घातुकः क्रूरः पापः

नृीति॥ नॄन् शंसति 'शंसु हिंसायाम्' (भ्वा० प० से०)। 'कर्मण्यण्' (३।२।१)।—अजन्तः—इति मुकुटोक्तं न सम्यक्। अजपवादस्याणो जागरूकत्वात्॥ (१) ॥*॥ हननशीलः। 'लषपत—' (३।२।१५४) इत्युकञ्॥ (२) ॥*॥ कृन्तति। 'कृती छेदने' (तु० प० से०)। 'कृतेश्छः क्रू च' (उ० २।२१) इति रक् प्रत्ययो धातोः क्रू आदेशश्च। यत्तु मुकुटेन—कृणाति—इति विगृह्य—कृतेः 'दूरादयश्च' इति रक् क्रू आदेशश्च, कुडो वा दूरादित्वाद्रक् दीर्घः—इत्युक्तं तदुपयुक्तसूत्रास्मरणमूलकम् परस्परविरुद्धं च। 'दूरादयश्च' इति सूत्रं च नास्ति। 'क्रूरस्तु कठिने घोरे नृशंसेऽप्यभिधेयवत्' इति विश्वः (मेदिनी)॥ (३) ॥*॥ पापमस्यास्ति। अर्शआद्यच् (५।२।१२७)॥ (४) ॥*॥ चत्वारि '**परद्रोहकारिणः**'॥

धूर्तस्तु वञ्चकः॥ ४७॥

ध्विति॥ 'धुर्वति। 'धुर्वी हिंसायाम्' (भ्वा० प० से०)। 'हसिमृग्रिण्—' (उ० ३।८६) इति तन्। राल्लोपः (६।४।२१)। '**धूर्तं** तु खण्डलवणे **धूर्तो** धत्तूरमायिनोः' इति हेमचन्द्रः॥ (१) ॥*॥ वञ्चयति। 'वञ्चु गतौ' (भ्वा० प० से०)। ण्यन्तः। ण्वुल् (३।१।१३३)। '**वञ्चक**स्तु खले धूर्ते गृहबभ्रौ च जम्बुके' इति विश्वमेदिन्यौ॥ (१) ॥*॥ द्वे '**परप्रतारकस्वभावस्य**'॥

अज्ञे मूढयथाजातमूर्खवैधेयबालिशाः।

अज्ञ इति॥ न जानाति। 'इगुपध—' (३।१।१३५) इति कः। '**अज्ञ**स्तु जडमूर्खयोः' इति विश्वः॥ (१) ॥*॥ मुह्यति स्म। 'मुह वैचित्ये' (दि० प० अ०)। गत्यर्था—' (३।४।७२) इति क्तः। '**मूढ**स्त्रितबालयोः' इति विश्वः॥ (२) ॥*॥ जातं जन्मकालविशेषमनतिक्रम्य वर्तते। पदार्थानतिवृत्तावव्ययीभावः (२।१।६) तदस्यास्ति। अर्शआद्यच् (५।२।१२७)॥ (३) ॥*॥ मुह्यति। 'मुहेः खो मूर् च' (उ० ५।२२)॥ (४) ॥*॥ विधेयं विधानम्। तस्यायमधिकारी। अविद्यावद्विषयत्वाच्छास्त्राणाम्। 'तस्येदम्' (४।३।१२०) इत्यण्॥ (५) ॥*॥ बलिशस्य मत्स्यवेधनस्यायम्। मूर्खत्वादपूज्यत्वात्। '**बालिश**स्तु शिशौ मूर्खे' (इति मेदिनी)॥ (६) ॥*॥ षट् '**मूर्खस्य**'॥

कदर्ये कृपणक्षुद्रकिंपचानमितंपचाः॥ ४८॥

केति॥ कुत्सितोऽर्यः स्वामी। 'कुगति—' (२।२।१८) इति समासः। 'कोः कत्तत्पुरुषेऽचि' (६।३।१०१)॥ (१) ॥*॥ कृपां करोति। 'तत्करोति—' (वा० ३।१।२६) इति णिच्। कृप्यते 'कृत्यल्युटो—' (३।३।११३) इति कर्मणि ल्युट्। अजादेशस्य स्थानिवत्त्वान्न गुणः (७।३।८६)। यद्वा कृप्यते कृपाविषयीक्रियते। 'कृपू सामर्थ्ये' (भ्वा० आ० से०)। बाहुलकात्क्युन्। ल्युटि (३।३।११३) वा संज्ञापूर्वकत्वाद्गुणाभावः। बाहुलकाल्लत्वाभावः। यद्वा 'क्रप कृपायां गतौ च' (भ्वा० आ० से०) इत्यस्य बाहुलकात्संप्रसारणम्। यद्वा

'क्रप' इत्यत्र मतान्तरे 'कृप' इति पाठः । अत एव 'कृपेः ष्यङ् कृपायाम्' इति बोपदेवः । ततो बाहुलकात्क्युन् ॥ (२) ॥*॥ क्षुणत्ति । 'क्षुदिर् संपेषणे' (रु० उ० अ०) । 'स्फायितञ्चि–' (उ० २।१३) इति रक् । '**क्षुद्रो** दरिद्रे कृपणे निकृष्टेऽल्पनृशंसयोः । **क्षुद्रा** व्याघ्रीनटीव्यङ्गावृहतीसरघासु च । चाङ्गेरिकायां हिंस्रायां मक्षिकामात्रवेश्ययोः' इति हेमचन्द्रः ॥ (३) ॥*॥ किं पचति । 'ताच्छील्य–' (३।२।१२९) इति चानश् शानच् (३।२।१२४) वा । 'अनित्यमागमशासनम्' इति न नुम् । 'किं क्षेपे' (२।१।६४) इति समासः ॥ (४) ॥*॥ मितं पचति । 'मितनखे च' (३।२।३४) इति खच् ॥ (५) ॥*॥ यद्वा '**किंपचः**' '**अनमितंपचः**' इति छेदः । पचाद्यच् (३।१।१३४) ॥ (४) ॥*॥ न मितंपचोऽमितंपचः । तद्भिन्नोऽनमितंपचः ॥ (५) ॥*॥ पञ्च '**कृपणस्य**' ॥

निःस्वस्तु दुर्विधो दीनो दरिद्रो दुर्गतोऽपि सः ।

नीति ॥ निर्गतं स्वमस्य । स्वान्निष्क्रान्तो वा ॥ (१) ॥*॥ दुःस्था विधा प्रकारः समृद्धिर्वास्य । '**दुर्विधो** वाच्यलिङ्गः स्याद्दुर्गतेऽपि खलेऽपि च' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ दीयते स्म । 'दीङ् क्षये' (दि० आ० अ०) । 'गत्यर्था–' (३।४।७२) इति क्तः । 'स्वादय ओदितः' (दि० ग० सू०) । 'ओदितश्च' (८।२।४५) इति नत्वम् । ('**दीना** स्त्री मूषिकस्त्रियाम् । वाच्यवद्दुर्गते भीते' इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ दरिद्राति । 'दरिद्रा दुर्गतौ' (अ० प० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) ॥ (४) ॥*॥ दुर्गच्छति स्म । 'गत्यर्था–' (३।४।७२) इति क्तः ॥ (५) ॥*॥ पञ्च '**निर्द्रव्यस्य**' ॥

वनीयको याचनको मार्गणो याचकार्थिनौ ॥ ४९ ॥

वेति ॥ वननम् 'वनु याचने' (त० आ० से०) । 'सर्वधातुभ्य इन्' (उ० ४।११८) । वनिर्याच्ञा । वनिमिच्छति । 'सुप आत्मनः क्यच्' (३।१।८) । ण्वुल् (३।१।१३३) ॥*॥ '**वनीपकः**' इति पाठे वनीं पाति । कः (३।२।३) ततः संज्ञायां कन् (५।३।७५) । 'क्वुन्' (उ० २।३२) वा । यत्तु मुकुटेन—'वनति–' इति विगृह्य—'वनिर्याच्ञा'—इत्युक्तम् । तच्चिन्त्यम् । 'याचकः' इत्यापत्तेः ॥ (१) ॥*॥ याचति । 'टु याचृ याच्ञायाम्' (भ्वा० उ० से०) । ल्युः (३।१।१३४) । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) ॥ (२) ॥*॥ मार्गति । 'मार्ग अन्वेषणे' (चु० उ० से०) । 'बहुलमन्यत्रापि' (उ० २।७८) इति युच् ॥ (३) ॥*॥ याचति । ण्वुल् (३।१।१३३) ॥ (४) ॥*॥ अर्थोऽस्यास्ति । 'अर्थाच्चासंनिहिते' (वा० ५।२।१३५) इतीनिः । अर्थयते । 'अर्थ याचने' (चु० आ० से०) । गृह्यादिणिनिः (३।१।३३) वा ॥ (५) ॥*॥ पञ्च '**याचकस्य**' ॥

अहंकारवानहंयुः

अहेति ॥ अहंकारोऽस्यास्ति । मतुप् (५।२।९४) ॥ (१) ॥*॥ अहमस्यास्ति । 'अहम् शुभम्' इति मान्तम् (विभक्तिप्रतिरूपकम्) अव्ययम् । 'अहंशुभमोर्युस्' (५।२।१४०) ॥ (२) ॥*॥ द्वे '**साहंकारस्य**' ॥

शुभंयुस्तु शुभान्वितः ।

श्विति ॥ शुभमस्ति । युस् (५।२।१४०) ॥ (१) ॥*॥ शुभेनान्वितः । 'कर्तृकरणे–' (२।१।३१) इति समासः ॥ (२) ॥*॥ द्वे '**शोभनयुक्तस्य**' ॥

दिव्योपपादुका देवाः

दीति ॥ दिवि भवाः । 'द्युप्रागपा–' (४।२।१०१) इति यत् । उपपद्यन्ते । 'पद गतौ' (दि० आ० अ०) । 'लषपतपद–' (३।२।१५५) इत्युकञ् । ते च ते च ॥ (१) ॥*॥ नारकव्यावृत्तये दिव्यपदम् । मातापित्रादिदृष्टकारणनिरपेक्षा अदृष्टसहकृतेभ्योऽणुभ्यो जाता ये देवाः, ते दिव्योपपादुका उच्यन्ते ॥*॥ एकम् '**देवानाम्**' ॥

नृगवाद्या जरायुजाः ॥ ५० ॥

त्रिति ॥ ना च गौश्चाद्यौ येषाम् । आद्यशब्देन खराश्वादीनां ग्रहणम् ॥*॥ जरायोर्गर्भाशयाज्जाताः । 'पञ्चम्याम्' (३।२।९८) इति जनेर्डः ॥ (१) ॥*॥ एकम् '**नृगवादीनाम्**' ॥

स्वेदजाः कृमिदंशाद्याः

स्वेदेति ॥ स्वेदजनकत्वादूष्मा स्वेदः । स्वेदाज्जाताः । डः (३।२।९८) ॥ (१) ॥*॥ कृमिश्च दंशश्चाद्यौ येषाम् । आद्यशब्देन मशकमत्कुणादिग्रहणम् ॥*॥ एकम् '**कृमिदंशादीनाम्**' ॥

पक्षिसर्पाद्योऽण्डजाः ।

पेति ॥ पक्षी च सर्पश्चादी येषाम् । आदिशब्देन नक्रमत्स्यपिपीलिकादिग्रहः ॥*॥ अण्डे जाताः । 'सप्तम्यां जनेः–' (३।२।९७) इति डः ॥ (१) ॥*॥ एकम् '**पक्षिसर्पादीनाम्**' ॥

॥ इति प्राणिवर्गः ॥

उद्भिदस्तरुगुल्माद्याः

उद्भीति ॥ तरुश्च गुल्मश्चाद्यौ येषाम् । आद्यशब्देन तृणौषधिलतादिग्रहः ॥*॥ भुवमुद्भिन्दन्ति । 'भिदिर् विदारणे' (रु० उ० प०) । 'सत्सू–' (३।१।६१) इति क्विप् । उद्भिदः ॥ (१) ॥*॥ उच्यन्ते (इति शेषः) ॥*॥ एकम् '**तरुगुल्मादीनाम्**' ॥

उद्भित्पर्यायानाह—

उद्भिदुद्भिज्जमुद्भिदम् ॥ ५१ ॥

उद्भीति ॥ उद्भिदुक्तः ॥ (१) ॥*॥ उद्भेदनमुद्भित् । 'संपदादिभ्यः क्विप्' (वा० ३।३।१०८) । उद्भिदो जातम् । 'पञ्चम्याम्' (३।२।९८) इति डः ॥ (२) ॥*॥ उद्भिनत्ति ।

'इगुपध–' (३।१।१३५) इति कः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि **'उद्भिदाम्'** ॥

सुन्दरं रुचिरं चारु सुषमं साधु शोभनम् ।
कान्तं मनोरमं रुच्यं मनोज्ञं मंजु मंजुलम् ॥ ५२ ॥

स्विति ॥ सु द्रियते । 'दृङ् आदरे' (तु० आ० अ०) । 'ग्रहवृदृ–' (३।३।५८) इत्यप् । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । यद्वा सु उनत्ति चित्तं द्रवीकरोति । 'उन्दी क्लेदने' (रु० प० से०) । बाहुलकादरः । शकन्ध्वादिः (वा० ६।१।९४) । स्त्रियां गौरादित्वात् (४।१।४१) ङीष् ॥ (१) ॥*॥ रोचते । 'रुच दीप्तावभिप्रीतौ च' (भ्वा० आ० से०) । 'इषिमदिमुदि–' (उ० १।५१) इति किरच् ॥ (२) ॥*॥ चरति चित्ते । 'चर गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'दृसनिजनि–' (उ० १।३) इति ञुण् । **'चारुर्बृहस्पतौ** पुंसि शोभने त्वभिधेयवत्' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ सु शोभनं समं सर्वमस्य । 'सुविनिर्दुर्भ्यः–' (८।३।८८) इति षत्वम् ॥ (४) ॥*॥ साध्नोत्यर्थम् । 'साध संसिद्धौ' (स्वा० प० अ०) । 'कृवापा–' (उ० १।१) इत्युण् । **'साधुर्जैने** मुनौ वार्धुषिके सज्जनरम्ययोः' इति हेमचन्द्रः ॥ (५) ॥*॥ शोभते । 'शुभ दीप्तौ' (भ्वा० आ० से०) । 'अनुदात्तेतश्च–' (३।२।१४९) इति युच् । **'शोभनो** योगभेदे ना सुन्दरे वाच्यलिङ्गकः' (इति मेदिनी) । ॥ (६) ॥*॥ कम्यते स्म । 'कमु कान्तौ' (भ्वा० आ० से०) । क्तः (३।२।१०२) । 'यस्य विभाषा' (७।२।१५) इति नेट् । 'अनुनासिकस्य–' (६।४।१५) इति दीर्घः । यद्वा कनति स्म । 'कनी दीप्त्यादौ' (भ्वा० प० से०) । 'गत्यर्था–' (३।४।७२) इति क्तः । **'कान्ता** नार्यां प्रियङ्गौ स्त्री शोभने त्रिषु ना धवे । लोहे च चन्द्रसूर्यायःपर्यायात्तु शिलासु च' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (७) ॥*॥ मनो रमयति । 'रमु क्रीडायाम्' (भ्वा० आ० से०) ण्यन्तः । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) ॥*॥ **'मनोहरम्'** इति पाठे मनो हरति । 'हरतेरनुद्यमने–' (३।२।९) इत्यच् ॥ (८) ॥*॥ रोचते, रुच्यते, वा । 'राजसूय–' (३।१।११४) इति साधुः ॥ (९) ॥*॥ मनसा जानाति । 'इगुपध–' (३।१।१३५) इति कः । निवृत्तप्रेषणोऽत्र जानातिः ।—मूलविभुजादित्वात् (वा० ३।२।५) कः—इति मुकुटः । तन्न । तस्यापि कर्तरि विहितत्वेन 'ज्ञायते' इति विग्रहप्रदर्शनस्य विरुद्धत्वात् । यदपि—'सुप्सुपा–' (२।१।४) इति समासः—इति । तदपि न । 'कर्तृकरणे–' (२।१।३२) इति तत्पुरुषविधायकस्य सत्त्वात् ॥ (१०) ॥*॥ मञ्ज्यते । 'मजि ध्वनौ' इति सौत्रो धातुः । बाहुलकादुः ॥ (११) ॥*॥ मञ्जु मंजुत्वं लाति । 'आतोऽनुप–' (३।२।३) इति कः । मंजुलं च चलाञ्चले । रम्ये कुञ्जे **मंजुलस्तु** दात्यूहे' इति हैमः ॥ (१२) ॥*॥ द्वादश **'मनोरमस्य'** ॥

तदासेचनकं तृप्तेर्नास्त्यन्तो यस्य दर्शनात् ।

तेति ॥ न सिच्यते मनोऽत्र । 'षिच क्षरणे' (तु० उ० अ०) । 'करणा–' (३।३।११७) इति ल्युट् । 'संज्ञायां कन्' (५।३।७५) ॥*॥ (**'आसेचनम्'**) इति दीर्घादिपाठे आङ् बोध्यः ॥ (१) ॥*॥ एकम् **'यद्दर्शनात्तृप्तिर्न भवति तस्य'** ॥

अभीष्टेऽभीप्सितं हृद्यं दयितं वल्लभं प्रियम् ॥ ५३ ॥

अभीति ॥ अभित इष्यते स्म । 'इषु इच्छायाम्' (तु० प० से०) । क्तः (३।२।१०२) । 'अभीत्यर्थभूतकथने' **'अभि** वीप्साभिमुख्ययोः' इति विश्वः ॥ (१) ॥*॥ अभ्याप्तुमिष्यते स्म । 'आप्लृ व्याप्तौ' (स्वा० प० अ०) । सन् (३।१।७) । 'आप्ज्ञप्यृधामीत्' (७।४।५५) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (२) ॥*॥ हृदयस्य प्रियम् । 'हृदयस्य प्रियः' (४।४।९५) इति यत् । 'हृदयस्य हृल्लेख–' (६।३।५०) इति हृदादेशः । **'हृद्यं** धवलजीरे च हृत्प्रिये हृद्भवेऽपि च । वशकृद्वेदमन्त्रे च **हृद्या** वृद्ध्याख्यभेषजे' इति विश्वः ॥ (३) ॥*॥ दय्यते स्म । 'दय दानादौ' (भ्वा० आ० से०) क्तः (३।२।१०२) ॥ (४) ॥*॥ वल्लयते, वल्लते च । 'वल्ल संवरणे' (भ्वा० आ० से०) । 'रासिवल्लिभ्यां च' (उ० ३।१२५) इत्यभच् । **'वल्लभो** दयितेऽध्यक्षे सल्लक्षणतुरंगमे' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (५) ॥*॥ प्रीणाति । 'प्रीञ् तर्पणे' (क्र्या० उ० अ०) । 'इगुपध–' (३।१।१३५) इति कः । **'प्रियो** वृद्धौषधे हृद्ये धवे' इति हैमः ॥ (६) ॥*॥ षट् **'प्रियस्य'** ॥

निकृष्टप्रतिकृष्टार्वरेफयाप्यावमाधमाः ।
कुपूयकुत्सितावद्यखेटगर्ह्याणकाः समाः ॥ ५४ ॥

नीति ॥ निकृष्यते स्म । 'कृष विलेखने' (भ्वा० प० अ०, तु० उ०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥*॥ प्रतिकृष्यते स्म ॥ (२) ॥*॥ ऋच्छति । 'ऋ गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'अन्येभ्योऽपि–' (३।२।७५) इति वनिप् । यद्वा ऋच्छतेः 'अवद्यावमाधमार्वरेफाः कुत्सिते' (उ० ५।५४) इति वन्नन्तो निपातः । **'अर्वा** तुरंगमे पुंसि कुत्सिते वाच्यलिङ्गकः' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ रिफ्यते । 'रिफ कत्थनयुद्धनिन्दाहिंसादानेषु' (तु० प० से०) । 'अकर्तरि च–' (३।३।१९) इति घञ् । यद्वा रिफतेः 'अवद्यावमाधम–' (उ० ५।५४) इति अप्रत्ययान्तो निपातः । **'रेफो** रवर्णे पुंसि स्यात्कुत्सिते वाच्यवत् पुनः' इति विश्वः ॥*॥ 'रेपं' इति पाठे 'री गतिरेषणयोः' (क्र्या० प० अ०) । बाहुलकात् पः । **'रेपः** स्यान्निन्दिते क्रूरे' इति विश्वः ॥ (४) ॥*॥ याप्यते । 'या प्रापणे' (अ० प० अ०) ण्यन्तः । अचो यत्' (३।१।९७) । **'याप्यं** तु यापनीये स्यान्निन्दितेऽप्यभिधेयवत्' (इति मेदिनी) ॥ (५) ॥*॥ अवत्यस्मादात्मानम् । 'अव रक्षणादौ' (भ्वा० प० से०) । 'अवद्या–' (उ० ५।५४) इति सूत्रेणामप्रत्यया-

१—रेपाः सान्तोऽपि । 'प्रापे रूपी पुरा रेपाः' इति माघस्य द्व्यक्षरयमकम्—इति मुकुटः ॥

न्तो निपातः ॥ (६) ॥*॥ तत्रैव वकारस्य पक्षे धकारः। 'अधमः स्यादूर्ध्व ऊने' इति विश्वः ॥ (७) ॥*॥ कुत्सितं पूयते। 'पूयी विशरणे' (भ्वा० आ० से०)। अच् (३।१।१३४) ॥*॥ पृषोदरादित्वात् (३।३।१०९) अत्वे 'कपूयः' इत्यपि ॥ (८) ॥*॥ कुत्सा संजातास्य। तारकादिः (५।२।३६) ॥ (९) ॥*॥ न उद्यते। 'अवद्यावमा-' (उ० ५।५४) इति निपातः ॥ (१०) ॥*॥ खेटति। 'खिट त्रासे' (भ्वा० प० से०)। अच् (३।१।१३४)। 'खेटः कफे ग्रामभेदे चर्मण्यस्त्र्यधमे त्रिषु' (इति मेदिनी) ॥ (११) ॥*॥ गर्ह्यते। 'गर्ह कुत्सायाम्' (भ्वा० आ० से०)। 'ऋहलोर्ण्यत्' (३।१।१२४) ॥ (१२) ॥*॥ अणति। 'अण शब्दे' (भ्वा० प० से०) ॥ अच् (३।१।१३४)। कुत्सायां कन् (५।३।७४) ॥ (१३) ॥*॥ त्रयोदश 'गर्ह्यस्य' ॥

मलीमसं तु मलिनं कच्चरं मलदूषितम्।

मेति ॥ मलोऽस्यास्ति। 'ज्योत्स्नातमिस्रा-' (५।२।११४) इति साधुः। 'मलीमसं तु मलिने पुष्पकासीसलोहयोः' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (१) ॥*॥ ('मदनः सिक्थके स्मरे)। राढे वसन्ते धत्तूरे मलिनं कृष्णदोषयोः। मलिनी रजस्वलायाम्' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ कुत्सितं चरति। अच् (३।१।१३४)। 'रथवदयोश्च' (६।३।१०२) इति चकारात् 'कोः कत्तत्पुरुषे-' (६।३।१०१) इति योगविभागाद्वा कोः कत् ॥ (३) ॥*॥ मलेन दूषितम्। 'कर्तृकरणे-' (२।१।३२) इति समासः ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'मलिनस्य' ॥

पूतं पवित्रं मेध्यं च

पेति ॥ पूयते स्म। 'पूङ् पवने' (भ्वा० आ० से०) 'पूञ् पवने' (क्र्या० उ० से०) वा। क्तः (३।२।१०२)। 'पूतं त्रिषु पवित्रे च शठिते बहुलीकृते' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ पुनाति। कर्तरि चर्षिदेवतयोः' (३।२।१८६) इतीत्रः। 'पवित्रं तु मेध्ये ताम्रे कुशे जले। अर्घोपकरणे चापि पवित्रा तु नदीभिदि' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ मेधनार्हम्। 'मेधृ संगमे च' (भ्वा० उ० से०)। ण्यत् (३।१।१२४) ('मेध्यं त्रिषु शुचौ रक्तवचारोचनयोः स्त्रियाम्' इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ 'पवित्रः पूतः' इति, प्राणिविषय उक्तम्। इह त्वप्राणिनि ॥*॥ त्रीणि 'पवित्रस्य' ॥

वीध्रं तु विमलात्मकम् ॥ ५५ ॥

वीति ॥ वीन्धे। 'ञि इन्धी दीप्तौ' (रु० आ० से०) 'वाविन्धेः' (उ० २।३६) इति क्रन्।—'इन्धे रक्'—इति मुकुटस्तु चिन्त्यः ॥ (१) ॥*॥ विमल आत्मा स्वभावो यस्य ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'स्वभावनिर्मलस्य' ॥

निर्णिक्तं शोधितं मृष्टं निःशोध्यमनवस्करम्।

नीति ॥ निर्णिज्यते स्म। 'णिजिर् शौचपोषणयोः' (जु० उ० अ०), क्तः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥*॥ शोध्यते स्म ॥ 'शुध शौचे' (दि० प० अ०) ण्यन्तः। क्तः (३।२।१०२) ॥ (२) ॥*॥ मृज्यते स्म। 'मृजू शुद्धौ' (अ० प० से०) क्तः (३।२।१०२) ॥ (३) ॥*॥ निष्क्रान्तं शोध्यमस्मात्। शोध्यान्निष्क्रान्तम्, इति वा ॥ (४) ॥*॥ नावस्करोऽत्र ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'अपनीतमलस्य' ॥

असारं फल्गु

असेति ॥ न सारोऽत्र ॥ (१) ॥*॥ फलति। 'ञिफला विशरणे' (भ्वा० प० से०) ॥ 'फलिपाटि-' (उ० १।१८) इति साधुः। 'फल्गुः काकोदुम्बरिके वृक्षे निरर्थकेऽपि च' इति हैमः। 'फल्ग्वसारेऽभिधेयवत्। नदीभेदे मलय्वां स्त्री' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'निःसारस्य' ॥

शून्यं तु वशिकं तुच्छरिक्तके ॥ ५६ ॥

श्विति ॥ शुने हितम्। 'शुनः संप्रसारणं वा च दीर्घः' (ग० ५।१।२) इति यत्। 'शून्यं बिन्दौ च निर्जने। शून्या तु नलिका' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ उश्यते। 'वश कान्तौ' (अ० प० से०) 'सर्वधातुभ्य इन्' (उ० ४।११८)। 'संज्ञायां कन्' (५।३।७५) ॥ (२) ॥*॥ तोदनम्। संपदादित्वात् (वा० ३।३।१०८) भावे क्विप्। तुदा व्यथया छ्यति। 'छो छेदने' (दि० प० अ०)। मूलविभुजादित्वात् (वा० ३।२।५) कः। तुदं छ्यति वा। 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः ॥ (३) ॥*॥ रिच्यते स्म। 'रिच वियोजनसंपर्चनयोः' (चु० उ० से०) क्तः (३।२।१०२)। स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'तुच्छस्य' ॥

क्लीबे प्रधानं प्रमुखं प्रवेकानुत्तमोत्तमाः।
मुख्यवर्यवरेण्याश्च प्रवर्होऽनवरार्ध्यवत् ॥ ५७ ॥
पराध्याग्रप्राग्रहरप्राग्र्याग्र्याग्रीयमग्रियम्।

क्लीति ॥ प्रदधाति। ल्युट् (३।३।११३) युच् (उ० २।७८) वा। 'प्रधानं स्यान्महामात्रे प्रकृतौ परमात्मनि। प्रज्ञायामपि च क्लीबमेकत्वे तूत्तमे सदा' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ प्रकृष्टं मुखमस्य। 'प्रमुखं प्रथमे मुख्ये' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ प्रविच्यते। 'विचिर् पृथग्भावे' (रु० उ० अ०)। घञ् (३।३।१९) ॥ (३) ॥*॥ नोत्तमोऽस्मात् ॥ (४) ॥*॥ अतिशयेनोत्कृष्टः। उत्कृष्टार्थवृत्तेरुच्छब्दात्तमप्। द्रव्यप्रकर्षार्थत्वान्नामुः। यद्वा। उत्ताम्यति। 'तमु काङ्क्षायाम्' (दि० प० से०) अच् (३।१।१३४)। उत्ताम्यते वा। घञ् (३।३।१९)। 'नोदात्त—' (७।३।३४) इति न वृद्धिः ॥ (५) ॥*॥ मुखमिव। मुखे भवो वा। शाखादित्वात् (५।३।१०३) यः ॥ (६) ॥*॥ वर्यते। 'वर ईप्सायाम्' चुरादावदन्तः। 'अचो यत्' (३।१।९७) ॥ (७) ॥*॥ व्रियते। 'वृञ् वरणे' (स्वा० उ० से०)। 'वृञ एण्यः' (उ० ३।९८) ॥ (८) ॥*॥ प्रवर्हति। 'वृह वृद्धौ' (भ्वा०प०से०)। अच् (३।१।१३४) ॥ (९) ॥*॥

१—इदं तु मदनशब्दार्थबोधकमिति न प्रकृतोपयोगि ॥

अवरस्मिन्नर्धे भवः। 'अर्धाद्यत्' (४।३।४)। 'परावराधमोत्तमपूर्वाच्च' (४।३।५)। न अवरार्ध्यः। 'नञ्' (२।२।६) इति समासः॥ (१०)॥*॥ परस्मिन्नर्धे भवः। यत् (४।३।५)॥ (११)॥*॥ अगति। 'अग कुटिलायां गतौ' (भ्वा० प० से०)। 'ऋज्रेन्द्र–' (उ० २।१८) इति साधुः। '**अग्रं** पुरस्तादुपरि परिमाणे पलस्य च। आलम्बने समूहे च प्रान्ते च स्यान्नपुंसकम्। अधिके च प्रधाने च प्रथमे चाभिधेयवत्' (इति मेदिनी)॥ (१२)॥*॥ प्रकृष्टमग्रम्। प्राग्रे हरति। 'हरतेरनुद्यमनेऽच्' (३।२।९)॥ (१३)॥*॥ प्राग्रे भवः 'अग्राद्यत्' (४।४।११६)॥ (१४)॥*॥ (१५)॥*॥ 'घच्छौ च' (४।४।११७)॥ (१६)॥*॥ (१७)॥*॥ सप्तदश '**श्रेष्ठस्य**'॥

श्रेयाञ्छ्रेष्ठः पुष्कलः स्यात्सत्तमश्चातिशोभने॥५८॥

श्रयति॥ अतिशयने प्रशस्यः। 'अतिशायने तमबिष्ठनौ' (५।३।५५)। 'द्विवचनविभज्योपपदे तरबीयसुनौ' (५।३।५७)। 'अजादी गुणवचनादेव' (५।३।५८)। 'प्रशस्यस्य श्रः' (५।३।६०) '**श्रेयो** मुक्तौ शुभे धर्मेऽतिप्रशस्ते च वाच्यवत्। **श्रेयसी** करिपिप्पल्यामभयापाठयोरपि' इति विश्वमेदिन्यौ॥ (१)॥*॥ '**श्रेष्ठो** वरे कुबेरे च' इति हैमः॥ (२)॥*॥ पुष्यति। 'पुष पुष्टौ' (दि० प० अ०)। 'पुषः कित्' 'कलश्च' (उ० ४।४५)।–'पुषः करन्'। कपिलिकादिः (वा० ८।२।१८)—इति मुकुटः। तच्चिन्त्यम्। तादृशपाठाभावात्। अस्मदुक्तसूत्रसत्त्वाच्च। '**पुष्कलस्तु** पूर्णे श्रेष्ठे' इति हैमः॥ (३)॥*॥ अतिशयेन सन्। तमप् (५।३।५५)। '**सत्तमः** स्यात्पूज्यतमे साधीयस्युत्तमे त्रिषु' (इति मेदिनी)॥ (४)॥*॥ अतिशयेन शोभनः॥ (५)॥*॥ पञ्च '**अतिशोभनस्य**'॥ 'वर्यं प्रधानं युक्तमनुत्तमं सत्तमं प्रवर्हणं च' इति नाममालायाम् (सत्तमस्य)। अग्रं प्राग्रहरं श्रेष्ठं मुख्यवर्यप्रवर्हणम्' इति त्रिकाण्डशेषे च श्रेष्ठस्य पाठादेकविंशतिरेव शोभनस्य—इत्यन्ये॥

स्युरुत्तरपदे व्याघ्रपुंगवर्षभकुञ्जराः।
सिंहशार्दूलनागाद्याः पुंसि श्रेष्ठार्थगोचराः॥५९॥

स्युरिति॥ पुमांश्चासौ गौश्च 'गोरतद्धितलुकि' (५।४।९२) इति टच्॥ (१)॥*॥ श्रेष्ठस्यार्थः। श्रेष्ठार्थो गोचरो येषां ते। क्वचित् 'वाचकाः' इति पाठः॥*॥ एते '**श्रेष्ठवाचकाः**'॥

अप्राग्र्यं द्वयहीने द्वे अप्रधानोपसर्जने।

अप्रेति॥ प्राग्र्याद्भिन्नम्॥ (१)॥*॥ प्रधानादन्यत्॥ (२)॥*॥ उपसृज्यते। 'सृज विसर्गे' (तु० प० अ०)। कर्मणि ल्युट् (३।३।११३)॥ (३)॥*॥ त्रीणि '**अप्रधानस्य**'॥

विशङ्कटं पृथु बृहद्विशालं पृथुलं महत्॥६०॥
वड्रोरुविपुलम्

वीति॥ विस्तृतार्थवृत्तेर्विशब्दात् 'वेः शालच्शङ्कटचौ' (५।२।२८)॥ (१)॥*॥ '**विशाला** त्विन्द्रवारुण्यामुज्जयिन्यां च योषिति। नृपवृक्षभिदोः पुंसि पृथुले त्वभिधेयवत्' इति विश्वमेदिन्यौ॥ (४)॥*॥ प्रथते। 'प्रथ प्रख्याने' (भ्वा० आ० से०) 'प्रथिम्रदि–' (उ० १।२८) इति कुः संप्रसारणं च। '**पृथुर्**विशाले भूपाले बाष्पिकाकृष्णजीरयोः' इति हेमचन्द्रः॥ (२)॥*॥ बर्हति। 'बृह वृद्धौ' (भ्वा० प० से०)। 'वर्तमाने पृषद्बृहन्महत्–' (उ० २।८४) इति निपातः॥ (३)॥*॥ पृथुलमस्यास्ति। सिध्मादित्वात् (५।२।९७) लच्। पृथुत्वं लाति वा॥ (५)॥*॥ महति। 'मह पूजायाम्' (भ्वा० प० से०)॥ (६)॥*॥ वलते। 'वल संवरणे संचरणे च' (भ्वा० आ० से०)। 'बहुलमन्यत्रापि' ( ) इति रक्।—'शुक्रादयः' इति रक्—इति मुकुटः। तन्न। उज्ज्वलदत्तादावदर्शनात्। डलयोरेकत्वस्मरणम्॥ (७)॥*॥ ऊर्णोति। 'ऊर्णुञ् आच्छादने' (अ० उ० से०) 'महति ह्रस्वश्च' (उ० १।३१) इति कुप्रत्ययः नुलोपः ह्रस्वश्च॥ (८)॥*॥ विपोलति। 'पुल महत्त्वे' (भ्वा० प० से०)। 'इगुपध–' (३।१।१३५) इति कः। '**विपुलः** पृथुलेऽगाधे मेरुपश्चिमभूधरे' इति विश्वमेदिन्यौ॥ (९)॥*॥ नव '**विस्तीर्णस्य**'॥

पीनपीव्नी न स्थूलपीवरे।

पीति॥ प्यायते स्म। 'ओप्यायी वृद्धौ' (भ्वा० आ० से०)। 'गत्यर्था–' (३।४।७२) इति क्तः। 'ओदितश्च' (८।२।४५) इति नत्वम्। 'प्यायः पी' (६।१।२८)॥ (१)॥*॥ प्यायते। 'प्यैङ् वृद्धौ' (भ्वा० आ० अ०)। 'श्याप्योः संप्रसारणं च' (उ० ४।११५) इति क्वनिप्। स्त्रियां तु 'वनो र च' (४।१।७) इति ङीब्रौ॥ (२)॥*॥ स्थूलयति। 'स्थूल बृंहणे' (चु० आ० से०)। अच् (३।१।१३४)। '**स्थूलः** पीने जडे' इति हैमः॥ (३)॥*॥ प्यायते। 'छित्वर–' (उ० ३।१) इति निपातः। '**पीवरः** स्थूलकूर्मयोः' इति हेमचन्द्रः॥ (४)॥*॥ चत्वारि '**स्थूलस्य**'॥

स्तोकाल्पक्षुल्लकाः श्लक्ष्णं सूक्ष्मं दभ्रं कृशं तनु॥६१॥
स्त्रियां मात्रा त्रुटी पुंसि लवलेशकणाणवः।

स्तविति॥ स्तुच्यते। 'ष्टुच प्रसादे' (भ्वा० आ० से०)। घञ् (३।३।१९)। न्यङ्क्वादिः (७।३।५३)। स्तूयते। बाहुलकात् स्तुञः कः। '**स्तोक**स्त्रिष्वल्पे चातके पुमान्' (इति मेदिनी)॥ (१)॥*॥ अल्यते वार्यते। 'अल भूषणादौ' (भ्वा० प० से०)। बाहुलकात्पः॥ (२)॥*॥ क्षोदनम्। 'क्षुदिर् संपेषणे' (रु० उ० अ०)। संपदादिः (वा० ३।३।१०८) क्षुदं लाति। 'आतोऽनुप–' (३।२।३) इति कः। 'तोर्लि' (८।४।६०) (भ्वा० ५५) स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५)। यद्वा

क्षुद्यते। 'स्फायितञ्चि–' (उ० २।१३) इति रक्। रलयोरेकत्वस्मरणात् कपिलिकादित्वात् (वा० ८।२।१८) वा लत्वम्। 'क्षुल्लकस्त्रिषु नीचेऽल्पे' इति विश्वः॥ (३) ॥*॥ 'श्लिष्यते, श्लिष्यति, वा। 'श्लिष आलिङ्गने' (दि० प० अ०)। श्लिषेरच्चोपधायाः' (उ० ३।१९) इति क्स्नः॥ (४) ॥*॥ सूच्यते। 'सूच पैशुन्ये' (चु० प० से०)। 'सूचेः स्मन्' (उ० ४।११७)। 'सूक्ष्मं स्यात्कतकेऽध्यात्मे पुंस्यणौ त्रिषु चाल्पके' इति विश्वः (मेदिनी)॥ (५) ॥*॥ दभ्यते। 'दम्भु दम्भने' (स्वा० प० से०)। 'स्फायितञ्चि–' (उ० २।१३) इति रक्॥ (६) ॥*॥ कृश्यते स्म। 'कृश तनूकरणे' (दि० प० से०)। 'स्फुल्लक्षीब–' (८।२।५५) इति साधुः॥ (७) ॥*॥ तन्यते। 'तनु विस्तारे' (त० उ० से०)। '—तनिचरि–' (उ० १।७) इत्युः। 'तनुः काये त्वचि स्त्री स्यात्त्रिष्वल्पे विरले कृशे' इति विश्वमेदिन्यौ॥ (८) ॥*॥ मीयते। 'माङ् माने' (दि० आ० अ०) ष्ट्रन् (उ०४।१५९)। अनित्यः षितां ङीष्। टाप् (४।१।४)। 'मात्रं त्ववधृतौ स्वार्थे कार्त्स्न्ये मात्रापरिच्छदे। अक्षरावयवे द्रव्ये मानेऽल्पे कर्णभूषणे। काले वृत्ते च' इति हैमः॥ (९) ॥*॥ त्रुट्यते। 'त्रुट छेदने' (चु० आ० से०)। 'इगुपधात्कित्' (उ० ४।१२०) इतीन्॥ (१०) ॥*॥ लूयते। 'लूञ् छेदने' (क्र्या० उ० से०)। 'ऋदोरप्' (३।३।५७)। 'लवः कालभिदि छिदि। विलासे रामजे लेशे तथा किंजल्कपक्ष्मणोः। गोपुच्छलोमस्वपि च' इति हैमः॥ (११) ॥*॥ लिशति। 'लिश गतौ' (तु० प० से०)। अच् (३।१।१३४)। लिश्यते वा। घञ् (३।३।१९)॥ (१२) ॥*॥ कणति। 'कण निमीलने' (चु० उ० से०)। अच् (३।१।१३४)। 'कणो धान्यांशलेशयोः। कणा जीरकपिप्पल्योः' इति हेमचन्द्रः॥ (१३) ॥*॥ अणति, अण्यते, वा। 'अण शब्दे' (भ्वा० प० से०)। 'अणश्च' (उ० १।८) इत्युः। 'अणुर्व्रीह्यल्पयोः' इति हैमः॥ (१४) ॥*॥ चतुर्दश 'सूक्ष्मस्य'॥

अत्यल्पेऽल्पिष्ठमल्पीयः कनीयोऽणीय इत्यपि ॥६२॥

अत्येति॥ अतिशयेनाल्पः॥ (१) ॥*॥ 'अजादी गुणवचनादेव' (५।३।५८) इतीष्ठन्नीयसुनौ॥ (२) ॥*॥ (३) ॥*॥ 'युवाल्पयोः कनन्यतरस्याम्' (५।३।६४) इति कन् वा॥ (४) ॥*॥ अतिशयेनाणुः। ईयसुन् (५।३।५५)॥ (५) ॥*॥ चत्वारि (पञ्च) 'अत्यल्पस्य'॥

प्रभूतं प्रचुरं प्राज्यमदभ्रं बहुलं बहु।
पुरुहं पुरु भूयिष्ठं स्फिरं भूयश्च भूरि च ॥ ६३ ॥

प्रेति॥ प्रभवति स्म। 'गत्यर्था–' (३।४।७२) इति क्तः। 'प्रभूतमुद्गते प्राज्ये' इति हैमः॥ (१) ॥*॥ प्रचोरति। 'चुर स्तेये' (चु० प० से०)। चुरादीनां णिज्वैकल्पिकः। 'इगुपध–' (३।१।१३५) इति कः। 'प्रगतं चुरायाः' इति वा॥ (२) ॥*॥ प्रवीयते। 'अज गतौ' (भ्वा० प० से०) इति वी न। यद्वा प्रकर्षेणाज्यते काम्यते। 'अञ्जू व्यक्त्यादौ' (रु० प० से०)। आङ्पूर्वात् 'अञ्जेः संज्ञायाम्' (वा० ३।१।१०९) इति क्यप्॥ (३) ॥*॥ दभ्रादण्यत्। नञ्समासः (२।२।६)॥ (४) ॥*॥ बहून् लाति। 'आतोऽनुप–' (३।२।३) इति कः। 'बहुला नीलिकायां स्यादेलायां गवि योषिति। कृत्तिकासु स्त्रियां भूम्नि विहायसि नपुंसकम्। पुंस्यग्नौ कृष्णपक्षे च वाच्यवत्प्राज्यकृष्णयोः' इति विश्वमेदिन्यौ॥ (५) ॥*॥ बंहते 'बहि वृद्धौ' (भ्वा० आ० से०) 'लङ्घिबंह्योर्नलोपश्च' (उ० १।२९) इत्युः। यत्तु—'बृंहते वर्धते बहु पूर्यते। मितद्र्वादित्वात् (वा० ३।२।१८०) डुः— इति मुकुटेनोक्तम्। तन्न। टिलोपेनोक्तरूपासिद्धिप्रसङ्गात्। 'बहु स्यात्त्र्यादिसंख्यासु विपुलेऽप्यभिधेयवत्' इति विश्वः (मेदिनी)॥ (६) ॥*॥ पुरून् हन्ति गच्छति। 'अन्येभ्योऽपि–' (वा० ३।२।१०१) इति डः। यद्वा पुरून् जहाति जिहीते वा। 'अतोऽनुप–' (३।२।३) इति कः॥ (७) ॥*॥ पिपर्ति, पूर्यते, वा। 'पॄ पालनपूरणयोः' (जु० प० से०)। 'पॄभिदि०' (उ० १।२३) इति कुः। यत्तु— 'पॄकृतॄगृधृषिभ्यः कुः' इति सूत्रं पठितं मुकुटेन। तन्न 'कृग्रोरुच्च' इति पृथक्सूत्रात्। अन्यथोत्वाभावप्रसङ्गात्। 'पुरुः प्राज्येऽभिधेयवत्। पुंसि स्याद्देवलोके च नृपभेदपरागयोः' इति हैमः (मेदिनी)॥ (८) ॥*॥ अतिशयेन बहु। 'बहोर्लोपो भू च बहोः' (६।४।१५८) 'इष्ठस्य यिट् च' (६।४।१५९)। स्वार्थे चेष्ठिष्ठादयः॥ (९) ॥*॥ स्फायते। 'स्फायी वृद्धौ' (भ्वा० आ० से०)। 'अजिरशिशिर–' (उ० १।५३) इति साधुः॥*॥ 'स्फारम्' इत्यपि पाठः। रक् (उ० २।१३)। 'स्फारस्तु स्फरकादिनां बुद्बुदे विपुलेऽपि च' इति हेमचन्द्रः॥ (१०) ॥*॥ अतिशयेन बहु। 'बहोर्लोपो भू च बहोः' (६।४।१५८)॥ (११) ॥*॥ भवति। 'अदिशदिभूशुभिभ्यः क्रिन्' (उ० ४।६५) 'भूरि स्यात्प्रचुरे स्वर्णे' इति हैमः। ('भूरिर्ना वासुदेवे च हरे च परमेष्ठिनि। नपुंसकं सुवर्णे च प्राज्ये स्याद्वाच्यलिङ्गकः' (इति मेदिनी)॥ (१२) ॥*॥ द्वादश 'बहुलस्य'॥

परश्शताद्यास्ते येषां परा संख्या शतादिकात्।

पेति॥ शतात्परे। 'पञ्चमी' (२।१।३७) इति योगविभागात्समासः। राजदन्तादिः (२।२।३१)। पारस्करादित्वात् (६।१।१५७) सुट्॥ (१) ॥*॥ आद्येन परस्सहस्राः॥*॥ एकं 'शतात्परस्य'॥

गणनीये तु गणेयम्

गेति॥ आर्या छन्दः॥*॥ गण्यते 'गण संख्याने' (चु० उ० से०)। अनीयर् (३।१।९६)॥ (१) ॥*॥ 'अचो यत्'

१—इत्यादिपाठस्तु हैमानेकार्थकैरवाकरकौमुदीपुस्तके नास्ति। मेदिन्यादिष्वपि लवशब्दस्यैतदर्थकता नोपलभ्यते॥

(३।१।९७) । संज्ञापूर्वकत्वाण्णिलोपाभावः । 'चिन्तिपूजि-' (३।३।१०५) इत्यङ्विधानाद्गुणाभावार्थाद्वा । अन्यथा 'अ-प्रत्ययात्' (३।३।१०२) इत्यनन्तरं पठित्वाकारमेव विदध्यात् । यत्तु—'अ प्रत्ययात्' (३।३।१०२) इत्यकारे प्राप्ते गुणाभावार्थादङ्विधानात्—इति मुकुटेनोक्तम् । तच्चिन्त्यम् । 'ण्यासश्रन्थो युच्' (३।३।१०७) इति युचा प्रत्ययस्य बाधनात् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'गणयितुं शक्यस्य' ॥

संख्यातं गणितम्

सम्‌इति ॥ संख्यायते स्म । 'ख्या प्रकथने' (अ० प० अ०) । चक्षिङादेशो वा । क्तः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥*॥ गण्यते स्म । क्तः (३।२।१०२) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'संख्यातस्य' ॥

अथ समं सर्वम् ॥ ६४ ॥
विश्वमशेषं कृत्स्नं समस्तनिखिलाखिलानि निःशेषम् ।
समग्रं सकलं पूर्णमखण्डं स्यादनूनके ॥ ६५ ॥

अथेति ॥ समति । 'षम वैक्लव्ये' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । सर्वार्थे सर्वनाम । 'समा संवत्सरे स्त्रियाम् । सर्वसाधुसमानेषु समं स्यादभिधेयवत्' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ सरति । 'सृ गतौ' (भ्वा० प० अ०) । 'सर्वनिघृष्व-' (उ० १।१५३) इति साधुः । —'सर्तेर्वः'—इति मुकुटस्त्वपाणिनीयः । यद्वा सर्वति । 'षर्व गतौ' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) ॥ (२) ॥*॥ विशति । 'विश प्रवेशने' (तु० प० अ०) । 'अशूप्रुषि-' (उ० १।१५२) इति क्वन् । 'विश्वं कृत्स्ने च भुवने विश्वे देवेषु नागरे । विश्वा-प्यतिविषायां स्यात्' (इति विश्वः) ॥ (३) ॥*॥ न शेषोऽस्य ॥ (४) ॥*॥ कृत्यते । 'कृती वेष्टने' (रु० प० से०) । 'कृत्यशूभ्यां क्स्नः' (उ० ३।१७) । 'कृत्स्नं सर्वाम्बुकुक्षिषु' (इति मेदिनी) ॥ (५) ॥*॥ समस्यते स्म । 'असु क्षेपणे' (दि० प० से०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (६) ॥*॥ निवृत्तं खिलमस्य ॥ (७) ॥*॥ न खिलमस्य ॥ (८) ॥*॥ निष्क्रान्तं शेषात् । 'निरादयः-' (वा० २।२।१८) इति समासः ॥ (९) ॥*॥ संगतमग्रमस्य । समं ग्रसते वा । 'ग्रसु अदने' (भ्वा० आ० से०) । 'अन्येभ्योऽपि-' (वा० ३।२।१०१) इति डः ॥ (१०) ॥*॥ सह कलाभिः ॥ (११) ॥*॥ पूर्यते स्म । 'पूरी आप्यायने' (दि० आ० से०) । कर्तरि (३।३।१७४) कर्मणि (३।२।१०२) वा क्तः । 'पूर्णः शब्दे (शक्ते) समग्रे ना पूरिते त्वभिधेयवत्' (इति मेदिनी) ॥*॥ 'पूर्वम्' इति पाठः—इति स्वामी । पूर्वति । 'पूर्व पूरणे' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) ॥ (१२) ॥*॥ न खण्ड्यते । 'खडि भेदने' (चु० प० से०) । घञ् ॥ (१३) ॥*॥ ऊनयति । 'ऊन परिहाणे' (चु० उ० से०) । अच् (३।१।१३४) । न ऊनम् । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) ॥ (१४) ॥*॥ चतुर्दश 'समग्रस्य' ॥

घनं निरन्तरं सान्द्रम्

घेति ॥ हन्यते 'हन हिंसागत्योः' (अ० प० अ०) 'मूर्तौ घनः' (३।३।७७) इत्यप् घनादेशश्च । 'घनः सान्द्रे दृढे दार्ढ्ये विस्तारे मुद्गरेऽम्बुदे । संघे मुस्ते घनं मध्ये नृत्यवाद्यप्रभेदयोः' इति हेमचन्द्रः ॥ (१) ॥*॥ निर्गतमन्तरात् । निर्गतमन्तरमस्मिन् वा ॥ (२) ॥*॥ सह अन्द्यते । 'अदि बन्धने' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकाद्रक् ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'निबिडस्य' ॥

पेलवं विरलं तनु ।

पेलेति ॥ पेलनम् । 'पिल भेदने' (तु० प० से०) घञ् (३।३।१८) । पेलोऽस्यास्ति । 'अन्येभ्योऽपि-' (वा० ५।२।१०९) इति वः ॥ (१) ॥*॥ वि राति । बाहुलकात्कलन् ॥ (२) ॥*॥ तन्यते । 'भृमृ-' (उ० १।७) इत्युः । 'तनुर्वपुस्त्वचोः । विरलेऽल्पे कृशे' इति हैमः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'विरलस्य' ॥

समीपे निकटासन्नसंनिकृष्टसनीडवत् ॥ ६६ ॥
सदेशाभ्याशसविधसमर्यादसवेशवत् ।
उपकण्ठान्तिकाभ्यर्णाभ्यग्रा अप्यभितोऽव्ययम् ६७

सेति ॥ संगता आपो यस्मिन् । 'ऋक्पूर्-' (५।४।७४) इत्यः । 'द्व्यन्तरुपसर्गेभ्योऽप ईत्' (६।३।९७) ॥ (१) ॥*॥ निबन्धम् 'संप्रोदश्च-' (५।२।२९) इति चापन्ने कटच् । निकटति वा । 'कटे वर्षावरणयोः' । (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) ॥ (२) ॥*॥ आसीदति स्म । 'गत्यर्था-' (३।४।७२) इति क्तः । आसद्यते स्म, इति वा । क्तः (३।२।१०२) ॥ (३) ॥*॥ संनिकृष्यते स्म । 'कष' (भ्वा० प० अ०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (४) ॥*॥ समानं नीडं वासस्थानमस्य । सह नीडेन, इति ॥ (५) ॥*॥ समानो देशोऽस्य ॥ (६) ॥*॥ अभ्यश्यते । 'अशू व्याप्तौ' (स्वा० आ० से०) । घञ् (३।१९) ॥*॥ मुकुटस्तु—अभ्यासीदति । 'अन्येभ्योऽपि-' (वा० ३।२।१०१) इति डः—इति दन्त्यसमाह । 'अभ्यासोऽभ्यसनेऽन्तिके' इति दन्त्यान्तेषु (विश्वमेदिन्यौ) ॥ (७) ॥*॥ समाना विधास्य । यद्वा सह विधया ॥ (८) ॥*॥ समाना मर्यादास्य ॥ (९) ॥*॥ समानो वेशोऽस्य ॥ (१०) ॥*॥ उपगतः कण्ठम् । 'अत्यादयः-' (वा० २।२।१८) इति समासः । उपगतः कण्ठः सामीप्यमस्य, इति वा ॥ (११) ॥*॥ अन्तोऽस्यास्ति । ठन् (५।२।११५) । 'अन्तिकं निकटे वाच्यलिङ्गं स्त्री शोभनौषधौ । चुल्ल्यां ज्येष्ठभगिन्यां च नाट्योक्त्यां कीर्त्यतेऽन्तिका' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (१२) ॥*॥

१—'भ्यमाभिपतिता क्षमी'—इति क्वचित्पाठः—इति पीयूषव्याख्या ॥

अभ्यर्द्यते स्म। अभ्यर्दति स्म, इति वा। 'अर्द गतौ' (भ्वा० प० से०)। कर्मणि (३।२।१०२) कर्तरि (३।४।७२) वा क्तः। 'अभेश्चाविदूर्ये' । (७।२।२५) इतीडभावः ॥ (१३) ॥*॥ अभिमुखमग्रमस्य ॥ (१४) ॥*॥ 'पर्यभिभ्यां च' (५।३।९) इति तसिल् ।-तसिः-इति स्वामिमुकुटोक्तिस्तु स्वरानादराभिप्रायेण ॥ (१५) ॥*॥ पञ्चदश **'समीपस्य'** ॥

संसक्ते त्वव्यवहितमपदान्तरमित्यपि।

समिति ॥ संसज्यते स्म। 'षञ्ज सङ्गे' (भ्वा० प० अ०)। क्तः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥*॥ न व्यवधीयते स्म। क्तः (३।२।१०२)। 'दधातेर्हिः' (७।४।४२) ॥ (२) ॥*॥ पदेनान्तरम्। न पदान्तरमत्र। मुकुटस्तु—'अपदान्तरम्'—इत्याह ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि **'संलग्नस्य'** ॥

नेदिष्ठमन्तिकतमम्

नेदीति ॥ अतिशयेनान्तिकम्। इष्ठन्। (५।३।५५)। 'अन्तिकबाढयोर्नेदसाधौ' (५।३।६३) ॥ (१) ॥*॥ तमप् (५।३।५५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे **'अतिनिकटस्य'** ॥

स्याद्दूरं विप्रकृष्टकम् ॥ ६८ ॥

स्यादिति ॥ दुःखेनेयते। 'दुरीणो लोपश्च' (उ० २।२०) इति साधुः ॥ (१) ॥*॥ विप्रकृष्यते स्म। कृषेः क्तः (३।२।१०२)। स्वार्थे कन्। (ज्ञापि० ५।४।५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे **'दूरस्य'** ॥

दवीयश्च दविष्ठं च सुदूरे

देति ॥ अत्यन्तं दूरम्। ईयसुन् (५।३।५७)। स्थूलदूरयुव–' (६।४।१५६) इति साधुः ॥ (१) ॥*॥ इष्ठन् (५।३।५५) ॥ (२) ॥*॥ सु अत्यन्तं दूरम् ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि **'अत्यन्तदूरस्य'** ॥

दीर्घमायतम्।

दीति ॥ दृणाति। 'दॄ विदारणे' (क्र्या० प० से०)। बाहुलकाद्धक् ॥ (१) ॥*॥ आयम्यते स्म। क्तः (३।२।१०२)। आयतते वा। 'यती प्रयत्ने' (भ्वा० आ० से०)। अच् (३।१।१३४) ॥ (२) ॥*॥ द्वे **'विस्तृतस्य'** ॥

वर्तुलं निस्तलं वृत्तम्

वेति ॥ वर्तते। बाहुलकादुलच् ॥ (१) ॥*॥ निर्गतं तलमस्य। **'निस्तलं** वर्तुले चले' इति विश्वः ॥ (२) ॥*॥ वर्तते स्म। 'गत्यर्था–' (३।४।७२) इति क्तः। **'वृत्तं** (वृत्तौ) दृढे मृते। चरित्रे वर्तुले छन्दः स्वतीताधीतयोर्वृते[२]' इति हैमः ॥ (३) ॥ त्रीणि **'वर्तुलस्य'** ॥

बन्धुरं तून्नतानतम् ॥ ६९ ॥

बेति ॥ बध्नाति। 'बन्ध बन्धने' (क्र्या० प० अ०)। 'मद्गुरादयश्च' (उ० १।४१) इति साधुः। (**'बन्धुरं** मुकुटे पुंसि स्त्री चञ्चतैलकल्कयोः। बन्धूके बधिरे हंसे त्रिषु स्यान्नम्यनम्रयोः। **बन्धुरा** पण्ययोषायां स्त्रियां भूम्नि च सक्तुषु' इति मेदिनी) ॥*॥ (**'बन्धूरबन्धुरौ** रम्ये नम्रे, हंसे तु **बन्धुरः**। बन्धूके च विडङ्गे च **बन्धुरा** पण्ययोषिति' इति विश्वाद्दीर्घोपधोऽपि) ॥ (१) ॥*॥ उन्नतं च तदानतं च ॥ (२) ॥*॥ द्वे **'उन्नतानतस्य'** ॥

उच्चप्रांशून्नतोदग्रोच्छ्रितास्तुङ्गे

उच्चेति ॥ उच्चिनोति। 'अन्येभ्योऽपि–' (वा० ३।२।१०१) इति डः। उच्चैस्त्वमस्त्यत्र वा। 'अर्शआदिभ्योऽच्' (५।२।१२७)। 'अव्ययानाम्—' (वा० ६।४।१४४) इति टिलोपः ॥ (१) ॥*॥ प्रकृष्टा अंशवोऽस्य ॥ (२) ॥ उन्नमति स्म। 'णम प्रह्वत्वे' (भ्वा० प० अ०)। 'गत्यर्था–' (३।४।७२) इति क्तः ॥ (३) ॥*॥ उद्गतमग्रमस्य ॥ (४) ॥*॥ उच्छ्रयति स्म। 'श्रिञ् सेवायाम्' (भ्वा० प० से०)। 'गत्यर्था–' (३।४।७२) इति क्तः। **'उच्छ्रितं** त्रिषु संजाते समुन्नद्ध(त)प्रवृद्धयोः' (इति मेदिनी) ॥ (५) ॥*॥ तुङ्ग्यते। 'तुजि हिंसायाम्' (भ्वा० प० से०)। घञ् (३।३।१९)। **'तुङ्गः** पुनागनगयोर्बुधे स्यादुन्नतेऽन्यवत्। **तुङ्गी** प्रोक्ता हरिद्रायां वर्वरायामपीष्यते' इति हैमः ॥ (६) ॥*॥ षट् **'उन्नतस्य'** ॥

अथ वामने।

न्यग्नीचखर्वह्रस्वाः स्युः

अथेति ॥ वामयति मदम्। 'टुवम उद्गिरणे' (भ्वा० प० से०) नन्द्यादित्वात् ल्युः (३।१।१३४) ॥ (१) ॥*॥ न्यञ्चति। 'अञ्चु गतौ' (भ्वा० प० से०)। 'ऋत्विग्–' (३।२।५९)। इति क्विन् ॥ (२) ॥*॥ नीचैस्त्वमस्त्यत्र। अर्शआद्यच् (५।२।१२७)। 'अव्ययानाम्–' (६।४।१४४) इति टिलोपः। **'नीचः** पामरखर्वयोः' इति हैमचन्द्रः ॥ (३) ॥*॥ खर्वति। 'खर्व गतौ' (भ्वा० प० से०)। अच् (३।१।१३४)। (**'खर्वं** संख्यान्तरे क्लीबं नीचे वामनके त्रिषु' इति मेदिनी) ॥ (४) ॥*॥ ह्रसति। 'ह्रस शब्दे' (भ्वा० प० से०) बाहुलकाद्वः। **'खर्वह्रस्वौ** न्यग्वामनौ' इति हैममेदिन्यौ ॥ (५) ॥*॥ पञ्च **'ह्रस्वस्य'** ॥

अवाग्रेऽवनतानते ॥ ७० ॥

अवेति ॥ अवनतमग्रमस्य ॥ (१) ॥*॥ अवनमति स्म। 'गत्यर्था–' (३।४।७२) इति क्तः ॥ (२) ॥*॥ आनमति स्म ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि **'अधोमुखमस्य'** ॥

अरालं वृजिनं जिह्ममूर्मिमत्कुञ्चितं नतम्।
आविद्धं कुटिलं भुग्नं वेल्लितं वक्रमित्यपि ॥ ७१ ॥

अरेति ॥ ऋच्छति। 'ऋ गतौ' (भ्वा० प० अ०)।

१—वृत्तौ वर्तने यथा—'ऋतेन वृत्तं प्रवदन्ति मुख्यम्' इति ॥ २—वृते यथा—'कण्टकैर्विटपी वृत्तः' इति चानेकार्थकैरवाकरकौमुदी ॥

विच् (३।२।७५)। अरमालाति । मूलविभुजादिकः (वा० ३।२।५) अरा लाति वा । 'अरालः कुटिले सर्जरसे च समदन्तिनि' इति विश्वः ॥ (१) ॥*॥ वृज्यते । 'वृजी वर्जने' (अ० आ० से०)। 'वृजेः किच्च' (उ० २।४७) इतीनन् । 'वृजिनं कल्मषे क्लीबं केशे ना कुटिले त्रिषु' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ जहाति, हीयते वा । 'ओहाक् त्यागे' (जु० प० अ०)। 'जहातेः सन्वदालोपश्च' (उ० १।१४१) इति मन् । 'जिह्मस्तु कुटिले मन्दे जिह्मं तगरपादपे' इति हैमः ॥ (३) ॥*॥ 'ऊर्मिः (स्त्रीपुंसयोर्वीच्यां) प्रकाशे वेगभङ्गयोः । वस्त्रसंकोचरेखायां वेदनापीडयोरपि' (इति मेदिनी)। ऊर्मिरस्यास्ति । मतुप् (५।२।९४) । यवादिः (ग० ८।२।९) ॥ (४) ॥*॥ कुञ्चति स्म । 'कुञ्च कौटिल्ये' (भ्वा० प० से०)। क्तः ३।४।७२)। बाहुलकात् संज्ञापूर्वकत्वाद्वा नलोपाभावः ॥ (५) ॥*॥ नमति स्म । क्तः (३।४।७१)। 'नतं तगरपाद्यां स्यात् क्लीबं, कुटिलनम्रयोः । (त्रिषु)' (इति मेदिनी) ॥ (६) ॥*॥ आविध्यते स्म । 'व्यध ताडने' (दि० प० अ०) क्तः (३।२।१०२)। 'ग्रहिज्या–' (६।१।१६) इति संप्रसारणम् । 'आविद्धो वाच्यलिङ्गः स्यात्कुटिले च पराहते' (इति मेदिनी) ॥ (७) ॥*॥ कुटिं कौटिल्यं लाति । 'आतोऽनुप–' (३।२।३) इति कः । कुटति वा । 'कुट कौटिल्ये' (तु० प० से०) 'मिथिलादयश्च' (उ० १।५७) इतीलच् । 'कुटिला त्वापगायां स्त्री भुमे तु वाच्यलिङ्गकः' (इति मेदिनी) ॥ (८) ॥*॥ भुजति स्म 'भुजो कौटिल्ये' (तु० प० से०) 'गत्यर्था–' (३।४।७२) इति क्तः । 'ओदितश्च' (८।२।४५) इति नत्वम् ॥ (९) ॥*॥ वेल्लति स्म । 'वेल्ल चलने' (भ्वा० प० से०) 'गत्यर्था–' (३।४।७२) इति क्तः । 'वेल्लितं गमने क्लीबं कुटिले विधुते त्रिषु' (इति मेदिनी) ॥ (१०) ॥*॥ वञ्चति । 'वञ्चु गतौ' भ्वा० प० से०)। 'स्फायितञ्चि–' (उ० २।१३) इति रक् । 'वक्रं पुटभेदे वक्रः कुटिले क्रूरभौमयोः' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ एकादश 'वक्रस्य' ॥

ऋजावजिह्मप्रगुणौ

ऋजेति ॥ अर्जति । 'अर्ज अर्जने' (भ्वा० प० से०) 'अर्जिदृशि–' (उ० १।२७) इति साधुः । यत्तु—अपष्ठ्वादित्वात्कुः—इति मुकुटेनोक्तम् । तच्चिन्त्यम् । 'अपदुःसुषु स्थः'(उ० १।२५) इत्यस्य प्राप्त्यभावात् । गुणाभावाच्च ॥ (१) ॥*॥ भिन्नो जिह्मात् ॥ (२) ॥*॥ प्रकृष्टा गुणा यस्य ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'अवक्रस्य' ॥

व्यस्ते त्वप्रगुणाकुलौ ।

व्यस्ते इति ॥ व्यसते स्म । 'असु क्षेपणे' (दि० प० से०)। क्तः (३।२।१०२)। 'व्यस्तं तु व्याकुले व्यासे' इति विश्वः ॥ (१) ॥*॥ भिन्नः प्रगुणात् ॥ (२) ॥*॥ आकोलति । 'कुल संस्त्याने' (भ्वा० प० से०)। 'इगुपध–' (३।१।१३५) इति कः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'आकुलस्य' ॥

शाश्वतस्तु ध्रुवो नित्यसदातनसनातनाः ॥ ७२ ॥

शेति ॥ शश्वद्भवः । 'तत्र भवः' (४।३।५३) इत्यण् । अनित्योऽव्ययानां टिलोपः, बहिषष्टिलोपवचनात् (वा० ४।१।८५) ज्ञापकात् ॥*॥ अध्यात्मादित्वात् (वा० ४।३।६०) ठञपि । 'शाश्वतिकः' (२।४।९) इति निर्देशान्न कादेशः (७।३।५१) ॥ (१) ॥*॥ ध्रुवति । 'ध्रुव स्थैर्ये' (तु० प० से०)। 'इगुपध–' (३।१।१३५) इति कः । 'ध्रुवो वटे । वसुयोगभिदोः शंभौ शङ्कावुत्तानपादजे । स्थिरे (नित्ये) निश्चिते च (ध्रुवं खेऽजस्रतर्कयोः । ध्रुवा मूर्वाशालपर्ण्योः स्रग्भेदे गीतभिद्यपि' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ नियतं भवः । 'त्यब् नेर्ध्रुवे' (वा० ४।२।१०४)। 'नित्यं स्यात्संततेऽपि च । शाश्वते त्रिषु' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ सदा भवः । 'सायंचिरम्–' (४।३।२३) इति ट्युट्युलौ (ट्युतुटौ) ॥ (४) ॥*॥ सना भवः । 'सनातनोऽच्युते । पितॄणामतिथौ रुद्रवेधसोः शाश्वते स्थिरे' इति हेमचन्द्रः ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'नित्यस्य' ॥

स्थास्नुः स्थिरतरः स्थेयान्

स्थेति ॥ स्थानशीलः । 'ग्लाजिस्थश्च ग्स्नुः (३।२।१३९) ॥ (१) ॥*॥ अतिशयेन स्थिरः । तरप् (५।३।५७) ॥ (२) ॥*॥ ईयसुनि (५।३।५७) 'प्रियस्थिर–' (६।४।१५७) इति साधुः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'अतिस्थिरस्य' ॥

एकरूपतया तु यः ।

कालव्यापी स कूटस्थः

एकेति ॥ कूटवत् तिष्ठति 'सुपि स्थः' (३।२।४) इति कः । 'कूटोऽस्त्री निश्चले राशौ' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'कूटस्थस्य' ॥

स्थावरो जङ्गमेतरः ॥ ७३ ॥

स्थेति ॥ स्थानशीलः । 'स्थेशभास–' (३।२।१७५) इति वरच् ॥ (१) ॥*॥ जङ्गमादितरः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अचरस्य' ॥

चरिष्णुजङ्गमचरं त्रसमिङ्गं चराचरम् ।

चेति ॥ चरणशीलम् । 'चर गतौ' (भ्वा० प० से०)। 'अलंकृञ्–' (३।२।१३६) इतीष्णुच् ॥ (१) ॥*॥ वक्रं गच्छति । गत्यर्थानाम् 'नित्यं कौटिल्ये–' (३।१।२३) इति यङ् । स्वाम्यादिस्तु भृशार्थ एव यङमिच्छति । अच् (३।१।१३४) ॥ (२) ॥*॥ चरति । अच् (३।१।१३४) 'चरोऽक्षद्यूतभेदे च भौमे चारे त्रसे चले' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ त्रसति । 'त्रसी उद्वेगे' (दि० प० से०)। अच् (३।१।१३५) ॥ (४) ॥*॥ इङ्गति । 'इगि गतौ' (भ्वा० प० से०)। अच्

(३।१।१३४) 'इङ्गः स्यादिङ्गितेऽद्भुते । ज्ञानजङ्गमयोश्चापि' इति हेमचन्द्रः ॥ (२) ॥*॥ 'चरिचलि–' (वा० ६।१।१२) इति द्वित्वादि । **'चराचरं** जङ्गमे स्यादिङ्गविष्टपयोरपि' (इति हैमः) ॥ (६) ॥*॥ षट् **'चरस्य'** ॥

चलनं कम्पनं कम्प्रं चलं लोलं चलाचलम् ॥ ७४ ॥
चञ्चलं तरलं चैव पारिप्लवपरिप्लवे ।

चेति ॥ चलनशीलम् । 'चल गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'चलनशब्दा–' (३।२।१४८) इति युच् । **'चलनं** भ्रमणे कम्पे कम्प्रे तु वाच्यलिङ्गकम् । चलनी वस्त्रघर्घर्यां वारीभेदेऽपि च क्वचित्)' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (१) ॥*॥ कम्पनशीलम् । 'कपि चलने' (भ्वा० आ० से०) । **'कम्पनं** न द्वयोः कम्पे कम्प्रे स्यादभिधेयवत्' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ 'नमिकम्पि–' (३।२।१६७) इति रः ॥ (३) ॥*॥ चलति । अच् (३।१।१३४) ॥ (४) ॥*॥ लोडति । 'लुड विलोडने' (भ्वा० प० से०) । क्वचिदपवादविषयेऽप्युत्सर्गप्रवृत्तेरच् (३।१।१३४) । डलयोरेकत्वम् ॥ (५) ॥*॥ 'चरिचलि–' (वा० ६।१।१२) इति द्वित्वादि ॥ (६) ॥*॥ चञ्चति । 'चञ्चु गतौ' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकादलच् । **'चञ्चला** तु तडिल्लक्ष्म्योश्चञ्चलश्चपले (कामुके)ऽनिले' (इति मेदिनी) ॥ (७) ॥*॥ तरति । आलच् (बाहुलकात्) । **'तरलं** चञ्चले पिङ्गे भास्करेऽपि त्रिलिङ्गकम् । हारमध्यमणौ पुंसि यवागूसुरयोः स्त्रियाम्' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (८) ॥*॥ परिप्लवते । 'प्लुङ् गतौ' (भ्वा० आ० से०) । अच् (३।१।१३४) ॥ (९) ॥*॥ प्रज्ञाद्यण् (५।४।३८) । **'पारिप्लवश्चाकुले** स्याच्चञ्चले च' इति हैमः (मेदिनी) ॥ (१०) ॥*॥ दश **'चलस्य** ॥

अतिरिक्तः समधिकः

अतीति ॥ अतिरिच्यते स्म । 'रिचिर् विरेचने' (रु० उ० अ०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥*॥ सम्यगधिकः ॥ (२) ॥*॥ द्वे **'अधिकभूतस्य'** ॥

दृढसंधिस्तु संहतः ॥ ७५ ॥

द्रिति ॥ दृढः संधिः संधानमस्य ॥ (१) ॥*॥ संहन्यते स्म क्तिः (३।२।१०२) । **'संहतं** संगते दृढे' इति हैमः ॥ (२) **'दृढसंधानस्य'** ॥

कक्खटं कठिनं क्रूरं कठोरं निष्ठुरं दृढम् ।
जरठं मूर्तिमन्मूर्तम्

केति ॥ कक्खति । 'कख हसने' (भ्वा० प० से०) । 'शकादिभ्योऽटन्' (उ० ४।११२) ॥*॥ **(खक्खटम्** इति) कवर्गद्वितीयादिः—इत्यन्ये ॥ (१) ॥*॥ कठति । 'कठ कृच्छ्रजीवने' (भ्वा० प० से०) 'बहुलमन्यत्रापि' (उ० ३।४९) इतीनच् । **'कठिनमपि** निष्ठुरे स्यात् स्तब्धेऽपि त्रिषु नपुंसकं स्थाल्याम् । **कठिनी** खटिकायामपि **कठिना** गुडशर्करायां च' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ कृन्तति । 'कृती छेदने' (तु० प० से०) । 'कृतेश्छः क्रू च' (उ० २।२१) इति रक् ।—कृणाति—इति स्वामिमुकुटोक्तविग्रहस्तु चिन्त्यः । **'क्रूरा** नृशंसघोरोष्णकठिनाः' इति हैमः ॥ (३) ॥*॥ 'कठिचकिभ्यामोरन्' (उ० १।६४) । **'कठोरौ** पूर्णकठिनौ' इति हैमः ॥ (४) ॥*॥ नितिष्ठति । मद्गुरादिः (उ० १।४१) ॥ (५) ॥*॥ दर्हति, दृंहति, स्म वा । 'दृह दृहि वृद्धौ' (भ्वा० प० से०) । 'दृढः स्थूलबलयोः' (७।२।२०) इति साधुः । **'दृढं** स्थूले नितान्ते च प्रगाढे बलवत्यपि' (इति मेदिनी) ॥ (६) ॥*॥ जीर्यति । 'जॄष् वयोहानौ' (दि० प० से०) । बाहुलकादठच् । **'जरठः** कर्कशे पाण्डौ कठिनेऽप्यभिधेयवत्' इति विश्वः ॥ (७) ॥*॥ मूर्तिः काठिन्यमस्यास्ति । मतुप् (५।२।९४) ॥ (८) ॥*॥ मूर्च्छति स्म । 'मूर्च्छा मोहसमुच्छ्राययोः' (भ्वा० प० से०) । अकर्मकत्वात् क्तः (३।४।७२) । ('आदितश्च' (७।२।१६) इति नेट्) । 'न ध्याख्या–' (८।२।५७) इति नत्वं न । **'मूर्तं** स्यात्त्रिषु मूर्छाले कठिने मूर्तिमत्यपि' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (९) ॥*॥ नव **'कठिनस्य'** ॥

प्रवृद्धं प्रौढमेधितम् ॥ ७६ ॥

प्रेति ॥ प्रवर्धते स्म 'वृधु वृद्धौ' (भ्वा० आ० से०) । 'गत्यर्था–' (३।४।७२) इति क्तः ॥ (१) ॥*॥ प्रोह्यते स्म । 'वह प्रापणे' (भ्वा० उ० अ०) । क्तः (३।२।१०२) । 'प्राद्दूहो–' (वा० ६।१।८९) इति वृद्धिः ॥ (२) ॥*॥ एधते स्म । 'एध वृद्धौ' (भ्वा० आ० से०) । 'गत्यर्था–' (३।४।७२) इति क्तः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि **'प्रवृद्धस्य'** ॥

पुराणे प्रतनप्रत्नपुरातनचिरंतनाः ।

पिवति ॥ पुरा भवम् । 'सायंचिरम्–' (४।३।२३) इति ट्युट्युलौ । 'पुराणप्रोक्तेषु–' (४।३।१०५) इति निर्देशात्तुण्न । 'अबाधकान्यपि निपातनानि' इति पक्षे भवति । **'पुराणं** प्रत्नशास्त्रयोः । **पुराणः** षोडशपणे' (इति हैमः) ॥ (१) ॥*॥ 'नश्च पुराणे प्रात्' (वा० ५।४।३०) इति ख्युः ॥ (२) ॥*॥ त्नः (वा० ५।४।३०) च ॥ (३) ॥*॥ पुरा भवम् । ट्युः (४।३।२३) ॥ (४) ॥*॥ चिरे भवम् । 'सायंचिरम्–' (४।३।२३) इति ट्युः, निपातनान्मान्तत्वम् ॥ (५) ॥*॥ पञ्च **'पुरातनस्य'** ॥

१—पुराणशब्देन पुरातनशब्दस्य बाधः प्राप्तोऽपि पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९) नेति बोध्यम् । 'अबाधकान्यपि निपातनानि' इति तु भाष्यविरुद्धम्—इति परिभाषेन्दुशेखरे नागेशः । २—'नश्च पुराणे प्राद्वक्तव्यः । त्नप्–तनप्–खाश्च प्रत्यया वक्तव्याः' इति भाष्ये तनप्प्रत्ययस्यैव विधानेनात्र तद्विरोधात् ख्युविधानमसंगतम् । अत एव स्वामिमुकुटाभ्यामपि तनप्रत्यय एवाङ्गीकृतः ॥

प्रत्यग्रोऽभिनवो नव्यो नवीनो नूतनो नवः ॥ ७७ ॥ नूत्नश्च

प्रेति ॥ प्रतिनवमग्रमस्य ॥ (१) ॥*॥ अभिनवते। 'णु स्तुतौ' (अ० प० अ०)। 'ऋदोरप्' (३।३।५७) ॥ (२) ॥*॥ 'अचो यत्' (३।१।९७) ॥ (३) ॥*॥ नव एव। 'नवस्य नूरादेशस्त्नप्तनप्खाश्च प्रत्ययाः' (वा० ५।४।३०) ॥ (४) ॥*॥ (५) ॥*॥ (६) ॥*॥ नूयते। अप् (३।३।५७) ॥ (७) ॥*॥ सप्त **'नूतनस्य'** ॥

सुकुमारं तु कोमलं मृदुलं मृदु।

स्विति ॥ सुष्ठु कुमार्यते। 'कुमार क्रीडायाम्' चुरायदन्तः। 'पुंसि–' (३।३।११८) इति घः। 'एरच्' (३।३।५६) वा। यद्वा सुकाम्यते। 'कमेः किदुच्चोपधायाः' (उ० ३।१३८) इत्यारन्, अत उत्वं च ॥ (१) ॥*॥ बाहुलकादलच्, अत उत्वं च। **'कोमलं** मृदुले जले' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ मृदुर्गुणोऽस्यास्ति। 'सिध्मादिभ्यश्च' (५।२।९७) इति लच् ॥ (३) ॥*॥ मृद्यते। 'मृद क्षोदे' (क्र्या० प० से०)। 'प्रथिमृदिभ्रस्जाम्–' (उ० १।२८) इति कुः संप्रसारणं च। मृगय्वादित्वात् (उ० १।३७) कुः—इति मुकुटो व्यर्थः। **'मृदु**स्तीक्ष्णे च कोमले' इति हैमः ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि **'कोमलस्य'** ॥

अन्वगन्वक्षमनुगेऽनुपदं क्लीबमव्ययम् ॥ ७८ ॥

अन्वेति ॥ अन्वञ्चति। 'अञ्चु गतौ' (भ्वा० प० से०)। क्विन् (३।२।५९) ॥ (१) ॥*॥ अनुगतमक्षमिन्द्रियम् ॥ (२) ॥*॥ अनु गच्छति। 'गम्लृ गतौ' (भ्वा० प० अ०)। 'अन्येभ्योपि–' (वा० ३।२।४८) इति डः ॥ (३) ॥*॥ पदस्य पश्चात् पश्चादर्थेऽव्ययीभावः (२।१।६) ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि **'पश्चादित्यर्थे'** ॥

प्रत्यक्षं स्यादैन्द्रियकम्

प्रेति ॥ अक्षमिन्द्रियं प्रतिगतम्। 'अत्यादयः–' (वा० २।२।१८) इति समासः ॥ (१) ॥*॥ इन्द्रियेणानुभूयते। कुलालादित्वात् (४।३।११८) वुञ् ॥ (२) ॥*॥ द्वे **'इन्द्रियज्ञानस्य'** ॥

अप्रत्यक्षमतीन्द्रियम्।

अप्रेति ॥ भिन्नं प्रत्यक्षात् ॥*॥ **'मनध्यक्षम्'** इति पाठः—इत्यन्ये। अक्षेष्वधि। अध्यक्षम्। विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः (२।१।६)। अतिक्रान्तमध्यक्षम् ॥ (१) ॥*॥ इन्द्रियमतिक्रान्तम् ॥ (२) ॥*॥ द्वे **'इन्द्रियेणाज्ञातस्य'** ॥

एकतानोऽनन्यवृत्तिरेकाग्रैकायनावपि ॥ ७९ ॥
अप्येकसर्ग एकाग्र्योऽप्येकायनगतोऽपि च।

एकेति ॥ एकं तानयति। 'तनु श्रद्धोपकरणयोः' (चु० उ० से०)। 'कर्मण्यण्' (३।२।१)। एकस्तानो विस्तारोऽस्य, इति वा ॥ (१) ॥*॥ न अन्या वृत्तिरस्य ॥ (२) ॥*॥ एकम् एकस्मिन् वा अग्रमस्य ॥ (३) ॥*॥ एकमयनमस्य ॥ (४) ॥*॥ एक एकस्मिन् वा सर्गो निश्चयोऽस्य ॥ (५) ॥*॥ एकमग्र्यं ज्ञेयमस्य ॥*॥ प्रज्ञाद्यणि (५।४।३८) **'एकाग्र्यः'** इति ॥ (६) ॥*॥ एकं च तदयनं च एकायनं गतः। एकस्मिन्नयने गतं ज्ञानमस्य, इति वा ॥ (७) ॥*॥ सप्त **'एकाग्रस्य'** ॥

पुंस्यादिः पूर्वपौरस्त्यप्रथमाद्याः

पुमिति ॥ आ प्रथमं दीयते गृह्यते। 'उपसर्गे घोः किः' (३।३।९२) ॥ (१) ॥*॥ पूर्वति। 'पूर्व पूरणे' (भ्वा० प० से०)। अच् (३।१।१३४)। **'पूर्वं** तु पूर्वजे। प्रागग्रं श्रुतमेदेषु' (इति हैमः) ॥ (२) ॥*॥ पुरो भवः। 'दक्षिणापश्चात्पुरसस्त्यक्' (उ० ४।२।९८) ॥ (३) ॥*॥ प्रथते। 'प्रथ प्रख्याने' (भ्वा आ० से०)। 'प्रथेरमच्' (उ० ५।६८)। **'प्रथमस्तु** भवेदादौ प्रधानेऽपि च वाच्यवत्' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥*॥ आदौ भवः। दिगादित्वात् (४।३।५३) यत् ॥ (५) ॥*॥ पञ्च **'आद्यस्य'** ॥

१—सिद्धान्तकौमुद्यां तु—'कुटिकशिकौतिभ्यः प्रत्ययस्य मुट्'। बाहुलकाद्गुणः कोमलम्—इत्युक्तम्। २—ऋकारवतो धातोरुपादाने 'संप्रसारणं च' इत्युक्तिर्भवदीया व्यर्था। तस्मात् रेफवतो भौवादिकस्योपन्यासो युक्तः। अत एव भवज्जनकेनापि प्रकृतसूत्रव्याख्यायां, 'त्रयाणां कुः संप्रसारणम्' इत्येवोक्तम्। ३—पीयूषाख्यव्याख्यायामपि अनुपदशब्दस्यैवाव्ययीभावत्वमुक्तम्। स्वामिना तु—'अन्वक्–अन्वक्ष–अनुपद–' इत्येतत्त्रयमव्ययं वर्तते। क्लीबत्वं तु (अन्वक्ष–अनुपद–इति) द्वयोः—इत्युक्तम्। युज्यते चान्वक्शब्दस्याव्ययत्वम्। 'अन्वग्ययौ मध्यमलोकपालः' इत्यत्र 'अन्वङ्' इति रूपापत्तेः। 'ताम्' इत्यत्र 'कर्तृकर्मणोः–' (२।३।६५) इति षष्ठ्यापत्तेश्च। अव्ययत्वे तु 'न लोकाव्यय–' (२।३।६९) इति षष्ठीनिषेधेन 'अव्ययात्–' (२।४।८२) इति सुपो लुका लुप्तत्वेन न काप्यनुपपत्तिः। ग्रामं यातीत्यादावानुभविकस्य याधात्वर्थव्यापारजन्यविलक्षणसंयोगाश्रयत्वस्य गव्यभावेन तामित्यस्य 'ययौ' इत्येतत्कर्मत्वाभावात्। 'ययौ' इत्येतत्कर्म तु 'निलयाय' इति प्रागुक्तमेव। नहि सध्रीचोरेकतरक्रियाकर्मत्वमेकतरस्य भवति। 'पुत्रेण सहागतः पिता' इत्यर्थे 'पुत्रमागच्छति स पिता' इति प्रयोगाभावात्। गोराज्ञोश्च 'छायेव तां भूपतिरन्वगच्छत्' इत्यनेन सध्र्यक्त्वप्रतिपादनात्। तत्र च 'तृतीयार्थे' इत्यनेनानोः कर्मप्रवचनीयसंज्ञेति दिक्।

१—प्रथमम् आदीयते गृह्यते—इति मुकुटपाठ एव साधीयान्। भवल्लिखितपाठे 'आ' इत्यस्य 'प्रथमम्' इत्यर्थकत्वसंभवेऽपि 'दीयते' इत्यस्य 'गृह्यते' इत्यर्थकताया विना लक्षणं सर्वसुबोध्यत्वाभावात् ॥

अथास्त्रियाम् ॥ ८० ॥

अन्तो जघन्यं चरममन्त्यपाश्चात्यपश्चिमम्।

अथेति ॥ अमति। 'अम गतौ' (भ्वा० प० से०)। बाहुलकात्तन्। अन्तिति वा। 'अति बन्धने' (भ्वा० प० से०)। अच् (३।१।१३४)। **'अन्तः** स्वरूपे निकटे प्रान्ते निश्चयनाशयोः। (अवयवेऽपि)' इति हेमचन्द्रः ॥ (१) ॥*॥ जघने भवम्। दिगादित्वात् (४।३।५४) यत्। शरीरावयवत्वात् (४।३।५५ वा०) **'जघन्यं** मोहने क्लीबं चरमे गर्हितेऽन्यवत्' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ चरति। 'चर गतौ' (भ्वा० प० से०)। 'चरेश्च' (उ० ५६९) इत्यमच् ॥ (३) ॥*॥ अन्ते भवम्। दिगादित्वात् (४।३५४)। **'अन्त्य-**स्त्वन्तभवेऽधमे' इति हैमः ॥ (४) ॥*॥ पश्चाद्भवम्। 'दक्षिणा-' (४।२।९८) इति त्यक् ॥ (५) ॥*॥ 'अग्रादिपश्चाड्डिमच्' (वा० ४।३।२३) ॥ (६) ॥*॥ षट् **'अन्त्यस्य'** ॥

मोघं निरर्थकम्

मविति ॥ मुह्यन्त्यस्मिन्। 'मुह वैचित्ये' (दि० प० अ०)। 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ्। न्यङ्क्वादिः (७।३।५३) ।—मुहेरचि—इति मुकुटोक्तिश्चिन्त्या। **'मोघो** दिने निष्फले च **मोघा** स्यात्पटालातरौ' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ निर्गतोऽर्थोऽस्मात् ॥ (२) ॥*॥ द्वे **'निष्प्रयोजनस्य'** ॥

स्पष्टं स्फुटं प्रव्यक्तमुल्बणम् ॥ ८१ ॥

स्पेति ॥ स्पश्यते स्म। 'स्पश बाधनस्पर्शनयोः' (भ्वा० उ० से०) ण्यन्तः। क्तः (३।२।१०२)। 'वादान्त-' (७।२।२७) इति साधुः। मुकुटस्तु—स्पश्यते स्म—इति विगृहीतवान्। तत्रेट्प्रसङ्गो दुर्वारः ॥ (१) ॥*॥ स्फुटति। 'स्फुट विकसने' (तु० प० से०)। 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः। **'स्फुटो** व्यक्तप्रफुल्लयोः। सिते[२] व्याप्ते' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ प्रव्यज्यते स्म। 'अञ्जू व्यक्त्यादौ' (रु० प० से०)। क्तः (३।२।१०२)। प्रव्यच्यते स्म, इति वा। 'अञ्चु विशेषणे' (चु० उ० से०) क्तः (३।२।१०२) ॥ (२) ॥*॥ उद्वणति। 'वण शब्दे' (भ्वा० प० से०)। अच् (३।१।१३४)। पृषोदरादिः (६।३।१०९) ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि **'स्पष्टस्य'** ॥

साधारणं तु सामान्यम्

सेति ॥ सह आधारणेन। 'आग्नीध्रसाधारणादञ्-' (वा० ५।४।३६) इति स्वार्थेऽञ्। स्त्रियां ङीप् (४।१।१५) ॥ (१) ॥*॥ सह मानेन। समानस्य भावः। ष्यञ् (५।१।१२४)। चातुर्वर्ण्यादित्वाद् (वा० ५।१।१२४) वा स्वार्थे ष्यञ् ॥ (२) ॥*॥ द्वे **'अनेकसंबन्धिन एकस्य'** ॥

एकाकी त्वेक एककः।

एकेति ॥ एक एव 'एकादाकिनिच्चासहाये' (५।३।५२) ॥ (१) ॥*॥ चकारात्कन्लुकौ च। **'एकं** संख्यान्तरे श्रेष्ठे केवलेतरयोस्त्रिषु' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ (३) ॥*॥ त्रीणि **'असजातीयासहायस्य'** ॥

भिन्नार्थका अन्यतर एकस्त्वोऽन्येतरावपि ॥ ८२ ॥

भीति ॥ भिन्नोऽर्थो येषां ते ॥ (१) ॥*॥ अन्य एव ॥ 'अल्पाच्तरम्' (२।२।३४) इतिवत् स्वार्थे तरप्।—द्वयोर्निर्धारणे डतरच् (५।३।९२)—इति मुकुटस्त्वपाणिनीयः ॥*॥ ॥*॥ क्वचित् **'एकतरः'** इति पाठः। तत्र 'एकाच्च प्राचाम्' (५।३।९४) इति डतरच् ॥ (२) ॥*॥ इति। 'इण्भी-' (उ० ३।३३) इति कन् ॥ (३) ॥*॥ तनोति। 'तनोतेरनश्च वः' (उ० २।६३) चात् क्विप्—इत्येके। आगमानित्यत्वान्नुग् वैकल्पिकः। केचित्तु चिकमेवानुवर्तयन्ति। एवं मतभेदसिद्धौ त्वत्त्वशब्दौ सर्वादिषु पठितौ ॥ (४) ॥*॥ अनिति। 'अन प्रणने' (अ० प० से०)। अघ्न्यादित्वात् (उ० ४।११२) यः। **'अन्यो**ऽसदृशेतरयोः' इति हैमः ॥ (५) ॥*॥ तरणम्। 'ऋदोरप्' (३।३।५७) नरः। एः कामस्य तरः। इना कामेन तरति इति वा। अच् (३।१।१३४)। **'इतरः** पामरेऽन्यस्मिन्' इति हेमचन्द्रः ॥ (६) ॥*॥ षट **'भिन्नार्थकाः'** ॥

उच्चावचं नैकभेदम्

उच्चेति ॥ उदक् चावाक् च। 'मयूरव्यंसकादयश्च' (२।१।७२) इति साधुः ॥ (१) ॥*॥ एको भेदोऽस्य। न एकभेदम्। 'सुप्सुपा' (२।१।४) इति समासः। न एको भेदोऽत्र, इति वा। उत्तरपदशब्दस्य समासचरमावयवे रूढत्वान्मध्यमपदे नलोपाभावः ॥ (२) ॥*॥ द्वे **'अनेकप्रकारस्य'** ॥

उच्चण्डमविलम्बितम्।

विति ॥ उच्चण्डनम् 'चडि कोपे' (भ्वा० आ० से०)। घञ् (३।३।१८) ॥ (१) ॥*॥ विलम्ब्यते स्म। 'लबि अवस्रंसने' (भ्वा० आ० से०)। क्तः (३।२।१०२)। न विलम्बितम् ॥*॥ स्वामी—**अवलम्बनम्**—इति पठति ॥ (२) ॥*॥ द्वे **'उत्तालस्य'** ॥

१—'कृतो बहुलम्' इति भाष्यसंमतन्यासेऽधिकरणेऽप्यचः सिद्धत्वेन 'न्यङ्क्वादीनां च' इत्यत्र विण्यतोरनुवृत्त्यभावस्य 'न्यङ्क्वादित्वात्कुत्वम्। भृगुः' इति वदतो भवज्जनकस्यापि संमतत्वेन कुत्वस्यापि सिद्धत्वेन च 'चिन्त्या' इत्युक्तिरेव चिन्त्या। २—सितव्याप्तयोर्यथा—'शुभ्रांशुरोचिःस्फुटकुट्टिमेषु'—इत्यनेकार्थकैरवाकरकौमुदी।

१—'एकलः' इत्यपि पाठः—'शांभवी शक्तिरेकला'—इति पीयूषव्याख्या।

अरुंतुदं तु मर्मस्पृक्

अर्विति ॥ अरूंषि तुदति । 'तुद व्यथने' (तु० उ० अ०)। 'विध्वरुषोस्तुदः' (३।२।३५) इति खच् । 'अरुर्द्विषत्–' (६।३।६७) इति मुम् ॥ (१) ॥*॥ मर्म स्पृशति । 'स्पृश उपतापे' (तु० प० अ०) । 'स्पृशोऽनुदके–' (३।२।५८) इति क्विन् ॥ (२) ॥*॥ द्वे '**मर्मपीडकस्य**' ॥

अबाधं तु निरर्गलम् ॥ ८३ ॥

अबेति ॥ न बाधास्य ॥ (१) ॥*॥ निष्क्रान्तमर्गलायाः । 'निरादयः–' (वा० २।२।१८) इति समासः ॥ (२) ॥*॥ द्वे '**अबाधितस्य**' ॥

प्रसव्यं प्रतिकूलं स्यादपसव्यमपष्ठु च ।

प्रेति ॥ प्रगतं सव्यात् । '**प्रसव्यं** वाच्यलिङ्गं प्रतिकूलानुकूलयोः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ प्रतीपं कूलात् ॥ (२) ॥*॥ अपगतं सव्यात् । '**अपसव्यं** त्रिलिङ्गं तु दक्षिणप्रतिकूलयोः' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ अपतिष्ठति । 'अपदुःसुषु स्थः' (उ० १।२५) इति कुः । सुषामादिः (८।३।९८) '**अपष्ठुः** पुंसि काले च वामे स्यादन्यलिङ्गकः' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि '**विरुद्धार्थस्य**' ॥

वामं शरीरं सव्यं स्यात्

वेति ॥ सूयते । 'षू प्रेरणे' (तु० प० से०) । 'अचो यत्' (३।१।९७) । '**सव्यं** वामे च दक्षिणे' इत्यजयः । '**सव्यं** तु दक्षिणे । वामे च प्रतिकूले च' इति विश्वः (हैमः) ॥ (१) ॥*॥ एकम् '**सव्यशरीरस्य**' ॥

अपसव्यं तु दक्षिणे ॥ ८४ ॥

अपेति ॥ अपक्रान्तं सव्यात् ॥ (१) ॥*॥ एकम् '**दक्षिणशरीरभागस्य**' ॥

संकटं ना तु संबाधः

समिति ॥ संकटति । 'कटे वर्षावरणयोः' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) यद्वा संबाधार्थात् 'सम्' शब्दात् स्वार्थे 'संप्रोदश्च–' (५।२।९२) इति कटच् ॥ (१) ॥*॥ सम्यग् बाधन्तेऽत्र । 'बाधृ लोडने' (भ्वा० आ० से०) 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् । '**संबाधः** संकटे भगे' इति विश्वः ॥ (२) ॥*॥ द्वे '**संकीर्णस्य**' ॥

कलिलं गहनं समे ।

केति ॥ कलते, कल्यते, वा । 'कल शब्दसंख्यानयोः' (भ्वा० आ० से०) 'सलिकलि–' (उ० १।५४) इतीलच् ॥ (१) ॥*॥ गाह्यते । 'गाहू विलोडने' (भ्वा० आ० से०) । 'बहुलमन्यत्रापि' (उ० २।७८) इति युच् । पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९) ह्रस्वः । गस्य गानस्य गतेर्वा हननम् । '**गहनं** वनदुःखयोः । गह्वरे कलिले चापि' इति विश्वहैमौ ॥ (२) ॥*॥ द्वे '**दुष्प्रवेशस्य**' ॥

संकीर्णं संकुलाकीर्णे

समिति ॥ संकीर्यते स्म । 'कॄ विक्षेपे' (तु० प० से०) क्तः (३।२।१०२) '**संकीर्णं** निचितेऽपि स्यादशुद्धे लभिधेयवत्' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ संकोलति । 'कुल संस्त्याने' (भ्वा० प० से०) । 'इगुपध–' (३।१।१३५) इति कः । यत्तु–शकिधातोरुलचि 'शङ्कुलम्' तालव्यादि इति तु स्वामी— इति मुकुटेनोक्तम् । तच्चिन्त्यम् । 'संकोलति' इति स्वामिना विगृहीतत्वात् ॥ (२) ॥*॥ आकीर्यते स्म । 'कॄ विक्षेपे' (तु० प० से०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि '**नानाजातीयसंमिलितस्य**' । यथा संकीर्णवर्गः । केचित्तु एतान्पूर्वपर्यायानाहुः । 'संकीर्णमृषिपत्नीनाम्' इति प्रयोगात् ॥

मुण्डितं परिवापितम् ॥ ८५ ॥

म्विति ॥ मुण्ड्यते स्म । 'मुडि खण्डने' (भ्वा० आ० से०) । क्तः (३।२।१०) ॥ (१) ॥*॥ परिवाप्यते स्म । मुण्डनार्थोऽत्र वपिः । ण्यन्तः । क्तः (३।२।१०२) ॥*॥ द्वे '**कृतमुण्डनस्य**' ॥

ग्रन्थितं[3] संदितं दृब्धम्

ग्रेति ॥ ग्रथ्यते स्म । 'ग्रन्थ संदर्भे' (क्र्या० प० से०)। क्तः (३।२।१०२) ॥*॥ '**ग्रन्थितम्**' इति पाठान्तरम् । तत्र 'ग्रथि कौटिल्ये' (भ्वा० आ० से०) इति धातुः । '**ग्रन्थितं** गुम्फिते क्रान्ते हिंसिते च त्रिलिङ्गकम्' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ संदीयते स्म । 'दो अवखण्डने' (दि० प० अ०) । क्तः (३।२।१०२) । 'द्यतिस्यति–' (७।४।४०) इतीत्वम् ॥*॥ '**गुम्फितम्**' इति पाठे 'गुम्फ ग्रन्थे' (तु० प० से०) ण्यन्तः ॥ (२) ॥*॥ दृभ्यते स्म । 'दृभी ग्रन्थे' (तु० प० से०)। क्तः (३।२।१०२) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि '**गुम्फितस्य**' ॥

विसृतं विस्तृतं ततम् ।

वीति ॥ विसरति स्म । 'सृ गतौ' (भ्वा० प० अ०) । 'गत्यर्था–' (३।४।७२) इति क्तः ॥ (१) ॥*॥ विस्तीर्यते स्म । 'स्तृञ् आच्छादने' (क्र्या० उ० से०) । क्तः (३।२।

१—दक्षिणे यथा–'वामो बाहुर्मृडान्याः करकलितरणत्कंकणालीकरालो यस्मिन्सव्यो भुजगवलयवान्' इत्यनेकार्थकैरवाकरकौमुदी। २—भगे योनौ यथा—'करिहस्तेन संबाधे प्रविश्यान्तर्विलोडिते । उपसर्पन् ध्वजः पुंसः साधनान्तर्विराजते' इत्यनेकार्थकैरवाकरकौमुदी।

१—'सप्तैकार्थानि' इत्येके—इति पीयूषाख्यव्याख्या । २—'वपिः प्रकिरणे दृष्टश्छेदने चापि वर्तते । केशान्वपति' इति (इति (६।१।४५ सूत्रे) भाष्यात् । ३—'गुन्थितम्' इति क्वचित्—इति पीयूषव्याख्या ।—'मवितं मर्दितम्' इति पाठे 'मृद क्षोदे' (क्र्या०) —ऽनेकार्थत्वात् ग्रन्थने इति स्वामी—इति मुकुटः ॥

१०२) ॥ (२) ॥*॥ तन्यते स्म । 'तनु विस्तारे' (त० उ० से०) । क्तः (३।२।१०२) । '**ततं** व्याप्ते विस्तृते च त्रिलिङ्गकम् । क्लीबं वीणादिवाद्ये स्यात्पुंलिङ्गस्तु सदागतौ' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि '**लब्धप्रसरस्य**' ॥

अन्तर्गतं विस्मृतं स्यात्

अन्तेति ॥ अन्तर्गम्यते स्म, गच्छति स्म वा । 'गम्लृ गतौ' (भ्वा० प० अ०) । क्तः (३।२।१०२,४।७२) । '**अन्तर्गतं** विस्मृते स्यान्मध्यप्राप्ते च वाच्यवत्' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ विस्मर्यते स्म । 'स्मृ आध्याने' (भ्वा० प० अ०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (२) ॥*॥ द्वे '**विस्मृतस्य**' ॥

प्राप्तप्रणिहिते समे ॥ ८६ ॥

प्रेति ॥ प्राप्यते स्म । 'आप्लृ व्याप्तौ' (स्वा० प० अ०) । क्तः (३।२।१०२) । '**प्राप्तं** लब्धे समञ्जसे' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ प्रणिधीयते स्म । क्तः (३।२।१०२) । 'दधातेर्हिः' (७।४।४२) ॥ (२) ॥*॥ द्वे '**स्थापितस्य**' ॥

वेल्लितप्रेङ्खिताधूतचलिताकम्पिता धुते ।

वेल्लीति ॥ वेल्ल्यते स्म । 'वेल्ल चलने' (भ्वा० प० से०) । क्तः (३।२।१०२) । '**वेल्लितं** गमने क्लीबं कुटिले विधुते त्रिषु' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ प्रेङ्ख्यते स्म । 'इखि गतौ' (भ्वा० प० से०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (२) ॥*॥ आधूयते स्म । 'धू विधूनने' (तु० प० से०) । 'धूञ् कम्पने' (क्र्या० प० से०) वा । क्तः (३।२।१०२) ॥ (३) ॥*॥ चल्यते स्म । 'चल कम्पने' (भ्वा० प० से०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (४) ॥*॥ आकम्प्यते स्म । 'कपि चलने' (भ्वा० आ० से०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (५) ॥*॥ धूयते स्म । 'धूञ् कम्पने' (स्वा० उ० अ०) । क्तः (३।२।१०२) । '**धुतम्** । त्यक्ते विधूते' इति हैमः (मेदिनी) ॥ (६) ॥*॥ षट् '**ईषत्कम्पितस्य**' ॥

नुत्तनुन्नास्तनिष्ठ्यूताविद्धक्षिप्तेरिताः समाः ॥ ८७ ॥

न्विति ॥ नुद्यते स्म । 'णुद प्रेरणे' (तु० उ० अ०) । क्तः (३।२।१०२) । 'नुदविद-' (८।२।५५) इति वा नत्वम् ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ अस्यते स्म । 'असु क्षेपणे' (दि० प० से०) । क्तः (३।२।१०२) । '**अस्तः** क्षिप्ते पश्चिमाद्रौ' इति हैमः ॥ (३) ॥*॥ निष्ठीव्यते स्म । 'ष्ठिवु निरसने' (भ्वा० प० से०) क्तः (३।२।१०२) । 'यस-' (७।२।१५) इति नेट् । 'च्छ्वोः-' (६।४।१९) इत्यूट् ॥ (४) ॥*॥ आविध्यते स्म । 'व्यध ताडने' (दि० प० अ०) । क्तः (३।२।१०२) । '**आविद्धो** वाच्यलिङ्गः स्यात्कुटिले च पराहते' (इति मेदिनी) ॥ (५) ॥*॥ क्षिप्यते स्म । 'क्षिप प्रेरणे' (तु० उ० अ०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (६) ॥*॥ ईर्यते स्म । 'ईर गतौ कम्पने च' (अ० आ० से०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (७) ॥*॥ सप्त '**प्रेरितस्य**' ॥

परिक्षिप्तं तु निवृतम्

पेति ॥ परितः क्षिप्यते स्म । क्तः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥*॥ निव्रियते स्म । 'वृञ् वरणे' (क्र्या० उ० से०) क्तः (३।२।१०२) ॥ (२) ॥*॥ द्वे '**परिखादिना वेष्टितस्य**' ॥

मूषितं मुषितार्थकम् ।

म्विति ॥ मूष्यते स्म । 'मुष स्तेये' (भ्वा० प० से०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥*॥ मुष्यते स्म । 'मुष स्तेये' (क्र्या० प० से०) । क्तः (३।२।१३४) । '**मूषितं** हृतखण्डिते' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ द्वे '**चोरितस्य**' ॥

प्रवृद्धप्रसृते

प्रेति ॥ प्रवर्धते स्म । 'वृधु वृद्धौ' (भ्वा० आ० से०) । 'गत्यर्थ-' (३।४।७२) इति क्तः ॥ (१) ॥*॥ प्रसरति स्म । 'सृ गतौ' (स्व० प० अ०) । क्तः (३।४।७२) ॥ (२) ॥*॥ द्वे '**प्रसृतस्य**' ॥

न्यस्तनिसृष्टे

न्येति ॥ न्यस्यते स्म । 'असु क्षेपणे' (दि० प० से०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥*॥ निसृज्यते स्म । 'सृज विसर्गे' (दि० आ० अ०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (२) ॥*॥ द्वे '**त्यक्तस्य**' ॥

गुणिताहते ॥ ८८ ॥

ग्विति ॥ गुण्यते स्म । 'गुण आमन्त्रणे' (चु० उ० से०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥*॥ आहन्यते स्म । 'हन्' (अ० प० अ०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (२) ॥*॥ द्वे '**गुणितस्य**' ॥

निदिग्धोपचिते

नीति ॥ निदिह्यते स्म । 'दिह उपचये' (अ० उ० अ०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥*॥ उपचीयते स्म । 'चिञ् चयने' (स्वा० उ० अ०) । क्तः (३।३।१०२) । 'भवेदुपचितं दिग्धे समृद्धे वाच्यलिङ्गकम्' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ द्वे '**पुष्टिं प्रापितस्य**' ॥

गूढगुप्ते

ग्विति ॥ गुह्यते स्म । 'गुहू संवरणे' (भ्वा० उ० से०) । क्तः (३।२।१०२) । '**गूढं** रहसि गुह्ये च न द्वयोः संवृते त्रिषु' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ गुप्यते स्म । 'गुप गोप-

१—वपेः क्तः । '**प्रोक्तम्**' इत्यत्र पाठ इति तु गोवर्धनः—इति मुकुटः ॥

१—'गुपू रक्षणे' (भ्वा० प० से०) इति तूचितम् । अन्यथा नेटो दुर्वारत्वात् ॥

नादौ' (भ्वा० आ० से०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ 'गुप्तं गूढे त्राते' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ द्वे **'कृतगोपनस्य'** ॥

गुण्डितरूषिते ।

ग्विति ॥ गुण्ड्यते स्म । 'गुडि वेष्टने' (चु० प० से०) । क्तः (३।२।१०२) ॥*॥ **'गुण्ठितम्'** इति पाठे 'गुठि वेष्टने' (चु० प० से०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥*॥ रूष्यते स्म । रूषिर्वेष्टनार्थोऽपठितोऽपि भ्वादौ द्रष्टव्यो भ्वादेराकृतिगणत्वात् । क्तः (३।२।१०२) ॥ (२) ॥*॥ द्वे **'धूलिलिप्तस्य'** **गुण्डालित'** इति ख्यातस्य ॥

द्रुतावदीर्णे

द्रुतेति ॥ द्रूयते स्म । 'द्रु गतौ' (भ्वा० प० अ०) । क्तः (३।२।१०२) । **'द्रुतं** शीघ्रविलीनयोः' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ अवदीर्यते स्म । 'दॄ विदारणे' (क्र्या० प० से०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (२) ॥*॥ द्वे **'प्रापितद्रवीभावस्य'** ॥

उद्गूर्णोद्यते

विति ॥ उद्गूर्यते स्म । 'गुरी उद्यमने' (दि० आ० से०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥*॥ उद्यम्यते स्म । 'यम उपरमे' (भ्वा० प० अ०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (२) ॥*॥ द्वे **'उत्तोलितस्य'** ॥

काचितशिक्यिते ॥ ८९ ॥

केति ॥ काचे धृतम् । 'प्रातिपदिकाद्धात्वर्थे' (चु० ग०) इति णिच् । क्तः ॥ (१) ॥*॥ एवं शिक्ये धृतम् ॥ (२) ॥*॥ द्वे **'शिक्ये स्थापितस्य'** ॥

घ्राणघ्राते

घ्रेति ॥ घ्रायते स्म । 'घ्रा गन्धोपादाने' (भ्वा० प० अ०) । क्तः (३।२।१०२) । 'नुदविद–' (८।२।५५) इति वा नत्वम् । **'घ्राणं** तु घ्रातघोणयोः' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ द्वे **'आघ्रातस्य'** ॥

दिग्धलिप्ते

दीति ॥ दिह्यते स्म । 'दिह उपचये'—(अ० उ० अ०) । क्तः (३।२।१०२) । **'दिग्धो** विषाक्तबाणे स्यात्पुंसि लिप्तेऽन्यलिङ्गकः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ लिप्यते स्म । 'लिप उपदेहे' (तु० उ० अ०) । क्तः (३।२।१०२) । **'लिप्तं** भुक्तविलिप्तयोः । विषाक्ते' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ द्वे **'लिप्तं'** इति ख्यातस्य ॥

समुदक्तोद्धृते

सेति ॥ समुदच्यते स्म 'अञ्चु गतौ' (भ्वा० प० से०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥*॥ उद्ध्रियते स्म । 'हृञ् हरणे' (भ्वा० उ० से०) । 'धृञ् धारणे' (भ्वा० उ० अ०) वा । क्तः (३।२।१०२) 'उद्धृतं स्यात्त्रिषूत्क्षिप्ते परिभुक्तोज्झितेऽपि च' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ द्वे **'कूपादेर्निष्कासितजलादेः'** ॥

समे ।

सेति ॥ समे इति प्रवृद्धप्रसृते इत्यादिषु अन्वेति ॥

वेष्टितं स्याद्वलयितं संवीतं रुद्धमावृतम् ॥ ९० ॥

वेष्टीति ॥ वेष्ट्यते स्म । 'वेष्ट वेष्टने' (भ्वा० आ० से०) । क्तः (३।२।१०२) । **'वेष्टितं** रुद्धे लासके करणान्तरे' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ वलयं जातमस्य । तारकादिः (५।२।३६) । यद्वा वलयवत्कृतम् । 'तत्करोति' (वा० ३।१।२६) इति णिच् । क्तः (३।२।१०२) ॥ (२) ॥*॥ संवीयते स्म । 'व्येञ् संवरणे' (भ्वा० उ० अ०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (३) ॥*॥ रुध्यते स्म । 'रुधिर् आवरणे' (रु० उ० अ०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (४) ॥*॥ आव्रियते स्म । 'वृञ् आवरणे' (क्र्या० उ० से०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (५) ॥*॥ पञ्च **'नद्यादिवेष्टितस्य'** ॥

रुग्णं भुग्ने

रिति ॥ रुज्यते स्म । 'रुजो भङ्गे' (तु० प० अ०) । क्तः (३।२।१०२) । 'ओदितश्च' (८।२।४५) इति नत्वम् ॥ (१) ॥*॥ भुज्यते स्म । 'भुजो कौटिल्ये' (तु० प० अ०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (२) ॥*॥ द्वे **'वक्रस्य'** ॥

अथ निशितक्ष्णुतशातानि तेजिते ।

अथेति ॥ निशायते स्म । 'शो तनूकरणे' (दि० प० अ०) । क्तः (३।२।१०२) । 'शाच्छोः–' (७।४।४१) इति वेत्वम् ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ क्ष्णूयते स्म । 'क्ष्णु तेजने' (अ० प० अ०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (३) ॥*॥ तेज्यते स्म । 'तिज निशाने' चुरादिः । क्तः (३।२।१०२) ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि **'शाणादिना तीक्ष्णीकृतस्य'** ॥

स्याद्विनाशोन्मुखं पक्वम्

स्यादिति ॥ विनशनं विनाशः । भावे घञ् (३।३।१८) । उद्गतं मुखमारम्भोऽस्य विनाशे उन्मुखम् ॥ (१) ॥*॥ पच्यते स्म । 'डुपचष् पाके' (भ्वा० उ० अ०) । क्तः (३।२।१०२) । 'पचो वः' (८।२।५२) **'पक्वं** परिणते नाशाभिमुखे' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ द्वे **'विनाशोन्मुखस्य'** ॥

ह्रीणह्रीतौ तु लज्जिते ॥ ९१ ॥

ह्रीति ॥ अह्रैषीत् । 'ह्री लज्जायाम्' (जु० प० अ०) । क्तः (३।२।१०२) । 'नुदविद–' (८।१।५५) इति वा नत्वम् ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ लज्जा जातास्य । तारकादिः (५।२।३६) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि **'संजातलज्जस्य'** ॥

वृत्ते तु वृत्तवावृत्तौ

विति ॥ व्रियते स्म । 'वृञ् वरणे' (क्र्या० उ० से०) क्तः (३।२।१०२) ॥ (२) ॥*॥ वृत्यते स्म । 'वृतु वर्तने' (भ्वा० आ० से०) । क्तः (३।२।१०२) । **'वृत्तं** वृत्तौ दृढे मृते । चरित्रे वर्तुले छन्दः स्वतीताधीतयोर्वृते' इति हैमचन्द्रः ॥

(२) ॥*॥ केचित्तु 'वावृतु वर्तने' (दि० आ० से०) इति पठन्ति तन्मते वावृत्यते स्म । क्तः (६।२।१०१) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि **'स्वयंवरादौ स्वीकृतस्य वरादेः'** ॥

संयोजित उपाहितः ।

समिति ॥ संयोज्यते स्म । 'युजिर् योगे' (रु० उ० अ०)। ण्यन्तः । क्तः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥*॥ उपाधीयते । क्तः (३।२।१०२) । 'दधातेर्हिः' (७।४।४२) । **'उपाहितो**ऽनलोत्पाते पुमानारोपिते त्रिषु' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ द्वे **'मेलितस्य'** ॥

प्राप्यं गम्यं समासाद्यम्

प्रेति ॥ प्राप्यते । 'आप्लृ व्याप्तौ' (स्वा० प० अ०) । ण्यत् (३।१।१२४) ॥ (१) ॥*॥ गम्यते । 'गम्लृ गतौ' (स्वा० प० अ०) । 'पोरदुपधात्' (३।१।९८) इति यत् ॥ (२) ॥*॥ समासद्यते । 'षद्लृ विशरणादौ' (तु० प० अ०) । ण्यत् (३।१।१२४) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि **'आप्तुं शक्यस्य'** ॥

स्यन्नं रीणं स्नुतं स्नुते ॥ ९२ ॥

स्येति ॥ स्यद्यते स्म । 'स्यन्दू प्रस्रवणे' (भ्वा० आ० से०) । क्तः (३।२।१०२) । 'रदाभ्याम्–' (८।२।४२) इति नत्वम् ॥ (१) ॥*॥ रीयते स्म । 'रीङ् प्रस्रवणे' (दि० आ० अ०) । क्तः (३।२।१०२) । 'स्वादय ओदितः' (दि० ग० सू०) इति नत्वम् (८।२।४५) ॥ (२) ॥*॥ स्रूयते स्म । 'स्रु गतौ' (भ्वा० प० अ०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (३) ॥*॥ स्नूयते स्म । 'ष्णु प्रस्रवणे' (अ० प० से०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि **'प्रस्नुतस्य'** ॥

संगूढः स्यात्संकलितः

समिति ॥ संगुह्यते स्म । 'गुहू संवरणे' (भ्वा० उ० से०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥*॥ संकल्यते स्म । 'कल संख्याने' (भ्वा० आ० से०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (२) ॥*॥ द्वे **'अङ्कान्तरेणैकीकृतस्याङ्कादेः'** ॥

अवगीतः ख्यातगर्हणः ।

अवेति ॥ अवगीयते स्म । 'गै शब्दे' (भ्वा० प० से०) । क्तः (३।२।१०२) । 'घुमास्था–' (६।४।६६) इतीत्वम् । **'अवगीतं** तु निर्वादे दृष्टगर्हितयोरपि' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ ख्याता गर्हणा यस्य ॥ (२) ॥*॥ द्वे **'प्रसिद्धनिन्दस्य'** ॥

विविधः स्याद्बहुविधो नानारूपः पृथग्विधः ॥ ९३ ॥

वीति ॥ विचित्रा विधा यस्य ॥ (१) ॥*॥ बहवो विधा यस्य ॥ (२) ॥*॥ नाना रूपमस्य ॥ (३) ॥*॥ पृथग् विधा यस्य ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि **'नानारूपस्य'** ॥

अवरीणो धिक्कृतश्चापि

अवेति ॥ अव रीयते स्म । 'रीङ् स्रवणे' (दि० आ० अ०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥*॥ धिगकारि । क्तः (३।२।१०२) ॥ (२) ॥*॥ पर्यायान्तरं दर्शयितुमुक्तस्यैव धिक्कृतस्यानुवादः । यद्वा निर्भर्त्सित उक्तः, अत्र तु निन्दितमात्रे ॥*॥ द्वे **'निन्दितमात्रस्य'** ॥

अवध्वस्तोऽवचूर्णितः ।

अवेति ॥ अवध्वस्यते स्म । 'ध्वंसु गतौ च' (भ्वा० आ० से०)। क्तः (३।२।१०२)। **'अवध्वस्तं** परित्यक्ते निन्दितेऽप्यवचूर्णिते' इति विश्वः ॥*॥—**'अपध्वस्तः'** इत्यपि पाठः ॥ (१) ॥*॥ अवचूर्ण्यते स्म । 'सत्याप–' (३।१।२५) इति ण्यन्तात् क्तः (३।२।१०२)। यद्वा 'चूर्ण पेषे' चुरादिः ॥ (२) ॥*॥ द्वे **'क्षिप्तसुधादिचूर्णस्य'** ॥

अनायासकृतं फाण्टम्

अनेति ॥ (१) ॥*॥ फण्यते स्म । 'फण गतौ' (भ्वा० प० से०) । क्तः (३।२।१०२) । 'क्षुब्धस्वान्त–' (७।२।१८) इति साधुः ॥ (२) ॥*॥ द्वे **'अनायासेन कृतस्य क्वाथविशेषस्य'** ॥

स्वनितं ध्वनितं समे ॥ ९४ ॥

स्वेति ॥ स्वन्यते स्म 'स्वन शब्दे' (भ्वा० प० से०) क्तः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥*॥ ध्वन्यते स्म । 'ध्वन शब्दे' (भ्वा० प० से०) क्तः (३।२।१०२) ॥ (२) ॥*॥ द्वे **'कृतशब्दस्य'** ॥

बद्धे संदानितं मूतमुद्दितं संदितं सितम् ।

वेति ॥ बध्यते स्म । 'बन्ध बन्धने' (क्र्या० प० से०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥*॥ संदान्यते स्म 'दान खण्डने' (भ्वा० उ० से०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (२) ॥*॥ मूयते स्म । 'मूङ् बन्धने' (भ्वा० आ० से०) । क्तः (३।२।१०२) । ॥ (३) ॥*॥ उद्दीयते स्म । संदीयते स्म । 'दो अवखण्डने' (दि० प० अ०) । क्तः (३।२।१०२) । 'द्यतिस्यति–' (३।४।४०) इतीत्वम् ॥ (४) ॥*॥ (५) ॥*॥ सीयते स्म । 'षिञ् बन्धने' (स्वा० उ० अ०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (६) ॥*॥ षट् **'बद्धस्य'** ॥

१—'ततो वावृत्यमानासौ रामशालां न्यविक्षत' इति भट्टिः—इति स्वामिमुकुटौ ।—इत्थमबुद्ध्वा 'वृत्तव्यावृत्तौ' इति पेठुः—इति क्षीरस्वामी । २—'उपाहितां वक्षसि पीवरस्तनी' इति भारविः—इति मुकुटः ।

१—**'मूर्णम्'** इति पाठे 'मुर्वे बन्धने' (भ्वा० प० से०) । क्तः (३।२।१०२) । 'राल्लोपः' (६।४।२१) इति वलोपः । 'हलि च' (८।२।७७) इति दीर्घः । निष्ठानत्वम् (८।२।४२)...इति मुकुटः । २—उद्दीहते । संदीयते इति युक्तम् । यकि परे 'ओतः श्यनि' (७।३।७१) इति लोपस्याप्राप्तेः ।

निष्पक्वं क्वथितम्

नीति ॥ निश्चयेन पक्वम् ॥ (१) ॥*॥ क्वथ्यते स्म । 'क्वथे निष्पाके' (भ्वा० प० से०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (२) ॥*॥ द्वे **'साकल्येन पक्वस्य'** ॥

पाके क्षीराज्यपयसां शृतम् ॥ ९५ ॥

पेति ॥ श्रायते स्म । 'श्रा पाके' (अ० प० अ०) । क्तः (३।२।१०२) । 'शृतं पाके' (६।१।२७) इति साधुः ॥ (१) ॥*॥ एकम् **'क्षीरादिषु कृतपाकस्य'** ॥

निर्वाणो मुनिवह्न्यादौ

नीति ॥ निर्वाति स्म । 'वा गतिगन्धनयोः' (अ० प० अ०) । 'गत्यर्था–' (३।४।७२) इति क्तः । 'निर्वाणोऽवाते' (८।२।५०) इति साधुः । आदिना 'निर्वाणो हस्ती' । 'निमग्नः' इत्यर्थः । **'निर्वाण**मस्तंगमने निवृत्तौ गजमज्जने । संगमेऽप्यपवर्गे च' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ एकम् **'मुनिवह्न्यादौ प्रयुक्तस्य'** ॥

निर्वातस्तु गतानिले ।

निर्वेति ॥ गतश्चासावनिलश्च । तस्मिन् निवहने (?) । पृथक् पदं वा ॥ (१) ॥*॥ एकम् **'अनिले गते सति निर्वातस्य'** ॥

पक्वं परिणते

पेति ॥ परिणमति स्म । 'णम प्रह्वत्वे' (भ्वा० प० अ०) अकर्मकत्वात् । क्तः (३।२।१०२) ॥ (२) ॥*॥ द्वे **'परिणामं प्राप्तस्य'** ॥

गूनं हन्ने

ग्विति ॥ गूयते स्म । 'गु पुरीषोत्सर्गे' (तु० प० अ०) । क्तः (३।२।१०२) । 'दुग्वोर्दीर्घश्च' (वा० ८।२।४४) इति नत्वम् ।–'ल्वादिभ्यश्च' (८।२।४४)—इति मुकुटोक्तिश्चिन्त्या । तौदादिकत्वेनास्य ल्वादित्वाभावात् ॥ (१) ॥*॥ हद्यते स्म । 'हद पुरीषोत्सर्गे' (भ्वा० आ० अ०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (२) ॥*॥ द्वे **'गुदनिष्काशितपुरीषस्य'** ॥

मीढं तु मूत्रिते ॥ ९६ ॥

मीति ॥ मिह्यते स्म । 'मिह सेचने' (भ्वा० प० अ०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥*॥ मूत्र्यते स्म । 'मूत्र प्रस्रावे' (चु० उ० से०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (२) ॥*॥ द्वे **'उपस्थनिष्काशितमूत्रस्य'** ॥

पुष्टे तु पुषितम्

प्विति ॥ पुष्यते स्म । 'पुष पुष्टौ' (दि० प० अ०) क्तः । (३।२।१०२) ॥ (१) ॥*॥ मौवादिकस्य त्विट् ॥ (२) ॥*॥ द्वे **'यस्य पोषणं कृतं तस्य'** ॥

सोढे क्षान्तम्

सविति ॥ सह्यते स्म । 'षह मर्षणे' (भ्वा० आ० से०) । क्तः (३।२।१०२) । 'सहिवहोरोदवर्णस्य' (६।३।११२) ॥ (१) ॥*॥ क्षम्यते स्म । 'क्षमूष् सहने' (दि० प० से०) । क्तः (३।२।१०२) । 'अनुनासिकस्य–' (६।४।१५) इति दीर्घः ॥ (२) ॥*॥ द्वे **'क्षमां प्रापितस्य'** ॥

उद्वान्तमुद्गते ।

उद्वेति ॥ उद्वम्यते स्म । 'टुवम उद्गिरणे' (भ्वा० प० से०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥*॥ उद्गम्यते स्म । 'गम्लृ गतौ' (भ्वा० प० अ०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (२) ॥*॥ द्वे **'वमित्वा त्यक्तस्यान्नादेः'** ॥

दान्तस्तु दमिते

देति ॥ दम्यते स्म । 'दमु उपशमे' (दि० प० से०) णिजन्तः । क्तः (३।२।१०२) । 'वा दान्तशान्त–' (७।२।२७) इति साधुः । **'दान्तस्तु** दमितेऽपि स्यात्तपःक्लेशसहे त्रिषु' (इति मेदिनी) । यत्तु मुकुटेन–अणिजन्तस्य निपातनमुक्तम्–। तच्चिन्त्यम् । 'वा दान्त–' इत्यत्र 'णेः' इत्यनुवर्तनात् । अणिजन्तस्य 'यस्य विभाषा' (७।२।१५) इति नित्यनिषेधात् निपातं विनापि सिद्धत्वात् ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ द्वे **'कृतं दमनं यस्य वृषभादेस्तस्य'** ॥

शान्तः शमिते

शेति ॥ शम्यते स्म । 'शमु उपशमे' (दि० प० से०) ण्यन्तः । क्तः (३।२।१०२) ।—शान्तो रोगः । निवृत्त इत्यर्थः—इति यत् केवलस्य निपातनं मुकुटेन स्वीकृतम् । तच्चिन्त्यम् । 'वा दान्त–' इत्यत्र 'णेः' इत्यनुवर्तनात् । **'शान्तो**ऽतिमुक्तरसयोः पुंसि त्रिषु शमान्विते । अव्ययं धारणे **शान्तम्'** (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ द्वे **'शमनं प्रापितस्य'** ॥

प्रार्थितेऽर्दितः ॥ ९७ ॥

प्रेति ॥ प्रार्थ्यते स्म । 'अर्थ याच्ञायाम्' (चु०आ०से०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥*॥ अर्द्यते स्म । 'अर्द गतौ याचने च' (भ्वा० प० से०) । क्तः (३।२।१०२) । **'अर्दितं** याचितेऽपि स्याद्वातव्याधौ च हिंसिते' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ द्वे **'याचितस्य'** ॥

ज्ञप्तस्तु ज्ञपिते

ज्ञेति ॥ ज्ञप्यते स्म । मारणादौ ज्ञा मित् । ण्यन्तः । क्तः (३।२।१०२) । 'वा दान्त–' (७।२।२७) इति साधुः ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ द्वे **'बोधं प्रापितस्य'** ॥

छन्नश्छादिते

छेति ॥ छाद्यते स्म । 'छद अपवारणे' (चु० उ० से०) ।

१—'ओहाङः' क्ते 'उद्धानम्' इति 'ओ वै शोषणे' इत्यस्मात् क्ते 'उद्वानम्' इति वा क्वचित्पाठः—इति मुकुटरहस्यम् । २—पूर्ववण्णिच् । पक्षे इडभावः णिलोपः—इति पाठस्य मुकुटपुस्तकेषु स्पष्टमुपलभ्यमानत्वेनेदं मुकुटखण्डनं प्रतारणापरमेव ॥

क्तः (३।२।१०२) । 'वा दान्त-' (७।२।२७) इति साधुः । **'छन्नं** रहश्छादितयोः' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ द्वे **'आच्छादितस्य'** ॥

पूजितेऽञ्चितः ।

प्विति ॥ पूज्यते स्म 'पूज पूजायाम्' (चु० प० से०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥*॥ अञ्च्यते स्म । 'अञ्चु पूजायाम्' (भ्वा० प० से०) क्तः (३।२।१०२) । 'अञ्चेः पूजायाम्' (७।२।५३) इतीट् । 'नाञ्चेः पूजायाम्' (६।४।३०) इति नलोपाभवः ॥*॥ **'अर्चितः'** इति पाठे 'अर्च पूजायाम्' (भ्वा० प० से०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (२) ॥*॥ द्वे **'पूजितस्य'** ॥

पूर्णस्तु पूरिते

प्विति ॥ पूर्यते स्म । 'पूरी आप्यायने' (दि०आ०से०) । ण्यन्तः । क्तः (३।२।१०२) । 'वा दान्त-' (७।२।२७) इति साधुः । **'पूर्णः** कृत्स्ने पूरिते च' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ द्वे **'पूर्णस्य'** ॥

क्लिष्टः क्लिशिते

क्लीति ॥ क्लिश्यते स्म । 'क्लिश विबाधने' (क्र्या० प० से०) । क्तः (२।२।१२२) । 'क्लिशः क्त्वानिष्ठयोः' (७।२।५२) इति वेट् ॥ (२) ॥*॥ द्वे **'प्राप्तक्लेशस्य'** ॥

अवसिते सितः ॥ ९८ ॥

अवेति ॥ अवस्यति स्म । अवसीयते स्म वा । 'षोऽन्तकर्मणि' (दि० प० से०) । क्तः(३।२।१२२) । 'द्यतिस्यति-' (७।४।४०) इतीत्वम् ॥ (१) ॥*॥ **'सितस्त्ववसिते** बद्धे वर्णे **सिता** तु शर्करा' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ द्वे **'समाप्तस्य'** ॥

प्रुष्टप्लुष्टोषिता दग्धे

प्विति ॥ प्रुष्यते स्म । प्लुष्यते स्म । 'प्रुषु प्लुषु दाहे' (भ्वा० प० से०) । क्तः (३।२।१०२) । 'यस्य-' (७।२।१५) इति नेट् ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ उष्यते स्म । 'उष दाहे' (भ्वा० प० से०) । क्तः (३।२।१०२) **'उषितं** व्युषिते प्लुष्टे' इति हैमः ॥ (३) ॥*॥ दह्यते स्म । 'दह भस्मीकरणे' (भ्वा० प० अ०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि **'दग्धस्य'** ॥

तष्टत्वष्टौ तनूकृते ।

तेति ॥ तक्ष्यते स्म । त्वक्ष्यते स्म । 'तक्षू त्वक्षू तनूकरणे' (भ्वा० प० से०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ अतनुस्तनुरकारि । 'कृञ्' (त० उ० से०) क्तः (३।२।१०२) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि **'तनूकृतस्य'** ॥

वेधितच्छिद्रितौ विद्धे

वेधीति ॥ वेध्यते स्म । 'विध विधाने' (तु० प० से०) ण्यन्तः । क्तः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥*॥ छिद्र्यते स्म । 'छिद्र वेधे' (चु० उ० से०) । अदन्तः । क्तः (३।२।१०२) ॥ (२) ॥*॥ विध्यते स्म । 'व्यध ताडने' (दि० प० अ०) ॥ क्तः (३।२।१०२) । **'विद्धं** स्याद्वेधिते क्षिप्ते सदृशे बाधिते त्रिषु' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि **'विद्धस्य'** ॥

विन्नवित्तौ विचारिते ॥ ९९ ॥

वीति ॥ विद्यते स्म । 'विद विचारणे' (रु० आ० अ०) । क्तः (३।२।१०२) । 'नुदविद-' (८।२।५५) इति वा नत्वम् यत्तु—'विभाषा गमहन-' (७।२।६८) इतीड्विकल्पात् 'यस्य विभाषा' (७।२।१५) इतीडभावः—इत्युक्तं मुकुटेन । तन्न । अस्यानिट्त्वात् । **'विन्नं** विचारिते लब्धे' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ **'वित्तं** क्लीबं धने, वाच्यलिङ्गं ख्याते विचारिते' इति (मेदिनी ॥ (२) ॥*॥ विचार्यते स्म । 'चर गतौ' (भ्वा० प० से०) ण्यन्तः । क्तः (३।२।१०२) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि **'प्राप्तविचारस्य'** ॥

निष्प्रभे विगतारोकौ

नीति ॥ निष्क्रान्ता प्रभाऽस्मात् ॥ (१) ॥*॥ विगच्छति स्म । 'गम्लृ गतौ' (भ्वा० प० अ०) । 'गत्यर्था-' (३।४।७२) इति क्तः । **'विगतौ** वीतनिष्प्रभौ' इति रुद्रः ॥ (२) ॥*॥ रोचनम् । रोकः 'रुच दीप्तौ' (भ्वा० आ० से०) घञ् (३।३।१८) । न रोकोऽस्य ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि **'दीप्तिहीनस्य'** ॥

विलीने विद्रुतद्रुतौ ।

वीति ॥ विलीयते स्म । 'लीङ् श्लेषणे' (दि०आ०अ०) । 'गत्यर्थ-' (३।४।७२) इति क्तः । 'ल्वाद्य ओदितः' (दि० ग० सू०) इति नत्वम् (८।२।४५) ॥ (१) ॥*॥ विद्रवति स्म । 'द्रु गतौ (भ्वा० प० अ०) । 'गत्यर्था-' (३।४।७२) इति क्तः ॥ (२) ॥*॥ **'द्रुतं** शीघ्रविलीनयोः' इति हैमः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि **'स्वतःप्राप्तद्रवीभावस्य'** ॥

सिद्धे निर्वृत्तनिष्पन्नौ

सीति ॥ सिध्यति स्म । 'षिधु संराद्धौ' (दि० प० अ०) । 'गत्यर्था—' (३।४।७२) इति क्तः । **'सिद्धो** व्यासादिके देवयोनौ निष्पन्नमुक्तयोः । नित्ये प्रसिद्धे' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ निर्वर्तते स्म । 'वृतु वर्तने' (भ्वा० आ० से०) । क्तः (३।४।७२) ॥ (२) ॥*॥ निष्पद्यते स्म । 'पद गतौ' (दि० आ० अ०) । क्तः (३।४।७२) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि **'सिद्धस्य'** ॥

दारिते भिन्नभेदितौ ॥ १०० ॥

देति ॥ दार्यते स्म । 'दॄ विदारणे' (क्र्या० प० से०) ण्यन्तः । क्तः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥*॥ भिद्यते स्म । 'भिदिर् विदारणे' (रु० उ० अ०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (२) ॥*॥ चुरादिण्यन्तः । क्तः (३।२।१०२) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि **'भेदं प्रापितस्य'** ॥

ऊतं स्यूतमुतं चेति त्रितयं तन्तुसंतते ।

विती ॥ ऊय्यते स्म । 'ऊयी तन्तुसंताने' (भ्वा० आ० से०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥*॥ सीव्यते स्म । 'षिवु तन्तुसंताने' (दि० प० से०) । क्तः (३।२।१०२) 'च्छ्वोः–' (६।४।१९) इति । यत्तु–'षिवु तन्तुसंताने' दीर्घादिः । 'च्छ्वोः–' इत्यूठ् । वलि लोपः । स्यूतम्—इति मुकुटेनोक्तम् । तदसंबद्धम् । दीर्घादित्वस्य बाधात् । वस्योठि कृते वलिलोपासंभवाच्च । '**स्यूतिः** सीवनसंतत्योः स्त्रियां **स्यूतः** प्रसेवके । (ना त्रिषूते)' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ ऊयते स्म । 'वेञ् तन्तुसंताने' (भ्वा० प० अ०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (३) ॥*॥ संतन्यते स्म । क्तः (३।२।१०२) । तन्तुभिः संततम् 'कर्तृकरणे–' (२।१।३३) इति समासः ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि '**तन्तुसंततेः** ॥

स्यादर्हिते नमस्यित-
नमसितमपचायितार्चितापचितम् ॥ १०१ ॥

स्येति ॥ अर्ह्यते स्म । 'अर्ह पूजायाम्' (भ्वा० प० से०) क्तः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥*॥ नमः कृतम् । 'नमोवरि–' (३।१।१९) इति क्यच् । क्तः (३।२।१०२) ॥ (२) ॥*॥ 'क्यस्य विभाषा' (६।४।५०) इति यलोपः ॥ (३) ॥*॥ अपचायते स्म । 'चायृ पूजानिशामनयोः' (भ्वा० उ० से०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (४) ॥*॥ अर्च्यते स्म । 'अर्च पूजायाम्' (भ्वा० प० से०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (५) ॥*॥ 'चायतेश्चिः' इति चिभावः ॥ (६) ॥*॥ षट् '**नमस्कृतस्य**' ॥

वरिवसिते वरिवस्यितमुपासितं चोपचरितं च ।

वेति ॥ वरिवः कृते । 'नमोवरिवः–' (३।१।१९) इति क्यच् । क्तः । (३।२।१०२) । 'क्यस्य विभाषा' (६।४।५०) ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ उपास्यते स्म । 'आस उपवेशने' (अ० आ० से०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (३) ॥*॥ उपचर्यते स्म । चरेः क्तः (३।२।१०२) ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि '**पूजितस्य** ॥

संतापितसंतप्तौ धूपितधूपायितौ च दूनश्च ॥ १०२ ॥

समिति ॥ संताप्यते स्म । 'तप दाहे' चुरादिः । क्तः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥*॥ तप्यते स्म । 'तप संतापे' (भ्वा० प० अ०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (२) ॥*॥ धूप्यते स्म । 'धूप संतापे' (भ्वा० प० से०) । 'आयादयः–' (३।१।३१) इति वा आयः । क्तः (३।२।१०२) ॥ (३) ॥*॥ (४) ॥*॥ दूयते स्म । 'टु दु उपतापे' (स्वा० प० अ०) । क्तः (३।२।१०२) । 'दुग्वोर्दीर्घश्च' (वा० ८।४।४४) इति नत्वम् ॥ (५) ॥*॥ एभ्योऽकर्मकेभ्यः कर्तरि क्तेऽप्येतान्येव रूपाणि ॥*॥ पञ्च '**संतापितस्य**' ॥

हृष्टे मत्तस्तृप्तः प्रह्लन्नः प्रमुदितः प्रीतः ।

हृिति ॥ हर्षति स्म । 'हृषु अलीके' (भ्वा० प० से०) । हृष्यति वा । 'हृष तुष्टौ' (दि० प० से०) । क्तः (३।४।७२) । 'हृषेर्लोमसु' (७।२।२९) इति विकल्पेट्कत्वात् 'यस्य विभाषा' (७।२।१५) इति नेट् । '**हृष्टो** रोमाञ्चितेऽपि च । जातहर्षे प्रतिहते[1] विस्मितेऽप्यभिधेयवत्' (इति मेदिनी) (१) ॥*॥ माद्यति स्म । 'मदी हर्षे' (दि० प० से०) । क्तः (३।४।७२) । 'न ध्याख्या–' (८।२।५७) इति नत्वं न ॥ (२) ॥*॥ तृप्यति स्म । 'तृप प्रीणने' (दि० प० अ०) । क्तः (३।४।७२) ॥ (३) ॥*॥ प्रह्लाद्यते[2] स्म । 'ह्लादी सुखे च' (भ्वा० आ० से०) । क्तः (३।४।७२) 'रदाभ्याम्–' (८।२।४२) इति नत्वम् । 'ह्लादो निष्ठायाम्' (६।४।९५) इति ह्रस्वः ॥ (४) ॥*॥ प्रमोदते स्म । 'मुद हर्षे' (भ्वा० आ० से०) । क्तः (३।४।७२) ॥ (५) ॥*॥ प्रीयते स्म । 'प्रीङ् प्रीणने' (दि० आ० अ०) । क्तः (३।४।७२) ॥ (६) ॥*॥ षट् '**प्रमुदितस्य**' ॥

छिन्नं छातं लूनं कृत्तं दातं दितं छितं वृक्णम् १०३

छीति ॥ छिद्यते स्म । 'छिदिर् द्वैधीकरणे' (रु० उ० अ०)। क्तः (३।२।१०२) । '**छिन्नं** कृत्ते त्रिलिङ्गं स्याद्गुडूच्यामपि योषिति' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ छायते स्म । 'छो छेदने' (दि० प० अ०) । क्तः (३।२।१०२) । 'शाच्छोरन्यतरस्याम्' (७।४।४१) इतीत्वं वा ॥ (२) ॥*॥ (७) ॥*॥ लूयते स्म । 'लूञ् छेदने' (क्र्या० उ० से०) । क्तः (३।२।१०२) । 'ल्वादिभ्यः' (८।२।४४) इति नत्वम् ॥ (३) ॥*॥ कृत्यते स्म । 'कृती छेदने' (तु० प० से०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (४) ॥*॥ दायते स्म । 'दाप् लवने' (अ० प० अ०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (५) ॥*॥ दीयते स्म । 'दो अवखण्डने' (दि० प० अ०) । क्तः (३।२।१०२) । 'द्यतिस्यति–' (७।४।४०) इतीत्वम् ॥ (६) ॥*॥ वृश्च्यते स्म । 'ओव्रश्चू छेदने' (तु० प० से०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (८) ॥*॥ अष्टौ '**खण्डितस्य**' ॥

स्रस्तं ध्वस्तं भ्रष्टं स्कन्नं पन्नं च्युतं गलितम् ।

स्रेति ॥ स्रस्यते स्म । ध्वस्यते स्म । भ्रश्यते स्म । 'स्रंसु ध्वंसु भ्रंशु अवस्रंसने' (भ्वा० आ० से०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ (३) ॥*॥ स्कद्यते स्म । 'स्कन्दिर् गत्यादौ' (भ्वा० प० से०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (४) ॥*॥ पद्यते

१—इदं तु न वर्तिकम् । नापि सूत्रम् । किंतु 'अपचितश्च' (७।२।३०) इति निपातनलभ्यमिदम् ॥

१—प्रतिहते यथा—'शीतहृष्टरदनैः सवेपथुः' इत्यनेकार्थकैरवाकरकौमुदी ॥ २—ह्लाद्यते इति विग्रहस्तु न कर्तरि भवति । भौवादिकत्वात् ॥ किंतु ह्लादते इत्युचितम् ॥

स। 'पद गतौ' (दि० आ० अ०)। क्तः (३।२।१०२)॥ (५)॥*॥ च्यूयते स्म। 'च्युङ् गतौ' (भ्वा० आ० अ०)। क्तः (३।२।१०२)॥ (६)॥*॥ गल्यते स्म। 'गल अदने' (चु० उ० से०)। क्तः (३।२।१०२)॥ (७)॥*॥ एभ्यो 'गत्यर्थाकर्मक–' (३।४।७२) इति कर्तरि क्ते एतान्येव रूपाणि ॥*॥ सप्त '**च्युतस्य**'॥

लब्धं प्राप्तं विन्नं भावितमासादितं च भूतं च १०४

लेति॥ लभ्यते स्म। 'डुलभष् प्राप्तौ' (भ्वा० आ० अ०)। क्तः (३।२।१०२)॥ (१)॥*॥ प्राप्यते स्म। 'आप्लृ व्याप्तौ' (स्वा० प० अ०)। क्तः (३।२।१०२)॥ (२)॥*॥ विद्यते स्म। 'विद्लृ लाभे' (तु० उ० अ०)। क्तः (३।२।१०२)॥ (३)॥*॥ भाव्यते स्म। 'भू प्राप्तौ' (चु० आ० से०)। 'आधृषाद्वा' (चु० ग० सू०) इति णिजन्तः। क्तः (३।२।१०२)॥ (४)॥*॥ (६)॥*॥ आसाद्यते स्म। 'षद्लृ विशरणादौ' (तु० प० अ०) ण्यन्तः। क्तः (३।२।१०२)॥ (५)॥*॥ षट् '**प्राप्तस्य**'॥

अन्वेषितं गवेषितमन्विष्टं मार्गितं मृगितम्।

अन्वयिति॥ अन्वेष्यते स्म। 'एषृ गतौ' (भ्वा० आ० से०)। 'इषिः' (दि० प० से०) ण्यन्तो वा। क्तः (३।२।१०२)॥ (१)॥*॥ गवेष्यते स्म। 'गवेष मार्गणे' (चु० उ० से०)। क्तः (३।२।१०२)॥ (२)॥*॥ अन्विष्यते स्म। 'इषु इच्छायाम्' (तु० प० से०)। क्तः (३।२।१०२)॥ (३)॥*॥ मार्ग्यते स्म। 'मार्ग अन्वेषणे' (चु० उ० से०)। क्तः (३।२।१०२)॥ (४)॥*॥ मृग्यते स्म। 'मृग अन्वेषणे' (चु० आ० से०)। क्तः (३।२।१०२)॥ (५)॥*॥ पञ्च '**गवेषितस्य**'॥

आर्द्रं सार्द्रं क्लिन्नं तिमितं स्तिमितं समुन्नमुत्तं च ॥ १०५॥

आर्द्रमिति॥ अर्द्यते स्म। 'अर्द गतौ' (भ्वा० प० से०)। 'अर्देर्दीर्घश्च' (उ० २।१८) इति रक्। '**आर्द्रा** नक्षत्रभेदे स्यात्त्रियां क्लिन्नेऽभिधेयवत्' (इति मेदिनी)।—उपसर्गाद्रालेर्डः। पूर्वपदस्य नैरुक्तो रेफः। आङ्पूर्वादर्देः (आ अर्द्यते इति विग्रहे) 'स्फायितञ्चि–' इति रकि वा आर्द्रम्—इति मुकुटस्तूक्तसूत्रादर्शनमूलकः॥ (१)॥*॥ सहार्द्रत्वेन॥ (२)॥*॥ क्लिद्यति स्म। 'क्लिदू आर्द्रीभावे' (दि० प० से०)। अकर्मकत्वात्कर्तरि क्तः (३।४।७२)॥ (३)॥*॥ तिम्यति स्म। स्तिम्यति स्म। 'तिम ष्टीम आर्द्रीभावे' (दि० प० से०)। अकर्मकत्वात्कर्तरि क्तः (३।४।७२)। '**स्तिमित**स्तरले क्लिन्ने' इति रुद्रः॥ (४)॥*॥ (५)॥*॥ समुनत्ति स्म। 'उन्दी क्लेदने' (रु० प० से०)। अकर्मकत्वात् क्तः (३।४।७२)। 'नुदविद–' (८।२।५५) इति वा नत्वम्॥ (६)॥*॥ (७)॥*॥ सप्त '**क्लिन्नस्य**'॥

त्राणं त्रातं रक्षितमवितं गोपायितं च गुप्तं च।

त्रेति॥ त्रायते स्म। 'त्रैङ् पालने' (भ्वा० आ० अ०)। क्तः (३।२।१०२)। 'नुदविद–' (८।२।५५) इति वा नत्वम्। '**त्राणं** त्राते रक्षणे च त्रायमाणौषधावपि' इति हैमः॥ (१)॥*॥ (२)॥*॥ रक्ष्यते स्म। 'रक्ष पालने' (भ्वा० प० से०)। क्तः (३।२।१०२)॥ (३)॥*॥ अव्यते स्म। 'अव रक्षणादौ' (भ्वा० प० से०)। क्तः (३।२।१०२)॥ (४)॥*॥ गोपाय्यते स्म। 'गुपू रक्षणे' (भ्वा० प० से०)। 'आयादय आर्धधातुके वा' (३।१।३१)। क्तः (३।२।१०२) (५)॥*॥ गुप्यते स्म। क्तः (३।२।१०२)। '**गुप्तं** गूढे त्राते' इति हैमः॥ (६)॥*॥ षट् '**रक्षितस्य**'॥

अवगणितमवमतावज्ञाते अवमानितं च परिभूते ॥ १०६॥

अवेति॥ अवगण्यते स्म। 'गण संख्याने' (चु० उ० से०)। क्तः (३।२।१०२)॥ (१)॥*॥ अवमन्यते स्म। 'मन ज्ञाने' (दि० आ० अ०)। क्तः (३।२।१०२)॥ (२)॥*॥ अवज्ञायते स्म। क्तः (३।२।१०२)॥ (३)॥*॥ अवमान्यते स्म। 'मान पूजायाम्' (भ्वा० आ० से०)। क्तः (३।२।१०३)॥ (४)॥*॥ परिभूयते स्म। क्तः (३।२।१०२)॥ (५)॥*॥ पञ्च '**अवमानितस्य**'॥

त्यक्तं हीनं विधुतं समुज्झितं धूतमुत्सृष्टम्।

त्येति॥ त्यज्यते स्म। 'त्यज हानौ' (भ्वा० प० अ०)। क्तः (३।०।१०२)॥ (१)॥*॥ हीयते स्म। 'ओहाक् त्यागे' (जु० प० अ०)। क्तः (३।२।१०२)। 'धुमास्था–' (६।४।६६) इतीत्वम्॥ (२)॥*॥ विधूयते स्म। 'धूञ् कम्पने' (स्वा० उ० अ०)। क्तः (३।२।१०२)॥ (२)॥*॥ समुज्झ्यते स्म। 'उज्झ उत्सर्गे' (तु० प० से०)। क्तः (३।२।१०२)॥ (४)॥*॥ धूयते स्म। 'धू विधूनने' (तु० प० से०)। क्तः (३।२।१०२)। '**धूतौ** कम्पितभर्त्सितौ' इति हेमचन्द्रः॥ (५)॥*॥ उत्सृज्यते स्म। 'सृज विसर्गे' (तु० प० अ०)। क्तः (३।२।१०२)॥ (६)॥*॥ षट् '**उत्सृष्टस्य**'॥

उक्तं भाषितमुदितं जल्पितमाख्यातमभिहितं लपितम्॥ १०७॥

उक्तमिति॥ उच्यते स्म। 'वच परिभाषणे' (अ० प० अ०)। ब्रूञो वचिः, वा। क्तः (३।२।१०२)॥ (१)॥*॥ भाष्यते स्म। 'भाष व्यक्तायां वाचि' (भ्वा० आ० से०)। क्तः (३।२।१०२)॥ (२)॥*॥ उद्यते स्म। 'वद व्यक्तायां वाचि' (भ्वा० प० से०)। क्तः (३।२।१०२)॥ (३)॥*॥

१—अस्यात्रोल्लेखोऽसंगतः। गत्यर्थकत्वासंभवात्। तस्मात् 'गल स्रवणे' (चु० आ० से०) इति लेखनीयम्॥

जल्प्यते स्म। 'जल्प व्यक्तायां वाचि' (भ्वा० प० से०) क्तः (३।२।१०२) ॥ (४) ॥*॥ आख्यायते स्म। 'ख्या प्रकथने' (अ० प० अ०)। चक्षिङ आदेशो वा। क्तः (३।२।१०२) ॥ (५) ॥*॥ अभिधीयते स्म। क्तः (३।२।१०)। 'दधातेर्हिः' (७।४।४२) ॥ (६) ॥*॥ लप्यते स्म, 'लप व्यक्तायां वाचि' (भ्वा० प० से०) क्तः (३।२।१०२) ॥ (७) ॥*॥ सप्त 'उक्तस्य' ॥

बुद्धं बुधितं मनितं विदितं प्रतिपन्नमवसितावगते।

ब्विति ॥ बुध्यते स्म। 'बुध अवगमने' (दि० आ० अ०)। क्तः (३।२।१०२)। 'बुद्धः पण्डिते बोधिते जिने' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ भ्वादिः सेट्कः ॥ (२) ॥*॥ मन्यते स्म। 'मनु अवबोधने' (त० आ० से)। क्तः (३।२।१०२)। 'यस्य विभाषा' (७।२।१५) इति निषेधस्यानित्यत्वादिट्। तदनित्यत्वे च 'कृती छेदने' (तु० प० से०) इतीदित्करणं लिङ्गम्। अन्यथा 'सेऽसिचि–' (७।२।५७) इति वेट्कत्वात्सिद्धे किं तेन। यद्वा 'मन च' इति भ्वादिः 'मनिन्'—बोपदेवः पठति। स सेट् ॥ (३) ॥*॥ विद्यते स्म 'विद ज्ञाने' (अ० प० से०)। क्तः (३।२।१०२) ॥ (४) ॥*॥ प्रतिपद्यते स्म। 'पद गतौ' (दि० आ० अ०)। क्तः (३।२।१०२) ॥ (५) ॥*॥ अवसीयते स्म। 'षो अन्तकर्मणि' (दि० प० अ०)। क्तः (३।२।१०२)। 'द्यतिस्यति–' (७।४।४०) इतीत्वम् ॥ (६) ॥*॥ अवगम्यते स्म। 'गम्लृ गतौ' (भ्वा० प० अ०)। क्तः (३।२।१०२) ॥ (७) ॥*॥ सप्त 'अवगतस्य' ॥

ऊरीकृतमुररीकृतमङ्गीकृतमाश्रुतं प्रतिज्ञातम् ॥१०८॥
संगीर्णविदितसंश्रुतसमाहितोपश्रुतोपगतम्।

विति ॥ ऊरी क्रियते स्म। क्तः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥*॥ उररी क्रियते स्म। क्तः (३।२।१०२) ॥ (२) ॥*॥ अनङ्गमङ्गमकारि। क्तः (३।२।१०२) ॥ (३) ॥*॥ आश्रूयते स्म। 'श्रु श्रवणे' (भ्वा० प० अ०)। क्तः (३।२।१०२) ॥ (४) ॥*॥ प्रतिज्ञायते स्म। क्तः (३।२।१०२) ॥ (५) ॥*॥ संगीर्यते स्म। 'गॄ निगरणे' (तु० प० से०) क्तः (३।२।१०२) ॥ (६) ॥*॥ विद्यते स्म। 'विद ज्ञाने' (अ० प० से०) क्तः (३।२।१०२)। ('विदितं बुधिताश्रुतयोः' इति मेदिनी) ॥ (७) ॥*॥ संश्रूयते स्म। क्तः (३।२।१०२) ॥ (८) ॥*॥ समाधीयते स्म। क्तः (३।२।१०२) 'दधातेर्हिः' (७।४।४२) ॥ (९) ॥*॥ उपश्रूयते स्म (३।२।१०२) ॥ (१०) ॥*॥ उपगम्यते स्म। क्तः (३।२।१०२) ॥ (११) ॥*॥ एकादश 'अङ्गीकृतस्य' ॥

ईलितशस्तपणायितपनायितप्रणुतपणितपनितानि ॥ १०९ ॥

अपि गीर्णवर्णिताभिष्टुतेडितानि स्तुतार्थानि।

ईलीति ॥ ईड्यते स्म। 'ईड स्तुतौ' (अ० आ० से०)। क्तः (३।२।१०२)। डलयोरैक्याद्वा लः ॥ (१) ॥*॥ (११) ॥*॥ शस्यते स्म 'शंसु स्तुतौ' (भ्वा० प० से०)। क्तः (३।२।१०२) 'शस्तं क्षेमे प्रशस्ते च' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ पणाय्यते स्म। 'पण व्यवहारे स्तुतौ च' (भ्वा० आ० से०)। आयो वा (३।१।३१)। क्तः (२।३।१०२) ॥ (३) ॥*॥ (६) ॥*॥ पनाय्यते स्म। 'पन च' (भ्वा० आ० से०) आयो वा (३।१।३१)। क्तः (३।२।१०२) ॥ (४) ॥*॥ (७) ॥*॥ प्रणूयत स्म। 'णु स्तुतौ' (अ० प० से०)। क्तः (३।२।१०२) ॥ (५) ॥*॥ गीर्यते स्म। 'गॄ शब्दे' (क्र्या० प० से०) क्तः (३।२।१०२) ॥ (८) ॥*॥ वर्ण्यते स्म। 'वर्ण वर्णक्रियाविस्तारगुणवचनेषु' (चु० उ० से०) क्तः (३।२।१०२) ॥ (९) ॥*॥ अभिष्टूयते स्म। 'ष्टुञ् स्तुतौ' (अ० उ० अ०)। क्तः (३।२।१०२) ॥ (१०) ॥*॥ स्तुतमर्थो येषां तानि ॥ (१२) ॥*॥ द्वादश 'स्तुतार्थानि ॥

भक्षितचर्वितलिप्तप्रत्यवसितगिलितखादितप्सातम् ॥११०॥

अभ्यवहृतान्नजग्धग्रस्तग्लस्ताशितं भुक्ते।

भेति ॥ भक्ष्यते स्म। 'भक्ष अदने' (चु० प० से०)। क्तः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥*॥ चर्व्यते स्म। 'चर्व अदने' (भ्वा० प० से०)। क्तः (३।२।१०२) ॥ (२) ॥*॥ लिप्यते स्म। 'लिप उपदेहे' (तु० उ० से०) क्तः (३।२।१०२) ॥*॥ क्वचित्तु 'लीढम्' इति पाठः। तत्र 'लिह आस्वादने' (अ० उ० अ०) धातुः ॥ (३) ॥*॥ प्रत्यवसीयते स्म। 'षो अन्तकर्मणि' (दि० प० अ०)। क्तः (३।२।१०२) ॥ (४) ॥*॥ —गीर्यते स्म। 'गॄ निगरणे' (तु० प० से०) क्तः (३।२।१०२)। 'अचि विभाषा' (८।२।२१) इति वा लत्वम्—इति स्वामी। तत्र 'श्र्युकः किति' (७।२।११) इतीण्निषेधप्रसङ्गात्। गरणम्। गिलिः। 'इकृष्यादिभ्यः' (वा० ३।३।१०८)। 'अचि–' (८।२।२१) इति वा लत्वम्। गिलिर्जातास्य। तारकादिः (५।२।३६) ॥ (५) ॥*॥ खाद्यते स्म। 'खाद भक्षणे' (भ्वा० प० से०)। क्तः (३।२।१०२) ॥ (६) ॥*॥ प्सायते स्म 'प्सा भक्षणे' (अ० प० अ०) ॥ (७) ॥*॥ अभ्यवह्रियते स्म। क्तः (३।२।१०२) ॥ (८) ॥*॥ अद्यते स्म। क्तः (३।२।१०२) 'अदोऽनन्ने' (३।२।६८) इति ज्ञापकाज्जग्धिर्वा ॥ (९) ॥*॥ (१०) ॥*॥ ग्रस्यते स्म। ग्लस्यते स्म। 'ग्रसु ग्लसु अदने' (भ्वा० आ० से०)। क्तः (३।२।१०२) ॥ (११) ॥*॥ (१२) ॥*॥ अश्यते स्म। 'अश भोजने' (क्र्या० प० से०)। क्तः (३।२।१०२) ॥ (१३) ॥*॥ भुज्यते स्म। 'भुज पालनाभ्यवहारयोः' (रु० प० अ०) क्तः (३।२।१०२) ॥ (१४) ॥*॥ चतुर्दश 'खादितस्य' ॥

क्षेपिष्ठक्षोदिष्ठप्रेष्ठवरिष्ठस्थविष्ठबंहिष्ठाः ॥ १११ ॥
क्षिप्रक्षुद्राभीप्सितपृथुपीवरबहुप्रकर्षार्थाः।

क्षेपीति ॥ अतिशयेन क्षिप्रः। इष्ठन् (५।३।५५)।

'स्थूलदूर–' (६।४।५६) इति साधुः ॥ (१) ॥*॥ अतिशयेन क्षुद्रः। पूर्ववत् (५।३।५५) (६।४।५६) ॥ (१) ॥*॥ अतिशयेन प्रियः। 'प्रियस्थिर–' (६।४।५७) इति साधुः ॥ (१) ॥*॥ अतिशयेन उरुः। पूर्ववत् (६।४।५७) ॥ (१) ॥*॥ अतिशयेन स्थूलः। 'स्थूलदूर–' (६।४।५६) इति साधुः ॥ (१) ॥*॥ अतिशयेन बहुलः। 'प्रियस्थिर–' (६।४।५७) इति साधुः ॥ (१) ॥*॥ 'पीवर' इति पाठस्त्वयुक्तः। छन्दोभङ्गात्। 'पीव' इति पाठे नान्तो युक्तः ॥*॥ क्षेपिष्ठादीनां क्षिप्रादिभिर्यथासंख्यं ज्ञेयम् ॥*॥ एकैकम् **'क्षिप्रादीनाम्'** ॥

साधिष्ठद्राघिष्ठस्फेष्ठगरिष्ठह्रसिष्ठवृन्दिष्ठाः ॥११२॥
बाढव्यायतबहुगुरुवामनवृन्दारकातिशये।

सेति ॥ अतिशयेन बाढः इष्ठन् (५।३।५५)। 'अन्तिकबाढयोर्नेदसाधौ' (५।३।६३) ॥ (१) ॥*॥ अतिशयेन दीर्घः। 'प्रियस्थिर–' (६।४।५७) इति साधुः ॥ (१) ॥*॥ अतिशयेन स्थिरः। पूर्ववत् (६।४।५७) ॥ (१) ॥*॥ अतिशयेन गुरुः। पूर्ववत् (६।४।५७) ॥ (१) ॥*॥ अतिशयेन ह्रस्वः। 'स्थूल–' (६।४।५६) इति साधुः ॥ (१) ॥*॥ अतिशयेन वृन्दारकः। 'प्रियस्थिर–' (६।४।५७) इति साधुः ॥ (१) ॥*॥ साधिष्ठादीनां बाढादिभिर्यथासंख्यं बोध्यम् ॥*॥ एकैकम् **'बाढादीनाम्'** ॥

॥ इति विशेष्यनिघ्नवर्गविवरणम् ॥

प्रकृतिप्रत्ययाद्यर्थाद्यैः संकीर्णे लिङ्गमुन्नयेत्।

प्रेति ॥ संकीर्णार्थैः संकीर्णलिङ्गैश्चारब्धत्वात्संकीर्णे वर्गे प्रकृत्यर्थादिभिर्लिङ्गमूहेत। यथा 'अपरस्परः'। अयं हि लिङ्गविशेषाभिधायिप्रत्ययस्याविधानात्प्रकृतिः। अस्य च 'परवल्लिङ्गम्–' (२।४।२६) इत्यतिदेशात्परशब्दस्येव लिङ्गं भवति। परशब्दस्य च सर्वनामत्वात्त्रिलिङ्गत्वम्। न च 'द्वन्द्वे च' (१।१।३१) इति निषेधः। तस्य समुदायविषयत्वेनावयवविषयत्वाभावात्। यत्तु—अयं हि विभक्तिप्रकृतित्वात्प्रकृतिः–इति मुकुटेनोक्तम्। तन्न। एवं सति सर्वत्र प्रकृत्यर्थेनैव लिङ्गनिर्णये प्रत्ययार्थेन लिङ्गनिर्णयाभिधानस्य वैयर्थ्यप्रसङ्गात्। प्रत्ययार्थेन यथा—शान्तिः। स्त्रियां क्तिनो विधानात्। विधूननम्। नपुंसके ल्युटो विहितत्वात्। आद्यशब्देन रूपभेदादिग्रहः। रूपभेदेन कर्मादेः। क्लीबत्वादि। साहचर्येण डिम्बादेः पुंस्त्वादि। यद्वा भिन्नजातीयेन लिङ्गेन संसर्गे सति अत्र वर्गे वर्गान्तरे च प्रकृत्यर्थाद्यैर्लिङ्गं ज्ञेयम्। लिङ्गसंग्रहे वक्ष्यमाणमपि लिङ्गमुन्नेयत्वेनेहोक्तम् ॥

कर्म क्रिया

केति ॥ क्रियते। कृञो भावे कर्मणि च मनिन् (उ० ४।१४५)। **'कर्म** व्याप्ये क्रियायां च पुंनपुंसकयोर्मतम्' इति रुद्रः ॥ (१) ॥*॥ 'श च' (३।३।१००)। 'रिङ् शयग्लिङ्क्षु' (७।४।२८)। 'अचि श्नु–' (६।४।७७) इतीयङ् ॥ (२) ॥*॥ द्वे **'क्रियायाः'** ॥

तत्सातत्ये गम्ये स्युरपरस्पराः ॥१॥

तेति ॥ तत्सातत्ये क्रियायाः क्रियावतां च नैरन्तर्ये ॥*॥ 'अपरे च परे च' इति द्वन्द्वः। 'अपरस्पराः क्रियासातत्ये' (६।१।१४४) इति सुण्निपात्यते। क्रियासातत्ये 'अपरस्परं गच्छन्ति'। 'निर्दिष्टं कर्मसातत्ये सुधीभि**रपरस्परम्'** इति भागुरिः। क्रियावतां सातत्ये तु लिङ्गत्रयम्। 'अपरस्पराः सार्थाः स्त्रियश्चागच्छन्ति'। 'अपरस्पराणि कुलानि' ॥ (१) ॥*॥ एकं **'नैरन्तर्येण क्रियायाः क्रियावतश्च'** ॥

साकल्यासङ्गवचने पारायणतुरायणे।

सेति ॥ साकल्यं च आसङ्गश्च। तौ वक्तः वचेः कर्तरि ल्युट् (३।३।११३) ॥*॥ पारस्य अयनम्। 'पूर्वपदात्–' (८।४।३) इति णत्वम्।—क्लीबलिङ्गमेव—इत्येके ॥*॥ 'परायणम्' इति वा पाठः। परमयनम्। 'आश्रये तत्पराभीष्टे **परायणपदं** विदुः' इति शाश्वतः ॥ (१) ॥*॥ तोतोर्ति। 'तुर त्वरणे' (जु० प० से०)। 'इगुपध–' (३।१।१३५) इति कः। तुरस्यायनम्। यत्तु—त्वरणम्। तुरणं वा। तूः तुरा आसमन्तादयनम्—इति स्वामिमुकुटौवाहतुः। तन्न। अन्तर्वर्तिविभक्त्या पदान्तत्वेन 'र्वोरुपधायाः–' (८।२।७६) इति दीर्घप्रसङ्गात् ॥ (१) ॥*॥ एकैकम् **'साकल्यासङ्गवचनयोः'** ॥

यदृच्छा स्वैरिता

येति ॥ ऋच्छनम्। ऋच्छा। 'ऋच्छ गत्यादौ' (तु० प० से०)। 'गुरोश्च हलः' (३।३।१०४) इत्यप्रत्ययः। या ऋच्छा। 'विशेषणम्–' (२।१।५७) इति समासः ॥ (१) ॥*॥ स्वेनेरितुं शीलमस्य। 'सुप्यजातौ–' (३।२।७८) इति णिनिः। स्वैरिणो भावः। 'तस्य भावः–' (५।१।११९) इति तल् ॥ (२) ॥*॥ द्वे **'स्वातन्त्र्यस्य'** ॥

हेतुशून्या त्वास्था विलक्षणम् ॥ २ ॥

हयिति ॥ हेतुना कारणेन शून्या आस्था स्थितिः ॥*॥ विगतं लक्षणमालोचनं यत्र। **'विलक्षणं** मतं स्थानं यद्भवेन्निष्प्रयोजनम्' इति भागुरिः ॥ (१) ॥*॥ एकम् **'हेतुशून्यास्थायाः'** ॥

१—'रत्नपारायणं नाम लङ्केयं मम मैथिलि' इति भट्टिः–इति मुकुटः। २—यथाक्रमं साकल्यवचनं पारायणम्। 'आसङ्गवचनं परायणम्' इति मुकुटग्रन्थतः 'तुरायण' शब्दस्य तत्रोल्लेखाभावध्वननेन तन्नामलेखनमसंगतमेव। अत एव पीयूषव्याख्यायामपि—क्वचित्परायणस्थाने तुरायणम् इतीच्छन्ति। अजहल्लिङ्गे। 'अथ मोहपरायणा सती' इति दर्शनात्त्रिषु, इति कश्चित्—इत्युक्तम् ॥

शमथस्तु शमः शान्तिः

शेति ॥ शमनम् । 'शमु उपशमे' (दि० प० से०)। 'शमादिभ्योऽथच्' ॥ (१) ॥*॥ 'भावे' (३।३।१८) इति घञ्। 'नोदात्तोपदेश–' (७।४।३३) इति वृद्ध्यभावः ॥ (२) ॥*॥ 'स्त्रियां क्तिन्' (३।३।९४) । 'अनुनासिकस्य' (६।४। ११५) इति दीर्घः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि **'कामक्रोधाद्यभावस्य'** ॥

दान्तिस्तु दमथो दमः ।

देति ॥ दमनम् । 'दमु उपशमे' (दि० प० से०) । (पूर्ववत्प्रक्रिया) ॥ त्रीणि **'तपःक्लेशसहनस्य'** ॥

'अवदानं कर्मवृत्तम्'

अवेति ॥ 'दैप् शोधने' (भ्वा० प० अ०) । भावे ल्युट् (३।३।११४) ॥*॥ क्वचित् **'अपदानाम्'** इति पाठः ॥ (१) ॥*॥ वर्तनम् । 'वृतु वर्तने' (भ्वा० आ० से०) । भावे क्तः (३।३।११४) । कर्मणः कर्मणि वा वृत्तम् ॥ (२) ॥*॥ द्वे **'प्रशस्तकर्मणः'** ॥

काम्यदानं प्रवारणम् ॥ ३ ॥

केति ॥ कामोऽस्ति यत्र । 'अन्यत्रापि–' (वा० ५।२। १२०) इति यप् ।—हिमादित्वाद्यप्—इति मुकुटस्त्वपाणिनीयः । यद्वा काम्यते । 'कमु कान्तौ' (भ्वा० आ० से०)। 'अचो यत्' (३।१।९७) काम्येनेच्छया, काम्यस्य वरस्त्रीहस्त्यश्वादेर्वा, दानम् ॥ (१) ॥*॥ प्रव्रियते । 'वृञ् वरणे' चुरादिः । ल्युट् (३।३।११५) । 'प्रवारणं महादानम्' इति त्रिकाण्डशेषः । (**'प्रवारणं** निषेधे स्यात्काम्यदाने च न द्वयोः' इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ द्वे **'काम्यदानस्य'** ॥

वशक्रिया संवननम्[3]

वेति ॥ वशस्य करणम् । 'कृञः श च' (३।३।१००) ॥ (१) ॥*॥ संपूर्वः 'वनु याचने' (त० आ० से०) इति वशीकरणार्थः ल्युट् (३।३।११५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे **'वशीकरणस्य'** ॥

मूलकर्म तु कार्मणम् ।

म्विति ॥ ओषध्यादिमूलेन कर्म ॥ (१) ॥*॥ कर्मैव । 'तद्युक्तात्कर्मणोऽण्' (५।४।३६) । (**'कार्मणं** मन्त्रतन्त्रादियोजने कर्मठेऽपि च' इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ द्वे **'ओषधीनां मूलैरुच्चाटनादिकर्मणः'** **'कामेण'** इति ख्यातस्य ॥

१—इदं तु सूत्रं नोपलभ्यते । सिद्धान्तकौमुद्यामपि 'शीङ्शपि–' (उ० ३।११३) इति सूत्रव्याख्यायाम्—बाहुलकाच्छमिदमिभ्याम्—इत्युक्तम् ॥ २—'प्रवारणम्' दन्तोष्ठ्यमध्यम् । 'प्रचारणम्' चवर्गाद्यमध्यं वा—इति पीयूषाख्यव्याख्या । ३—'संवननम्' तृतीयस्तवर्गपञ्चमः **'संवपनम्'** पवर्गाद्यः, इत्येके । 'संवदनम्' तवर्गतृतीयः, इत्यपरे । 'जयश्रियः संवदनं यतस्तत्' इति मणौ रघुवंशः—इति मुकुटपीयूषौ ।

विधूननं विधुवनम्

वीति ॥ 'धूञ् कम्पने' चुरादिः । 'धूञ्प्रीञोः–' (वा० ७।३।३७) इति नुक् । ल्युट् (३।३।११५) ॥ (१) ॥*॥ 'धू विधूनने' (तु० प० से०) । ल्युट् (३।३।११५) । 'गाङ्कुटादिभ्यः–' (१।२।१) इति ङित्त्वाद्गुणाभावः ॥ (२) ॥*॥ द्वे **'कम्पनस्य'** ॥

तर्पणं प्रीणनावनम् ॥ ४ ॥

तेति ॥ 'तृप प्रीणने' (दि० प० अ०) । ल्युट् (३।३। ११५) ॥ (१) ॥*॥ 'प्रीञ् तर्पणे' (क्र्या० उ० अ०) । स्वार्थण्यन्तान्नुक् (वा० ७।३।३७) । ल्युट् (३।३।११५) ॥ (२) ॥*॥ 'अव रक्षणे' (भ्वा० प० से०) ल्युट् (३।३।११५) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि **'प्रीणनस्य'** ॥

पर्याप्तिः स्यात्परित्राणं हस्तवारणमित्यपि ।

पेति ॥ पर्यापनं पर्याप्तोतिस्त्राणार्थः । क्तिन् (३।३। ९४) ॥ (१) ॥*॥ 'त्रैङ् पालने' (भ्वा० आ० अ०) । ल्युट् (३।३।११५) ॥ (२) ॥*॥ हस्तेन हस्तस्य वा वारणम् ॥*॥ क्वचित् '(हस्त) धारणम्' इति पाठः । प्रहारोद्यतस्य हस्तस्य धारणं रोधः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि **'मारणोद्यतनिवारणस्य'** ॥

सेवनं सीवनं स्यूतिः

सयिति ॥ 'षिवु तन्तुसंताने' (दि० प० से०) । ल्युट् (३।३।११५) ॥ (१) ॥*॥ पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९) वा दीर्घः ।–छिविसिव्योर्वा दीर्घः—इति स्वामी ।—'अन्येषामपि–' (६।३।१३७) इति दीर्घः—इति मुकुटः । तन्न । वचनाभावात् । पूर्वपदत्वाभावाच्च ॥ (२) ॥*॥ क्तिन् (३।३। ९४) । 'च्छ्वोः–' इति पाठस्तु न्याय्यः ॥*॥ त्रीणि **'सूचीक्रियायाः'** ॥

विदरः स्फुटनं भिदा ॥ ५ ॥

वीति ॥ विदरणम् । 'दॄ विदारणे' (क्र्या० प० से०)। 'ऋदोरप्' (३।३।५७) । यत्तु—'ग्रहवृदृ–' (३।३।५८) इत्यप्–इति मुकुटेनोक्तम् । तन्न । 'दृङ् आदरे' (तु० आ० अ०) इति ह्रस्वस्यैव ग्रहणात् । 'दॄ विदारणे' इत्यस्य स्वयमुपन्यस्तत्वात् ॥ (१) ॥*॥ 'स्फुट विकसने' (तु० प० से०) कुटादिः । ल्युट् (३।३।११५) ॥ (२) ॥*॥ 'भिदिर् विदारणे' (रु० उ० अ०) भिदाद्यङ् (३।३।१०६) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि **'द्विधाभावस्य'** ॥

आक्रोशनमभीषङ्गः

आक्रविति ॥ 'क्रुश आह्वाने' (भ्वा० प० से०) । ल्युट् (३।३।११५) ॥ (१) ॥*॥ 'षञ्ज सङ्गे' (भ्वा० प० अ०) । घञ् (३।३।१८) 'उपसर्गस्य घञि–' (६।३।१२२) इति दीर्घः ॥ (२) ॥*॥ द्वे **'शापस्य'** ॥

१—इदमसंगतम् । णौ परे नुग्विधानेन ण्यन्तान्नुको विधानाभावात् ॥

संवेदो वेदना न ना।

समिति ॥ 'विद ज्ञाने' (अ० प० से०)। घञ् (३।३।१८) ॥ (१) ॥*॥ 'विद चेतनाख्याननिवासेषु' चुरादिः। 'ण्यास-' (३।३।१०७) इति युच्। यद्वा 'विद ज्ञाने' (अ० प० से०)। 'घट्टिवन्दिविदिभ्यश्च' (वा० ३।३।१०७) इति 'युच्'। 'ल्युट् च' (३।३।११५) इति ल्युटि क्लीबत्वम् ॥ (२) ॥*॥ द्वे **'अनुभवस्य'** ॥

संमूर्च्छनमभिव्याप्तिः

समिति ॥ 'मूर्च्छा मोहसमुच्छ्राययोः' (भ्वा० प० से०)। ल्युट् (३।३।११५) ॥ (१) ॥*॥ अभिव्यापनम्। 'आप्लृ व्याप्तौ' (स्वा० प० अ०)। 'क्तिन्नाबादिभ्यः' (वा० ३।३।९४) इति क्तिन् ॥ (२) ॥*॥ द्वे **'सर्वतोव्याप्तेः'** ॥

याच्ञा भिक्षार्थनार्दना ॥ ६ ॥

येति ॥ याचनम्। 'डुयाचृ याच्ञायाम्' (भ्वा० उ० से०)। 'यजयाच-' (३।३।९०) इति नङ् ॥ (१) ॥*॥ भिक्षणम्। 'भिक्ष याचने' (भ्वा० उ० से०)। 'गुरोश्च-' (३।३।१०३) इत्यः ॥ (२) ॥*॥ 'अर्थ याच्ञायाम्' (चुरादिः से०) 'ण्यास-' (३।३।१०७) इति युच् ॥ (३) ॥*॥ 'अर्द गतौ याचने च' (भ्वा० प० से०) स्वार्थण्यन्तः। युच् (३।३।१०७) ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि **'याच्ञायाः'** ॥

वर्धनं छेदने

वेति ॥ 'वर्ध छेदनपूरणयोः' (चु० प० से०)। ल्युट् (३।३।११५)। **'वर्धनं** छेदने वृद्धौ' इति दन्तोष्ठ्यादावजयः ॥ (१) ॥*॥ 'छिदिर् द्वैधीकरणे' (रु० उ० अ०) ल्युट् (३।३।११५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे **'कर्तनस्य'** ॥

अथ द्वे आनन्दनसभाजने।

आप्रच्छन्नम्

अथेति ॥ 'टुनदि समृद्धौ' (भ्वा० प० से०) ल्युट् (३।३।११५) ॥*॥ **'आमन्त्रणम्'** इति क्वचित्पाठः। तत्र 'मन्त्रि गुप्तभाषणे' (चु० आ० से०) ॥ (१) ॥*॥ 'सभाज प्रीतिदर्शनयोः' (चु० उ० से०)। ल्युट् (३।३।११५) ॥ (२) ॥*॥ 'प्रच्छ ज्ञीप्सायाम्' (तु० प० अ०)। आङ्पूर्वः प्रच्छिरानन्दनार्थः। ल्युट् (३।३।११५) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि **'आलिङ्गनकुशलप्रश्नादिनानन्दनस्य'** ॥

अथाम्नायः संप्रदायः

अथेति ॥ आम्नानम्। 'म्ना अभ्यासे' (भ्वा० प० अ०)। घञ् (३।३।१८) 'आतः-' (७।३।३३) इति युक् ॥ (१) ॥*॥ संप्रदानम्। 'दाञ्' (जु० उ० अ०)। घञ् (३।३।१८)। युक् (७।३।३३) ॥ (२) ॥*॥ द्वे **'गुरुपरम्परागतसदुपदेशस्य'** ॥

क्षये क्षिया ॥ ७ ॥

क्षेति ॥ क्षयणम्। 'क्षि क्षये' (भ्वा० प० अ०)। 'एरच्' (३।३।५३) ॥ (१) ॥*॥ 'क्षीष् हिंसायाम्' (क्र्या० प० अ०)। 'षिद्भिदादिभ्योऽङ्' (३।३।१०४) ॥ (२) ॥*॥ द्वे **'अपचयस्य'** ॥

ग्रहे ग्राहः

ग्रेति ॥ ग्रहणम्। 'ग्रह उपादाने' (क्र्या० उ० से०)। 'ग्रहवृदृ-' (३।३।५८) इत्यप् ॥ (१) ॥*॥ स्वार्थण्यन्तादच् (३।३।५६)। घञ् (३।३।१८) वा ॥ (२) ॥*॥ द्वे **'ग्रहणस्य'** ॥

वशः कान्तौ

वेति ॥ 'वश कान्तौ' (अ० प० से०) 'वशिरण्योः-' (वा० ३।३।५८) इत्यप् ॥ (१) ॥*॥ 'कमु कान्तौ' (भ्वा० आ० से०)। 'आयादयः-' (३।१।३१) इति णिङभावे क्तिन् (३।३।९४) ॥ (२) ॥*॥ द्वे **'इच्छायाः'** ॥

रक्षणस्त्राणे

रेति ॥ 'रक्ष पालने' (भ्वा० प० से०)। 'यजयाच-' (३।३।९०) इति नङ् ॥ (१) ॥*॥ 'त्रैङ् पालने' (भ्वा० आ० अ०) ल्युट् (३।३।११५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे **'रक्षणस्य'** ॥

रणः क्वणे।

रेति ॥ रणनम्। 'रण शब्दे' (भ्वा० प० से०)। 'वशिरण्योः' (वा० ३।३।५८) इत्यप् ॥ (१) ॥*॥ क्वणनम्। 'क्वण शब्दे' (भ्वा० प० से०)। 'क्वणो वीणायाम्' (३।३।६५) इति साधुः ॥ (२) ॥*॥ द्वे **'शब्दकरणस्य'** ॥

व्यधो वेधे

व्येति ॥ व्यधनम्। 'व्यध ताडने' (दि० प० अ०)। 'व्यधजपोः-' (३।३।६१) इत्यप् ॥ (१) ॥*॥ वेधनम्। 'विध विधाने' (तु० प० से०)। घञ् (३।३।१८) ॥ (२) ॥*॥ द्वे **'वेधनस्य'** ॥

पचा पाके

पेति ॥ पचनम्। 'डु पचष् पाके' (भ्वा० उ० अ०)। षित्त्वादङ् (३।३।१०४) ॥ (१) ॥*॥ घञ् (३।३।१८) द्वे ॥ (२) ॥*॥ द्वे **'पचनस्य'** ॥

हवो हूतौ

हेति ॥ ह्वानम्। 'ह्वेञ् स्पर्धायां शब्दे च' (भ्वा० उ० अ०)। 'भावेऽनुपसर्गस्य' (३।३।७५) इत्यप्, संप्रसारणं च ॥ (१) ॥*॥ क्तिन् (३।३।९४) ॥ (२) ॥*॥ द्वे **'आह्वानस्य'** ॥

१—मुकुटेन तु '-प्रीतिसेवनयोः' इति पाठो धृतः। स्वामिना तु—'प्रीतिदर्शने' इति पाठोऽङ्गीकृतः ॥

वरो वृतौ ॥ ८ ॥

वेति ॥ वरणम् । 'वृञ् वरणे' (स्वा० उ० से०) । 'ग्रहवृदृ–' (३।३।५८) इत्यप् । 'तपोभिरिष्यते यस्तु देवेभ्यः स वरो मतः' ॥ (१) ॥*॥ क्तिन् (३।३।९४) ॥ (२) ॥*॥ द्वे **'वेष्टनसंभक्त्योः'** ॥

ओषः प्लोषे

ओष इति ॥ ओषणम् 'उष दाहे' (भ्वा० प० से०) घञ् (३।३।१८) ॥ (१) ॥*॥ प्लोषणम् । 'प्लुष दाहे' । (भ्वा० प० से०) । घञ् (३।३।१८) ॥ (२) ॥*॥ द्वे **'दाहस्य'** ॥

नयो नाये

नेति ॥ नयनम् । 'णय गतौ' (भ्वा० प० से०) । घञ् (३।३।१८) । संज्ञापूर्वकत्वान्न वृद्धिः । यद्वा 'णीञ्' (भ्वा० उ० अ०) । 'एरच्' (३।३।५६) । 'क्वचिदपवादविषयेऽप्युत्सर्गोऽभिनिविशते' ॥ (१) ॥*॥ 'णीञ् प्रापणे' (भ्वा० उ० अ०) 'श्रिणीभुवो–' (३।३।२४) इति घञ् ॥ (२) ॥*॥ द्वे **'नीतेः'** ॥

ज्यानिर्जीर्णौ

ज्येति ॥ ज्यानम् । 'ज्या वयोहानौ' (क्र्या० प० अ०) । 'ग्लाम्लाज्याहाभ्यो निः' (वा० ३।३।९५) ॥ (१) ॥*॥ जरणम् । 'जॄष् वयोहानौ' (दि० प० से०) । क्तिन् (३।३।९४) । 'ऋल्वादिभ्यः क्तिन्निष्ठावद्वाच्यः' (वा० ८।२।४४) । 'रदाभ्याम्–' (८।२।४२) इति नत्वम् ॥ (२) ॥*॥ द्वे **'जीर्णत्वस्य'** ॥

भ्रमो भ्रमौ ।

भ्रेति ॥ भ्रमणम् । 'भ्रमु अनवस्थाने' (दि० प० अ०) । घञ् (३।३।१८) । 'नोदात्तोपदेशस्य–' (७।३।३४) इति वृद्ध्यभावः ।—मित्त्वाद्ध्रस्वः—इति मुकुटस्तु चिन्त्यः । णिच्यस्य प्रवृत्तेः ॥ (१) ॥*॥ 'इकृष्यादिभ्यः' (वा० ३।३।१०८) ॥ (२) ॥*॥ द्वे **'भ्रमणस्य'** ॥

स्फातिर्वृद्धौ

स्फेति ॥ 'स्फायी वृद्धौ' (भ्वा० आ० से०) । क्तिन् (३।३।९४) 'स्फातिर्वृद्धिः **प्रसारो** ना' इति बोपालितः ॥ (१) ॥*॥ वर्धनम् । 'वृधु वृद्धौ' (भ्वा० आ० से०) । क्तिन् (३।३।९४) ॥ (२) ॥*॥ द्वे **'वृद्धेः'** ॥

प्रथा ख्यातौ

प्रेति ॥ प्रथनम् । 'प्रथ प्रख्याने' (भ्वा० आ० से०) । भिदाद्यङ् (३।३।१०४) ॥ (१) ॥*॥ ख्यानम् । 'ख्या प्रकथने' (अ० प० अ०) । चक्षिङादेशो वा । क्तिन् (३।३।९४) ॥ (२) ॥*॥ द्वे **'ख्यातेः'** ॥

स्पृष्टिः पृक्तौ

स्प्रिति ॥ स्पर्शनम् । 'स्पृश संस्पर्शे' (तु० प० अ०) । क्तिन् (३।३।९४) ॥ (१) ॥*॥ पर्चनम् । 'पृची संपर्के' । (रु० प० से०) । क्तिन् (३।३।९४) ॥ (२) ॥*॥ द्वे **'स्पर्शनस्य'** ॥

स्नवः स्रवे ॥ ९ ॥

स्नेति ॥ स्नवनम् । 'ष्णु प्रस्रवणे' (अ० प० से०) । 'ऋदोरप्' (३।३।५७) ॥ (१) ॥*॥ 'स्रु गतौ' (भ्वा० प० अ०) ॥ (२) ॥*॥ द्वे **'प्रस्रवणस्य'** ॥

विधा समृद्धौ

वयिति ॥ विधानम् । 'धाञ्' (जु० उ० अ०) । 'आतश्च–' (३।३।१०६) इत्यङ् । **'विधा** गजान्ने ऋद्धौ च' (इति मेदिनी) ॥*॥ क्वचित् **'एधा'** इति पाठः । 'एध वृद्धौ' (भ्वा० आ० से०) । 'गुरोश्च–' (३।३।१०३) इत्यः ॥ (१) ॥*॥ समर्धनम् । 'ऋधु वृद्धौ' (भ्वा० आ० से०) । क्तिन् (३।३।९४) ॥ (२) ॥*॥ द्वे **'धनसंपत्तेः'** ॥

स्फुरणे स्फुरणा

स्फिवति ॥ 'स्फुर स्फुरणे संचलने च' कुटादिः । ल्युट् (३।३।११५) । (धातुपाठे) अदुपधपाठे **'स्फुरणम्'** अपि ॥ (१) ॥*॥ स्वार्थण्यन्ताद्युच् (३।३।१०७) संज्ञापूर्वकत्वान्न गुणः ॥ (२) ॥*॥ द्वे **'स्फुरणस्य'** ॥

प्रमितौ प्रमा ।

प्रेति ॥ प्रमाणम् । 'डुमिञ् प्रक्षेपणे' (स्वा० उ० अ०) क्तिन् (३।३।९४) ॥ (१) ॥*॥ 'माङ् माने' (दि० आ० अ०) । 'आतश्चो–' (३।३।१०६) इत्यङ् ॥ (२) ॥*॥ द्वे **'प्रमाज्ञानस्य'** ॥

प्रसूतिः प्रसवे

प्रेति ॥ प्रसवनम् । 'षूङ् प्राणिप्रसवे' (दि० आ० से०) । क्तिन् (३।३।९४) ॥ (१) ॥*॥ 'ऋदोरप्' (३।३।५७) ॥ (२) ॥*॥ 'षू प्रेरणे' (तु० प० से०) वा ॥ (२) ॥*॥ द्वे **'प्रसवनस्य प्रेरणस्य वा'** ॥

श्च्योते प्राघारः

श्च्यविति ॥ श्च्योतनम् । 'श्च्युतिर् क्षरणे' (भ्वा० प० से०) । घञ् (३।३।१८) ॥ (१) ॥*॥ प्रघरणम् । 'घृ क्षरणदीप्त्योः' (जु० प० अ०) । घञ् (३।२।१८) । 'उपसर्गस्य–' (६।३।१२२) इति दीर्घः ॥ (२) ॥*॥ द्वे **'क्षरणस्य'** ॥

क्लमथः क्लमे ॥ १० ॥

क्लेति ॥ क्लमनम् । 'क्लमु ग्लानौ' (दि० प० से०) ।

१—इदमसंगतम् । भिदादिष्वेतत्पाठस्याभावात् । 'घटादयः षितः' (भ्वा० ग० सू०) इति षित्त्वादेव सिद्धे तत्पाठकल्पनस्याप्युचितत्वात् ॥

'शमादिभ्योऽथच्' ॥ (१) ॥*॥ घञि (३।३।१८) 'नोदात्तोपदेश–' (७।३।३४) इति वृद्धिर्न।—मित्त्वाद्ध्रस्वत्वम्—इति मुकुटस्तु चिन्त्यः। मितां णौ ह्रस्वविधानात् ॥ (२) ॥*॥ द्वे **'ग्लानेः'** ॥

उत्कर्षोऽतिशये

उत्कर्षणम्। 'कृष विलेखने' (भ्वा० प० अ०)। घञ् (३।३।१८) ॥ (१) ॥*॥ अतिशयनम् शीङः 'एरच्' (३।३।५६) ॥ (२) ॥*॥ द्वे **'उत्कर्षस्य'** ॥

संधिः श्लेषे

संधानम्। धाञः 'उपसर्गे घोः किः' (३।३।९२) ॥ (१) ॥*॥ श्लेषणम्। 'श्लिष आलिङ्गने' (दि० प० अ०)। घञ् (३।३।१८) ॥ (२) ॥*॥ द्वे **'संधानस्य'** ॥

विषय आशये।

विसयनम्। 'षिञ् बन्धने' (स्वा० उ० अ०)। 'एरच्' (३।३।५६) 'परिनिविभ्यः सेव–' (८।३।७०) इति षः। यत्तु—बध्यन्तेऽत्र, इति 'पुंसि–' (३।३।११८) इति घः। विसीयते विसिनोति वात्र—इति मुकुटेनोक्तम्। तन्न। भावप्रत्ययानामेव पूर्वापरयोर्दर्शनेनाधिकरणार्थस्यानौचित्यात्। ल्युट्प्रसङ्गाच्च। बध्यन्तेऽत्र। 'पुंसि–' इति 'घः' इत्यस्यानुपयोगाच्च ॥ (१) ॥*॥ शीङः 'एरच्' (३।३।५६) ॥*॥ **'आश्रयः'** इति पाठे 'एरच्' (३।३।५६) ॥ (२) ॥*॥ द्वे **'आश्रयस्य'** ॥

क्षिपायां क्षेपणम्

क्षेपणम्। 'क्षिप प्रेरणे' (तु० उ० अ०)। भिदाद्यङ् (३।३।१०४) ॥ (१) ॥*॥ ल्युट् (३।३।११५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे **'प्रेरणस्य'** ॥

गीर्णिर्गिरौ

गिलनम्। 'गॄ निगरणे' (तु० प० से०)। क्तिन् (३।३।९४)। 'ॠल्वादिभ्यः क्तिन्निष्ठावत्' (वा० ८।२।४४) ॥ (१) ॥*॥ 'इकृष्यादिभ्यः' (वा० ३।३।१०८)।—साहचर्यात्स्त्रीत्वम्—इति मुकुटश्चिन्त्यः। 'स्त्रियाम्' इत्यधिकारात् ॥ (२) ॥*॥ द्वे **'गिलनस्य'** ॥

गुरणमुद्यमे ॥ ११ ॥

'गुरी उद्यमे' (तु० प० से०) कुटादिः। ल्युट् (३।३।११५) ॥ (१) ॥*॥ उद्यमनम्। 'यम उपरमे' (भ्वा० प० से०) घञ् (३।३।१८)। संज्ञापूर्वकत्वाद्वृद्ध्यभावः ॥ (२) ॥*॥ द्वे **'भाराद्युद्यमनस्य'** ॥

१ दैवादिकस्य दीर्घादि 'गूरी' धातोः 'गूरणम्' इति स्वामी–इति मुकुटः।—चुरादेः **'गोरणम्'** अपि—इति स्वामी। पीयूषव्याख्यायामपि—गुरणं ह्रस्वादि। गूरणं दीर्घादीत्येके। गोरणमित्यपरे—इति प्रकटितम् ॥

उन्नाय उन्नये

उन्नयनम्। 'अवोदोर्नियः' (३।३।२६) इति घञ् ॥ (१) ॥*॥ 'क्वचिदपवादविषये उत्सर्गोऽभिनिविशते' इत्यच् ॥ (२) ॥*॥ द्वे **'उन्नयनस्य'** ॥

श्रायः श्रयणे

श्रयणम्। 'श्रिञ् सेवायाम्' (भ्वा० उ० से०)। 'श्रिणीभुवो–' (३।३।२४) इति घञ् ॥ (१) ॥*॥ ल्युट् (३।३।११५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे **'सेवायाः'** ॥

जयने जयः।

'जि जये' (भ्वा० प० अ०)। ल्युट् (३।३।११५) ॥ (१) ॥*॥ 'एरच्' (३।३।५६) ॥ (२) ॥*॥ द्वे **'जयस्य'** ॥

निगादो निगदे

निगदनम्। 'गद व्यक्तायां वाचि' (भ्वा० प० से०)। 'नौ गद–' (३।३।६४) इत्यप् वा ॥ (१) ॥*॥ घञ् (३।३।१८) ॥ (२) ॥*॥ द्वे **'गदनस्य'** ॥

मादो मदे

मदनम्। 'मदी हर्षे' (दि० प० से०)। 'मदोऽनुप–' (३।३।६७) इत्यप् ॥ (१) ॥*॥ 'सध मादस्थयोः–' (६।३।९६) इति निर्देशात् 'क्वचिदपवादः–' इति न्यायाद्वा घञ् (३।३।१८) ॥*॥ (२) ॥*॥ द्वे **'हर्षस्य'** ॥

उद्वेग उद्भ्रमे ॥ १२ ॥

उद्वेजनम्। 'ओविजी भयचलनयोः' (तु० आ० से०)। घञ् (३।३।१८) ॥ (१) ॥*॥ उद्भ्रमणम्। 'भ्रमु अनवस्थाने' (दि० प० अ०)। घञ् (३।३।१८)। 'नोदात्तोप–' (७।३।३४) इति न वृद्धिः ॥ (२) ॥*॥ द्वे **'उद्वेजनस्य'** ॥

विमर्दनं परिमले

'मृद क्षोदे' (क्र्या० प० से०)। ल्युट् (३।३।११५) ॥ (१) ॥*॥ परिमलनम्। 'मल धारणे' (भ्वा० आ० से०)। घञ् (३।३।१८)। संज्ञापूर्वकत्वान्न वृद्धिः ॥ (२) ॥*॥ द्वे **'कुङ्कुमादिमर्दनस्य'** ॥

अभ्युपपत्तिरनुग्रहः।

अभ्युपपदनम्। 'पद गतौ' (दि० आ० अ०)। क्तिन् (३।३।९४) ॥ (१) ॥*॥ अनुग्रहणम्। 'ग्रह उपादाने' (क्र्या० उ० से०)। 'ग्रहवृदृ–' (३।३।५८) इत्यप् ॥ (२) ॥*॥ द्वे **'हितसंपादनाहितनिवारणप्रवृत्तेः'** ॥

निग्रहस्तु निरोधः स्यात्

निग्रहणम्। अप् (३।३।५८) ॥ (१) ॥*॥ निरोधनम्। 'रुधिर् आवरणे' (रु० उ० अ०)। घञ् (३।३।१८) ॥ (२) ॥*॥ द्वे **'निरोधस्य'** ॥

१—विग्रहस्तु विरोधः–' इति पाठः—इति स्वामी।

अभियोगस्त्वभिग्रहः ॥१३॥

अभियोजनम् । 'युजिर् योगे' (रु० उ० अ०) । घञ् (३।३।१८) ॥ (१) ॥*॥ अभिग्रहणम् । अप् (३।३।५८) '**अनुग्रहो**ऽभिग्रहणेऽप्यभियोगे च गौरवे' इति रुद्रः ॥ (२) ॥*॥ द्वे '**कलहाह्वानस्य**' ॥

मुष्टिबन्धस्तु संग्राहः

मुष्टेर्बन्धः ॥ (१) ॥*॥ संग्रहणम् । 'समि मुष्टौ' (३।३।३६) इति ग्रहेर्घञ् ॥ (२) ॥*॥ द्वे '**मुष्टिबन्धनस्य**' ॥

डिम्बे डमरविप्लवौ ।

डिम्बनम् । 'डि विनोदे' ( ) । घञ् (३।३।१८) । 'डीङ् विहायसा गतौ' (दि० आ० अ०) । डयनं विद्रवः डिम्बम् । उणादिनिपातः—इति मुकुटस्तु निर्मूलः । 'भयध्वनौ पुष्कसेऽपि **डिम्बः** प्लीहनि विप्लवे' इति रभसः ॥ (१) ॥*॥ 'डम' इति शब्दस्य राणम् । 'रा दाने' (अ० प० अ०) । बाहुलकाड्डवर्थे कः ॥ (२) ॥*॥ विप्लवनम् 'प्लुङ् गतौ' (भ्वा० आ० अ०) । 'ऋदोरप्' (३।३।५७) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि '**धाडकलुण्ठनादेः**' । अशस्त्रकलहस्य—इति स्वामी ॥

बन्धनं प्रसितिश्चारः

'बन्ध बन्धने' । (क्र्या० प० अ०) ल्युट् (३।३।११५) ॥ (१) ॥*॥ प्रसयनम् । 'षिञ् बन्धने' (स्वा० उ० अ०) । 'क्तिन्' (३।३।९४) ॥ (२) ॥*॥ चरणम् । 'चर गतौ' (भ्वा० प० से०) अनेकार्थत्वाद्बन्धने । घञ् (३।३।१८) । 'बन्धापसर्पयोश्चारः' इति रुद्रः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि '**बन्धनस्य**' । मुकुटस्तु—बन्धनसाधनरज्जुनिगडादेः—इत्याह । तन्न । भावप्रकरणात् । स्वामी तु 'चार' स्थाने '**स्वारम्**' पठित्वा स्वारादीनां चतुर्णां पर्यायतामाह । स्वरति । 'स्वृ शब्दोपतापयोः' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) प्रज्ञाद्यण् (५।४।३८) ॥

स्पर्शः स्प्रष्टोपतप्तरि ॥ १४ ॥

स्पृशति । 'स्पृश बाधनस्पर्शनयोः' (चु० आ० से०) । 'पदरुज—' (३।३।१६) इत्यत्र 'स्पृश उपतापे' (वार्ति०) इति कर्तरि घञ् ॥*॥ ('**स्पश**') इति रेफहीनपाठे तु 'स्पश स्पर्शबाधनयोः' (भ्वा० उ० से०) इति धातोरच् (३।१।१३४) ॥ (१) ॥*॥ स्पृशति । तृच् (३।१।१३३) । 'अनुदात्तस्य च—' (६।१।५९) इत्यमागमः ॥ (२) ॥*॥ उपतपति । 'तप संतापे' (भ्वा० प० अ०) । तृच् (३।१।१३३) ॥ (३) ॥*॥ यद्वा स्वरस्पर्शयोर्भावे घञ् । स्प्रष्टोपतप्त्रोर्भावे 'कृत्यल्युटो बहुलम्' (३।३।११३) इति तृच् । भावप्रकरणानुरोधात् ॥*॥ त्रीणि '**संतप्तस्य**' '**संतापस्य वा**' ॥

निकारो विप्रकारः स्यात्

निकृष्टीकरणम् । कृञो घञ् (३।३।१८) । '**निकारः** स्यात्परिभवे धान्यस्योत्क्षेपणेऽपि च' इति धरणिः ॥ (१) ॥*॥ विप्रकरणम् । घञ् (३।३।१८) ॥ (२) ॥*॥ द्वे '**अपकारस्य**'॥

आकारस्त्विङ्ग इङ्गितम् ।

आकरणम् । घञ् (३।३।१८) ॥ (१) ॥*॥ इङ्गनम् । 'इगि गतौ' (भ्वा० प० से०) । घञ् (३।३।१८) ॥ (२) ॥*॥ क्तः (३।३।११४) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि '**अभिप्रायानुरूपचेष्टायाः**' ॥

परिणामो विकारो द्वे समे विकृतिविक्रिये ॥ १५ ॥

परिणमनम् । 'णम प्रह्वत्वे' (भ्वा० प० अ०) । घञ् (३।३।१८) ॥ (१) ॥*॥ विकरणम् । घञ् (३।३।१८) ॥ (२) ॥*॥ विकरणम् । क्तिन् (३।३।९४) ॥ (३) ॥*॥ 'कृञः श च' (३।३।१००) ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि '**प्रकृतेरन्यथाभावस्य**' । द्वयोः साम्यं स्त्रीत्वात् ॥

अपहारस्त्वपचयः

अपहरणम् । 'हृञ् हरणे' (भ्वा० उ० अ०) । घञ् (३।३।१८) ॥ (१) ॥*॥ अपचयनम् । 'एरच्' (३।३।५६) ॥ (२) ॥*॥ द्वे '**अपहरणस्य**' ॥

समाहारः समुच्चयः ।

समाहरणम् । घञ् (३।३।१८) ॥ (१) ॥*॥ समुच्चयनम् । 'चिञ् चयने' (स्वा० उ० अ०) । 'एरच्' (३।३।५६) ॥ (२) ॥*॥ द्वे '**राशीकरणस्य**' ॥

प्रत्याहार उपादानम्

प्रत्याहरणम् । घञ् (३।३।१८) ॥ (१) ॥*॥ उपादानो ल्युट् (३।३।११५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे '**स्वविषयेभ्य इन्द्रियपरावर्तनस्य**' ॥

विहारस्तु परिक्रमः ॥ १६ ॥

विहरणम् । घञ् (३।३।१८) ॥ (१) ॥*॥ परिक्रमणम् 'क्रमु पादविक्षेपे' (भ्वा० प० से०) । घञ् । 'नोदात्तोपदेश—' (७।३।३४) इति वृद्धिर्न ॥ (२) ॥*॥ द्वे '**क्रीडार्थसंचरणस्य**' ॥

अभिहारोऽभिग्रहणम्

अभिहरणम् । घञ् (३।३।१८) ॥ (१) ॥*॥ अभिग्रहेर्ल्युट् (३।३।११५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे '**आभिमुख्येन ग्रहणस्य**'॥

निर्हारोऽभ्यवकर्षणम् ।

निर्हरणम् । घञ् (३।३।१८) ॥ (१) ॥*॥ अभ्यवकृषेर्ल्युट् (३।३।११५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे '**शल्यादेर्युक्त्या निःसारणस्य**' ॥

अनुहारोऽनुकारः स्यात्

अनुहरणम् । घञ् (३।३।१८) ॥ (१) ॥*॥ अनुकरणम् । घञ् (३।३।१८) ॥ (२) ॥*॥ द्वे '**सदृशकरणस्य**'॥

अर्थस्यापगमे व्ययः ॥ १७ ॥

व्ययनम् । 'व्यय वित्तसमुत्सर्गे' (चु० उ० से०) अदन्तः । घञ् (३।३।१८) । 'एरच्' (३।३।५६) वा ॥ (१) ॥*॥ एकम् **'द्रव्यापगमस्य'** ॥

प्रवाहस्तु प्रवृत्तिः स्यात्

प्रवहणम् । 'वह प्रापणे' (भ्वा० उ० से०) । घञ् (३।३।१८) ॥ (१) ॥*॥ प्रवर्तनम् । 'वृतु वर्तने' (भ्वा० आ० से०) । क्तिन् (३।३।९४) ॥ (२) ॥*॥ द्वे **'अविच्छेदेन जलादिप्रवृत्तेः'** ॥

प्रवहो गमनं बहिः ।

प्रकृष्टो वहः । 'गोचरसंचर–' (३।३।११९) इति साधुः । 'प्रवहस्तु बहिर्यात्रामातरिश्वप्रभेदयोः' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ एकम् **'बहिर्यात्रायाः'** ॥

वियामो वियमो यामो यमः संयामसंयमौ ॥ १८ ॥

वियमनम् । 'यमः समुपनिविषु च' (३।३।६३) इत्यब् वा । चादनुपसर्गेऽप्यब् वा । पक्षे घञ् । षट् संयमनस्य । स्वामी तु—द्वे विविधयमनस्य द्वे **'उपरतिमात्रस्य'** । द्वे संयमनस्य—इत्याह ॥

हिंसाकर्माभिचारः स्यात्

हिंसाफलं कर्म । शाकपार्थिवादिः (वा० २।१।७८) ॥ (१) ॥*॥ अभिचरणम् । घञ् (३।३।१८) ॥ (२) ॥*॥ द्वे **'मारणादिक्रियायाः'** ॥

जागर्या जागरा द्वयोः ।

जागरणम् । 'जागर्तेरकारो वा' (वा० ३।३।१०१) । पक्षे (शे) यक् (३।१।६६) । 'जाग्रोऽवि–' (७।३।८५) इति गुणः ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ भावे घञि पुंसि ॥*॥ द्वे **'जागरणस्य'** ॥

विघ्नोऽन्तरायः प्रत्यूहः

विहननम् 'घञर्थे कः' (वा० ३।३।५८) ॥ (१) ॥*॥ अन्तर्मध्ये, अन्तरस्य व्यवधानस्य वायनम् । 'अय गतौ' (भ्वा० आ० से०) । 'इण् गतौ' (अ० प० अ०) वा । घञ् (३।३।१८) । अच् (३।२।५६) वा ॥ (२) ॥*॥ प्रत्यूहनम् । घञ् (३।३।१८) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि **'विघ्नस्य'** ॥

स्यादुपघ्नोऽन्तिकाश्रये ॥ १९ ॥

उपहन्यते । उपहननम् वा । 'उपघ्न आश्रये' (३।३।८५) इति साधुः ॥ (१) ॥*॥ अन्तिके आश्रीयते, आश्रयणं वा । 'एरच्' (३।३।५६) ॥ (२) ॥*॥ द्वे **'संनिहिताश्रयस्य'** **'आश्रयनस्य वा'** ॥

१—गुणात्परत्वाद्वृद्धिादेशे 'जाग्रिया' इति धातुपारायणम् ॥ क्तिनि (३।३।९४) 'जागर्ति' अपीति सुभूतिः—इति मुकुटः ॥

निर्वेशः उपभोगः स्यात्

निर्वेशनम् । विशतेर्घञ् (३।३।१८) ॥ (१) ॥*॥ उपभोजनम् । 'भुज पालनाभ्यवहारयोः' (रु० प० से०) । घञ् (३।३।१८) ॥ (२) ॥*॥ द्वे **'उपभोगस्य'** ॥

परिसर्पः परिक्रिया ।

समन्तात्सर्पणम् । 'सृप्लृ गतौ' (भ्वा० प० से०) । घञ् ॥ (१) ॥*॥ परिकरणम् । 'कृञः श च' (३।३।१००) । 'रिङ् शयग्लिङ्क्षु' (७।४।२८) ॥ (२) ॥*॥ द्वे **'परिजनादिना वेष्टनस्य'** ॥

विधुरं तु प्रविश्लेषः

विगता धूः कार्यभारः । 'ऋक्पूर्–' (५।४।७४) इत्यः ॥ (१) ॥*॥ प्रविश्लेषणम् । 'श्लिष आलिङ्गने' (दि० आ० अ०) । घञ् (३।३।१८) 'वैकल्येऽपि च विश्लेषे **विधुरं** विकले त्रिषु' इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (२) ॥*॥ द्वे **'विश्लेषस्य'** ॥

अभिप्रायश्छन्द आशयः ॥ २० ॥

अभिप्रयणम् । 'प्रीञ् तर्पणे' (क्र्या० उ० अ०) । घञ् (३।३।१८) ॥ (१) ॥*॥ छन्दनम् । 'छदि संवरणे' (चु० प० से०) । घञ् (३।३।१८) ॥ (२) ॥*॥ आशयनम् । 'शीङ्' (अ० आ० से०) । 'एरच्' (३।३।५६) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि **'अभिप्रायस्य'** ॥

संक्षेपणं समसनम्

संक्षिपेर्ल्युट् (३।३।११५) ॥ (१) ॥*॥ 'असु क्षेपणे' (दि० प० से०) । ल्युट् (३।३।११५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे **'संक्षेपस्य'** ॥

पर्यवस्था विरोधनम् ।

पर्यवस्थानम् । 'आतश्चो–' (३।३।१०६) इत्यः ॥ (१) ॥*॥ 'रुधिर् आवरणे' (रु० उ० अ०) । ल्युट् ॥ (२) ॥*॥ द्वे **'विरोधस्य'** ॥

परिसर्या परीसारः

परिसरणम् । 'सृ गतौ' (भ्वा० प० अ०) । 'परिचर्यापरिसर्या–'(वा० ३।३।१०१) इति साधुः ॥ (१) ॥*॥ घञ् (३।३।१८) । 'उपसर्गस्य घञि–' (६।३।१२२) इति दीर्घः ॥ (२) ॥*॥ द्वे **'सर्वतो गमनस्य'** ॥

स्यादास्या त्वासना स्थितिः ॥ २१ ॥

आसनम् । 'आस उपवेशने' (अ० आ० से०) । ण्यत् (३।१।१२४) ॥ (१) ॥*॥ 'ण्यास–' (३।३।१०७) इति युच् ॥ (२) ॥*॥ स्थानम् । 'ष्ठा गतिनिवृत्तौ' (भ्वा० प० अ०) । 'स्थागा–' (३।३।९५) इति क्तिन् ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि **'आसनस्य'** ॥

विस्तारो विग्रहो व्यासः

विस्तरणम् । 'स्तृञ् आच्छादने' (क्र्या० उ० से०) ।

'प्रथने वावशब्दे' (३।३।३३) इति घञ् ॥ (१) ॥*॥ विग्रहणम् । 'ग्रहवृदृ–' (३।३।५८) इत्यप ॥ (२) ॥*॥ व्यसनम् । 'असु क्षेपणे' (दि० प० से०) । घञ् (३।३।१८) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि **'विस्तारस्य'** ॥

स च शब्दस्य विस्तरः ।

सः व्यासः । 'ऋदोरप्' (३।३।५६) ॥ (१) ॥*॥ एकम् **'शब्दविस्तरस्य'** ॥

स्यान्मर्दनं संवहनम्

'मृद क्षोदे' (क्र्या० प० से०) । ल्युट् (३।३।११५) ॥ (१) ॥*॥ 'वह प्रापणे' (भ्वा० उ० अ०) । स्वार्थण्यन्ताल्युट् (३।३।११५) ।—'वाहनमाहितात्' (८।४।८) इति निपातनाद्दीर्घः—इत्येके ॥ (२) ॥*॥ द्वे **'पादमर्दनादेः'** ॥

विनाशः स्याददर्शनम् ॥ २२ ॥

विनशनम् । 'णश अदर्शने' (दि० प० से०) । घञ् (३।३।१८) ॥ (१) ॥*॥ दर्शनस्य भावः ॥ (२) ॥*॥ द्वे **'तिरोधानस्य'** ॥

संस्तवः स्यात्परिचयः

संस्तवनम् । 'ष्टुञ् स्तुतौ' (अ० उ० अ०) । 'ऋदोरप्' (३।३।५७) ॥ (१) ॥*॥ सन्मताच्चयनम् । 'चिञ् चयने' (स्वा० उ० अ०) । 'एरच्' (३।३।५६) ॥ (२) ॥*॥ द्वे **'परिचयस्य'** ॥

प्रसरस्तु विसर्पणम् ।

प्रसरणम् । 'सृ गतौ' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकादप् ॥ (१) ॥*॥ 'सृप्लृ गतौ' (भ्वा० प० से०) । ल्युट् (३।३।११५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे **'व्रणादिविसरणस्य'** ॥

नीवाकस्तु प्रयामः स्यात्

निवचनम् । घञ् (३।३।१८) 'उपसर्गस्य–' (६।२।१२२) इति दीर्घः ॥ (१) ॥*॥ प्रयमणम् । यमेर्घञ् (३।३।१८) ॥ (२) ॥*॥ द्वे **'धान्यसंचयस्य, क्रयादरस्य वा'** ॥

संनिधिः संनिकर्षणम् ॥ २३ ॥

संनिधानम् । धाञः 'उपसर्गे घोः किः' (३।३।९२) ॥ (१) ॥*॥ कृषेर्ल्युट् (३।३।११५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे **'संनिधानस्य'** ॥

लवोऽभिलावो लवने

लवनम् । 'लूञ् छेदने' (क्र्या० उ० से०) । 'ऋदोरप्' (३।३।५७) ॥ (१) ॥*॥ 'निरभ्योः पूल्वोः' (३।३।५८) इति घञ् ॥ (२) ॥*॥ ल्युट् (३।२।११५) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि **'छेदनस्य'** ॥

निष्पावः पवने पवः ।

निष्पवनम् । घञ् (३।३।२८) ॥ (१) ॥*॥ ल्युट् (३।३।११५) ॥ (२) ॥*॥ अप् (३।३।५७) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि **'धान्यादीनां बहुलीकरणस्य'** ॥

प्रस्तावः स्यादवसरः

प्रस्तवनम् । 'ष्टुञ् स्तुतौ' (अ० प० अ०) । 'प्रे द्रुस्तुस्रुवः' (३।३।२७) इति घञ् ॥ (१) ॥*॥ अवसरणम् । 'सृ गतौ' (भ्वा० प० अ०) बाहुलकादप् ॥ (२) ॥*॥ द्वे **'प्रसङ्गस्य'** ॥

त्रसरः सूत्रवेष्टनम् ॥ २४ ॥

त्रसनम् । 'त्रसी उद्वेगे' (दि० प० से०) । अरन् बाहुलकादौणादिकः) । त्रसेर्भद्रादित्वाररन्—इति मुकुटस्त्वपाणिनीयः ॥*॥ **'तसरः'** इति पाठे 'तन्यृषिभ्यां क्सरन्' (उ० ३।७५) ॥ (१) ॥*॥ द्वे **'सूत्रस्य वेष्टनक्रियायाः'** ॥

प्रजनः स्यादुपसरः

प्रजननम् । 'जनी' (दि० आ० से०) । घञ् (३।३।१८) 'जनिवध्योः–' (७।३।३५) इति न वृद्धिः ॥ (१) ॥*॥ उपसरणम् । 'सृ गतौ' (भ्वा० प० अ०) । 'प्रजने सर्तेः' (३।३।७१) इत्यप् ॥ (२) ॥*॥ द्वे **'प्रथमगर्भग्रहणस्य'** ॥

प्रश्रयप्रणयौ समौ ।

प्रश्रयणम् । 'श्रिञ्' (भ्वा० उ० से०) । 'एरच्' (३।३।५६) ॥*॥ **'प्रसर'** इति पाठे सरतेर्बाहुलकादप् । **'प्रसरः** प्रणये वेगे' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ प्रणयनम् । 'णीञ्' (भ्वा० उ० अ०) । 'एरच्' (३।३।५६) ॥ (२) ॥*॥ द्वे **'प्रीत्या प्रार्थनस्य'** ॥

धीशक्तिर्निष्क्रमः

धियः शक्तिः । साष्टधा—'शुश्रूषा श्रवणं चैव ग्रहणं धारणं तथा । ऊहापोहौ च विज्ञानं तत्त्वज्ञानं च धीगुणाः' ॥ (१) ॥*॥ निष्क्रमणम् । 'क्रमु पादविक्षेपे' (भ्वा० प० से०) । घञ् (३।३।१८) । 'नोदात्तोप–' (७।३।३४) इति वृद्धिर्न । **'निष्क्रमो** निर्गमे ख्यातो बुद्धिसंपदि **निष्क्रमः'** इति रुद्रः ॥ (२) ॥*॥ द्वे **'बुद्धिसामर्थ्यस्य'** ॥

अस्त्री तु संक्रमो दुर्गसंचरः ॥ २५ ॥

संक्रमणम् । घञ् (३।३।१८) । 'नोदात्तोप–' (७।३।३४) इति न वृद्धिः ॥ (१) ॥*॥ संचरणम् । 'चर गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'पुंसि–' (३।३।११८) इति घः । दुर्गस्य संचरः ॥*॥ घञि तु 'संचारः' । **'संचारो** निर्गमो भ्रमाम्बुपथः' इति रत्नकोषः ॥ (२) ॥*॥ द्वे **'दुर्गप्रवेशनक्रियायाः'** ॥

१—'संवहनम्'–इत्यपपाठः । 'संभोगान्ते समसुपचितौ हस्तसंवाहनानाम्' इति मेघदूतः—इति मुकुटपीयूषौ । २—संनिधं च 'संनिधं समीपमुपकण्ठम्' इति बोपालितः—इति मुकुटः ॥

प्रत्युत्क्रमः प्रयोगार्थः

प्रत्युत्क्रमणम् । घञ् (३।३।१८) ॥ (१) ॥*॥ प्रयोजनम् । 'युजियोगे' (रु० उ० अ०) । घञ् (३।३।१८) । प्रयोगोऽर्थो यस्य ॥*॥ 'प्रयुद्धार्थः' इति पाठे प्रकृष्टं युद्धमर्थोऽस्य । 'प्रत्युत्क्रमः **प्रयुद्धार्थः**' इति भागुरिः ॥ (२) ॥*॥ द्वे **'कर्मारम्भे प्रथमप्रयोगस्य'** ॥

प्रक्रमः स्यादुपक्रमः ।
स्यादभ्यादानमुद्धात आरम्भः

प्रक्रमणम् । घञ् (३।३।१८) ॥ (१) ॥*॥ उपक्रमणम् ॥ (२) ॥*॥ आभिमुख्येनादानम् ॥ (३) ॥*॥ उद्धननम् । 'हन्' (अ० प० अ०) घञ् (३।३।१८) । 'हनस्तोऽचिण्णलोः' (७।३।३२) ॥ (४) ॥*॥ आरम्भणम् । 'रभ राभस्ये' (भ्वा० आ० अ०) । घञ् (३।३।१८) 'रंधिजभोरचि' (७।२।६१) इति नुम् ॥ (५) ॥*॥ पञ्च **'आरम्भस्य'** । (आद्यौ प्रथमारम्भस्य । त्रीणि आरम्भमात्रस्य—इत्यन्ये) ॥

संभ्रमस्त्वरा ॥ २६ ॥

संभ्रमणम् । 'भ्रमु अनवस्थाने' (दि० प० से०) । घञ् (३।३।१८) । 'नोदात्तोप–' (७।३।३४) इति न वृद्धिः ॥ (१) ॥*॥ त्वरणम् । 'ञित्वरा संभ्रमे' (भ्वा० आ० से०) । 'घटादयः षितः' (भ्वा० ग०) इति षित्त्वातिदेशादङ् (३।३।१०४) । **'आवेगस्तु** त्वरा **त्वरिः'** इति वाचस्पतिः ॥ (२) ॥*॥ द्वे **'त्वरायाः'** ॥

प्रतिबन्धः प्रतिष्टम्भः

प्रतिबन्धनम् । 'बन्ध बन्धने' (क्र्या० प० अ०) । घञ् (३।३।१८) ॥ (१) ॥*॥ प्रतिष्टम्भनम् । 'ष्टम्भु रोधे' (सौत्रः) । घञ् (३।३।१८) ॥ (२) ॥*॥ **'विष्कम्भः** प्रतिबन्धो **वियोगः'** इति बोपालितः ॥*॥ द्वे **'रोधस्य'** ॥

अवनायस्तु निपातनम् ।

अवनयनम् । 'णीञ् प्रापणे' (भ्वा० उ० अ०) । 'अवोदोर्नियः' (३।३।२६) इति घञ् ॥ (१) ॥*॥ पतेः स्वार्थण्यन्ताल्ल्युट् (३।३।११५) ॥*॥ **'नियातनम्'** इति पाठे 'यत निकारोपस्कारयोः' (चु० उ० से०) धातुः ॥ (२) ॥*॥ द्वे **'अधोनयनस्य'** ॥

उपलम्भस्त्वनुभवः

उपलम्भनम् । 'डुलभष् प्राप्तौ' (भ्वा० आ० अ०) । घञ् (२।२।१८) । 'उपसर्गात्खल्घञोः' (७।१।६७) इति नुम् ॥ (१) ॥*॥ अनुभवनम् । 'ऋदोरप्' (३।३।५७) ॥ (२) ॥*॥ द्वे **'अनुभवस्य'** ॥

समालम्भो विलेपनम् ॥ २७ ॥

समालम्भनम् । घञ् (३।३।१८) ॥ (१) ॥*॥ 'लिप उपदेहे' (तु० उ० अ०) । ल्युट् (३।३।११५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे **'कुङ्कुमादिनोपलेपस्य'** ॥

विप्रलम्भो विप्रयोगः

विप्रलब्धिः । लभेर्घञ् (३।३।१८) ॥ (१) ॥*॥ विप्रयोजनम् 'युजिर् योगे' (रुधा० उ० अ०) । घञ् (३।३।१८) ॥ (२) ॥*॥ द्वे **'रागिणोर्वियोजनस्य'** ॥

विलम्भस्त्वतिसर्जनम् ।

विलब्धिः । लभेर्घञ् (३।३।१८) ॥ (१) ॥*॥ 'सृज विसर्गे' (दि० आ० अ०) । ल्युट् (३।३।११५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे **'दानस्य'** ॥

विश्रावस्तु प्रविख्यातिः

विश्रवणम् । 'श्रु श्रवणे' (भ्वा० प० अ०) । 'वौ क्षुश्रुवः' इति घञ् ॥ (१) ॥*॥ प्रविख्यानम् । क्तिन् (३।३।९४) ॥ (२) ॥*॥ द्वे **'अतिप्रसिद्धेः'** ॥

अवेक्षा प्रतिजागरः ॥ २८ ॥

अवेक्षणम् । 'ईक्ष दर्शने' (भ्वा० आ० से०) । 'गुरोश्च हलः' (३।३।१०३) इत्यः ॥ (१) ॥*॥ प्रतिजागरणम् । 'जागृ' (अ० प० से०) । घञ् (३।३।१८) । 'जाग्रोऽविचिण्–' (७।३।८५) इति गुणः ॥ (२) ॥*॥ द्वे **'अवेक्षणस्य'** ॥

निपाठनिपठौ पाठे

निपठनम् । 'पाठ व्यक्तायां वाचि' (भ्वा० प० से०) । 'नौ गदनद–' (३।३।६४) इत्यप् वा पक्षे घञ् (३।३।१८) ॥ (१–३) ॥*॥ त्रीणि **'पठनस्य'** ॥

तेमस्तेमौ समुन्दने ।

तेमनम् । स्तेमनम् । 'तिम ष्टिम आर्द्रीभावे' (दि० प० से०) । भावे घञ् (३।३।१८) ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ 'उन्दी क्लेदने' (रु० प० से०) । ल्युट् (३।३।११५) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि **'आर्द्रीभावस्य'** ॥

आदीनवास्रवौ क्लेशे

आदानम् । 'दीङ् क्षये' (दि० आ० अ०) । भावे क्तः (३।३।११४) । 'स्वादय ओदितः' (दि० ग०) । 'ओदितश्च' (८।२।४४) इति नत्वम् । आदीनस्य वानम् । 'घञर्थे कः' (वा० ३।३।५८) इति बाहुलकाद्वातेः कः ॥ (१) ॥*॥ आस्रवणम् । 'स्रु गतौ' (भ्वा० प० अ०) । 'ऋदोरप्' (३।३।५७) ॥ (२) ॥*॥ क्लेशनम् । 'क्लिशू विबाधने' (क्र्या० प० से०) । घञ् (३।३।१८) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि **'क्लेशस्य'** ॥

मेलके सङ्गसंगमौ ॥ २९ ॥

मेलनम् । 'मिल संश्लेषे' (तु० प० से०) । घञ् (३।३।

---

१ इदमसंगतम् । उक्तसूत्रे रमेरग्रहणात् ॥ अस्मात् 'रमेरशब्लिटोः' (७।१।६४) इत्यनेन नुम् वक्तव्यः ॥

१८) स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) ॥ (१) ॥*॥ सञ्जनम् । 'षञ्ज सङ्गे' (भ्वा० प० अ०) । घञ् (३।३।५८) ॥ (२) ॥*॥ संगमनम् । 'ग्रहवृदृ–' (३।३।५८) इत्यप् । 'ना मेलः संगमो ना वा' इत्यमरमाला ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि **'संगमस्य'**॥

संवीक्षणं विचयनं मार्गणं मृगणा मृगः ।

सम्यक् विविधमीक्षणम् । 'ईक्ष दर्शने' (भ्वा आ० से०) । ल्युट् (३।३।११५) ॥ (१) ॥*॥ 'चिञ् चयने' (स्वा० उ० अ०) । ल्युट् (३।३।११५) ॥ (२) ॥*॥ 'मार्ग अन्वेषणे' (चु० उ० से०) ल्युट् (३।३।११५) ॥ (३) ॥*॥ 'मृग अन्वेषणे' (चु० आ० से०) अदन्तः । 'ण्यास–' (३।३।१०७) इति युच् ॥ (४) ॥*॥ घञ् (३।३।१८) ॥ (५) ॥*॥ पञ्च **'अन्वेषणस्य'** ॥

परिरम्भः परिष्वङ्गः संश्लेष उपगूहनम् ॥ ३० ॥

परिरम्भणम् । 'रभ राभस्ये' (भ्वा० आ० अ०) । घञ् (३।३।१८) । 'रभेरशब्लिटोः' (७।१।६३) इति नुम् ॥ (१) ॥*॥ परिष्वञ्जनम् । 'ष्वञ्ज परिष्वङ्गे' (भ्वा० आ० अ०) । घञ् (३।३।१८) । 'परिनिविभ्यः–' (८।३।७०) इति षत्वम् ॥ (२) ॥*॥ संश्लेषणम् । 'श्लिष आलिङ्गने' (दि० प० अ०)। घञ् (३।३।१८) ॥ (३) ॥*॥ 'गुहू संवरणे' (भ्वा० उ० से०) । ल्युट् (३।३।११५) ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि **'आलिङ्गनस्य'** ॥

निर्वर्णनं तु निध्यानं दर्शनालोकनेक्षणम् ।

वर्णशब्दात् 'सत्याप–' (३।१।२५) इति णिच् । ल्युट् (३।३।११५) ॥ (१) ॥*॥ 'ध्यै चिन्तायाम्' (भ्वा० प० अ०) । ल्युट् (३।३।११५) ॥ (२) ॥*॥ 'दृशिर् प्रेक्षणे' (भ्वा० प० अ०) ॥ (३) ॥*॥ 'लोकृ दर्शने' (भ्वा० आ० से०) ॥ (४) ॥*॥ 'ईक्ष दर्शने' (भ्वा० आ० से०) ॥ (५) ॥*॥ पञ्च **'वीक्षणस्य'** ॥

प्रत्याख्यानं निरसनं प्रत्यादेशो निराकृतिः ॥ ३१ ॥

'ख्या प्रकथने' (अ० प० अ०) । चक्षिङादेशो वा ॥ (१) ॥*॥ 'असु क्षेपणे' (दि० प० से०) । ल्युट् (३।३।११५) ॥ (२) ॥*॥ प्रत्यादेशनम् । 'दिश अतिसर्जने' (तु० प० अ०) । घञ् (३।३।१८) ॥ (३) ॥*॥ निराकरणम् । कृञः क्तिन् (३।३।९४) ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि **'निराकरणस्य'** ॥

उपशायो विशायश्च पर्यायशयनार्थकौ ।

उपशयनम् । विशयनम् । 'व्युपयोः शेतेः पर्याये' (३।३।३९) इति घञ् ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ पर्यायेण शयनम् । पर्यायशयनमर्थो ययोस्तौ ॥*॥ द्वे **'पर्यायेण प्रहरकाद्युपशयनस्य'** ॥

अर्तनं च ऋतीया च हृणीया च घृणार्थके ॥ ३२ ॥

'ऋतिः' सौत्रः । ईयङः (३।१।३१) अभावे ल्युट् (३।३।११५) ॥ (१) ॥*॥ ईयङ्पक्षे 'अप्रत्ययात्' (३।३।१०२) ॥ (२) ॥*॥ 'हृणीङ्' कण्ड्वादिः । यक् (३।१।२७) । 'अ प्रत्ययात्' (३।३।१०२) ॥ (३) ॥*॥ 'मोहो वीज्या जुगुप्सा च हृणीया हृणिया घृणा' इति वाचस्पतिः ॥*॥ चत्वारि **'जुगुप्सनस्य'** ॥

स्याद्व्यत्यासो विपर्यासो व्यत्ययश्च विपर्यये ।

व्यत्यसनम् । 'असु क्षेपणे' (दि० प० से०) घञ् (३।३।१८) ॥ (१) ॥*॥ विपर्यसनम् । घञ् (३।३।१८) ॥ (२) ॥*॥ व्यत्ययनम् । 'इण्' (अ० प० अ०) । 'एरच्' (३।३।५६) ॥ (३) ॥*॥ विपर्ययनम् । 'इण्' (अ० प० अ०) 'एरच्' (३।३।५६) ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि **'व्यतिक्रमस्य'** ॥

पर्ययोऽतिक्रमस्तस्मिन्नतिपात उपात्ययः ॥ ३३ ॥

पर्ययणम् । 'इण्' । 'एरच्' (३।३।५६) ॥ (१) ॥*॥ अतिक्रमणम् । घञ् (३।३।१८) ॥ (२) ॥*॥ अतिपतनम् । 'पत्लृ गतौ' (भ्वा० प० से०) । घञ् (३।३।१८) ॥ (३) ॥*॥ उपात्ययनम् । 'इण्' । 'एरच्' (३।३।५६) ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि **'अतिक्रमस्य'** ॥

प्रेषणं यत्समाहूय तत्र स्यात्प्रतिशासनम् ।

'शासु अनुशिष्टौ' (अ० प० से०) । ल्युट् (३।३।११५) ॥ (१) ॥*॥ एकं **'भृत्यादिप्रेषणस्य'** ॥

स संस्तावः क्रतुषु या स्तुतिभूमिर्द्विजन्मनाम् ॥३४॥

समेत्य स्तुवन्त्यत्र । 'ष्टुञ् स्तुतौ' (अ० उ० अ०) । 'यज्ञे समि स्तुवः' (३।३।३१) इति घञ् ॥ (१) ॥*॥ एकं **'यज्ञे स्तावकद्विजावस्थानभूमेः'** ॥

निघाय तक्ष्यते यत्र काष्ठे काष्ठं स उद्घनः ।

ऊर्ध्वं हन्यतेऽस्मिन् । 'उद्घनोऽत्याधानम्' (३।३।८०) इति साधुः ॥ (१) ॥*॥ एकम् ॥

स्तम्बघ्नस्तु स्तम्बघनः स्तम्बो येन निहन्यते ॥ ३५ ॥

स्तम्बो हन्यते येन । 'स्तम्बे क च' (३।३।८३) इति कापौ घनादेशश्च ॥*॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ द्वे **'तृणादिगुच्छोन्मूलनसाधनस्य'** ।—नीवारादिग्रहणार्थं कृतवंशपात्रस्य—इत्यन्ये ॥

आविधो विध्यते येन

आविध्यते येन । 'व्यध ताडने' (दि० प० अ०) । 'घञर्थे कः' (वा० ३।३।१८) ॥ (१) ॥*॥ एकं **'भ्रमरसूच्यादेः'** **'वर्मा'** इति ख्यातस्य ॥

१—**'अन्वीक्षणम्'** **'अन्वेषणम्'** इत्येके पेठुः इति स्वामी ॥ २—'परिचर्यापरिसर्यामृगया' (वा० ३।३।१०१) इत्यादिना निपातनात् **'मृगया'** इति मुकुटः ॥

तत्र विष्वक्समे निघः।

नियतं हन्यते। 'निघो निमितम्' (३।३।८७) इति साधुः॥ (१)॥*॥ एकं **'तुल्यारोहपरिणाहवृक्षादेः'**॥

उत्कारश्च निकारश्च द्वौ धान्योत्क्षेपणार्थकौ॥ ३६॥

उत्करणम्। निकरणम्। 'कृ विक्षेपे'। (तु० प० से०) 'कॄ धान्ये' (३।३।३०) इति घञ्॥ (१)॥*॥ (२)॥*॥ द्वे **'धान्यानामूर्ध्वक्षेपणस्य'**॥

निगारोद्गारविक्षावोद्ग्राहा निगरणादिषु।

निगरणम्। 'गॄ निगरणे' (तु० प० से०) 'उन्न्योर्ग्रः' (३।३।२९) इति घञ्॥ (१)॥*॥ उद्गरणम्। 'गॄ शब्दे' (क्र्या० प० से०)। 'उन्न्योः–' (३।३।२९) इति घञ्॥ (१)॥*॥ विक्षवणम्। 'टु क्षु शब्दे' (अ० प० से०)। 'वौ क्षुश्रुवः' (३।३।२५) इति घञ्॥ (१)॥*॥ उद्ग्रहणम्। 'ग्रह उपादाने' (क्र्या० उ० से०)। 'उदि ग्रहः' (३।३।३५) इति घञ्॥ (१)॥*॥ आदिना उद्गरणम्, विक्षवणम्, उद्ग्रहणम्॥*॥ क्रमेणैकैकम्॥

आरत्यवरतिविरतय उपरामे

आर्येयम्॥ आरमणम्। 'रमु क्रीडायाम्' (भ्वा० आ० से०)। क्तिन् (३।३।९४)॥ (१)॥*॥ एवमवविभ्याम्॥ (२)॥*॥ (३)॥*॥ उपरमणम्। घञ् (३।३।१८)॥ (४)॥*॥ चत्वारि **'उपरमणस्य'**॥

अथास्त्रियां तु निष्ठेवः॥ ३७॥

निष्ठ्यूतिर्निष्ठेवनं निष्ठीवनमित्यभिन्नानि।

'ष्ठिवु निरसने' (दि० प० से०) घञ् (३।३।१८)। यत्तु—'निष्ठीव्यति'–इति—विगृह्य–'पचाद्यच्'—इत्युक्तं मुकुटेन। तन्न। निष्ठ्यूत्यादिभिरेकत्वासंभवात्॥ (१)॥*॥ क्तिन् (३।३।९४)॥ (२)॥*॥ ल्युट् (३।३।११५)। 'ष्ठिविषिव्योर्ल्युटि दीर्घो वा' इति स्वामी। पृषोदरादित्वाद्वा दीर्घः–इति मुकुटः॥ (३)॥*॥ (४)॥*॥ चत्वारि **'मुखेन श्लेष्मनिरसनस्य'**॥

जवने जूतिः

'जुः' सौत्रो वेगे। ल्युट् (३।३।११५)॥ (१)॥*॥ क्तिन् (३।३।९४)। 'ऊतियूति–' (३।३।९७) इति साधुः। (२)॥*॥ द्वे **'वेगस्य'**॥

सातिस्त्ववसाने स्यात्

'षोऽन्तकर्मणि' (दि० प० अ०)। क्तिन् (३।३।९४)। 'ऊतियूति–' (३।३।९७) इति साधुः॥ (१)॥*॥ ल्युट् (३।३।११५)॥ (२)॥*॥ द्वे **'समापनस्य'**॥

अथ ज्वरे जूर्तिः॥ ३८॥

ज्वरणम्। 'ज्वर रोगे' (भ्वा० प० से०)। घञ् (३।३।१८)। संज्ञापूर्वकत्वाद्वृद्ध्यभावः॥ (१)॥*॥ क्तिन् (३।३।९४)। 'ज्वरत्वर–' (६।४।२१) इत्यूठ्॥ (२)॥*॥ द्वे **'ज्वरणस्य'**॥

उदजस्तु पशुप्रेरणम्

उदजनम्। 'अज गतौ' (भ्वा० प० से०)। 'समुदोरजः पशुषु' (३।३।६९) इत्यप्। 'अघञपोः' इति पर्युदासाद्वीभावो न॥ (१)॥*॥ पशूनां प्रेरणम्॥ (२)॥*॥ द्वे **'पशुप्रेरणस्य'**॥

अकरणिरित्यादयः शापे।

अकरणम्। 'आक्रोशे नञ्यनिः' (३।३।११२)॥ (१)॥*॥ आदिना **अजननिः, अवग्राहः, निग्राहः**। 'आक्रोशेऽवन्योर्ग्रहः' (३।३।४५) इति घञ्॥*॥ एकम् **'आक्रोशनस्य'**॥

गोत्रान्तेभ्यस्तस्य वृन्दमित्यौपगवकादिकम्॥ ३९॥

अपप्रत्ययान्तेभ्यः 'तस्य समूहः' (४।२।३७) इत्यर्थे 'गोत्रोक्षोष्ट्र–' (४।२।३९) इति वुञ्॥ (१)॥*॥ आदिना 'गार्गकम्' 'दाक्षकम्'॥

आपूपिकं शाष्कुलिकमेवमाद्यमचेतसाम्।

अचेतसां वृन्दम्॥*॥ अपूपानां समूहः। शष्कुलीनां समूहः। 'अचित्तहस्तिधेनोष्ठक्' (४।२।४७)। आदिना साक्तुकम्॥

माणवानां तु माणव्यम्

माणवानां समूहः। 'ब्राह्मणमाणव–' (४।२।४२) इति यत्॥

सहायानां सहायता॥ ४०॥

सहायानां समूहः। 'गजसहायाभ्याम्–' (वा० ४।२।४३) इति तल्॥

हल्या हलानाम्

हलानां समूहः। 'पाशादिभ्यो यः' (४।२।४९)॥

ब्राह्मण्यवाडव्ये तु द्विजन्मनाम्।

ब्राह्मणानां वाडवानां समूहः। 'ब्राह्मण–' (४।२।४२) इति यत्॥

द्वे पर्शुकानां पृष्ठानां पार्श्वं पृष्ठ्यमिति क्रमात्॥४१॥

पर्शूनां समूहः। 'पर्श्वा णस्' (वा० ४।२।४३)। 'सिति च' (१।४।१६) इति पदत्वाद्भत्वाभावः॥ (१)॥*॥ पृष्ठानां समूहः। 'पृष्ठाद्यन्' (वा० ४।२।४२)। यज्ञविषय इदं स्मरन्ति॥

खलानां खलिनी खल्यापि

खलानां समूहः। 'इनित्रकट्यचश्च' (४।२।५१) इ-

तीनिः ॥ (१) ॥*॥ 'खलगोरथात्' (४।२।५०) इति यः ॥ (२) ॥*॥

अथ मानुष्यकं नृणाम् ।

मनुष्याणां समूहः । 'गोत्रोक्षोष्ट्र–' (४।२।३९) इति वुञ् । 'प्रकृत्याके राजन्य–' (वा० ६।४।१६२) इति य-लोपो न ॥

ग्रामता जनता धूम्या पाश्या गल्या पृथक्पृथक् ४२

ग्रामाणां समूहः जनानां समूहः । 'ग्रामजन–' (४।२।४२) इति तल् ॥ (१) ॥*॥ (१) ॥*॥ धूमानां पाशानां गलानां च समूहः । 'पाशादिभ्यो यः' (४।२।४९) ॥ (१) ॥*॥ (१) ॥ गलो बृहत्काशः ॥ (१) ॥*॥

अपिसाहस्रकारीषचार्मणाथर्वणादिकम् ।

सहस्राणाम्, करीषाणाम्, चर्मणाम्, अथर्वणाम्, च समूहः । 'भिक्षादिभ्योऽण्' (४।२।३८) । आदिना 'वार्मणम्' 'आङ्गारम्' ॥

इति संकीर्णार्थवर्गः ॥

संकीर्णार्थत्वं च घञादीनां कर्तृभिन्ने कारके भावे च विधानात्, उणादीनां भावकारकेषु विधानात्, भावे प्रायेण विग्रहो दर्शितः, कारकेषु तु यथासंभवमूह्यः ॥

इति संकीर्णवर्गविवरणम् ॥

नानार्थाः केऽपि कान्तादिवर्गेष्वेवात्र कीर्तिताः ।
भूरिप्रयोगा ये येषु पर्यायेष्वपि तेषु ते ॥ १ ॥

अनेकार्थाः केचिदत्रैव वर्गे कान्ता आदयो येषां खान्त-गान्तादीनां तेषु वर्गेषु कथिताः । यथा 'क' शब्दः । ये कान्तादयो येषु पर्यायेषु प्रचुरप्रयोगाः, ते तेषु कथिताः । अपिशब्दादिहापि । यथा 'नाक'–शब्दः । अतः पुनरुक्तिर्नोद्भाव्या, इति भावः ॥

आकाशे त्रिदिवे नाकः

न अकं दुःखमत्र ॥

लोकस्तु भुवने जने ।

लोक्यते । 'लोकृ दर्शने' (भ्वा० आ० से०) । घञ् (३।३।१८) ॥

पद्ये यशसि च श्लोकः

श्लोक्यते । 'श्लोकृ संघाते' (भ्वा० आ० से०) घञ् (३।३।१८) ॥

शरे खड्गे च सायकः ॥ २ ॥

स्यति । 'षोऽन्तकर्मणि' (दि० प० अ०) । ण्वुल् (३।१।१३३) । युक् (७।३।३३) ॥

जम्बुकौ क्रोष्टुवरुणौ

जमिति । 'जमु अदने' (भ्वा० प० से०) । 'मितद्र्वादयश्च' (वा० ३।२।१८०) इति साधुः । 'जम्बुकः फेरवे नीचे पश्चिमाशापतावपि' (इति मेदिनी) ॥

पृथुकौ चिपिटार्भकौ ।

पृथुरेव । 'संज्ञायां कन्' (५।३।७५) । प्रथते । 'प्रथ प्रख्याने' (भ्वा० आ० अ०) । 'अर्भकपृथुकपाका वयसि' (५।५३ उणा०) इति साधुर्वा । 'पृथुकः पुंसि चिपिटे शिशौ स्यादभिधेयवत्' (इति मेदिनी) ॥

आलोकौ दर्शनोद्योतौ

आलोकनम् । 'लोकृ दर्शने' (भ्वा० आ० अ०) । घञ् (३।३।१८) 'आलोकस्तु पुमान्द्योते दर्शने वन्दि भाषणे' (इति मेदिनी) ॥

भेरीपटहमानकौ ॥ ३ ॥

अनिति । 'अन प्राणने' (अ० प० से०) । ण्वुल् (३।१।१३३) । 'आनकः पटहे भेर्यां मृदङ्गे ध्वनदम्बुदे' (इति मेदिनी) ॥

उत्सङ्गचिह्नयोरङ्कः

अङ्क्यतेऽनेन । 'अकि लक्षणे' (भ्वा० आ० से०) । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् । 'अङ्को रूपकभेदागश्चिह्ने रेखाजिभूषणे । रूपकाशान्तिकोत्सङ्गस्थानेऽकं पापदुःखयोः' (इति मेदिनी) ॥

कलङ्कोऽङ्कापवादयोः ।

कलति । 'कल शब्दसंख्यानयोः' (भ्वा० आ० से०) । क्विप् (३।२।१७८) । कल् चासावङ्कश्च । 'कलङ्कोऽङ्केऽपवादे च कालायसमलेऽपि च' (इति मेदिनी) ॥

तक्षको नागवर्धक्योः

तक्षति । 'तक्षू तनूकरणे' (भ्वा० प० से०) । ण्वुल् (३।१।१३३) ॥

अर्कः स्फटिकसूर्ययोः ॥ ४ ॥

अर्च्यते । 'अर्क स्तवने' (चु० प० से०) 'अर्च पूजायाम्' (भ्वा० प० से०) वा । घञ् (३।३।१८) । 'अर्कोऽर्कपर्णे स्फटिके रवौ ताम्रे दिवस्पतौ' (इति मेदिनी) ॥

मारुते वेधसि ब्रध्ने पुंसि कः कं शिरोऽम्बुनोः ।

कायति । 'कै शब्दे' (भ्वा० प० अ०) । कचति (ते) । 'कच दीप्तौ (बन्धने)' (भ्वा० आ० से) । 'अन्येभ्योऽपि–' (वा० ३।२।१०१) इति डः । 'को ब्रह्मणि समीरात्मयमदक्षेषु भास्करे । मयूरेऽग्नौ च पुंसि स्यात् सुखशीर्षजलेषु कम्' (इति मेदिनी) ॥

१—इदं तु न प्रकृतोपयोगि । 'अङ्क' शब्दार्थबोधकत्वात् ॥
२—इदमसंगतम् । अर्च्यते, इति विग्रहविरोधात् । निष्ठायां सेट्त्वेन कुत्वाप्राप्तेश्च ।

स्यात्पुलाकस्तुच्छधान्ये सङ्क्षेपे भक्तसिक्थके ॥ ५ ॥

पोलनम्। 'पुल महत्त्वे' (भ्वा० प० से०)। संपदादिः (वा० ३।३।१०८)। पुलमकति। 'अक कुटिलायां गतौ' (भ्वा० प० से०)। 'कर्मण्यण्' (३।२।१) पोलति वा। 'बलाकादयश्च' (उ० ४।१४) इति साधुः॥

उलूके करिणः पुच्छमूलोपान्ते च पेचकः।

पचति। पच्यते वा दुःखेन। 'पचिमच्योरिच्चोपधायाः' (उ० ५।३७) इति वुन्॥

कमण्डलौ च करकः

करोति। 'कृञादिभ्यो वुन्' (उ० ५।३४) '**करक**स्तु पुमान्पक्षिविशेषे दाडिमेऽपि च। द्वयोर्मेघोपले न स्त्री करङ्के च कमण्डलौ' (इति मेदिनी)॥

सुगते च विनायकः ॥ ६ ॥

विनयति। 'णीञ्' (भ्वा० उ० अ०)। ण्वुल् (३।१।१३३)। '**विनायक**स्तु हेरम्बे तार्क्ष्ये विघ्ने जिने गुरौ' (इति मेदिनी)॥

किष्कुर्हस्ते वितस्तौ च

कायतेऽनेन। 'कै शब्दे' (भ्वा० प० अ०)। 'मृगय्वादिः' (उ० १।३७)। '**किष्कु**र्द्वयोर्वितस्तौ च सप्रकोष्ठकरेऽपि च' (इति मेदिनी)॥

शूककीटे च वृश्चिकः।

वृश्चति। 'ओव्रश्चू छेदने' (तु० प० से०) 'व्रश्चिकृषोः किन्' (उ० २।४०)। '**वृश्चिक**स्तु द्रुणौ राशौ शूककीटौषधीभिदोः' (इति मेदिनी)॥

प्रतिकूले प्रतीकस्त्रिष्वेकदेशे तु पुंस्ययम् ॥ ७ ॥

प्रतिगता ईं लक्ष्मीर्येन यं वा। 'नद्यृतश्च' (५।४।१५३) इति कप्। '**प्रतीको**ऽवयवेऽपि स्यात्प्रतिकूलविलोमयोः' (इति मेदिनी)॥

स्याद्भूतिकं तु भूनिम्बे कट्फले भूस्तृणेऽपि च।

भवति। 'क्तिच्क्तौ च संज्ञायाम्' (३।२।१७४) इति क्तिच्। संज्ञायां कन् (५।३।७५)। 'स्याद्**भूतिकं** तु भूनिम्बे दीप्य-भूस्तृणकत्तृणे' (इति मेदिनी)॥

ज्योत्स्निकायां च घोषे च कोशातकी

कोशमतति। 'अत सातत्यगमने' (भ्वा० प० से०) क्वुन् (उ० २।३२)। गौरादिः (४।१।४१)। '**कोशातकः** कचे पुंसि पटोल्यां घोषके स्त्रियाम्' (इति मेदिनी)। '**ज्योत्स्ना** चन्द्रमसो भासि स्फुरज्ज्योतिर्निशि स्मृता' इत्यजयः। ('**ज्यौत्स्नी** पटोलीज्योत्स्नावन्निशोः' इति हैमः)।–ज्यौत्स्निका–पटोलिका, घोषो=ऽपामार्गः–इति स्वामी॥

अथ कट्फले ॥ ८ ॥

सिते च खदिरे सोमवल्कः स्यात्

सोम इव वल्को बलमस्य॥

अथ सिह्लके।

तिलकल्के च पिण्याकः

पण्यते। 'पण व्यवहारे' (भ्वा० प० से०)। 'पिनाकादयश्च' (उ० ४।१५) इति साधुः। '**पिण्याको**ऽस्त्री तिलकल्के हिङ्गुबाह्लीकसिह्लके' (इति मेदिनी)॥

बाह्लीकं रामठेऽपि च ॥ ९ ॥

उह्यते। वहति वा। 'वह प्रापणे' (भ्वा० उ० अ०)। 'अलीकादयश्च' (उ० ४।२५) इति साधुः। '**वाह्लीकं** बाह्लिकं धीरहिङ्गुनोर्नाश्वदेशयोः' इति रभसः॥

महेन्द्रगुग्गुलूलूकव्यालग्राहिषु कौशिकः।

कुशिकस्यापत्यम्। ऋष्यण् (४।१।११४)। '**कौशिको** नकुले व्यालग्राहिगुग्गुलुशक्रयोः। विश्वामित्रे च कोशज्ञोलूकयोरपि **कौशिकः। कौशिकी** चण्डिकायां च नदीभेदे च कौशिकी' (इति विश्वः)॥

रुक्तापशङ्कास्वातङ्कः

आतङ्कनम्। 'तकि कृच्छ्रजीवने' (भ्वा० प० से०)। घञ् (३।३।१८) 'हलश्च'। (३।३।१२१) इति करणे वा। '**आतङ्को** रोगसंतापशङ्कासु मुरजध्वनौ' (इति मेदिनी)॥

स्वल्पेऽपि क्षुल्लकस्त्रिषु ॥ १० ॥

क्षोदनम्। 'ञिक्ष्विदा (क्षुदिर्) संचूर्णने' (रु० उ० अ०)। संपदादिः (वा० ३।३।१०८)। क्षुदं क्षुधं वा लाति। क्वुन् (उ० २।३२)। '**क्षुल्लक**स्त्रिषु नीचेऽल्पे' (इति मेदिनी)॥

जैवातृकः शशाङ्केऽपि

जीवति। 'जीव प्राणधारणे' (भ्वा० प० से०)। 'आतृकन् वृद्धिश्च' (उ० १।७९)। '**जैवातृकः** पुमान्सोमे दीर्घायुष्कृशयोस्त्रिषु' (इति मेदिनी)॥

खुरेऽप्यश्वस्य वर्तकः।

वर्तते। 'वृतु वर्तने' (भ्वा० आ० से०)। ण्वुल् (३।१।१३३)। '**वर्तक**स्तु खुरेऽश्वस्य विहगे **वर्तिका** द्वयोः' इति मेदिनी)॥

व्याघ्रेऽपि पुण्डरीको ना

पुण्डयति। 'पुडि भूषायाम्' (भ्वा० प० से०)। 'फर्फरीकादयश्च' (उ० ४।२०) इति साधुः। '**पुण्डरीकः** सिताम्भोजे सितच्छत्रे च भेषजे। पुंसि व्याघ्रोऽग्निदिङ्नागे कोशकारान्तरेऽपि च' (इति मेदिनी)॥

यवान्यामपि दीपकः ॥ ११ ॥

दीपयति। 'दीपी दीप्तौ' (दि० आ० से०)। ण्यन्तः।

ण्वुल् (३।२।१३३) '**दीपकं** वागलंकारे वाच्यवद्दीप्तिकारके। दीपकश्चाजमोदायां यवानीबर्हिचूडयोः' (इति मेदिनी) ॥

शालावृकाः कपिक्रोष्टुश्वानः

शालां वृणोति। 'वृञ् वरणे' (स्वा० उ० से०) 'सृवृभूशुषिमुषिभ्यः कक्' (उ० ३।४१)।—पृषोदरादिः—इति मुकुटश्चिन्त्यः॥

स्वर्णेऽपि गैरिकम्।

गिरौ भवम् अध्यात्मादित्वाट्ठक् (वा० ४।३।६०)। '**गैरिकं** धातुरुक्मयोः' (इति मेदिनी) ॥

पीडार्थेऽपि व्यलीकं स्यात्

अलति। 'अल भूषणादौ' (भ्वा० प० से०)। 'अलीकादयश्च' (उ० ४।२५) इति साधुः। विगतमलीकम्। '**व्यलीको** नागरे स्मृतः। **व्यलीक**मप्रियाकार्यवैलक्ष्येष्वपि पीडने' इति विश्वः॥

अलीकं त्वप्रियेऽनृते ॥ १२ ॥

'**अलीक**मप्रियेऽपि स्याद्दिव्य (स्याद्गोष्य) सत्ये नपुंसकम्' (इति मेदिनी) ॥

शीलान्वयावनूके

अनूच्यन्ति। 'उच समवाये' (दि० प० से०)। 'इगुपध—' (३।१।१३५) इति कः। न्यङ्क्वादिः (७।३।५३) '**अनूकं** तु कुले शीले पुंसि स्याद्गतजन्मनि' (इति मेदिनी)। यद्वा अनु कायति। 'कै शब्दे' (भ्वा० प० अ०)। 'आतश्चो—' (३।१।१३६) इति कः। 'अन्येषामपि—' (६।३।१३७) इति दीर्घः॥

द्वे शल्के शकलवल्कले।

शलति। 'शल चलने' (भ्वा० प० से०)। 'इण्भीका—' (उ० ३।४३) इति कन्॥

साष्टे शते सुवर्णानां हेम्न्युरोभूषणे पले ॥ १३ ॥
दीनारेऽपि च निष्कोऽस्त्री

निश्चयेन कायति। 'आतश्चोप—' (३।१।१३६) इति कः। 'इगुपध—' (८।३।४१) इति षः। यद्वा निषीदन्ति। 'षद'। 'नौ सदेर्डिच्च' (उ० ३।४५) इति कन्। 'सदिरप्रतेः' (८।३।६६)। इति षः। '**निष्क**मस्त्री साष्टहेमशते दीनारकर्षयोः। वक्षोलंकरणे हेममात्रे हेमपदेऽपि च' (इति मेदिनी)। दीनारः सांव्यवहारिकं रूपकम्॥

कल्कोऽस्त्री समलैनसोः।

दम्भेऽपि

कल्यते। 'कल शब्दसंख्यानयोः' (भ्वा० आ० से०) 'कृदाधारा—' (उ० ३।४०) इति कः। 'त्रिषु पापाशये **कल्को**ऽस्त्री विट्किट्टिभदन्तयोः' '(**कल्कः** पापाशये तापे दम्भे विट्किट्टयोरति)' इति विश्वः। '**कल्को**ऽस्त्री घृततैलादिशेषे दम्भे विभीतके।' ('विट्किट्टयोश्च पापे च त्रिषु पापाशये पुनः)' (इति मेदिनी) ॥

अथ पिनाकोऽस्त्री शूलशंकरधन्वनोः ॥ १४ ॥

पनाय्यते। 'पन स्तुतौ' (भ्वा० प० से०)। 'पिनाकादयश्च' (उ० ४।१५) इति साधुः। '**पिनाके**ऽस्त्री रुद्रचापे पांशुवर्षत्रिशूलयोः' (इति मेदिनी) ॥

धेनुका तु करेण्वां च

धेनुरेव। स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५)। 'स्याद्धेनुका करिण्यां च धेनावपि ना तु दानवविशेषे' (इति मेदिनी) ॥

मेघजाले च कालिका।

कालो वर्णोऽस्त्यस्याः। ठन् (५।१।११५)। यद्वा काल्येव। स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५)। 'धूसरीयोगिनीभेदोमानवाब्देषु **कालिका**। क्रमदेयवस्तुमूल्ये कार्ष्ण्ये काक्यां घनेषु च' इति रभसः। '**कालिका** चण्डिकाभेदे कार्ष्ण्ये वृश्चिकपत्त्रयोः। क्रमदेयवस्तुमूल्ये धूसरीनवमेघयोः। पटोलशाखारोमालीमांसीकाकीशिवासु च। मेघावलौ च' (इति मेदिनी) ॥

कारिका यातनावृत्त्योः

करणम् 'धात्वर्थनिर्देशे ण्वुल्' (वा० ३।२।१०८)। '**कारिका** नटयोषिति। कृतौ विवरणश्लोके शिल्पयातनयोरपि। नपुंसकं तु कर्मादौ **कारकं** कर्तरि त्रिषु' (इति मेदिनी)। 'वृत्त्योः' इति पाठे विवरणश्लोके॥

कर्णिका कर्णभूषणे ॥ १५ ॥
करिहस्ताङ्गुलौ पद्मबीजकोश्याम्

कर्णस्यालंकारः 'कर्णललाटात्—' (४।३।६५) इति कन्। '**कर्णिका** करिहस्ताग्रे करमध्याङ्गुलावपि। क्रमुकादिच्छटांशेऽब्जवराटे कर्णभूषणे। **कणिका** कथ्यतेऽत्यन्तसूक्ष्मवस्त्वग्निमन्थयोः' (इति मेदिनी) ॥[1]

त्रिषूत्तरे।

खान्तेभ्यः प्राक्॥

वृन्दारकौ रूपिमुख्यौ

प्रशस्तं वृन्दमस्य। 'शृङ्गवृन्दाभ्यामारकन्' (वा० ५।२।१२२)। '**वृन्दारकः** सुरे पुंसि मनोज्ञश्रेष्ठयोस्त्रिषु' (इति मेदिनी) ॥

एके मुख्यान्यकेवलाः ॥ १६ ॥

एति॥ 'इण् गतौ' (अ० प० अ०)। 'उ० इण्भीका—' (३।४३) इति कन्। '**एकं** संख्यान्तरे श्रेष्ठे केवलेतरयोस्त्रिषु' (इति मेदिनी) ॥

स्याद्दाम्भिकः कौक्कुटिको यश्चादूरेरितेक्षणः।

कुक्कुटीं पश्यति। 'संज्ञायां ललाटकुक्कुट्यौ पश्यति' (४।४।४६) इति ठक्॥

१—इति प्रारभ्य कणिकाशब्दार्थबोधकत्वान्न प्रकृतोपयोगि।

लालाटिकः प्रभोर्भालदर्शी कार्याक्षमश्च यः ॥ १७ ॥

ललाटं पश्यति । '**लालाटिकः** प्रभोर्भालदर्शिन्याश्लेषणान्तरे । कार्याक्षमे' (इति मेदिनी) । 'भावदर्शी' इति वा पाठः । '**लालाटिकः** सदालस्यप्रभुभावनिदर्शिनि' इत्यजयः ॥

इति कान्तवर्गः ॥

मयूखस्त्विट्करज्वालासु

मिमीते । 'माङ् माने' (जु० आ० अ०) । 'माङ ऊखो मय च' (उ० ५।२५) । '**मयूखः** किरणेऽपि च । ज्वालायामपि शोभायाम्' (इति मेदिनी) ॥

अलिबाणौ शिलीमुखौ ।

शिली शल्यं मुखे यस्य ॥

शङ्खो निधौ ललाटास्थ्नि कम्बौ न स्त्री

शाम्यत्यनेन । 'शमु उपशमे' (दि० प० से०) । 'शमेः खः' (उ० १।१०२) । '**शङ्खः** कम्बौ न योषिन्ना भालास्थिन निधिभिन्नखे' (इति मेदिनी) ॥

इन्द्रियेऽपि खम् ॥ १८ ॥

खनति । 'खनु अवदारणे' (भ्वा० उ० से०) । 'अन्येभ्योऽपि–' (वा० ३।२।१०१) । 'खमिन्द्रिये पुरे क्षेत्रे शून्ये बिन्दौ विहायसि । संवेदने देवलोके शर्मण्यपि नपुंसकम्' (इति मेदिनी) ॥

घृणिज्वाले अपि शिखे

शेते । 'शीङो ह्रस्वश्च' (५।२४) । '**शिखा** शाखाबर्हिचूडालाङ्गलिक्यग्रमात्रके । चूडामात्रे शिफायां च ज्वालायां प्रपदेऽपि च' (इति मेदिनी) ॥

इति खान्ताः ॥

शैलवृक्षौ नगावगौ ।

न गच्छति । 'गम्लृ गतौ' (भ्वा० प० अ०) । 'अन्येष्वपि–' (वा० ३।२।४८) इति 'अन्येभ्योऽपि–' (वा० ३।२।१०१) इति वा डः । 'नगोऽप्राणिष्व–' (६।३।७७) इति नञ् वा प्रकृत्या । '**नगो** महीरुहे शैले भास्करे पवनाशने' । ('**अगः** स्यान्नगवत्तरौ शैले सरीसृपे भानौ' इति हैमः) ॥

आशुगौ वायुविशिखौ

आशु गच्छति । पूर्ववत् (वा० ३।२।४८) ॥

शरार्कविहगाः खगाः ॥ १९ ॥

खे गच्छति । पूर्ववत् (वा० ३।२।४८) । '**खगः** सूर्ये ग्रहे देवे मार्गणे च विहंगमे' (इति मेदिनी) ॥

पतङ्गौ पक्षिसूर्यौ च

पतति । 'पतॢ गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'पतेरङ्गच् पक्षिणि' (उ० १।११९) । '**पतङ्गः** शलभे शालिप्रभेदे पक्षिसूर्ययोः । क्लीबं सूते' (इति मेदिनी) ॥

पूगः क्रमुकवृन्दयोः ।

पुनाति । 'पूञ् पवने' (क्र्या० उ० से०) । 'छापूखडिभ्यः कित्' (उ० १।१२४) इति गन् ॥

पशवोऽपि मृगाः

मृग्यते । 'मृग अन्वेषणे' (चु० आ० से०) घञ् (३।३।१९) । '**मृगः** पशौ कुरङ्गे च करिनक्षत्रभेदयोः । अन्वेषणायां याच्ञायां **मृगी** तु वनितान्तरे' (इति मेदिनी) ॥

वेगः प्रवाहजवयोरपि ॥ २० ॥

वेजनम् । 'ओविजी भयचलनयोः' (तु० आ० से०) । घञ् (३।३।१८) । ('**वेगो** रयप्रवाहयोः । रेतःकिंपाकयोश्चापि' इति हैमः) ॥

परागः कौसुमे रेणौ स्नानीयादौ रजस्यपि ।

परागच्छति । डः (वा० ३।२।४८) । '**परागः** कौसुमे रेणौ धूलिस्नानीययोरपि । गिरिप्रभेदे विख्यातावुपरागे च चन्दने' (इति मेदिनी) ॥

गजेऽपि नागमातङ्गौ

न अगः । '**नागं** नपुंसकं रङ्गे सीसके करणान्तरे । **नागः** पन्नगमातङ्गक्रूराचारिषु तोयदे । नागकेसरपुंनागनागदन्तकमस्तके । देहानिलप्रभेदे च श्रेष्ठे स्यादुत्तरस्थितः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ मतङ्गस्यायम् । 'तस्येदम्' (४।३।१२०) इत्यण् । ('**मातङ्गः** श्वपचे गजे' इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥

अपाङ्गस्तिलकेऽपि च ॥ २१ ॥

अपगतोऽङ्गात् । 'निरादयः–' (वा० २।२।१८) इति समासः । '**अपाङ्गो** नयनस्यान्ते स्याच्चित्रकप्रधानयोः' इत्यजयः । '**अपाङ्ग**स्त्वङ्गहीने स्यान्नेत्रान्ते तिलकेऽपि च' (इति मेदिनी) ॥

सर्गः स्वभावनिर्मोक्षनिश्चयाध्यायसृष्टिषु ।

सृज्यते । 'सृज विसर्गे' (दि० आ० अ०) । घञ् (३।३।१९) । '**सर्गस्तु** निश्चयाध्यायमोहोत्साहात्मसृष्टिषु' (इति मेदिनी) । निर्मोक्षस्त्यागः, मोक्षाभावो वा ॥

योगः संनहनोपायध्यानसंगतियुक्तिषु ॥ २२ ॥

योजनम् । 'युज समाधौ' (दि० आ० अ०) । 'युजिर् योगे' (रु० उ० अ०) । घञ् (३।३।१८) । '**योगो**ऽपूर्वार्थसंप्राप्तौ संगतिध्यानयुक्तिषु । वपुःस्थैर्यप्रयोगे च विष्कम्भादिषु भेषजे । विश्रब्धघातके द्रव्योपायसंनहनेष्वपि । कार्मणेऽपि च' (इति मेदिनी) । संनहनं कवचम् । उपायः सामादिः ॥

भोगः सुखे स्त्र्यादिभृतावहेश्च फणकाययोः ।

भोजनम् । 'भुज पालनाभ्यवहारयोः' (रु० प० अ०) । 'भुजो कौटिल्ये' (तु० प० से०) घञ् (३।२।१८) । '**भोगः**

सुखे धने पुंसि (चाहेः) शरीरफणयोर्मतः । पालनेऽभ्यवहारे च योषिदादिभृतावपि' (इति मेदिनी) । भृतिर्भाडिः । आदिना हस्त्यश्वादिकर्मकाराणां च भृतिः । 'पालनेऽभ्यवहारे च निर्वेशे पण्ययोषिताम्' इति विश्वः ॥

चातके हरिणे पुंसि सारङ्गः शबले त्रिषु ॥ २३ ॥

सारमङ्गं यस्य । शकन्ध्वादिः (वा० ६।१।९४) । सारं गच्छति, इति वा । खच् (वा० ३।२।३८) । सहारङ्गेण, इति वा । **'सारङ्गः** पुंसि हरिणे चातके च मतङ्गजे । शबले त्रिषु' (इति मेदिनी) ॥

कपौ च प्लवगः

प्लवेन गच्छति । डः (वा० ३।२।४८) । **'प्लवगो** वानरे भेके सारथौ चोष्णदीधितेः' (इति मेदिनी) ॥

शापे त्वभिषङ्गः पराभवे ।

अभिषञ्जनम् । 'षञ्ज संगे' (भ्वा० प० अ०) । 'उपसर्गात्–' (८।३।६५) इति षः । **'अभिषङ्गः** पुंलिङ्गः पराभवाक्रोशशपथेषु' (इति मेदिनी) ॥

यानाद्यङ्गे युगः पुंसि युगं युग्मे कृतादिषु ॥ २४ ॥

योजनम् । युज्यते वा । 'युजिर् योगे' (रु० उ० अ०) । घञ् (३।३।१८,१९) । संज्ञापूर्वकत्वान्न गुणः । 'रथयुग–' (४।४।७६) इति निपातनाद्वा । **'युगो** रथे हलाद्यङ्गे न द्वयोस्तु कृतादिषु । युग्मे हस्तचतुष्केऽपि वृद्धिनामौषधेऽपि च' (इति मेदिनी) ॥

स्वर्गेषुपशुवाग्वज्रदिङ्नेत्रघृणिभूजले ।

लक्ष्यदृष्ट्या स्त्रियां पुंसि गौः

गच्छति । गम्यते वा, अनेन वा । 'गमेर्डोः' (उ० २। ६७) । 'गौर्नादित्ये बलीवर्दे किरणक्रतुभेदयोः । स्त्री तु स्यादिशि भारत्यां भूमौ च सुरभावपि । नृस्त्रियोः स्वर्गवज्राम्बुरश्मिदृग्बाणलोमसु' इति केशवः । 'गौः स्वर्गे च बलीवर्दे रश्मौ च कुलिशे पुमान् । स्त्री सौरभेयीदृग्बाणदिग्वाग्भूष्वप्सु भूम्नि च' (इति मेदिनी) ॥

लिङ्गं चिह्नशेफसोः ॥ २५ ॥

लिङ्ग्यतेऽनेन । 'लिगि गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् । **'लिङ्गं** चिह्नेऽनुमाने च सांख्योक्तप्रकृतावपि । शिवमूर्तिविशेषे च मेहनेऽपि नपुंसकम्' (इति मेदिनी) ॥

शृङ्गं प्राधान्यसान्वोश्च

शृणाति । 'शॄ हिंसायाम्' (क्र्या० प० से०) । 'शृणातेर्ह्रस्वश्च' (उ० १।१२६) इति गन् नुट् च । **'शृङ्गं** प्रभुत्वे शिखरे चिह्ने क्रीडाम्बुयन्त्रके । विषाणोत्कर्षयोश्चाथ **शृङ्गः** स्यात्कूर्चशीर्षके । स्त्री विषायां स्वर्णमीनभेदयोर्ऋषभौषधौ' (इति मेदिनी) ॥

वराङ्गं मूर्धगुह्ययोः ।

वरं च तदङ्गं च । **'वराङ्गं** योनिमातङ्गमस्तकेषु गुडत्वचि' (इति मेदिनी) ॥

भगं श्रीकाममाहात्म्यवीर्ययत्नार्ककीर्तिषु ॥ २६ ॥

भज्यते । 'भज सेवायाम्' (भ्वा० उ० से०) 'पुंसि–' (३।३।११८) इति घः । 'खनो घ च' (३।३।१२५) इति घो वा । **'भगं** श्रीयोनिवीर्येच्छाज्ञानवैराग्यकीर्तिषु । माहात्म्यैश्वर्ययत्नेषु धर्मे मोक्षेऽथ ना रवौ' (इति मेदिनी) ॥

इति गान्ताः ॥

परिघः परिघातेऽस्त्रेऽपि

परिहननम् । 'परिहन्यतेऽनेन वा' । 'हन हिंसागत्योः' (अ० प० अ०) । 'परौ घः' (३।३।८४) इत्यप् घादेशश्च । 'परिघो योगभेदेऽस्त्रविशेषेऽर्गलघातयोः' (इति मेदिनी) ॥

'परेश्च घाङ्कयोः' (८।२।२२) इति लत्वमपि । (**'पलिघः** काचकलशे घटे प्राकारगोपुरे' इति हैममेदिन्यौ) ॥

ओघो वृन्देऽम्भसां रये ।

वहति 'वह प्रापणे' (भ्वा० उ० अ०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । न्यङ्क्वादित्वात् (७।३।५३) साधुः । **'ओघो** वेगे जलस्य च । वृन्दे परम्परायां च द्रुतनृत्योपदेशयोः' (इति मेदिनी) ॥

मूल्ये पूजाविधावर्घः

अर्घ्यतेऽनेन । 'अर्ह पूजायाम्' (भ्वा० प० से०) । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् । न्यङ्क्वादिः (७।३।५३) । 'अर्धिर्धात्वन्तरं वा' ॥

अंहोदुःखव्यसनेष्वघम् ॥ २७ ॥

अघ्यतेऽनेन । 'अघि गत्याक्षेपे' (भ्वा० आ० से०) । घञ् (३।३।१९,१२१) 'अनित्यमागमशासनम्' इति नुम्न ॥

त्रिष्विष्टेऽल्पे लघुः

लङ्घ्यते । 'लघि गतौ' (भ्वा० आ० से०) । 'लङ्घिबंह्योर्नलोपश्च' (उ० १।२९) इत्युः । 'कृष्णागुरुणि शीघ्रे च **लघु** क्लीबेऽगुरौ त्रिषु । निःसारे च मनोज्ञे च पृक्कायां च लघुः स्त्रियाम्' इति रभसः । **'लघुनि** गुरौ च मनोज्ञे निःसारे वाच्यवत् क्लीबम् । शीघ्रे कृष्णागुरुणि च पृक्कानामौषधौ तु स्त्री' (इति मेदिनी) ॥

इति घान्ताः ॥

काचाः शिक्यमृद्भेददृग्रुजः ।

कच्यते अनेन वा 'कच बन्धे' (भ्वा० आ० से०) । घञ् (३।३।१९,१२१) 'न क्वादेः' (७।३।५९) इति कुत्वं **न**। णिजन्तात् पचाद्यच् (३।१।१३४) वा । **'काचः** शिक्ये मणौ नेत्ररोगभेदे मृदन्तरे' (इति मेदिनी) ॥

विपर्यासे विस्तरे च प्रपञ्चः

प्रपञ्चयते । 'पचि व्यक्तीकरणे' (भ्वा० आ० से०) । पचाद्यच् (३।२।१३४) । 'प्रपञ्चः संचयेऽपि स्याद्विस्तरे च प्रतारणे' (इति मेदिनी) ॥

पावके शुचिः ॥ २८ ॥

मास्यमात्ये चात्युपधे पुंसि मेध्ये सिते त्रिषु ।

शोचत्यनेन । 'शुच शोके' (भ्वा० प० से०) । 'इगुपधात् कित्' (उ० ४।१२०) इतीन् । 'शुचिर्ग्रीष्माग्निशृङ्गारेष्वाषाढे शुद्धमन्त्रिणि । ज्येष्ठे च पुंसि धवले शुद्धेऽनुपहते त्रिषु' (इति मेदिनी) । उपधामुत्क्रोचमतिक्रान्तेऽमात्ये ॥

अभिष्वङ्गे स्पृहायां च गभस्तौ च रुचिः स्त्रियाम् २९

रोचते । 'रुच दीप्तावभिप्रीतौ च' (भ्वा० आ० से०) । 'इगुपधात्कित्' (उ० ४।१२०) इतीन् । 'रुचिः स्त्री दीप्तिशोभायामभिष्वङ्गाभिलाषयोः' (इति मेदिनी) ॥

इति चान्ताः ॥

केकितार्क्ष्यावहिभुजौ

अहिं भुङ्क्ते । 'भुज पालनाभ्यवहारयोः' (रु० उ० अ०) । क्विप् (३।२।७८) ॥

दन्तविप्राण्डजा द्विजाः ।

द्विर्जायते । 'अन्येष्वपि–' (३।२।१०१) इति डः । 'द्विजः स्याद्ब्राह्मणक्षत्रवैश्यदन्ताण्डजेषु ना । द्विजा भार्गीहरेणौ च' (इति मेदिनी) ॥

अजा विष्णुहरच्छागाः

न जायते । पूर्ववत् (३।२।१०२) डः । अजति वा । 'बहुलं तणि' (वा० २।४।५४) इति जी न । पचाद्यच् । (३।१।१३४) । 'अजो हरौ हरे कामे विधौ छागे रघोः सुते' इति विश्वः ॥

गोष्ठाध्वनिवहा व्रजाः ॥ ३० ॥

व्रजति । अस्मिन् वा । 'व्रज गतौ (भ्वा० प० से०) । पचाद्यच् । 'गोचरसंचर–' (३।३।११९) इति वा साधुः ॥

धर्मराजौ जिनयमौ

धर्मेण राजति । अच् (३।१।१३४) । धर्मस्य राजा । धर्मश्चासौ राजा च इति वा । 'राजाहःसखिभ्यष्टच्' (५।४।९१) । 'धर्मराजो यमे बुद्धे युधिष्ठिरनृपे पुमान्' (इति मेदिनी) ॥

कुञ्जो दन्तेऽपि न स्त्रियाम् ।

कौ जायते । 'सप्तम्यां जनेर्डः' (३।२।९७) । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । यत्तु—कुञ्जन्त्यत्र । 'कुजि अव्यक्ते शब्दे' । 'हलश्च' (३।३।१२१) । इति घञ्—इत्याह । तन्न । 'कुजि' धातोरप्रसिद्धत्वात् । 'गुजि' धातोर्दर्शनात् । 'कुञ्जोऽस्त्रियां निकुञ्जेऽपि हनौ दन्तेऽपि दन्तिनाम्' (इति मेदिनी) ॥

बलजे क्षेत्रपूर्द्वारे बलजा वल्गुदर्शना ॥ ३१ ॥

बले जातम् । 'सप्तम्यां जनेर्डः' (३।२।९७) । 'बलजं गोपुरे क्षेत्रे सस्यसंगरयोरपि । बलजा वरयोषायां यूथ्याम्' (इति मेदिनी) ॥

समक्ष्मांशे रणेऽप्याजिः

अजन्त्यस्याम् । 'अज गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'अज्यतिभ्यां च' (उ० ४।१३१) इतीण् । 'अथाजिः स्त्री समभूमौ च सङ्ग्रामे' (इति मेदिनी) ॥

प्रजा स्यात्संततौ जने ।

प्रजायते । 'उपसर्गे च संज्ञायाम्' (३।२।९९) इति जनेर्डः ॥

अब्जौ शङ्खशशाङ्कौ च

अप्सु जायते । 'सप्तम्याम्–' (३।२।९७) इति डः । 'अब्जोऽस्त्री शङ्खे, ना निचुले धन्वन्तरौ च हिमकिरणे । क्लीबं पद्मे' (इति मेदिनी) ॥

स्वके नित्ये निजं त्रिषु ॥ ३२ ॥

नि जायते । 'उपसर्गे च–' (३।२।९९) इति डः ॥

इति जान्ताः ।

पुंस्यात्मनि प्रवीणे च क्षेत्रज्ञो वाच्यलिङ्गकः ।

क्षेत्रं जानाति । 'ज्ञा अवबोधने' (क्र्या० प० अ०) । 'आतोऽनुप–' (३।२।३) इति कः ॥

संज्ञा स्याच्चेतना नामहस्ताद्यैश्चार्थसूचना ॥ ३३ ॥

संज्ञानम् । 'आतश्चोप–' (३।३।१०६) इत्यङ् । 'संज्ञा नामनि गायत्र्यां चेतनारवियोषितोः । अर्थस्य सूचनायां च हस्ताद्यैरपि योषिति' (इति मेदिनी) ॥

इति ञान्ताः ॥

काकेभगण्डौ करटौ

'क' इति रटति । 'रट शब्दे' (भ्वा० प० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । 'करटो गजगण्डे स्यात्कुसुम्भे निन्द्यजीवने । एकादशाहादिश्राद्धे दुर्दुरूढेऽपि वायसे । करटो वाद्यभेदे' (इति मेदिनी) ॥

गजगण्डकटी कटौ ।

कटति । 'कटे वर्षावरणयोः' (भ्वा० प० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । 'कटः श्रोणौ क्रियाकारे कलिञ्जेऽतिशये शवे । समये गजगण्डेऽपि पिप्पल्यां च कटी मता' इति विश्वः । 'कटः श्रोणौ द्वयोः पुंसि कलिञ्जेऽतिशये शवे' (इति मेदिनी) ॥

शिपिविष्टस्तु खलतौ दुश्चर्मणि महेश्वरे ॥ ३४ ॥

शिपिषु रश्मिषु पशुषु वा विष्टः । 'शिपिविष्टः शिवः शौरिर्दुश्चर्मा खलतिस्तथा' ॥

देवशिल्पिन्यपि त्वष्टा

त्वक्षति । त्वक्ष्यते च । 'त्वक्षू तनूकरणे' (भ्वा० प० से०)। 'नप्तृनेष्टृ–' (उ० २।९५) इति साधुः। **'त्वष्टा** पुमान्देवशिल्पितक्षणोरादित्यभिद्यपि' (इति मेदिनी) ॥

दिष्टं दैवेऽपि न द्वयोः ।

दिश्यते स्म । 'दिश अतिसर्जने' (तु० उ० अ०) । क्तः (३।२।१०२) **'दिष्टं** दैवे पुमान्काले' (इति मेदिनी) ॥

रसे कटुः कट्वकार्ये त्रिषु मत्सरतीक्ष्णयोः ॥ ३५ ॥

कटति । 'कटे' (भ्वा० प० से०) । मृगय्वादित्वात् (उ० १।३५) उः । **'कटुः** स्त्री कटुरोहिण्यां लताराजिकयोरपि । नपुंसकमकार्ये स्यात्पुंलिङ्गो रसमात्रके । त्रिषु तद्वद्रसुगन्ध्योश्च मत्सरेऽपि खरेऽपि च' (इति मेदिनी) ॥

रिष्टं क्षेमाशुभाभावेषु

रेषणम् । रिष्यते स्म, ऋषति इति वा । 'रिष हिंसायाम्' (दि० प० से०) । क्तः (३।३।११४,३।२।१०२) । **'रिष्टं** स्यादशुभैनसोः' इत्यजयः । 'रिष्टं क्षेमाशुभाभावे पुंसि खड्गे च फेनिले' (इति मेदिनी) ॥

अरिष्टे तु शुभाशुभे ।

न रिष्टम् । **'अरिष्टो** लशुने निम्बे फेनिले काककङ्कयोः । **अरिष्टम**शुभे तक्रे सूतिकागार आसवे । शुभे मरणचिह्ने च' (इति मेदिनी) ॥

मायानिश्चलयन्त्रेषु कैतवानृतराशिषु ॥ ३६ ॥

अयोघने शैलशृङ्गे सीराङ्गे कूटमस्त्रियाम् ।

माया विपरीतदर्शनम् । यन्त्रं मृगबन्धनविशेषः । सीराङ्गे फालाधारे । कूट्यते । 'कूट आप्रदाने' (चु० आ० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) ॥

सूक्ष्मैलायां त्रुटिः स्त्री स्यात्कालेऽल्पे संशयेपि सा ॥ ३७ ॥

त्रुट्यते । अनेन वा । 'त्रुट छेदने' (चु० आ० से०) । 'इगुपधात्–' (उ० ४।१२०) इतीन् । 'त्रुटिः स्त्री संशये स्वल्पे सूक्ष्मैलाकालमानयोः' (इति मेदिनी) ॥

अत्युत्कर्षाश्रयः कोट्यः

कोटयते । 'कूट प्रतापने' (चु० आ० से०) । 'अच इः' (उ० ४।१३९) । **'कोटिः** स्त्री धनुषोऽग्रेऽश्रौ संख्याभेदप्रकर्षयोः' (इति मेदिनी) ॥

मूले लग्नकचे जटा ।

जटति । 'जट संघाते' (भ्वा० प० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । **'जटा** लग्नकचे मूले मांस्यां लक्षे पुनर्जटी' (इति मेदिनी) ॥

व्युष्टिः फले समृद्धौ च

व्युच्छनम् । व्युच्छयते वा । 'उच्छी विवासे' (भ्वा० प० से०) । क्तिन् (३।३।९४) ॥

दृष्टिर्ज्ञानेऽक्ष्णि दर्शने ॥ ३८ ॥

दर्शनम् । 'दृशिर् प्रेक्षणे' (भ्वा० प० अ०) । क्तिन् (३।३।९४) । करणे वा ॥

इष्टिर्यागेच्छयोः

एषणम् । 'इषु इच्छायाम्' (तु० प० से०) । क्तिन् (३।३।९३) इज्यतेऽनया वा, इति वा । यजेः क्तिन् (३।३।९३) ॥ 'इष्टिर्मताभिलाषेऽपि संग्रहश्लोकयागयोः' (इति मेदिनी) ॥

सृष्टिर्निश्चिते बहुनि[1] त्रिषु ।

सर्जनम् । 'सृज विसर्गे' (दि० आ० अ०) । क्तिन् (३।३।९४) । 'अकारान्तपाठे भावे क्तः' (३।३।११४) । 'मुक्तनिर्मितयोः प्राज्ये त्रिषु **सृष्टं** तु निश्चिते' इति रुद्रः ॥

कष्टे तु कृच्छ्रगहने

कष्यते स्म । 'कष हिंसायाम्' (भ्वा० प० से०) । क्तः । (३।२।१०२) । 'कृच्छ्रगहनयोः कषः' (७।२।२२) इति नेट्

दक्षामन्दागदेषु तु ॥ ३९ ॥

पटुः

पाटयति । 'पट गतौ' (भ्वा० प० से०) ण्यन्तः । 'फलिपाटि–' (उ० १।१८) इत्युः पटादेशश्च । **'पटु**स्तीक्ष्णे स्फुटे दक्षे निष्ठुरे निर्दयेऽपि च' इति रुद्रः । **'पटु**र्दक्षे च नीरोगे चतुरेऽप्यभिधेयवत् । पटोले तु पुमान् क्लीबे छत्रालवणयोरपि' (इति मेदिनी) ॥

द्वौ[2] वाच्यलिङ्गौ च

इति टान्ताः ॥

नीलकण्ठः शिवेऽपि च ।

नीलः कण्ठो यस्य । **'कालकण्ठ**स्तु दात्यूहे कलविङ्के च खञ्जने । सितापाङ्गे हरे पीतसारके **नीलकण्ठवत्'** इति विश्वः॥

पुंसि कोष्ठोऽन्तर्जठरं कुसूलोऽन्तर्गृहं तथा ॥ ४० ॥

कुष्यते । 'कुष निष्कर्षे' (क्र्या० प० से०) । 'उषिकुषि–' (उ० २।४) इति थन् । **'कोष्ठः** कुसूले चात्मीये मध्ये कुक्षेर्गृहस्य च' (इति मेदिनी) ॥

निष्ठा निष्पत्तिनाशान्ताः

निष्ठानम् । 'ष्ठा गतिनिवृत्तौ' (भ्वा० प० अ०) । 'आतश्चोपसर्गे' (३।३।१०६) इत्यङ् । **'निष्ठा** निष्पत्तिनाशान्तयाच्ञानिर्वहणेषु च' (इति मेदिनी) ॥

१—बहुनि प्रचुरे—इति मुकुटः । २—द्वौ कष्टपटू—इति स्वामिपीयूषौ ॥

काष्ठोत्कर्षे स्थितौ दिशि ।

काशते । 'काशृ दीप्तौ' (भ्वा० आ० से०) । 'हनिकुषि–' (उ० २।२) इति क्थन् । '**काष्ठा** दारुहरिद्रायां कालमानप्रकर्षयोः । स्थानमात्रे दिशि च स्त्री दारुणि स्यान्नपुंसकम्' (इति मेदिनी) ॥

त्रिषु ज्येष्ठोऽतिशस्तेऽपि

अतिशयेन प्रशस्तः । 'अतिशायने तमबिष्ठनौ' (५।३।५५) । 'ज्य च' (५।३।६१) इति प्रशस्यस्य ज्यादेशः । '**ज्येष्ठः** श्रेष्ठे च वृद्धे च त्रिषु, मासान्तरे पुमान् । **ज्येष्ठा** तु गृहगोधाख्यजन्तुनक्षत्रभेदयोः' (इति मेदिनी) ॥

कनिष्ठोऽतियुवाल्पयोः ॥ ४१ ॥

अतिशयेन युवा, अल्पो वा । इष्ठन् (५।३।५५) । 'युवाल्पयोः कनन्यतरस्याम्' (५।३।६४) । '**कनिष्ठो**ऽतियुवाल्पानुजे स्त्री दुर्बलाङ्गुलौ' (इति मेदिनी) ॥

इति ठान्ताः ॥

दण्डोऽस्त्री लगुडेऽपि स्यात्

दण्ड्यति । अनेन वा । 'दण्ड निपातने' (चु० उ० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) 'पुंसि–' (३।४।११८) इति घो वा । दमेः (दि० प० से०) डः (उ० १।११४) वा । '**दण्डो** यमे मानभेदे लगुडे दमसैन्ययोः । व्यूहभेदे प्रकाण्डेऽश्वे कोणमन्थानयोरपि । अभिमाने ग्रहे **दण्ड**श्चण्डांशोः पारिपार्श्विके' इति विश्वः ॥

गुडो गोलेक्षुपाकयोः ।

गुडति । 'गुड वेष्टने' (तु० प० से०) । 'इगुपध–' (३।१।१३५) इति कः । '**गुडः** स्याद्गोलके हस्तिसंनाहेक्षुविकारयोः । **गुडा** स्नुह्यां च कथिता गुडिकायां च योषिति' (इति मेदिनी) ॥

सर्पमांसात्पशू व्याडौ

व्याडति । 'अड उद्यमे' (भ्वा० प० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३५) । '**व्याडो** व्याघ्रे खले सर्पे' इति रभसः ॥

गोभूवाचस्त्विडा इला ॥ ४२ ॥

इलति । इल 'उत्पेक्षे' (तु० प० से०) 'इगुपध–' (३।१।१३५) इति कः । ('**इला** कलत्रे सौम्यस्य धरित्र्यां गवि वाचि च' इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ डलयोरेकत्वस्मरणादिडा । '**इडा** तु बुधयोषिति । सौरभेय्यां च वचने वसुमत्यामपि स्त्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥

क्ष्वेडा वंशशलाकापि

क्ष्वेलति । 'क्ष्वेलृ चलने' (भ्वा० प० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३५) । डलयोरेकत्वम् । '**क्ष्वेडो** ध्वनौ कर्णामये विषे । **क्ष्वेडा** वंशशलाकायां सिंहनादे च योषिति । लोहितार्कपर्णफले घोषपुष्पे नपुंसकम् । दुरासदे च कुटिले वाच्यलिङ्गः प्रकीर्तितः' (इति मेदिनी) ॥

नाडी कालेऽपि षट्क्षणे ।

नालयति । 'णल गन्धे' (भ्वा० प० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) डलयोरेकत्वम् । गौरादिः (४।१।४१) । '**नाडी** नाले व्रणान्तरे । शिरायां गण्डदूर्वायां चर्यायां कुहनस्य च । तथा षट्क्षणकालेऽपि' (इति मेदिनी) ॥

काण्डोऽस्त्री दण्डबाणार्ववर्गावसरवारिषु ॥ ४३ ॥

कलति । 'कनी दीप्तौ' (भ्वा० प० से०) । अमन्ताड्डः (उ० १।११४) । 'क्तादिभ्यः कित्' (उ० १।११५) । 'अनुनासिकस्य–' (६।४।११५) इति दीर्घः । '**काण्डं** चावसरे बाणे नाले स्कन्धे च शाखिनाम् । स्तम्बे रहसि वर्गे च' इति धरणिः । ('**काण्डः** स्तम्बे तरुस्कन्धे बाणेऽवसरनीरयोः । कुत्सिते वृक्षभिन्नाडीवृन्दे रहसि न स्त्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥

स्याद्भाण्डमश्वाभरणेऽमत्रे मूलवणिग्धने ।

भण्यते । 'भण शब्दे' (भ्वा० प० से०) । पूर्ववत् पृषोदरादिः (६।३।१०९) । '**भाण्डं** भूषणमात्रे स्यात्' इति धरणिः । '**भाण्डं** पात्रे वणिग्मूलधने भूषाश्वभूषयोः' (इति मेदिनी) ॥

इति डान्ताः ॥

भृशप्रतिज्ञयोर्वाढम्

उह्यते स्म । 'वह प्रापणे' (भ्वा० उ० अ०) । 'क्तः' (३।१।१०२) । 'क्षुब्धस्वान्त–' (७।२।१८) इति साधुः ॥

प्रगाढं भृशकृच्छ्रयोः ॥ ४४ ॥

प्रगाह्यते स्म । 'गाहू विलोडने' (भ्वा० आ० से०) । क्तः (३।१।१०२) । 'यस्य विभाषा' (७।२।१५) इति नेट् । '**प्रगाढं** स्याद्दृढे कृच्छ्रे' इति धरणिः ॥

शक्तस्थूलौ त्रिषु दृढौ

दर्हति, दृंहति वा स्म । 'दृह दृहि वृद्धौ' (भ्वा० प० से०) । 'गत्यर्था–' (३।४।७२) इति क्तः । 'दृढः स्थूलबलयोः' (७।२।२०) इति साधुः । '**दृढः** स्थूले नितान्ते च प्रगाढे बलवत्यपि' (इति मेदिनी) ॥

व्यूढौ विन्यस्तसंहतौ ।

विशेषेणोह्यते स्म । 'वह प्रापणे' (भ्वा० उ० अ०) । क्तः (३।२।१०२) । '**व्यूढः** संहतविन्यस्ते पृथुलेऽप्यभिधेयवत्' (इति मेदिनी) ॥

इति ढान्ताः ॥

भ्रूणोऽर्भके स्त्रैणगर्भे

भ्रूण्यते । 'भ्रूण आशायाम्' (चु० आ० से०) । घञ् (३।३।१८) । '**भ्रूणः** स्त्रीगर्भडिम्भयोः' (इति मेदिनी) । स्त्रिया अयम् । 'स्त्रीपुंसाभ्याम्–' (४।१।८७) इति नञ् । स्त्रैणश्चासौ गर्भश्च । शाल्यादिगर्भव्यावृत्त्यर्थं विशेषणम् ॥

१—अर्वा कुत्सितः— इति मुकुटः ॥

वाणो बलिसुते शरे ॥ ४५ ॥

वाणयति । 'वण शब्दे' (भ्वा० आ० से०) स्वार्थण्यन्तः । अचाद्यच् (३।१।१३४) '**वाणः** स्याद्गोस्तने दैत्यभेदे केवलकाण्डयोः । **वाणा** तु वाणमूले स्त्री नीलझिण्ट्यां पुनर्द्वयोः' (इति मेदिनी) ॥

कणोऽतिसूक्ष्मे धान्यांशे

कणति । 'कण निमीलने' (भ्वा० प० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । '**कणा** जीरककुम्भीरमक्षिकापिप्पलीषु च । **कणो**ऽतिसूक्ष्मे धान्यांशे' (इति मेदिनी) ॥

संघाते प्रमथे गणः ।

गण्यते । 'गण संख्याने' (चु० उ० से०) । घञ् (३।३।१९) । अच् (३।३।५६) वा । '**गणः** स्यात्प्रमथे सङ्घे संख्यासैन्यप्रभेदयोः' (इति मेदिनी) ॥

पणो द्यूतादिषूत्सृष्टे भृतौ मूल्ये धनेऽपि च ॥ ४६ ॥

पणनम् । अनेन वा । 'नित्यं पणः परिमाणे' (३।३।६६) इत्यप् । '**पणो** माने वराटानां मूल्ये कार्षापणे धने । द्यूते विक्रय्यशाकादेर्बद्धमुष्टौ ग्लहे भृतौ' इति धरणिः ॥

मौर्व्यां द्रव्याश्रिते सत्त्वशुक्लसंध्यादिके गुणः ।

गुण्यते । 'गुण आमन्त्रणे' (चु० उ० से०) । घञ् (३।३।१९) '**गुणो** मौर्व्यामप्रधाने रूपादौ सूद इन्द्रिये । त्यागशौर्यादिसत्त्वादिसंध्याद्यावृत्तिरज्जुषु । शुक्लादावपि बुध्यां च' (इति मेदिनी) ॥

निर्व्यापारस्थितौ कालविशेषोत्सवयोः क्षणः ॥४७॥

क्षणोति । 'क्षणु हिंसायाम्' (त० उ० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । '**क्षणो** व्यापारशून्यत्वमुहूर्तोत्सवपर्वसु' इति रुद्रः ॥

वर्णो द्विजादौ शुक्लादौ स्तुतौ वर्णं तु चाक्षरे ।

वर्ण्यते । 'वर्ण प्रेरणे' (चु० उ० से०) । घञ् (३।३।१८) । '**वर्णो** द्विजादिशुक्लादियशोगुणकथासु च । स्तुतौ ना न स्त्रियां भेदरूपाक्षरविलेखने' (इति मेदिनी) ॥

अरुणो भास्करेऽपि स्याद्वर्णभेदेऽपि च त्रिषु ॥४८॥

ऋच्छति । 'ऋ गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'अर्तेश्च' (उ० ३।६०) इत्युनन् । '**अरुणो**ऽव्यक्तरागेऽर्के संध्यारागेऽर्कसारथौ । निःशब्दे कपिले कुष्ठभेदे ना गुणिनि त्रिषु । **अरुणा**तिविषाश्यामामञ्जिष्ठात्रिवृतासु च' (इति मेदिनी) ॥

स्थाणुः शर्वेऽपि च

तिष्ठति । 'स्थो णुः' (उ० ३।३७) । '**स्थाणुः** कीले हरे पुमान् । अस्त्री ध्रुवे' (इति मेदिनी) ॥

द्रोणः काकेऽपि च

द्रवति । 'द्रु गतौ' (भ्वा० प० अ०) । 'कृवृजृसि-' (उ० ३।१०) इति नः । '**द्रोणो**ऽस्त्रियामाढके स्यादाढकादिचतुष्टये । पुमान् कृपीपतौ कृष्णकाके स्त्री नीवृदन्तरे । स्त्रियां काष्ठाम्बुवाहिन्यां गवादन्यामपीष्यते' (इति मेदिनी) ॥

रवे रणः ।

रणति । 'रण शब्दे' (भ्वा० प० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । '**रणः** कोणे क्वणे पुंसि समरे पुंनपुंसकम्' (इति मेदिनी) ॥

ग्रामणीर्नापिते पुंसि श्रेष्ठे ग्रामाधिपे त्रिषु ॥ ४९ ॥

ग्रामं नयति । 'णीञ्' (भ्वा० उ० अ०) । 'सत्सू-' (३।२।६१) इति क्विप् । 'अग्रग्रामाभ्याम्-' इति णत्वम् । '**ग्रामणी**र्भोगिके पत्यौ प्रधाने नापितेऽपि च । **ग्रामणी**[1]नीलिकायां च ग्रामेयीपण्ययोषितोः' इति विश्वः । '**ग्रामीणा** नीलिकायां स्त्री ग्रामोद्भूतेऽभिधेयवत्' (इति मेदिनी) ॥

ऊर्णा मेषादिलोम्नि स्यादावर्ते चान्तरा भ्रुवौ[2] ।

ऊर्णोति । 'ऊर्णुञ् आच्छादने' (अ० उ० से०) । 'अन्येभ्योऽपि-' (वा० ३।२।१०१) इति डः । आदिना शशोष्ट्रमृगादिग्रहः ॥

हरिणी स्यान्मृगी हेमप्रतिमा हरिता च या ॥५०॥

हरिणस्य स्त्री । 'पुंयोगाद्-' (४।१।४८) इति ङीष् । (हरितवर्णविशिष्टा वा) । 'वर्णादनुदात्तात्-' (४।१।३९) इति ङीन्नौ । '**हरिणी** हरितायां च नारीभिद्वृत्तभेदयोः । सुवर्णप्रतिमायां च' (इति मेदिनी) ॥

त्रिषु पाण्डौ च हरिणः

हरिति । 'हृञ्श्यास्त्या-' (उ० २।४६) इतीनच् । '**हरिणः** पुंसि सारङ्गे शबले त्वभिधेयवत्' (इति मेदिनी) ॥

स्थूणा स्तम्भेऽपि वेश्मनः ।

तिष्ठति । 'रास्नासास्ना-' (उ० ३।१५) इति साधुः । '**स्थूणा** स्यात् सूर्म्यां स्तम्भेऽपि वेश्मनः' (इति मेदिनी) ॥

तृष्णे स्पृहापिपासे द्वे

तर्षणम् । 'ञितृष पिपासायाम्' (दि० प० से०) । 'तृषिशुषिरसिभ्यः कित्' (उ० ३।१२) इति नः ॥

जुगुप्साकरुणे घृणे ॥ ५१ ॥

घर्णनम् । 'घृणु दीप्तौ' (त० उ० से०) । भिदाद्यङ् (३।३।१०४) ॥

---

१ विश्वे मकारात्प्राक् रेफादर्शनेन ग्रामोऽस्त्यस्याः-इत्यनेकार्थकैरवाकरकौमुदीदर्शनेन 'ग्रामिणी' इत्येव पाठोऽनुमीयते ॥

२—'भ्रुवौ' इत्यत्र 'अन्तरान्तरेण युक्ते' (२।३।४) इति द्वितीया इति स्वामी ॥

वणिक्पथे च विपणिः

विपण्यते। अस्यां वा। 'पण व्यवहारे' (भ्वा० प० से०)। 'सर्वधातुभ्य इन्' (उ० ४।११८)। 'आपणे पण्यवीथ्यां च पण्ये च **विपणिः** स्त्रियाम्' इति रुद्रः॥

सुरा प्रत्यक् च वारुणी।

वरुणस्येयम्। 'तस्येदम्' (४।३।१२०) इत्यण्। '**वारुणी** गण्डदूर्वायां प्रतीचीसुरयोः स्त्रियाम्' (इति मेदिनी)॥

करेणुरिभ्यां स्त्री नेभे

करोति। 'कृहृभ्यामेणुः' (उ० २।१) '**करेणु**र्गजयोषायां स्त्रियां पुंसि मतङ्गजे' (इति मेदिनी)। के रेणुरस्येति वा। '**करेणुश्च गरेणुश्च** करिणीकर्णिकारयोः' इति रन्तिदेवः॥

द्रविणं तु बलं धनम्॥ ५२॥

द्रूयते, द्रवति वा। 'द्रु गतौ' (भ्वा० प० अ०)। 'द्रुदक्षिभ्यामिनन्' (उ० २।५०)। '**द्रविणं** न द्वयोर्वित्ते काञ्चने च पराक्रमे' (इति मेदिनी)॥

शरणं गृहरक्षित्रोः

शृणाति। 'शॄ हिंसायाम्' (क्र्या० प० से०) ल्युट् (३।३।११३)। भावे (३।३।१११) वा। '**शरणं** गृहरक्षित्रोर्वधरक्षणयोरपि' (इति मेदिनी)॥

श्रीपर्णं कमलेऽपि च।

श्रीः पर्णेऽस्य। '**श्रीपर्णी** कुम्भीगम्भार्योः क्लीबे पद्माग्निमन्थयोः' इति रभसः॥

विषाभिमरलोहेषु तीक्ष्णं क्लीबे खरे त्रिषु॥ ५३॥

तेजयति। 'तिज निशाने' (भ्वा० आ० से०)। 'तिजेर्दीर्घश्च' (उ० ३।१८) इति क्स्नः। '**तीक्ष्णं** सामुद्रलवणे विषलोहाजिमुष्ककके। क्लीबं य (ज) वाग्रजे पुंसि तिग्मात्मत्यागिनोस्त्रिषु' (इति मेदिनी)। 'भवेद**भिमरो** युद्धे बले स्वबलसाध्वसे' (इति मेदिनी)॥

प्रमाणं हेतुमर्यादाशास्त्रेयत्ताप्रमातृषु।

प्रमीयते। प्रमिमीतेऽनेन वा। करणे (३।३।११७) कर्तरि (३।३।१३३) भावे (३।३।११५) च ल्युट्। 'प्रमाणं नित्यमर्यादाशास्त्रेषु सत्यवादिनि। इयत्तायां च हेतौ च क्लीबैकत्वे प्रमातरि' (इति मेदिनी)॥

करणं साधकतमं क्षेत्रगात्रेन्द्रियेष्वपि॥ ५४॥

'**करणं** कारणे कार्ये साधनेन्द्रियकर्मसु। कायस्थे व्रतबन्धे च नाट्यगीतप्रभेदयोः। पुमान् शूद्राविशोः पुत्रे वानरादौ च कीर्त्यते' इत्यजयः। कर्तृकर्मकरणभावेषु ल्युट् (३।३।११३,११५,११७)॥

प्राण्युत्पादे संसरणमसंबाधचमूगतौ।
घण्टापथे

सम्यक्सरन्त्यनेन। 'सृ गतौ' (भ्वा० प० अ०)। करणे ल्युट् (३।३।११७)॥

अथ वान्तान्ने समुद्धरणमुन्नये॥ ५५॥

सम्यग् उद्ध्रियते। उद्धरतेर्ल्युट् (३।३।११३)। भावे (३।३।११५) वा। 'भुक्तोज्झितोन्मूलितयोः स्यादुद्धरणमुन्नये' इति रभसः॥

अंतस्त्रिषु

आणान्तम्॥

विषाणं स्यात्पशुशृङ्गेभदन्तयोः।

व्यस्ति। 'अस भुवि' (अ० प० से०) चानश् (३।२।१२९)। 'श्नसोरल्लोपः' (६।४।१११)। '**उपसर्ग**प्रादुर्-' (८।३।८७) इति षत्वम्। यत्तु-वेवेष्टि। विषाणम्। विषेः शानच्—इति मुकुटः। तन्न। शपः श्लौ सति 'श्लौ' (६।१।१०) इति प्रसङ्गात्। '**विषाणी** क्षीरकाकोल्यामजशृङ्ग्यां च योषिति। कुष्ठनामौषधौ क्लीबं त्रिषु शृङ्गेभदन्तयोः' (इति मेदिनी)॥

प्रवणः क्रमनिम्नोर्व्यां प्रह्वे ना तु चतुष्पथे॥ ५६॥

प्रवन्तेऽनेन। अत्र वा। 'प्रुङ् गतौ' (भ्वा० आ० अ०)। ल्युट् (३।३।११७)। '**प्रवणः** क्रमनिम्नोर्व्यां प्रह्वे च स्याच्चतुष्पथे। आयत्ते च तथा क्षी(क्ष)णे प्रगुणे समुदाहृतः' इति धरणिः। '**प्रवणो** ना चतुष्पथे। क्रमनिम्नमवीभागोदारप्रह्वेषु च त्रिषु' (इति मेदिनी)॥

संकीर्णौ निचिताशुद्धौ

संकीर्यते स्म। 'कॄ विक्षेपे' (तु० प० से०)। क्तः (३।२।१०२)। '**संकीर्णं** संकटे व्याप्ते कुत्रचिद्वर्णसंकरे' इत्यजयः। '**संकीर्णं** निचितेऽपि स्यादशुद्धे चाभिधेयवत्' (इति मेदिनी)॥

ईरिणं शून्यामूषरम्।

ऋच्छन्ति यस्मिन्। 'ऋ गतौ' (भ्वा० प० अ०)। 'अर्तेः किदीच' (उ० २।५१) इतीनन्। '**ईरिणं** तूषरे शून्ये' (इति मेदिनी)॥*॥ इदादिरपि। '**ईरिणं** निराश्रये भूभागे कथितमूषरे' इति ह्रस्वादावजयः॥

इति णान्ताः॥

देवसूर्यौ विवस्वान्तौ

विवस्तेजोऽस्यास्ति। मतुप् (५।२।९४)। '**विवस्वांस्तु** सुरे सूर्ये तन्नगर्यां **विवस्वती**' (इति मेदिनी)॥

१—स्वतो नतु वाच्यलिङ्गतया—इति स्वामिग्रन्थावलोकनेन 'स्वतः' इति पाठोऽनुमीयते। तथाच 'त्रिषु' इति विषाणशब्दस्यैव विशेषणम्। अत एव 'प्रवण' शब्दव्याख्यायां-त्रिष्वित्येके संकीर्णं यावत्— इत्युक्तं स्वामिना संगच्छते॥

सरस्वन्तौ नदार्णवौ ॥ ५७ ॥

सरो गमनमस्यास्ति । मतुप् (५।२।९४)। **'सरस्वांस्तु** नदे चाब्धौ ना, न्यवद्रसिके, स्त्रियाम् । वाणीस्त्रीरत्नवाग्देवी-गोनदीषु नदीभिदि' (इति मेदिनी) ॥

पक्षिताक्ष्यौं गरुत्मन्तौ

गरुतः सन्त्यस्य । मतुप् (५।२।९४) ॥

शकुन्तौ भासपक्षिणौ ।

शक्नोति । 'शकेरुनोन्तोन्त्युनयः' (उ० ३।४९) इत्युन्तः । **'भासो** भासि समाख्यातो गोष्ठकुक्कुटगृध्रयोः' इति विश्वः ।

अग्न्युत्पातौ धूमकेतू

धूमः केतुश्चिह्नमस्य । **'धूमकेतुः** स्मृतो वह्नावुत्पातग्रहभेदयोः' इति विश्वः ॥

जीमूतौ मेघपर्वतौ ॥ ५८ ॥

जीवनं मुञ्चति । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । **'जीमूतोऽद्रौ** धृतिकरे देवताडे पयोधरे' (इति मेदिनी) ॥

हस्तौ तु पाणिनक्षत्रे

हसति । 'हसे हसने' (भ्वा० प० से०) । 'हसिमृग्रिण्–' (उ० ३।८६) इति तन् । **'हस्तः** करे करिकरे सप्रकोष्ठकरेऽपि च । ऋक्षे केशात्परो व्राते' (इति मेदिनी) ॥

मरुतौ पवनामरौ ।

म्रियतेऽनेन । 'मृङ् प्राणत्यागे' (तु० आ० अ०) । 'मृग्रोरुतिः' (उ० १।९४) । 'मरुद्देवे समीरे ना ग्रन्थिपर्णे नपुंसकम्' इति (मेदिनी) ॥

यन्ता हस्तिपके सूते

यच्छति । 'यमु उपरमे' (भ्वा० प० अ०) । तृच् (३।१।१३३) ॥

भर्ता धातरि पोष्टरि ॥ ५९ ॥

बिभर्ति । 'डुभृञ् धारणपोषणयोः' (जु० उ० अ०) । भरति । 'भृञ् भरणे' (भ्वा० उ० अ०) । तृच् (३।१।१३३) **'भर्ता** स्वामिनि पुंसि स्यात्त्रिषु धातरि पोष्टरि' (इति मेदिनी) ॥

यानपात्रे शिशौ पोतः

पुनाति । पूयते वा । 'पूञ् पवने' (क्र्या० उ० से०) । 'हसिमृग्रिण्–' (उ० ३।८६) इनि तन् । **'पोतः** शिशौ वहित्रे च गृहस्थाने च वाससि' इति मेदिनी) ॥

प्रेतः प्राण्यन्तरे मृते ।

प्रकर्षेणेतः । **'प्रेतो** भूतान्तरे पुंसि मृते स्याद्वाच्यलिङ्गकः' (इति मेदिनी) ॥

ग्रहभेदे ध्वजे केतुः

चाय्यते । अनेन वा । 'चायृ पूजानिशामनयोः' (भ्वा० उ० से०) 'चायः किः' (उ० १।७४) इति तुः 'केतुर्ना रुक्पताकारिग्रहोत्पातेषु लक्ष्मणि' (इति मेदिनी) ॥

पार्थिवे तनये सुतः ॥ ६० ॥

सूयते स्म । 'षुञ् अभिषवे' (वा० उ० अ०) । सौति स्म वा । 'षु प्रसवैश्वर्ययोः' (अ० प० से०) । क्तः (३।२।१०२, ४।७२) । **'सुतः** स्यात्पार्थिवे पुत्रे स्त्र्यपत्ये तु **सुता** स्मृता' (इति मेदिनी) ॥

स्थपतिः कारुभेदेऽपि

तिष्ठन्त्यस्मिन् । 'घञर्थे कः' (वा० ३।३।५८) स्थश्चासौ पतिश्च । **'स्थपतिः** कञ्चुकिन्यपि । जीवेष्टियाजके शिल्पिभेदे ना सत्तमे त्रिषु' (इति मेदिनी) ॥

भूभृद्भूमिधरे नृपे ।

भुवं बिभर्ति । 'डुभृञ्' (जु० उ० अ०) क्विप् (३।२।७६) तुक् (६।१।७१) ॥

मूर्धाभिषिक्तो भूपेऽपि

मूर्धनि अभिषिच्यते स्म । 'षिच क्षरणे' (तु० उ० अ०) । क्तः (३।२।१०२) । **'मूर्धाभिषिक्तो** भूपाले मन्त्रिणि क्षत्रियेऽपि च' (इति मेदिनी) ॥

ऋतुः स्त्रीकुसुमेऽपि च ॥ ६१ ॥

ऋच्छति । 'अर्तेश्च तुः' । (उ० १।७२) किच्च । 'ऋतुर्मासि वसन्तादौ धीरे स्त्रीकुसुमेऽपि च' इति धरणिः ॥

विष्णावप्यजिताव्यक्तौ

न जीयते स्म । 'जि अभिभवे' (भ्वा० प० अ०) । क्तः (३।२।१०२) । **'अजितो** ना हरौ त्रिषु । अनिर्जिते च' इति विश्वः (मेदिनी) । न व्यज्यते स्म । **'अञ्जू व्यक्त्यादौ'** (रु० प० से०) । क्तः (३।२।१०२) । **'अव्यक्तः** शंकरे विष्णावव्यक्तं महदादिके । आत्मन्यपि स्यादव्यक्तमस्फुटे त्वभिधेयवत्' इति विश्वः ॥

सूतस्त्वष्टरि सारथौ ।

सुवति स्म, सूयते स्म वा 'षू प्रेरणे' (तु० प० से०) । क्तः (३।२।१०२) । **'सूतस्तु** सारथौ तक्ष्णि क्षत्रियाद्ब्राह्मणीसुते । बन्दिपारदयोः पुंसि प्रसूते प्रेरिते त्रिषु' (इति मेदिनी) ॥

व्यक्तः प्राज्ञेऽपि

व्यज्यते स्म । 'अञ्जू' (रु० प० से०) । क्तः (३।२।१०२) । **'व्यक्तः** स्फुटमनीषिणोः' (इति मेदिनी) ॥

दृष्टान्तावुभे शास्त्रनिदर्शने ॥ ६२ ॥

दृष्टोऽन्तोऽत्र । **'अन्तः** प्रान्तेऽन्तिके नाशे' इति विश्वः । **'दृष्टान्त** उदाहृतौ । शास्त्रे च मरणे' (इति मेदिनी) ॥

क्षत्ता स्यात्सारथौ द्वाःस्थे क्षत्रियायां च शूद्रजे ।

क्षदति । 'क्षद' सौत्रः । 'तृन्तृचौ शंसिक्षदादिभ्यः संज्ञायां

चानिटौ' (उ० २।९४)। 'क्षत्ता शूद्रात्क्षत्रियाजे प्रतीहारे च सारथौ। भुजिष्यातनये क्षत्ता नियुक्ते च प्रजासृजि' इति विश्वः॥

वृत्तान्तः स्यात्प्रकरणे प्रकारे कार्त्स्न्यवार्तयोः॥६३॥

वृत्तोऽन्तोऽस्य। वृत्तस्यान्तः, इति वा। 'वृत्तान्तोऽवसरे भावे कार्त्स्न्यवार्ताविशेषयोः। वृत्तान्तः प्रक्रियायां च' इति विश्वः॥

आनर्तः समरे नृत्यस्थाननीवृद्विशेषयोः।

आनृत्यन्त्यत्र। 'नृती गात्रविक्षेपे' (दि० प० से०)। 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ्। 'आनर्तो नृत्यशालायां जने जनपदान्तरे' इत्यजयः। 'आनर्तो देशभेदेऽपि नृत्यस्थाने जने रणे' (इति मेदिनी)॥

कृतान्तो यमसिद्धान्तदैवाकुशलकर्मसु॥६४॥

कृतोऽन्तो येन, यस्य वा॥

श्लेष्मादि रसरक्तादि महाभूतानि तद्गुणाः।

इन्द्रियाण्यश्मविकृतिः शब्दयोनिश्च धातवः॥६५॥

आदिना पित्तादिग्रहः। रसः प्रथम आहारस्य विकारः। आदिना वसामज्जशुक्रादिग्रहः। तद्गुणा गन्धादयः। गैरिकादिः। दधाति, धीयते वा 'धाञ्' (जु० उ० अ०)। 'सितनिगमि–' (उ० १।६९) इति तुन्॥

कक्षान्तरेऽपि शुद्धान्तो नृपस्यासर्वगोचरे।

शुद्धोऽन्तोऽस्य। 'असर्व–' इति पूर्वविशेषणम्। 'शुद्धान्तोऽन्तःपुरे गुह्यकक्षाभेदे च भूपतेः' इत्यजयः॥

कासूसामर्थ्ययोः शक्तिः

शक्यतेऽनया। 'शक्लृ शक्तौ' (स्वा० प० अ०)। क्तिन् (३।३।९४)। 'शक्तिरस्त्रान्तरे गौर्यामुत्साहादौ बले स्त्रियाम्' (इति मेदिनी)॥*॥ 'कासूर्विकलवाचि स्यात्कासूः शक्त्यायुधेऽपि च' (इति विश्वः)॥

मूर्तिः काठिन्यकाययोः॥६६॥

मूर्च्छ्यते। 'मूर्च्छा मोहादौ' (भ्वा० प० से०)। क्तिन् (३।३।९४)॥

विस्तारवल्ल्योर्व्रततिः

व्रजन्ती ततिरस्याः। पृषोदरादिः (६।३।१०९)। श्रीभोजस्तु 'व्रज' धातुं स्वीकृतवान्। ततो बाहुलकादतिः॥

वसती रात्रिवेश्मनोः।

वसन्त्यस्याम्। 'वस निवासे' (भ्वा० प० अ०)। 'वहिवसि–' (उ० ४।६०) इत्यतिः। 'वसतिः स्यात्स्त्रियां वासे यामिन्यां च निकेतने' (इति मेदिनी)॥

क्षयार्चयोरपचितिः

अपचीयते। क्तिन (३।३।९४)। अपचाय्यते स्म वा। 'चायृ पूजादौ' (भ्वा० उ० से०)। 'चायः चिः क्तिनि' (वा० ७।२।३०) इति चिः। 'भवेदपचितिः पूजाव्ययनिष्कृतिहानिषु' (इति मेदिनी)॥

सातिर्दानावसानयोः॥६७॥

सननम्। 'षणु दाने' (त० उ० से०)। सानं वा। 'षोऽन्तकर्मणि' (दि० प० अ०)। क्तिन् (३।३।९४)। 'ऊतियूतिजूति–' (३।३।९७) इति साधुः। यत्तु—'सनः क्तिचि' (६।४।४५) इति नलोपादनयोः सातिः सन्तिश्च—इति मुकुटो व्याख्यत्। तन्न। क्तिचः कर्तरि विधानाद्भावकर्मणोरसंभवात्॥

अर्तिः पीडाधनुष्कोट्योः

अर्दनम्। 'अर्द हिंसायाम्' (चु० उ० से०)। 'क्तिन्नादिभ्यः' (वा० ३।३।९४)॥*॥ आङ ऋच्छतेः क्तिनि 'उपसर्गादृति—' (६।१।९१) इति वृद्धौ 'आर्तिः' इति कश्चित्॥

जातिः सामान्यजन्मनोः।

जननम्। अनया, इति वा। 'जनी' (दि० आ० से०)। क्तिन् (३।३।९४)। 'जनसन–' (६।४।४२) इत्यात्वम्। 'जातिश्छन्दसि सामान्ये मालत्यां गोत्रजन्मनोः। जातिर्जातीफले धात्र्यां चुल्लीकम्पिल्लयोरपि' इति विश्वः। 'जातिः स्त्री गोत्रजन्मनोः। अश्मन्तिकामलक्योश्च सामान्यच्छन्दसोरपि। जातीफले च मालत्याम्' (इति मेदिनी)॥

प्रचारस्यन्दयो रीतिः

रीयते। 'रीङ् स्रवणे' (दि० आ० अ०)। रिणाति। 'री गतिरेषणयोः' (क्र्या० प० से०)। क्तिच् (३।३।१७४)। रयणम्। क्तिन् (३।३।९४) वा। 'रीतिः प्रचारे स्यन्दे च लोहकिट्टारकूटयोः' इति विश्वः॥

ईतिर्डिम्बप्रवासयोः॥६८॥

ईयतेऽनया। 'ईङ् गतौ' (दि० आ० अ०)। क्तिन् (३।३।९४)। डिम्बो विप्लवः। 'ईतिर्डिम्बे प्रवासेऽतिवृष्ट्यादिषट्सु च स्त्रियाम्' (इति मेदिनी)॥

उदयेऽधिगमे प्राप्तिः

प्रापणम्। 'आप्लृ व्याप्तौ' (स्वा० प० अ०)। 'क्तिन्नाबादिभ्यः' (वा० ३।३।९४)। 'प्राप्तिर्महोदये। लाभेऽपि च स्त्रियाम्' (इति मेदिनी)॥

त्रेता त्वग्नित्रये युगे।

त्रीन्भेदानिता। पृषोदरादिः (६।३।१०९)॥

१—अतिवृष्टिरनावृष्टिर्मूषिकाः शलभाः शुकाः। अत्यासन्नाश्च राजानः षडेता ईतयः स्मृताः' इति स्वामिमुकुटौ॥

वीणाभेदेऽपि महती

मह्यते । 'मह पूजायाम्' (भ्वा० प० से०)। 'वर्तमाने पृषत्–' (उ० २।८४) इति साधुः । '**महती** वल्लकीभेदे रा-(प्रा)ज्ये तु स्यान्नपुंसकम् । तत्त्वभेदे पुमान् श्रेष्ठे (वृद्धे) वाच्यवत्' (इति मेदिनी) ॥

भूतिर्भस्मनि संपदि ॥ ६९ ॥

भवति । अनया वा । भवनं वा । क्तिच् (३।३।१७४) । '**भूति**र्भस्मनि संपत्तिहस्तिशृङ्गारयोः स्त्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥

नदीनगर्योर्नागानां भोगवती

भोगोऽस्त्यस्याम् । मतुप् (५।२।९४) । 'अथ **भोगवती** नागपुरीनद्योरहौ पुमान्' (इति मेदिनी) ॥

अथ संगरे ।

सङ्गे सभायां समितिः

समयनम् । समीयते वास्याम् । 'इण् गतौ' (अ० प० अ०) । क्तिन् (३।३।९४) ॥

क्षयवासावपि क्षितिः ॥ ७० ॥

क्षयणम् । क्षीयतेऽस्यां वा । 'क्षि क्षये' (भ्वा० प० अ०) । 'क्षि निवासगत्योः' (तु० प० अ०) । क्तिन् (३।३।९४) । '**क्षिति**र्निवासे मेदिन्यां कालभेदे क्षये स्त्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥

रवेरर्चिश्च शस्त्रं च वह्निज्वाला च हेतयः ।

हन्ति हिनोति वा । हन्यतेऽनया वा । क्तिन् (३।३।९४) । 'ऊतियूति–' (३।३।९७) इति साधुः ॥

जगती जगति छन्दोविशेषेऽपि क्षितावपि ॥ ७१ ॥

गच्छति । 'वर्तमाने पृषत्–' (उ० २।८४) इति साधुः । यद्वा 'द्युतिगमिजुहोतीनां द्वे च' (वा० ३।२।१७८) इति क्विप् । 'गमः क्वौ' (६।४।४०) इति मलोपः । तुक् (६।१।७१) '**जगत्**स्याद्विष्टपे क्लीबं ना वायौ जंगमे त्रिषु । **जगती** भुवने क्ष्मायां छन्दोभेदे जनेऽपि च' (इति मेदिनी) । द्वादशाक्षरपादे ॥

पङ्क्तिश्छन्दोऽपि दशमम्

पञ्चनम् । 'पचि व्यक्तीकरणे' (भ्वा० आ० से०) । क्तिन् (३।३।९४) । यद्वा पञ्चकद्वयम् 'पङ्क्तिविंशति–' (४।१।५९) इति साधुः । (दशमं छन्दः) दशाक्षरपादम् । '**पङ्क्ति**र्दशाक्षरच्छन्दोदशसंख्यादिषु स्त्रियाम्' इति (मेदिनी) ॥

स्यात्प्रभावेऽपि चायतिः ।

आयम्यतेऽनया । आयमनं वा । 'यमु उपरमे' (भ्वा० प० अ०) । क्तिन् (३।३।९४) । '**आयतिः** संयमे दैर्घ्ये प्रभावागामिकालयोः' (इति विश्वः) ॥

१—'उक्तात्युक्ता तथा मध्या प्रतिष्ठान्या सुपूर्विका । गायत्र्युष्णिगनुष्टुप् च बृहती पङ्क्तिरेव च' इत्यनुक्रमोक्तिषु दशमं छन्दः पङ्क्तिः । 'पङ्क्तिश्छन्दो दशापि स्यात्' इति क्वचित्पाठः— इति पीयूषव्याख्या ॥

पङ्क्तिर्गतौ च

पतति । 'पत्लृ गतौ' (भ्वा० प० से०) । क्तिच् (७।३।१७४) । '**पङ्क्ति**र्ना पदगे स्त्रियाम् । गतावेकरथैकेभत्र्यश्वपञ्चपदातिके' (इति मेदिनी) ॥

मूले तु पक्षतिः पक्षभेदयोः ॥ ७२ ॥

पक्षस्य मूलम् । 'पक्षात्तिः' (५।२।२५) । प्रतिपदि, गरुन्मूले च ॥

प्रकृतिर्योनिलिङ्गे च

प्रकुरुते । क्तिच् (३।३।१७४) । क्तिन् (३।३।९४) । '**प्रकृति**र्गुणसाम्ये स्यादमात्यादिस्वभावयोः । योनौ लिङ्गे पौरवर्गे' (इति मेदिनी) ॥

कैशिक्याद्याश्च वृत्तयः ।

'भारती सात्वती चैव कैशिक्यारभटी तथा । चतस्रो वृत्तयश्चैता यासु नाट्यं प्रतिष्ठितम्' इति भरतः । '**वृत्ति**र्विवरणे जीव्ये कैशिक्यादिषु चेष्यते' इति विश्वः ॥

सिकताः स्युर्वालुकापि

सिच्यते । 'षिच क्षरणे' (तु० उ० अ०) । बाहुलकादतच् । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । '**सिकता** स्त्री सिकतिले वालुकायां तु भूमनि' (इति मेदिनी) ॥

वेदे श्रवसि च श्रुतिः ॥ ७३ ॥

श्रूयते । अनया वा । 'श्रु श्रवणे' (भ्वा० प० अ०) । क्तिन् । '**श्रुतिः** श्रोत्रे तथाम्नाये वार्तायां श्रोत्रकर्मणि' इति विश्वः ॥

वनिता जनितात्यर्थानुरागायां च योषिति ।

वन्यते स्म । 'वनु याचने' (त० आ० से०) क्तः (३।२।१०२) । 'यस्य विभाषा' (७।२।१५) इत्यस्यानित्यत्वादिट् । 'वन संभक्तौ' (भ्वा० प० से०) वा । '**वनिता** जातरागस्त्री स्त्रियोः स्त्री त्रिषु याचिते' (इति मेदिनी) ॥

गुप्तिः क्षितिव्युदासेऽपि

गुप्यते । गोपनं वा । 'गुपू रक्षणे' (भ्वा० प० से०) । क्तिन् (३।३।९४) । '**गुप्तिः** कारा च रक्षा च दीर्णं च विवरं भुवः' इति शाश्वतः । '**गुप्ति**स्त्र्यवकरस्थाने कारागारे च रक्षणे' (इति मेदिनी) ॥

धृतिर्धारणधैर्ययोः ॥ ७४ ॥

धरणम् । 'धृञ् धारणे' (भ्वा० उ० अ०) । क्तिन् (३।३।९४) । '**धृति**र्योगान्तरे धैर्ये धारणाध्वरतुष्टिषु' इति विश्वः ॥

१—पक्षभेदौ द्वौ । एको मासार्धः । अपरः पक्ष्यवयवः । तयोर्मूले पक्षतिः इति पीयूषव्याख्या ॥

बृहती क्षुद्रवार्ताकीछन्दोभेदे महत्यपि।

वर्हते। 'वृह वृद्धौ' (भ्वा० प० से०)। 'वर्तमाने पृषत्–' (उ० २।८४) इति साधुः। '**बृहती** क्षुद्रवार्ताक्यां कण्टकार्यां च वाचि च। वारिधान्यां महत्यां च छन्दोवसनभेदयोः' इति विश्वः॥

वासिता स्त्रीकरिण्योश्च

वासयति। 'वस निवासे' (भ्वा० प० अ०) ण्यन्तः 'वास उपसेवायाम्' (चु० उ० से०) वा। क्तः (३।३।१७४)। '**वासिता** करिणीनार्योर्**वासितं** सुरभीकृते। ध्यानमात्रे खगारावे **वासितं** वस्त्रवेष्टिते' इति विश्वः॥*॥ स्वामी तु (**वाशिता** इति) तालव्यमध्यपाठमाह। तत्र 'वाश्ट शब्दे' (दि० आ० से०)॥

वार्ता वृत्तौ जनश्रुतौ॥ ७५॥

वार्तं फल्गुन्यरोगे च त्रिषु

वृत्तिरस्त्यस्याम्। 'वृत्तेश्च' (वा० ५।२।१०१) इति णः। '**वार्ता** वार्तिङ्गणे वृत्तौ **वार्ता** कृष्याद्युदन्तयोः। (वृत्तिमन्नीरुजोर्**वार्ता** **वार्त**मारोग्यफल्गुनोः)' इति विश्वः। '**वार्तं** फल्गुन्यरोगे स्यादारोग्ये वृत्तिमत्यपि' इति धरणिः॥

अप्सु च घृतामृते।

घ्रियते। जिघर्ति वा। 'घृ क्षरणदीप्त्योः' (जु० प० अ०)। 'अञ्जिघृसिभ्यः क्तः' (उ० ३।८९)। 'घृतमाज्ये जले क्लीबं प्रदीप्ते त्वभिधेयवत्' (इति मेदिनी)॥ न मृतं मरणमत्र। '**अमृतं** यज्ञशेषे स्यात्पीयूषे सलिले घृते। अयाचिते च मोक्षे च ना धन्वन्तरिदेवयोः' (इति मेदिनी)॥

कलधौतं रूप्यहेम्नोः

कलो मलो धौतोऽस्य। '**कलधौतं** सुवर्णे स्याद्रजते च नपुंसकम्' (इति मेदिनी)॥

निमित्तं हेतुलक्ष्मणोः॥ ७६॥

निमेद्यति। 'ञि मिदा स्नेहने' (दि० प० से०)। 'ञीतः क्तः' (३।२।१८७)। संज्ञापूर्वकत्वान्न नत्वम्।—'अनात्मनेपदनिमित्ते' (७।२।३६) इति निर्देशाद्वा॥

श्रुतं शास्त्रावधृतयोः

श्रूयते स्म। श्रवणं वा। 'श्रु श्रवणे' (भ्वा० प० अ०)। क्तः (३।२।१०२)॥

युगपर्याप्तयोः कृतम्।

अकारि। 'डुकृञ्' (त० उ० अ०)। क्तः (३।२।१०२)। 'शक्तौ निवारणे तृप्तौ **पर्याप्तं** स्याद्यथेप्सिते' इति रुद्रः। '**कृतं** युगेऽलमर्थे स्याद्विहिते हिंसिते त्रिषु' (इति मेदिनी)॥

अत्याहितं महाभीतिः कर्म जीवानपेक्षि च॥ ७७॥

अतीवाधीयते स्म मनसि। 'डुधाञ्' (जु० उ० अ०)। 'दधातेर्हिः' (७।४।४२)॥

युक्ते क्ष्मादावृते भूतं प्राण्यतीते समे त्रिषु।

'प्राण्यतीते' इति समाहारद्वन्द्वः। अभवत्। 'भू'। 'गत्यर्था–' (३।४।७२)। '**भूतं** क्ष्मादौ पिशाचादौ जन्तौ क्लीबं त्रिषूचिते। प्राप्ते वृत्ते समे सत्ये देवयोन्यन्तरे तु ना। कुमारेऽपि' (इति मेदिनी)॥

वृत्तं पद्ये चरित्रे त्रिष्वतीते दृढनिस्तले॥ ७८॥

वर्तते स्म। वर्तनं वा। 'वृतु वर्तने' (भ्वा० आ० से०) 'वरणे' (दि० आ० से०) वा। 'गत्यर्था–' (३।४।७२) इति क्तः। भावे (३।३।११४) वा। '**वृत्तो**ऽधीतेप्यतीतेऽपि वर्तुलेऽपि मृते वृते। वृत्तेऽन्यलिङ्गं वा क्लीबे छन्दश्चारित्रवृत्तिषु' (इति मेदिनी)॥

महद्राज्यं च

मह्यते। 'मह पूजायाम्' (भ्वा० प० से०)। 'वर्तमाने पृषत्–' (उ० २।८४) इति साधुः। '**महती** वल्लकीभेदे राज्ये तु स्यान्नपुंसकम्। तत्त्वभेदे पुमाञ्श्रेष्ठे वाच्यवत्' (इति मेदिनी)॥

अवगीतं जन्ये स्याद्गर्हिते त्रिषु।

अवगीयते स्म। 'गै शब्दे' (भ्वा० प० से०)। क्तः (३।२।१०२)। '**अवगीतस्तु** निर्वादे दु(द्)ष्टगर्हितयोरपि' (इति मेदिनी)। जन्ये जनापवादे॥

श्वेतं रूप्येऽपि

श्वेतते। 'श्विता वर्णे' (भ्वा० आ० से०)। पचाद्यच् (३।१।१३४)। '**श्वेतो** द्वीपाद्रिभेदयोः। **श्वेता** वराटिकाकाष्ठपाटलाशङ्खिनीषु च। क्लीबं रूप्येऽन्यवच्छुक्ले' (इति मेदिनी)॥

रजतं हेम्नि रूप्ये सिते त्रिषु॥ ७९॥

रजति। रज्यतेऽनेन वा। 'रञ्ज रागे' (भ्वा० प० अ०)। 'पृषिरञ्जिभ्यां कित्' (उ० ३।१११) इत्यतच्। '**रजतं** रञ्जने रूप्ये शोणिते हृदहारयोः' इत्यजयः॥

त्रिष्वितः

आतान्तम्॥

जगदिङ्गेऽपि

गच्छति। 'द्युतिगमिजुहोतीनां द्वे च' (वा० ३।२।१७८) इति क्विप्। 'गमः क्वौ' (६।४।४०) इति मलोपः। तुक् (६।१।७१) '**जगत्**स्याद्विष्टपे क्लीबं वायौ ना जंगमे त्रिषु' (इति मेदिनी)॥

रक्तं नील्यादि रागि च।

रजति। रज्यते वा। 'रञ्ज रागे' (भ्वा० प० अ०)।

'गत्यर्था–' (३।४।७२) इति क्तः । कर्मणि (३।२।१०२) वा क्तः । '**रक्तो**ऽनुरक्ते नील्यादिरञ्जिते लोहिते त्रिषु । क्लीबं तु कुङ्कुमे ताम्रे प्राचीनामलकेऽसृजि' (इति मेदिनी) ॥

अवदातः सिते पीते शुद्धे

अवदायते स्म । 'दैप् शोधने' (भ्वा० प० अ०) । क्तः (३।२।१०२) ॥

बद्धार्जुनौ सितौ ॥ ८० ॥

सीयते स्म । 'षिञ् बन्धने' (स्वा० उ० अ०) । क्तः (३।२।१०२) । '**सित**मवसिते च बद्धे धवले त्रिषु शर्करायां स्त्री' (इति मेदिनी) ॥

युक्तेऽतिसंस्कृते मर्षिण्यभिनीतः

अभिनीयते स्म । 'णीञ्' (भ्वा० उ० अ०) क्तः (३।२।१०२) । मर्षिणि क्षन्तरि ॥

अथ संस्कृतम् ।

कृत्रिमे लक्षणोपेतेऽपि

संस्क्रियते स्म । '**संस्कृतः** कृत्रिमे शस्ते भूषितेऽप्यन्यलिङ्गकः । क्लीबं तु लक्षणोपेते' (इति मेदिनी) । लक्षणेन उपेते पाणिन्यादिसूत्रव्युत्पादिते ॥

अनन्तोऽनवधावपि ॥ ८१ ॥

न अन्तोऽस्य । '**अनन्तः** केशवे शेषे पुमान्निरवधौ त्रिषु । **अनन्ता** च विशल्यायां शारिवादूर्वयोरपि । कणादुरालभापथ्यापार्वत्यामलकीषु च । विश्वंभरागुडूच्योः स्याद**नन्तं** सुरवर्त्मनि' (इति मेदिनी) ॥

ख्याते हृष्टे प्रतीतः

प्रतीयते स्म । 'इण् गतौ' (अ० प० अ०) । क्तः (३।२।१०२) । 'प्रज्ञातज्ञातहृष्टेषु **प्रतीतः** सादरे त्रिषु' इति रभसः ॥

अभिजातस्तु कुलजे बुधे ।

अभिजायते स्म । 'गत्यर्था–' (३।४।७२) इति क्तः । '**अभिजातः** कुलीने स्यान्न्याय्यपण्डितयोस्त्रिषु' इति मेदिनी) । बुधे पण्डिते ॥

विविक्तौ पूतविजनौ

विविज्यते स्म । 'विजिर् पृथग्भावे' (जु० उ० अ०) । क्तः (३।२।१०२) 'विचिर् विरेचने (पृथग्भावे') (रु० उ० अ०) वा । '**विविक्तं** त्रिष्वसंपृक्ते रहःपूतविवेकिषु' (इति मेदिनी) ॥

मूर्च्छितौ मूढसोच्छ्रयौ ॥ ८२ ॥

मूर्च्छति स्म 'मूर्च्छा मोहसमुच्छ्राययोः' (भ्वा० प० से०) । 'गत्यर्था–' (३।४।७१) इति क्तः । '**मूर्तं** स्यात्त्रिषु मूर्च्छाले कठिने मूर्तिमत्यपि' (इति मेदिनी) । ('**मूर्च्छित**मपि सोच्छ्रये च मूढे च' (इति मेदिनी) ॥

द्वौ चाम्लपरुषौ शुक्तौ

शुच्यते स्म । 'ईशुचिर् पूतीभावे' (दि० उ० से०) । (क्तः) (३।२।१०२) । 'श्वीदितः–' (७।२।१४) (इतीण्निषेधः) । '**शुक्तं** पूताम्लनिष्ठुरे' (इति मेदिनी) । 'मृन्मयादिशुचौ भाण्डे सगुडं क्षौद्रकाञ्जिकम् । धान्यराशौ त्रिरात्रस्थं शुक्तं चुक्रं तदुच्यते' इति वैद्यकम् ॥

शिती धवलमेचकौ ।

शीयते । शिनोति स्म वा । 'शिञ् निशाने' (स्वा० उ० अ०) । क्तिन् (३।३।९४) । क्तिच् (३।३।१७४) वा । '[2]निशितेऽपि, **शिति**र्भूर्जे ना सितामितयोस्त्रिषु' (इति मेदिनी) ॥

सत्ये साधौ विद्यमाने प्रशस्तेऽभ्यर्हिते च सत् ८३

अस्ति । 'अस भुवि' (अ० प० से०) । 'लटः शतृ–' (३।२।१२४) । 'श्नसोरल्लोपः' (६।४।१११) । 'सन् साधौ धीरशस्तयोः । मान्ये सत्ये विद्यमाने त्रिषु साध्व्युभयोः स्त्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥

पुरस्कृतः पूजितेऽरात्यभियुक्तेऽग्रतः कृते ।

पुरोऽकारि । 'डुकृञ्' (त० उ० अ०) । क्तः (३।२।१०२) । 'पुरोऽव्ययम्' (१।४।६७) इति गतित्वम् । 'नमस्पुरसोः–' (८।३।४०) इति सत्वम् । '**पुरस्कृतो**ऽभिशस्तारिग्रस्ताग्रेकृतपूजिते' (इति मेदिनी) ॥

निवातावाश्रयावातौ शस्त्राभेद्यं च वर्म यत् ॥ ८४ ॥

निरुद्धो निवृत्तो वा वातोऽस्मात् । '**निवातो** दृढसंनाहे निवासे वातवर्जिते' इत्यजयः ॥

जातोन्नद्धप्रवृद्धाः स्युरुच्छ्रिताः

उच्छ्रयति, उच्छ्रीयते स्म वा । 'श्रिञ् सेवायाम्' (भ्वा० उ० से०) । 'गत्यर्था–' (३।४।७२) इति क्तः । कर्मणि (३।२।१०२) वा । '**उच्छ्रितं** त्रिषु संजाते समुन्नद्धप्रवृद्धयोः' (इति मेदिनी) ॥

उत्थितास्त्वमी ।

वृद्धिमत्प्रोद्यतोत्पन्नाः

उत्तिष्ठति स्म । 'गत्यर्था–' (३।४।७२) इति क्तः । '**उत्थितं** स्यात्त्रिषूत्पन्ने प्रोद्यते वृद्धिमत्यपि' (इति मेदिनी) ॥

आदृतौ सादरार्चितौ ॥ ८५ ॥

आद्रियते स्म । 'दृङ् आदरे' (तु० आ० अ०) । क्तः (३।२।१०२) ॥

इति तान्ताः ॥

१—इदमसंगतम् । 'आदितश्च' (७।२।१६) इतीण्निषेधस्य दुर्वारत्वात् । तस्मात्—मूर्च्छा संजातास्य । 'तदस्य संजातम्–' (५।२।३६) इतीतच्—इत्यनेकार्थकैरवाकरकौमुदीलिखितमेव सम्यक् ॥

१—अस्यात्रोल्लेखः प्रामादिकः । अत्र मूर्तशब्दोपादानाभावात् ॥
२—'निशितेऽपि' इत्युक्तिः शितशब्दार्थत्वात्प्रकृतानुपयुक्ता ॥

अर्थोऽभिधेयरैवस्तुप्रयोजननिवृत्तिषु।

अर्यते। ऋच्छति वा। 'ऋ गतौ' (भ्वा० प० अ०) 'उषिकुषिगार्तिभ्यस्थन्' (उ० २।४)। यद्वा अर्थ्यते। 'अर्थ उपयाच्ञायाम्' (चु० आ० से०)। घञ् (३।३।१९) ('**अर्थो** विषयार्थनयोर्धनकारणवस्तुषु। अभिधेये च शब्दानां, निवृत्तौ च प्रयोजने)' (इति मेदिनी)॥

निपानागमयोस्तीर्थमृषिजुष्टजले गुरौ॥ ८६॥

तीर्यते। अनेन वा। 'तॄ प्लवनतरणयोः' (भ्वा० प० से०)। 'पातॄतुदि–' (उ० २।७) इति थक्। '**तीर्थं** शास्त्राध्वरक्षेत्रोपायनारीरजःसु च। अवतारर्षिजुष्टाम्बुपात्रोपाध्यायमन्त्रिषु' (इति मेदिनी)। निपानं जलावतारः। निदानमुपायः–इति मुकुटः॥

समर्थस्त्रिषु शक्तिस्थे संबद्धार्थे हितेऽपि च।

समर्थयते। समर्थ्यते वा। 'अर्थ उपयाच्ञायाम्' (चु० आ० से०)। पचाद्यच् (३।१।१३४)। घञ् (३।३।१९) वा॥

दशमीस्थौ क्षीणरागवृद्धौ

दशम्यां तिष्ठति। 'सुपि स्थः' (३।२।४) इति कः। '**दशमीस्थो** नष्टबीजे स्थविरेऽप्यन्यलिङ्गकः' (इति मेदिनी)॥

वीथी पदव्यपि॥ ८७॥

विथ्यतेऽनया। 'विथृ याचने' (भ्वा० आ० से०)। घञ् (३।३।१९)। पृषोदरादिः (६।३।१०९)। गौरादिः (४।१।४१)। '**वीथी** पङ्क्तौ गृहाङ्गे च रूपकान्तरवर्त्मनोः' (इति मेदिनी)॥

आस्थानीयत्नयोरास्था

आतिष्ठन्त्यस्याम्। आस्थानं वा। 'ष्ठा गतिनिवृत्तौ' (भ्वा० प० अ०)। '**आस्था** त्वालम्बनास्थानयत्नापेक्षासु योषिति' (इति मेदिनी)॥

प्रस्थोऽस्त्री सानुमानयोः।

प्रतिष्ठन्तेऽस्मिन्। अनेन वा। 'घञर्थे कः' (वा० ३।३।५८)। '**प्रस्थो**ऽस्त्रियां मानभेदे सानावुन्मितवस्तुनि' (इति मेदिनी)॥

इति थान्ताः॥

अभिप्रायवशौ छन्दौ

छन्द्यते। 'छदि संवरणे' (चु० प० से०)। घञ् (३।३।१९)॥

अब्दौ जीमूतवत्सरौ॥ ८८॥

अपो ददाति। 'आतोऽनुप–' (३।२।३) इति कः। '**अब्दः** संवत्सरे मेघे गिरिभेदे च मुस्तके' इति विश्वः॥

अपवादौ तु निन्दाज्ञे

अपोद्यते। अपवदनं वा। 'वद व्यक्तायां वाचि' (भ्वा० प० से०)। घञ् (३।३।१९)। '**अपवादस्तु** निन्दायामाज्ञाविश्रम्भयोरपि' (इति मेदिनी)॥*॥ मुकुटस्तु '**अववादः**' इति पठित्वा '**अववादस्तु** निन्दायामाज्ञाविश्रम्भयोरपि' इति विश्वमुदाजहार॥

दायादौ सुतबान्धवौ।

दायमत्ति। 'अद भक्षणे' (अ० प० अ०)। 'कर्मण्यण्' (३।२।१)। यद्वा आदत्ते। 'डुदाञ्'। 'आतश्चोप–' (३।१।१३६) इति कः। दायस्य–आदः। '**दायादस्तु** भवेत्पुंसि सपिण्डे तनयेऽपि च' (इति मेदिनी)॥

पादा रश्म्यङ्घ्रितुर्यांशाः

पद्यते। 'पद गतौ' (दि० आ० अ०)। 'पदरुज–' (३।३।१७) इति घञ्। '**पादो** बुध्ने तुरीयांशे शैले प्रत्यन्तपर्वते। चरणे च मयूखे च' (इति मेदिनी)॥

चन्द्राग्न्यर्कास्तमोनुदः॥ ८९॥

तमो नुदति। 'णुद प्रेरणे' (तु० उ० अ०)। क्विप् (वा० ३।२।७६)॥

निर्वादो जनवादेऽपि

निर्वदनम्। 'वद व्यक्तायां वाचि' (भ्वा० प० से०)। घञ् (३।३।१८) '**निर्वादः** स्याल्लोकवादपरिनिश्चितवादयोः' (इति मेदिनी)॥

शादो जम्बालशष्पयोः।

शद्यते। अनेन वा। 'शद्लृ शातने' (भ्वा० प० अ०)। 'हलश्च' (३।३।१२१) इति, भावे (३।३।१८) वा घञ्। जम्बालः पङ्कः शष्पं बालतृणम्॥

सारावे रुदिते त्रातर्याक्रन्दो दारुणे रणे॥ ९०॥

आक्रन्दनम्। आक्रन्दति। आक्रन्द्यतेऽस्मिन्। आक्रन्दयति वा। 'क्रदि आह्वाने रोदने च' (भ्वा० प० से०)। 'आङः क्रन्द शब्दसातत्ये' (चु० उ० से०)। घञ् (३।३।१८,१९)। पचाद्यच् (३।१।१३४) वा। '**आक्रन्दः** क्रन्दने ह्वाने मित्रदारुणयुद्धयोः' (इति मेदिनी)॥

स्यात्प्रसादोऽनुरोधेऽपि

प्रसदनम्। अनेन वा। 'षद्लृ विशरणादौ' (भ्वा० प० अ०)। घञ् (३।३।१८,१९)। '**प्रसादो**ऽनुग्रहे काव्यप्राणस्वास्थ्यप्रसत्तिषु' (इति मेदिनी)॥

सूदः स्याद्व्यञ्जने त्रिषु।

सूद्यते। सूदयति वा। 'षूद क्षरणे' (चु० उ० से०)। 'एरच्' (३।३।५६)। पचाद्यच्। (३।१।१३४) वा। '**सूदस्तु** **सूप**वत्सूपकारे च व्यञ्जनेऽपि च' इति विश्वः॥

गोष्ठाध्यक्षेऽपि गोविन्दः

गां विन्दति। 'विद्लृ लाभे' (तु० उ० अ०)। 'गवादिषु

१–'सारावे' इति रुदितविशेषणम्। त्रातरि पार्ष्णिग्राहाक्रान्तस्य विजिगीषो रक्षितरि–इति पीयूषव्याख्या॥

विन्देः संज्ञायाम्' (३।१।१३८) इति शः । '**गोविन्दो** वासुदेवे स्याद्गवाध्यक्षे बृहस्पतौ' (इति मेदिनी) ॥

हर्षेऽप्यामोदवन्मदः ॥९१॥

आमोदनम् । आमोदयति वा । 'मुद हर्षे' (भ्वा० आ० से०) स्वार्थण्यन्तः । घञ् (३।३।१८) । पचाद्यच् (३।१।१३४) वा । '**आमोदो** गन्धहर्षयोः' (इति मेदिनी) । मदनम् । अनेन वा । 'मदी हर्षे' (दि० प० से०) । 'मदोऽनुपसर्गे' (३।३।६७) इत्यप् । '**मदो** रेतसि कस्तूर्यां गर्वे हर्षेभदानयोः' (इति विश्वः) ॥

प्राधान्ये राजलिङ्गे च वृषाङ्गे ककुदोऽस्त्रियाम् ।

कं सुखं कौति । 'कु शब्दे' (अ० प० अ०) । क्विप् (३।२।७६) । तुक् (६।१।७१) । पृषोदरादिः (६।३।१०९) '**ककुद्मत् ककुदं** श्रेष्ठे वृषाङ्गे राजलक्ष्मणि' इति विश्वः । प्राधान्ये स्वार्थे ष्यञ् (वा० ५।१।१२४) ॥

स्त्री संविज्ज्ञानसंभाषाक्रियाकाराजिनामसु ॥९२॥

संवेदनम् । संविद्यतेऽनया वा । 'विद ज्ञाने' (अ० प० से०) । 'विद चेतनादौ च' (चु० आ० से०) । संपदादिक्विप् (वा० ३।३।१०८) । '**संवित्** स्त्रियां प्रतिज्ञायामाचारे ज्ञानसंगरे । संभाषणे क्रियाकारे संकेते नाम्नि तोषणे' (इति मेदिनी) । क्रियायाः कारो नियमः पणबन्धो वा, आजिर्युद्धम् ॥

धर्मे रहस्युपनिषत्

उपनिषदनम् । उपनिषीदति श्रेयोऽस्यां वा । 'षद्लृ विशरणादौ' (भ्वा० प० अ०) । संपदादिः (वा० (३।३।१०८) । 'भवेदुपनिषद्धर्मे वेदान्ते विजने स्त्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥

स्याद्दतौ वत्सरे शरत् ।

शृणाति । 'शॄ हिंसायाम्' (क्र्या० प० से०) । 'शृदृभसोऽदिः' (उ० १।१३०) '**शरत्** स्त्री वत्सरेऽप्यृतौ' (इति मेदिनी) ॥

पदं व्यवसितित्राणस्थानलक्ष्माङ्घ्रिवस्तुषु ॥९३॥

पदति । पद स्थैर्ये (   ) । पद्यति वा । 'पद गतौ' (दि० आ० अ०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । भावकर्मकरणेषु वा घञ् । संज्ञापूर्वकत्वाद्वृद्ध्यभावः । '**पदं** शब्दे च वाक्ये च व्यवसायापदेशयोः । पादतच्चिह्नयोः स्थानत्राणयोरङ्कवस्तुनोः' इति विश्वः । 'श्लोकपादेऽपि च क्लीबं पुंलिङ्गः किरणे पुनः' (इति मेदिन्यां विशेषः) ॥

गोष्पदं सेविते माने

गोः पदम् । 'गोष्पदं सेवितासेवित–' (६।१।१४५) इति साधुः । '**गोष्पदं** गोपदे श्वभ्रे गवां च गतिगोचरे' इति विश्वः (मेदिनी) ॥

प्रतिष्ठाकृत्यमास्पदम् ।

आपद्यतेऽस्मिन् । 'आस्पदं प्रतिष्ठायाम्' (६।१।१४६) इति साधुः । '**आस्पदं** पदकृत्ययोः' (इति मेदिनी) ॥

त्रिषु

आदान्तात् ॥

इष्टमधुरौ स्वादू

स्वदते । 'ष्वद आस्वादने' (भ्वा० आ० से०) । 'कृवापा–' (उ० १।१) इत्युण् । '**स्वादु** मिष्टमनोज्ञयोः' (इति मेदिनी) ॥

मृदू चातीक्ष्णकोमलौ ॥ ९४ ॥

म्रदते । 'म्रद मर्दने' (भ्वा० आ० से०) । 'प्रथिम्रदि–' (उ० १।२८) इति कुः संप्रसारणं च ॥

मूढाल्पापटुनिर्भाग्या मन्दाः स्युः

मन्दते । 'मदि स्तुत्यादौ' (भ्वा० आ० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । '**मन्दो**ऽतीक्ष्णे च मूर्खे च स्वैरे चाभाग्यरोगिणोः । अल्पे च त्रिषु पुंसि स्याद्धस्तिजात्यन्तरे शनौ' (इति मेदिनी) ॥

द्वौ तु शारदौ ।

प्रत्यग्राप्रतिभौ

शरदि भवः । 'संधिवेला–' (४।३।१६) इत्यण् । '**शारदो**ऽब्दे स्त्रियां तोयपिप्पलीसप्तपर्णयोः । शस्ये क्लीबं शरज्जातनूतनाप्रतिभे त्रिषु' (इति मेदिनी) ॥

विद्वत्सुप्रगल्भौ विशारदौ ॥ ९५ ॥

विशिष्टो विपरीतो वा शारदः । 'प्रादयो गता–' (वा० २।२।१८) इति समासः । '**विशारदः** पण्डिते च धृष्टे' (इति मेदिनी) ॥

इति दान्ताः ॥

व्यामो वटश्च न्यग्रोधौ

न्यक् रुणद्धि । 'रुधिर् आवरणे' (रु० उ० अ०) 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । 'न्यग्रोधो व्यामवटयोर्न्यग्रोधश्च शमीतरौ' (इति विश्वः) ॥

उत्सेधः काय उन्नतिः ।

उत्सेधनम् । अनेन वा । 'षिधु गत्याम्' (भ्वा० प० से०) । घञ् (३।३।१८,१९) ॥

पर्याहारश्च मार्गश्च विवधौ वीवधौ च तौ ॥ ९६ ॥

विविधो वधो हननं गमनं वा । अनेन वा । 'प्रादिभ्यो धातुजस्य–' (वा० २।२।२४) इति समासोत्तरपदलोपौ । 'अन्येषामपि–' (६।३।१३७) इति वा दीर्घः । '**विवधो वीवधश्चापि** पर्याहारेऽध्वभारयोः' इति विश्वः । परित आह्रियतेऽनेन । पर्याहार उभयतोबद्धशिक्यं स्कन्धवाह्यं काष्ठं '**कावडी**' इति ख्यातम् । यत्तु—'उपसर्गस्य–' (६।३।

१—'स्त्री' इति संविदुपनिषच्छरद्भिः संबध्यते—इति मुकुटः ॥

१२२) इति दीर्घः—इति मुकुट आह । तन्न । वधशब्दस्याबन्तत्वेनाघञन्तत्वात् ॥

परिधिर्यज्ञियतरोः शाखायामुपसूर्यके ।

परिधीयते । 'डुधाञ्' (जु० उ० अ०) । 'उपसर्गे घोः किः' (३।३।९२) ॥

बन्धकं व्यसनं चेतःपीडाधिष्ठानमाधयः ॥ ९७ ॥

आधानम् । अनेन, अस्मिन् वा । पूर्ववत् । '**आधिः** पुमांश्चित्तपीडाप्रत्याशाबन्धकेषु च । व्यसने चाप्यधिष्ठाने' (इति मेदिनी) ॥

स्युः समर्थननीवाकनियमाश्च समाधयः ।

नीवाको वचनाभावः, मूलोत्कर्षार्थं धान्यादिसंग्रहो वा । समाधानम् अनेन वा पूर्ववत् । '**समाधि**र्ध्याननीवाकनियमेषु समर्थने' इति विश्वः (रभसः) । '**समाधि**र्ना समर्थने । ध्याने वैरस्य (ध्याननीवाक)नियमे काव्यस्य च गुणान्तरे' । (इति मेदिनी) ॥

दोषोत्पादेऽनुबन्धः स्यात्प्रकृत्यादिविनश्वरे ॥ ९८ ॥
मुख्यानुयायिनि शिशौ प्रकृतस्यानुवर्तने ।

अनुबध्यते । 'बन्ध बन्धने' (क्र्या० प० अ०) । घञ् (३।३।१९) । '**अनुबन्धस्तु** बन्धे स्याद्दोषोत्पादे विनश्वरे । मुख्यानुयायिबाले च प्रकृतस्यानिवर्तने । **अनुबन्धी** तु हिक्कायां तृष्णायामपि (इति मेदिनी) । मुख्यं पित्रादिकमनुयाति यः शिशुः । प्रकृतस्य प्रारब्धस्यानुवर्तनेऽनिवर्तने ॥

विधुर्विष्णौ चन्द्रमसि

विध्यति विरहिणम् । 'व्यध ताडने' (दि० प० अ०) । 'पृभिदि–' (उ० १।२३) इति कुः । 'ग्रहिज्या–' (६।१।१६) इति संप्रसारणम् । '**विधुः** शशाङ्के कर्पूरे हृषीकेशे च राक्षसे' इति विश्वः ॥

परिच्छेदे विलेऽवधिः ॥ ९९ ॥

अवधानम् । 'उपसर्गे–' (३।३।९२) इति किः । '**अवधिस्त्व**वधाने स्यात्सीम्नि काले बिले पुमान्' (इति मेदिनी) ॥

विधिर्विधाने दैवेऽपि

विधानम् । अनेन वा पूर्ववत् किः (३।३।९२) । '**विधि**र्ना नियतौ काले विधाने परमेष्ठिनि' (इति मेदिनी) ॥

प्रणिधिः प्रार्थने चरे ।

प्रणिधानम् । प्रणिधीयते वा । किः (३।३।९२) '**प्रणिधि**र्याचने चरे' (इति हैमः) । प्रणिधिरवधानेऽपि' ॥

बुधवृद्धौ पण्डितेऽपि

बुध्यते । 'बुध अवगमने' (दि० आ० अ०) । 'इगुपध–' (३।१।१३५) इति कः । '**बुधः** कवौ रौहिणेये' इति विश्वः ॥ वर्धते स्म । 'वृधु वृद्धौ' (भ्वा० आ० अ०) । 'गत्यर्था–' (३।४।७२) इति क्तः । '**वृद्धो** जीर्णे प्रवृद्धे ज्ञे त्रिषु क्लीबं तु शैलजे' (इति मेदिनी) ॥

स्कन्धः समुदयेऽपि च ॥ १०० ॥

कं शिरो दधाति । 'आतोऽनुप–' (३।२।३) इति कः । पारस्करादित्वात् (६।१।१५७) सुट् । '**स्कन्धः** स्यान्नृपतावंसे संपरायसमूहयोः । काये तरुप्रकाण्डे च भद्रादौ छन्दसो भिदि' (इति मेदिनी) ॥

देशे नदविशेषेऽब्धौ सिन्धुर्ना सरिति स्त्रियाम् ।

स्यन्दते । 'स्यन्दू प्रस्रवणे' (भ्वा० आ० से०) । 'स्यन्देः संप्रसारणं धश्च' (उ० १।११) इत्युः । '**सिन्धुः** समुद्रे नद्यां च नदे देशेभदानयोः' इति विश्वः । '**सिन्धु**र्वमथुदेशाब्धिनदे ना सरिति स्त्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥

विधा विधौ प्रकारे च

विधानम् । 'डुधाञ्' (जु० उ० अ०) । 'आतश्चोप–' (३।३।१०६) इत्यङ् । '**विधा** गजान्ने ऋद्धौ च प्रकारे वेतने विधौ' इति विश्वः । विधौ विधाने ॥

साधू रम्येऽपि च त्रिषु ॥ १०१ ॥

साध्नोति । 'साध संसिद्धौ' (स्वा० प० से०) 'कृवापा–' (उ० १।१) इत्युण् । '**साधु**र्वार्धुषिके चारौ सज्जने चाभिधेयवत्' इति विश्वः ॥

वधूर्जाया स्नुषा स्त्री च

वहति । 'वह प्रापणे' (भ्वा० उ० अ०) । 'वहो धश्च' (उ० १।८३) इत्यूः । 'वधूः स्नुषा नवोढा स्त्री भार्यापृक्काङ्गनासु च । शट्यां च शारिवायां च' इति विश्वः ॥

सुधा लेपोऽमृतं स्नुही ।

सुष्ठु धीयते । 'डुधाञ्' (जु० उ० अ०) । 'धेट्' (भ्वा० प० अ०) । 'आतश्चोप–' (३।३।१०६) इत्यङ् । '**सुधा** गङ्गेष्टकाचूर्णं स्नुही चामृतमूर्वयोः' इत्यजयः ॥

संधा प्रतिज्ञा मर्यादा

संधानम् । अत्र वा । 'डुधाञ्' (जु० उ० अ०) । 'आतश्चोप–' (३।३।१०६) इत्यङ् ॥

श्रद्धा संप्रत्ययः स्पृहा ॥१०२॥

श्रद्धानम् पूर्ववत् । '**श्रद्धा**दरे च काङ्क्षायाम्' (इति मेदिनी) । संप्रत्यय आदरः ॥

मधु मद्ये पुष्परसे क्षौद्रेऽपि

मन्यते । 'मन ज्ञाने' (दि० आ० अ०) । 'फलिपाटि–' (उ० १।१८) इत्युः, धश्च । '**मधु** क्षौद्रे जले क्षीरे मद्ये पुष्परसे **मधुः** । दैत्ये चैत्रे वसन्ते च जीवकोशे मधुद्रुमे' इति विश्वः ॥

अन्धं तमस्यपि ।

अन्धयति । 'अन्ध दृष्ट्युपघाते' (चु० उ० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । **'अन्धं** तु तिमिरे क्लीबं चक्षुर्हीनेऽभिधेयवत्' (इति मेदिनी) ॥

अतस्त्रिषु

आधान्तात् ॥

समुन्नद्धौ पण्डितंमन्यगर्वितौ ॥१०३॥

समुन्नह्यते स्म । 'णह बन्धने' (दि० उ० अ०) । क्तः (३।२।१०२) । **'समुन्नद्धः** समुद्भूते पण्डितंमन्यदृप्तयोः' इति विश्वः ॥

ब्रह्मबन्धुरधिक्षेपे निर्देशे

ब्रह्मैव ब्राह्मणजातिः बन्धुरस्य । **'ब्रह्मबन्धुरधिक्षेपे** निर्देशे च द्विजन्मनाम्' इति विश्वः ॥

अथावलम्बितः ।

अविदूरोऽप्यवष्टब्धः

अवलम्बित आश्रितः, वस्त्रादिरुद्धो वा । अवष्टभ्यते स्म । 'ष्टभि स्तम्भे' (भ्वा० आ० से०) । 'स्तम्भु रोधने' (सौत्रः) वा । 'स्तम्भेः' (८।३।६७) 'अवाच्चा–' (८।३।६८) इति षः । **'अवष्टब्धो**ऽविदूरे स्यादाक्रान्ते चावलम्बिते' (इति मेदिनी) ॥

प्रसिद्धौ ख्यातभूषितौ ॥ १०४ ॥

प्रसिध्यति, प्रसिध्यते स्म वा । 'षिधु संराद्धौ' (दि० प० से०) 'गत्याम्' (भ्वा० प० से०) । कर्तरि (३।४।७२) कर्मणि (३।२।१०२) वा क्तः ॥

॥ इति धान्ताः ॥

सूर्यवह्नी चित्रभानू

चित्रा भानवो रश्मयोऽस्य ॥

भानू रश्मिदिवाकरौ ।

भाति । 'भा दीप्तौ' (अ० प० अ०) । 'दाभाभ्यां नुः' (उ० ३।३२) ॥

भूतात्मानौ धातृदेहौ

भूतानामात्मा । भूतानि आत्मा स्वभावो यस्य, इति च ॥

मूर्खनीचौ पृथग्जनौ ॥ १०५ ॥

पृथक्कार्यो जनः शाकपार्थिवादिः (वा० २।१।७८) ॥

ग्रावाणौ शैलपाषाणौ

ग्रसते । 'ग्रसु अदने' (भ्वा० आ० से०) । 'अन्येभ्योऽपि–' (वा० ३।२।१०१) इति डः । आवनति । 'वन संभक्तौ' (भ्वा० प० से०) 'शब्दे' (भ्वा० प० से०) वा । विच् (३।२।७६) । ग्रश्चासावावा च ॥

पत्त्रिणौ शरपक्षिणौ ।

पत्राणि सन्त्यस्य । 'अतः–' (५।२।११५) इतीनिः ॥ 'पत्री श्येने रथे काण्डे खगद्रुरथिकाद्रिषु' इति विश्वः ॥

तरुशैलौ शिखरिणौ

शिखरमस्ति ययोः । 'अतः–' (५।२।११५) इतीनिः ॥

शिखिनौ वह्निबर्हिणौ ॥ १०६ ॥

शिखाः सन्त्यस्य । 'द्वन्द्वोपताप–' (५।२।१२८) इतीनिः ॥ व्रीह्यादिः (५।२।११६) वा । **'शिखी** वह्नौ बलीवर्दे शरे केतुग्रहे द्रुमे । मयूरे कुक्कुटे पुंसि शिखावत्यन्यलिङ्गकः' (इति मेदिनी) ॥

प्रतियत्नावुभौ लिप्सोपग्रहौ

प्रतियतनम् । प्रतियत्यते वा । 'यती प्रयत्ने' (भ्वा० आ० से०) । 'यत निकारादौ' (चु० उ० से०) वा । 'यजयाच–' (३।३।९०) इति नङ् । **'प्रतियत्नश्च** संस्कारलिप्सोपग्रहणेषु च' (इति मेदिनी) । उपग्रहो वन्दीग्रहणादिः ॥

अथ सादिनौ ।

द्वौ सारथिहयारोहौ

अवश्यं सीदति । सादयति वा । 'षद्लृ विशरणादौ' (भ्वा० प० अ०) । 'आवश्यका–' (३।३।१७०) इति णिनिः । ग्रह्यादिः (३।१।१३४) वा । **'सादी** सुरंगमातङ्गरथारोहेषु दृश्यते' (इति मेदिनी) ॥

वाजिनोऽश्वेषुपक्षिणः ॥ १०७ ॥

वाजाः पक्षाः सन्त्यस्य । 'अतः–' (५।२।११५) इतीनिः ॥

कुलेऽप्यभिजनो जन्मभूम्यामपि

अभि जायतेऽस्मिन् । 'जनी' (दि० आ० से०) । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् । 'जनिवध्योश्च' (७।३।३३) इति वृद्धिर्न । **'अभिजनः** कुले ख्यातौ जन्मभूम्यां कुलध्वजे' इति विश्वः ॥

अथ हायनाः ।

वर्षार्चिर्व्रीहिभेदाश्च

जहाति, जिहीते, वा । 'ओहाक् त्यागे' (जु० प० अ०) । 'ओहाङ् गतौ' (जु० आ० अ०) वा । 'हश्च व्रीहिकालयोः' (३।१।१४८) इति ण्युट् । **'हायनो** न स्त्रियां वर्षे पुंस्यर्चिर्व्रीहिभेदयोः' (इति मेदिनी) । वर्षोऽब्दम् । अर्ची रश्मिः । 'व्रीहिभेदो नीवारादिः' इति मुकुटः । षष्टिकः, इति स्वामी ॥

चन्द्राग्न्यर्का विरोचनाः ॥ १०८ ॥

विरोचते । 'रुच दीप्तौ' (भ्वा० आ० से०) । 'अनुदात्तेतश्च हलादेः' (३।२।१४९) इति युच् । **'विरोचनः** प्रह्लादस्य तनयेऽर्केऽग्निचन्द्रयोः' (इति मेदिनी) ॥

केशेऽपि वृजिनः

वृज्यते । 'वृजी वर्जने' (अ० आ० से०) । 'वृजेः किच्च'

(उ० २।४७) इतीनन्। 'वृजिनं कल्मषे क्लीबं केशे ना कुटिले त्रिषु' इति रभसः ॥

विश्वकर्मार्कसुरशिल्पिनोः।

विश्वं कर्मास्यात्, अस्य, वा। 'विश्वकर्मा सहस्रांशौ मुनिभिद्देवशिल्पिनोः' (इति मेदिनी) ॥

आत्मा यत्नो धृतिर्बुद्धिः स्वभावो ब्रह्म वर्ष्म च १०९

अतति 'अत सातत्यगमने' (भ्वा० प० से०) 'सातिभ्यां मनिन्मनिणौ' (उ० ४।१५३)। 'आत्मा कलेवरे यत्ने स्वभावे परमात्मनि। चित्ते धृतौ च बुद्धौ च परव्यावर्तनेऽपि च' इति धरणिः ॥

शक्रो घातुकमत्तेभो वर्षुकाब्दो घनाघनः।

हन्ति। 'हन हिंसागत्योः' (अ० प० अ०) 'हन्तेर्घत्वं च' (वा० ६।१।१२) इति पचाद्यचि द्वित्वम्, आक् चाभ्यासस्य। 'अन्योन्यघट्टने चैव घातुके च घनाघनः' इति धरणिः ॥

अभिमानोऽर्थादिदर्पेऽज्ञाने प्रणयहिंसयोः ॥ ११० ॥

अभिमननम्। 'मन ज्ञाने' (दि० आ० अ०)। घञ् (३।३।१८)। 'मीञ् हिंसायाम्' (क्र्या० उ० अ०)। भावे ल्युट् (३।३।११५)। 'मीनाति–' (६।१।५०) इत्यात्वम्। आदिना कुलपशुगुणादिग्रहः ॥

घनो मेघे मूर्तिगुणे त्रिषु मूर्ते निरन्तरे।

हननम्। हन्यते वा। 'मूर्तौ घनः' (३।३।७७) इत्यप्। 'घनं सान्द्रं घनं वाद्यं घनो मुस्तो घनोऽम्बुदः। घनः काठिन्यसंघातो विस्तारो लोहमुद्गरौ' इति धरणिः। मूर्तिगुणे काठिन्ये ॥

इनः सूर्ये प्रभौ

एति। ईयते वा। 'इण्सिञि–' (उ० ३।२) इति नक् ॥

राजा मृगाङ्के क्षत्रिये नृपे ॥ १११ ॥

राजति। 'राजृ दीप्तौ' (भ्वा० उ० से०) 'कनिन् युवृषि–' (उ० १।१५६) इति कनिन्। 'राजा प्रभौ च नृपतौ क्षत्रिये रजनीपतौ। यक्षे शक्रे च पुंसि स्यात्' (इति मेदिनी)॥

वाणिन्यौ नर्तकीदूत्यौ

अवश्यं वणति। 'वण शब्दे' (भ्वा० प० से०)। 'आवश्यका–' (३।३।१७०) इति, ग्रह्यादित्वात् (३।१।१३४) वा णिनिः। वबयोरैक्यम्। 'वाणिनिर्नर्तकीमत्ताविदग्धवनितासु च' (इति मेदिनी) ॥

स्रवन्त्यामपि वाहिनी।

वहति। ग्रह्यादि (३।१।१३४) णिनिः। 'वाहिनी स्यात्सरङ्गिण्यां सेनासैन्यप्रभेदयोः' इति विश्वः ॥

१—वाणिनीशब्दो मेदिन्यां पवर्गीयादौ पठितः। हैमे तु अन्तस्थादौ पठितः॥ एवं वाहिनीशब्दोऽपि॥

ह्रादिन्यौ वज्रतडितौ

ह्रादतेऽवश्यम्। 'ह्राद अव्यक्ते शब्दे' (भ्वा० आ० से०) 'आवश्यका–' (३।३।१७०) इति णिनिः ॥

वन्ध्यायामपि कामिनी ॥ ११२ ॥

अवश्यं काम्यते। 'कमु कान्तौ' (भ्वा० आ० से०)। पूर्ववत् (३।३।१७०) णिनिः। 'कामिनी भीरुवन्ध्ययोः। कामी तु कामुके चक्रवाके पारावतेऽपि च' (इति मेदिनी) वन्दा वृक्षे विजातीयप्ररोहः ॥

त्वग्देहयोरपि तनुः

तनोति, तन्यते वा। 'तनु विस्तारे' (त० उ० से०)। 'भृमृशी–' (उ० १।७) इत्युः। 'तनुः काये त्वचि स्त्री स्यात्त्रिष्वल्पे विरले कृशे' (इति मेदिनी) ॥

सूनाधोजिह्विकापि च।

सवनम्। सूयते वा। 'षूङ् प्राणिगर्भविमोचने' (अ० आ० से०)। भावे (३।३।११४) कर्मणि (३।३।१०२। वा०) क्तः। 'स्वादय ओदितः' (दि० ग०) इति (ओदित्त्वात् 'ओदितश्च' (८।२।४५) इति निष्ठानत्वम्)। 'सूनाख्या पुष्पिते पुष्पे जिह्वातले वधालये' इत्यजयः। '(सूनं प्रसवपुष्पयोः)। सूना पुत्र्यां वधस्थानगलशुण्डिकयोरपि' (इति विश्वः) ॥

क्रतुविस्तारयोरस्त्री वितानं त्रिषु तुच्छके ॥ ११३ ॥ मन्दे

विततनम्। वितन्यते वा। घञ् (३।३।१८,१९)। 'वितानो यज्ञविस्तारोल्लोचेषु क्रतुकर्मणि। वृत्तभेदावसरयोर्वितानं तुच्छमन्दयोः' इति विश्वः। 'वितानो यज्ञ उल्लोचे विस्तारे पुंनपुंसकम्। क्लीबं वृत्तविशेषे स्यात्त्रिलिङ्गो मन्दतुच्छयोः' (इति मेदिनी) मन्दे मूढे ॥

अथ केतनं कृत्ये केतावुपनिमन्त्रणे।

'कित निवासादौ' (भ्वा० प० से०)। भावकर्मकरणाधिकरणेषु ल्युट्। 'केतनं तु ध्वजे कार्ये निमन्त्रणनिवासयोः' इत्यजयः ॥

वेदास्तत्त्वं तपो ब्रह्म ब्रह्मा विप्रः प्रजापतिः ॥ ११४ ॥

बृहति। 'बृहि वृद्धौ '(भ्वा० प० से०)। 'बृंहेर्नोऽच्च' (उ० ४।१४६) इति मनिन्। 'ब्रह्म तत्त्वतपोवेदे न द्वयोः पुंसि वेधसि। ऋत्विग्योगभिदोर्विप्रे' (इति मेदिनी) ॥

उत्साहने च हिंसायां सूचने चापि गन्धनम्।

'गन्ध मर्दने' (चु० आ० से०)। भावादौ ल्युट्। 'गन्धनं सूचनोत्साहहिंसनेषु प्रकाशने' इति विश्वः ॥

आतञ्चनं प्रतीवापजवनाप्यायनाजकम् ॥ ११५ ॥

'तञ्चु गतौ' (भ्वा० प० से०)। ल्युट् (३।३।११४)। प्रतीवापो दुग्धादौ दध्यादिभावार्थे तक्रादिप्रक्षेपः, निक्षेपो वा। जवनं वेगः। आप्यायनं तर्पणम् ॥

व्यञ्जनं लाञ्छनश्मश्रुनिष्ठानावयवेष्वपि ।

व्यज्यते । अनेन वा । ल्युट् (३।३।११३,११७) । '**व्यञ्जनं** तेमने चिह्ने श्मश्रुण्यवयवेऽपि च' (इति मेदिनी) । निष्ठानं तेमनम् ॥

स्यात्कौलीनं लोकवादे युद्धे पश्वहिपक्षिणाम् ११६

कुलीनस्य कर्म भावो वा । युवाद्यण् (५।१।१३०) । '**कौलीनं** पशुभिर्युद्धे कुलीनत्वापवादयोः' इति धरणिः ॥

स्यादुद्यानं निःसरणे वनभेदे प्रयोजने ।

उद्यात्यनेन । अस्मिन् वा । 'या प्रापणे' (अ० प० अ०) । 'करणा–' (३।३।११७) इति ल्युट् । '**उद्यानं** वनभेदे स्यान्निःसृतौ च प्रयोजने' इति धरणिः ॥

अवकाशे स्थितौ स्थानम्

स्थीयतेऽत्र । अधिकरणे (३।३।११७) भावे (३।३।११५) च ल्युट् । '**स्थानं** सादृश्येऽवकाशे स्थितौ वृद्धिक्षयेतरे' (इति मेदिनी) ॥

क्रीडादावपि देवनम् ॥ ११७ ॥

दीव्यतेऽनेन । 'दिवु क्रीडादौ' (दि० प० से०) । भावकरणादौ ल्युट् । '**देवनं** व्यवहारे स्याज्जिगीषाक्रीडयोरपि । अक्षेषु **देवनः** प्रोक्तः' इति विश्वः ॥

उत्थानं पौरुषे तन्त्रे संनिविष्टोद्गमेऽपि च ।

'**उत्थान**मुद्यते तन्त्रे पौरुषे पुस्तके रणे ।' ('प्राङ्गणोद्गमहर्षेषु मलवेगेऽपि न द्वयोः') (इति मेदिनी) । '**तन्त्रं** कुटुम्बकृत्ये स्यात्सिद्धान्ते चौषधोत्तमे । प्रधाने तन्तुवाने च शास्त्रभेदे परिच्छदे । श्रुतिशाखान्तरे हेतावुभयार्थप्रयोजके' (इति मेदिनी) ॥

व्युत्थानं प्रतिरोधे च विरोधाचरणेऽपि च ॥ ११८ ॥

विरुद्धमुत्थानम् । 'प्रादयो गता–' (वा० २।२।१८) इति समासः । 'स्वतन्त्रता च व्युत्थानम्' इति त्रिकाण्डशेषः ॥

मारणे मृतसंस्कारे गतौ द्रव्योपपादने ।
निर्वर्तनोपकरणानुव्रज्यासु च साधनम् ॥ ११९ ॥

'षाध संसिद्धौ' (स्वा० प० से०) । भावकर्मकरणादौ ल्युट् । '**साधनं** मृतसंस्कारे सैन्ये सिद्धौषधे गतौ । निर्वर्तनोपायमेढ्रदापनेऽनुगमे धने' (इति मेदिनी) । उपकरणं साधनसामग्री ॥

निर्यातनं वैरशुद्धौ दाने न्यासार्पणेऽपि च ।

'यत निकारादौ' (चु० उ० से०) स्वार्थण्यन्तः । भावादौ ल्युट् ॥

व्यसनं विपदि भ्रंशे दोषे कामजकोपजे ॥ १२० ॥

व्यस्तिः[1] । 'असु क्षेपणे' (दि० प० से०) । भावादौ ल्युट् । '**व्यसनं** त्वशुभे सक्तौ पानस्त्रीमृगयादिषु । दैवानिष्टफले पापे विपत्तौ निष्फलोद्यमे' इति विश्वः (मेदिनी) । कामजे दोषे मृगयाक्षपानादौ । कोपजे वाक्पारुष्यदण्डपारुष्यार्थदूषणादौ ॥

पक्ष्माक्षिलोम्नि किंजल्के तन्त्वाद्यंशेऽप्यणीयसि ।

पक्ष्यते । अनेन वा । 'पक्ष परिग्रहे' (भ्वा० प० से०) कर्मकरणादौ मनिन् (उ० ४।१४५) । '**पक्ष्म** सूत्रादिसूक्ष्मांशे किंजल्के नेत्रलोमनि' इति विश्वः ॥

तिथिभेदे क्षणे पर्व

पर्वति पर्व्यते वा । 'पर्व पूरणे' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकात्कनिन् । '**पर्व** स्यादुत्सवे ग्रन्थौ प्रस्तावे विषुवादिषु । दर्शप्रतिपदोः संधौ स्यात्तिथेः पञ्चकान्तरे' इति धरणिः ॥

वर्त्म नेत्रच्छदेऽध्वनि ॥ १२१ ॥

वर्तते । अनेन । अस्मिन् वा । 'वृतु वर्तने' (भ्वा० आ० से०) । मनिन् (उ० ४।१४५) ॥

अकार्यगुह्ये कौपीनम्

कूपपतनमर्हति । 'शालीनकौपीने अधृष्टाकार्ययोः' (५।२।२०) इति साधुः । '**कौपीनं** स्यादकार्येऽपि चीरगुह्यप्रदेशयोः' इति विश्वः ॥

मैथुनं संगतौ रते ।

मिथुनमेव । प्रज्ञाद्यण् (५।४।३८) । मिथुनस्येदं वा । 'संबन्धे सुरते युग्मे राशौ **मिथुन**मिष्यते' इति व्याडिः ॥

प्रधानं परमात्मा धीः

प्रधत्ते, धीयतेऽनेन । अस्मिन् वा । 'डुधाञ्' कर्तृकरणादौ ल्युट् (३।३।११३,११७) । '**प्रधानं** स्यान्महामात्रे प्रकृतौ परमात्मनि । प्रज्ञायामपि च क्लीबमेकत्वे तूत्तमे सदा' (इति मेदिनी) ॥

प्रज्ञानं बुद्धिचिह्नयोः ॥ १२२ ॥

प्रज्ञायते । अनेन वादौ ल्युट् (३।३।११३,११५,११७) ॥

प्रसूनं पुष्पफलयोः

प्रसूयते । 'षुञ् अभिषवे' (स्वा० उ० अ०) । 'सुञो दीर्घश्च' (उ० ३।१३) इति नः ॥

निधनं कुलनाशयोः ।

निधानम् । निधीयतेऽत्र वा । 'कृपॄवृजि–' (उ० २।८१) इति क्युः ॥

क्रन्दने रोदनाह्वाने

'क्रदि आह्वाने रोदने च' (भ्वा० प० से०) । भावे (३।३।११५) ल्युट् ॥

वर्ष्म देहप्रमाणयोः ॥ १२३ ॥

वर्षति । वृष्यते वा । 'वृषु सेचने' (भ्वा० प० से०) । मनिन् (उ० ४।१४५) । '**वर्ष्म** देहप्रमाणातिसुन्दराकृतिषु स्मृतम्' (इति मेदिनी) ॥

[1]—भावविग्रहप्रदर्शनमेतत् ॥

गृहदेहत्विट्प्रभावा धामानि

दधाति । धीयते वा । 'डुधाञ्' (जु० उ० अ०) । मनिन् (उ० ४।१४५) । '**धाम** शक्तौ प्रभावे च तेजोमन्दिरजन्मसु' इति विश्वः ॥

अथ चतुष्पथे ।

संनिवेशे च संस्थानम्

संस्थीयतेऽत्र । अनेन वा । संस्थितिर्वा । भावाधिकरणादौ ल्युट् (३।३।११५,११७) । '**संस्थान**माकृतौ मृत्यौ संनिवेशे चतुष्पथे' (इति मेदिनी) ॥

लक्ष्म चिह्नप्रधानयोः ॥ १२४ ॥

लक्ष्यते । अनेन वा । 'लक्ष दर्शने' (चु० आ० से०) । मनिन् (उ० ४।१४५) ॥

आच्छादनं संपिधानमपवारणमित्युभे ।

आच्छाद्यतेऽनेन । 'छद अपवारणे' चुरादिः । करणे (३।३।११७) भावे (३।३।११५) वा ल्युट् । '**आच्छादनं** संपिधाने वस्त्रेऽपवृतिमात्रके' इति धरणिः ॥

आराधनं साधने स्यादवाप्तौ तोषणेऽपि च ॥१२५॥

आराध्यतेऽनेन । 'राध संसिद्धौ' (स्वा० प० अ०) । भावादौ ल्युट् (३।३।११५,११७)

अधिष्ठानं चक्रपुरप्रभावाध्यासनेष्वपि ।

अधिष्ठीयते । अनेन वा । भावादौ ल्युट् (३।३।११५ ११७) । 'अधिष्ठानं रथस्याङ्गे प्रभावेऽध्यासने पुरे' इत्यजयः ॥

रत्नं स्वजातिश्रेष्ठेऽपि

रमयति । 'रमु क्रीडायाम्' (भ्वा० आ० अ०) ण्यन्तः । अन्तर्भावितण्यर्थो वा, रमन्तेऽस्मिन् वा । 'रमेस्त च' (उ० ३।१४) इति नः । 'नेड् वशि–' (७।२।८) इति नेट् । 'णेरनिटि–' (६।४।५१) । '**रत्नं** स्वजातिश्रेष्ठेऽपि मणावपि नपुंसकम्' (इति मेदिनी) ॥

वने सलिलकानने ॥ १२६ ॥

वन्यते । 'वन संभक्तौ' (भ्वा० प० से०) । 'वनु याचने' (त० उ० से०) वा । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् । संज्ञापूर्वकत्वान्न वृद्धिः । कर्तरि पचाद्यच् (३।१।१३४) वा । 'क्लीबं स्यात् कानने नीरे निवासे निलये **वनम्**' इति रभसः ॥

तलिनं विरले स्तोके

तलति । तल्यते वा । 'तल प्रतिष्ठायाम्' (भ्वा० प० से०) । 'तलिपुलिभ्यामिनन्' (उ० २।५३) । '**तलिनं** विरले स्तोके स्वच्छेऽपि वाच्यलिङ्गकम्' (इति मेदिनी) ॥

वाच्यलिङ्गास्तथोत्तरे ।

तथा तलिनवत् । उत्तरे आनान्तात् ॥

समानाः सत्समैके स्युः

समति । 'षम वैक्लव्ये' (भ्वा० प० से०) । 'ताच्छील्यवयोवचनशक्तिषु चानश्' (३।२।१२९) । 'आगमशासनमनित्यम्' इति मुग् न । सह मानेन वर्तते, इति वा । '**समानं** सत्समैकेषु त्रिषु, ना नाभिमारुते' (इति मेदिनी) ॥

पिशुनौ खलसूचकौ ॥ १२७ ॥

पिंशति । 'पिश अवयवे' (तु० प० से०) । 'क्षुधिपिशिमिथिभ्यः कित्' (उ० ३।५५) इत्युनन् । '**पिशुनं** कुङ्कुमेऽपि च । कपिवक्त्रे च काके ना सूचकक्रूरयोस्त्रिषु । पृक्कायां पिशुना स्त्री स्यात्' (इति मेदिनी) ॥

हीनन्यूनावूनगर्ह्यौ

जहाति । हीयते स्म वा । 'ओहाक् त्यागे' (जु०प०अ०) । 'आदिकर्मणि क्तः' (३।४।७१) । कर्मणि (३।२।१०२) वा । 'ओदितश्च' (८।२।४५) इति नत्वम् । '**हीनं** गर्ह्योनयोस्त्रिषु' (इति मेदिनी) ॥

न्यूनयति । न्यून्यते स्म वा । 'ऊन परिहाणे' (चु० उ० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । घञ् (३।३।१९) वा । यत्तु–'इगुपध–' (३।१।१३५) इति कः–इति मुकुटेनोक्तम् । तन्न । चुरादिण्यन्तत्वेन अदन्तत्वेन चेगुपधत्वाभावात् । '**न्यूनं** गर्ह्योनयोः' (इति मेदिनी) ॥

वेगिशूरौ तरस्विनौ ।

तरो बलं जवो वास्यास्ति । 'अस्माया–' (५।२।१२१) इति विनिः ॥

अभिपन्नोऽपराद्धोऽभिग्रस्तव्यापद्गता अपि ॥ १२८ ॥

अभिपद्यते स्म । 'गत्यर्था–' (३।४।७२) इति क्तः । कर्मणि (३।२।१०२) वा । '**अभिपन्नो**ऽपराद्धेऽभिद्रुते ग्रस्ते विपद्गते' इति विश्वः ॥

इति नान्ताः ॥

कलापो भूषणे बर्हे तूणीरे संहतेऽपि च ।

कलमाप्नोति । 'आप्लृ व्याप्तौ' (स्वा० प० अ०) 'कर्मण्यण्' (३।२।१) कला आप्यतेऽनेन वा । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् । '**कलापः** संहतौ बर्हे काञ्च्यां भूषणतूणयोः' इत्यजयः । ('चन्द्रे विदग्धे व्याकरणभेदेऽपि कथ्यते बुधैः' इति मेदिन्यां विशेषः) ॥

परिच्छदे परीवापः पर्युप्तौ सलिलस्थितौ ॥ १२९ ॥

परिवपनम् । अनेन । अत्र वा 'डुवप् बीजतन्तुसंताने' (भ्वा० उ० अ०) । 'भावे घञ्' (३।३।१८) । 'हलश्च'

१—अस्य सूत्रस्य 'करणाधिकरणयोः' इत्यधिकारस्थत्वेनात्रोपन्यासो निष्फलः कर्मणि विगृहीतत्वात् ॥ तस्मात् 'अकर्तरि–' (३।३।१९) इत्येव न्याय्यम् ॥ २—आधुनिकपुस्तकेषु तु 'तलिपुलिभ्यां च' इत्येव पाठ उपलभ्यते ॥

१—अत्र 'स्म' इत्युपन्यासोऽसंगतः । घञो भूताधिकारे विधानाभावात् ॥

(३।३।१२१) इति वा । 'उपसर्गस्य–' (६।३।१२२) इति दीर्घः । परिच्छदः परिवारः ॥

गोधुग् गोष्ठपतिर्गोपौ

गां पाति । 'पा रक्षणे' (अ० प० अ०) । 'आतोऽनुप–' (३।२।३) इति कः । '**गोपो** ग्रामौघगोष्ठाधिकृतयोर्बल्लवे' इति विश्वः ॥

हरो विष्णुर्वृषाकपिः ।

वृषं धर्मं न कम्पयति । 'कपि किंचिच्चलने' (भ्वा० आ० से०) । '[1]अंहिकम्प्योर्नलोपश्च' (उ० ४।१४४) इतीः । वृषाद्धर्मादाकम्पयति दुष्टान् इति वा । यद्वा वर्षति कामान् । 'वृषु सेचने' (भ्वा० प० से०) । 'इगुपध–' (३।१।१३५) इति कः । आकम्पयति पापानि । पूर्ववदिः (उ० ४।१४४) । वृषश्चासावाकपिश्च । यद्वा वृषा इन्द्रोऽनेन । कम्पते आकम्पते वा अस्मात् । यद्वा वृषो धर्मो वृषा इन्द्रो वा कपिरिव वशे यस्य । यद्वा वृषरक्षकः कपिर्वराहः । शाकपार्थिवादिः (वा० २।१।७८) । 'अन्येषामपि–' (६।३।१३९) इति दीर्घः । यद्वा वृष्ण इन्द्रस्याकं वृषाकं पियति । 'पि गतौ' (तु० प० अ०) । अन्तर्भावितण्यर्थो वा । इन्द्रदुःखं प्राप्नोति प्रापयति वा दैत्यान् । रक्षकत्वात् । विचि (३।२।७५) संज्ञापूर्वकत्वान्न गुणः । क्विपि (३।२।७६) तु आगमशास्त्रस्यानित्यत्वान्न तुक् । परशब्दस्येष्टवाचित्वादियङं बाधित्वा पूर्वसवर्णदीर्घः (६।१।१०२) पूर्वरूपे (६।१।१०७) स्तः । '**वृषाकपिः** पुमान्कृष्णे शंकरे जातवेदसि' (इति मेदिनी) ॥

[2]बाष्पमूष्माश्रु

वायति । 'ओवै शोषणे' (भ्वा० प० से०) । वाति । 'वा गत्यादौ' (अ० प० अ०) । 'खष्पशिल्पशष्प' (उ० ३।२८) इति साधुः ॥

कशिपु त्वन्नमाच्छादनं द्वयम् ॥ १३० ॥

कशति दुःखम् । कश्यते वा । 'कश गतिशासनयोः' (अ० आ० अ०) मृगय्वादित्वात् (उ० १।३७) साधुः । 'एकोक्त्या **कशिपुर्**भक्ताच्छादने च द्वयोः पृथक्' इति विश्वः ॥

तल्पं शय्याट्टदारेषु

तल्यतेऽस्मिन् । 'तल प्रतिष्ठायाम्' (भ्वा० प० से०) । 'खष्पशिल्प—' (उ० ३।२८) इति साधुः । वक्ष्य[3]माणम्, 'अस्त्रियाम्' इति कशिपुतल्पाभ्यामपि संबध्यते । अट्टोऽट्टालिका ॥

स्तम्बेऽपि विटपोऽस्त्रियाम् ।

वेटति । विट्यते वा । 'विट आक्रोशे शब्दे' (भ्वा० प० से०) । 'विटपपिष्टपविशिपोलपाः' (उ० ३।१४५) । '**विटपः** पल्लवे षिङ्गे विस्तारे स्तम्बशाखयोः' इति विश्वः ॥

प्राप्तरूपस्वरूपाभिरूपा बुधमनोज्ञयोः ॥ १३१ ॥
मेद्यलिङ्गा अमी

प्राप्तो रूपम् । 'प्राप्तापन्ने च–' (२।२।४) इति समासः । प्राप्तं रूपं येन । '**प्राप्तरूपो** ज्ञरम्ययोः' (इति मेदिनी) ॥

स्वमेव रूपं यस्य ॥

अभिलक्ष्यं रूपमस्य । '**अभिरूपो** बुधे रम्ये' (इति मेदिनी) ॥

कूर्मी वीणाभेदश्च कच्छपी ।

कच्छे कच्छं वा पिबति । कच्छेन पाति वा । 'सुपि–' (३।२।४) इति कः । 'गापोष्टक्' (३।२।८) तु न । 'पिबतेः सुरासीध्वोः' (वार्तिक) इति वचनात् । 'गतिकारकोपपदा–' इति सुबुत्पत्तेः प्राक् समासः । 'जातेः–' (४।१।६३) इति ङीष् । '**कच्छपी** वल्लकीभेदे ङुलौ क्षुद्रगदान्तरे' इति विश्वः ॥

इति पान्ताः ॥

रवर्णे पुंसि रेफः स्यात्कुत्सिते वाच्यलिङ्गकः ॥१३२॥

'रादिफः' (वा० ३।३।१०८) । रिफ्यते । रिफति वा । 'रिफ हिंसायाम्' (तु० प० से०) । घञ् (३।३।१९) । पचाद्यच् (३।१।१३४) वा ॥

इति फान्तः ॥

अन्तराभवसत्त्वेऽश्वे गन्धर्वो दिव्यगायने ।

अन्तरा मरणजन्मनोर्मध्ये भवं सत्त्वं यातनाशरीरम् । यदाहुः—'अन्तराभवदेहो हि नेष्यते विन्ध्यवासिनां' । तन्न । लक्ष्यविरोधात् । तस्मादन्तरिक्षवासिनो गन्धर्वाख्या भूताः । यद्व्यासः 'अस्माभिर्यदनुष्ठेयं गन्धर्वैस्तदनुष्ठितम्'— इति स्वामी । तच्चिन्त्यम् । '**गन्धर्वः** पशुभेदे स्यात्पुंस्कोकिलतुरंगयोः । अन्तराभवसत्त्वे च गायने खेचरेऽपि च' (मेदिनी) इत्यादौ द्वयोः पृथक् पाठात् । दृष्टान्तोऽपि विषमः । दिव्यगायनानां विश्वावस्वादीनामेव तत्र ग्रहणात् । गन्धमर्वति । 'अर्व गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) शकन्ध्वादिः (वा० ६।१।९४) ॥

कम्बुर्ना वलये शङ्खे

कम्बति । 'कम्ब गतौ' (　　) मृगय्वादिः (उ० १।३७) '**कम्बुः** शङ्खे स्त्रियां पुंसि शम्बूके वलये गजे' (इति मेदिनी) ॥

द्विजिह्वौ सर्पसूचकौ ॥ १३३ ॥

द्वे जिह्वे यस्य ॥

१—आधुनिकपुस्तकेषु तु 'कुण्ठिकम्प्योः' इति पाठ उपलभ्यते ॥ २—बाष्पं मेदिन्यामन्तस्थादौ पठ्यते । अत एव गोवर्धनाचार्यैरपि 'बाष्पाकुलम्' (५२८) इत्यार्याऽन्तस्थादिव्रज्यायां लिखिता । हैमे तु स्पर्शादि पठ्यते ॥ ३—इदं त्वसंगतम् 'कशिपुर्भक्ताच्छादनयोरेकोक्त्या पृथक्तयोः पुंसि' इति मेदिनीतः कशिपोः पुंस्त्वस्य, 'तल्पमट्टे कलत्रे च शयनीये च न द्वयोः' इति मेदिनीतस्तल्पस्य क्लीबतायाः प्रतीतेः ॥

पूर्वोऽन्यलिङ्गः प्रागाह पुंबहुत्वेऽपि पूर्वजान् ।

पूर्वयति । 'पूर्व निकेतने' (चु० प० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । '**पूर्वं** तु पूर्वजेषु स्युः **पूर्व**प्रागाद्ययोस्त्रिषु' (इति मेदिनी) । 'प्राक् पूर्वमग्रतः' इति धरणिः ॥

इति वान्ताः ॥

कुम्भौ घटेभमूर्धांशौ

कुं भूमिं कुत्सितं वा उम्भति । 'उम्भ पूरणे' (तु० प० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । पचाद्यच् (३।१।१३४) वा । शकन्ध्वादिः (वा० ६।१।९४) । '**कुम्भः** स्यात्कुम्भकर्णस्य सुते वेश्यापतौ घटे । राशिभेदे द्विपाङ्गे च **कुम्भं** त्रिवृति गुग्गुले' इति विश्वः ।

डिम्भौ तु शिशुबालिशौ ॥ १३४ ॥

डिम्भयति । 'डिभि संघाते' चुरादिः । पचाद्यच् (३।१।१३४) ॥

स्तम्भौ स्थूणाजडीभावौ

स्तभ्नाति । 'स्तम्भु रोधने' (सौत्रः) पचाद्यच् (३।१।१३४) । भावे घञ् (३।३।१८) वा ॥

शंभू ब्रह्मत्रिलोचनौ ।

शं भवति । 'भू सत्तायाम्' (भ्वा० प० से०) 'प्राप्तौ' (चु०आ० से०) वा । अन्तर्भावितण्यर्थः । मितद्र्वादित्वात् (वा० ३।२।१७८) । डुः । '**शंभुः** पुंसि महादेवे परमेष्ठिनि चार्हति' (इति मेदिनी) विष्णौ च ॥

कुक्षिभ्रूणार्भका गर्भाः

गिरति । 'गॄ निगरणे' (तु० प० से०) । गृणाति । गीर्यते वा । 'गॄ शब्दे' (क्र्या० प० से०) । 'अतिगृभ्यां भन्' (उ० ३।१५२) । '**गर्भो** भ्रूणेऽर्भके कुक्षौ संधौ पनसकण्टके' (इति मेदिनी) ॥

विस्रम्भः प्रणयेऽपि च ॥ १३५ ॥

विस्रम्भणम् । विस्रभ्यतेऽनेन वा । 'स्रम्भु विश्वासे' (भ्वा० आ० से०) । घञ् (३।३।१८) । '**विस्रम्भः** केलिकलहे विश्वासे प्रणये वधे' इति विश्वः । 'परिचयप्रार्थनयोः **प्रणयः** परिकीर्तितः' इत्यमरमाला ॥

स्याद्भेर्यां दुन्दुभिः पुंसि स्यादक्षे दुन्दुभिः स्त्रियाम् ।

'दुन्द' इति शब्देन उभति । 'उभ पूरणे' (तु० प० से०) । 'इगुपधात् कित्' (उ० ४।१२०) इतीन् । शकन्ध्वादिः (वा० ६।१।९४) । यद्वा 'दुन्द' इति हलन्तस्यैवानुकरणम् । '**दुन्दुभिः** पुमान् । वरुणे दैत्यभेर्योश्च स्त्र्यक्षे बिन्दुत्रिकद्वये' (इति मेदिनी) ॥

स्यान्महारजने क्लीबं कुसुम्भं करके पुमान् ॥१३६॥

कुसुम्भ्यति । अनेन । वा । 'कुसुम्भ क्षेपे' (कण्ड्वादिः) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् वा । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । '**कुसुम्भं** हेमनि महारजने ना कमण्डलौ' (इति मेदिनी) ॥

क्षत्रियेऽपि च नाभिर्ना

नभ्यते । 'णभ हिंसायाम्' (भ्वा० आ० से०) । 'इसजादिभ्यः' (वा० ३।३।१०८) । यद्वा नाभयति । स्वार्थण्यन्तात् 'अच इः' (उ० ४।१३९) । '**नाभि**र्मुख्यनृपे चक्रमध्यक्षत्रिययोः पुमान् । द्वयोः प्राणिप्रतीके स्यात्स्त्रियां कस्तूरिकामदे' (इति मेदिनी) ॥

सुरभिर्गवि च स्त्रियाम् ।

सुष्ठु रभते, रभ्यते वा । 'रभ राभस्ये' (भ्वा० आ० अ०) । 'सर्वधातुभ्य इन्' (उ० ४।११८) । '**सुरभिः** शल्लकीमातृभित्सुरगोषु योषिति । चम्पके च वसन्ते च तथा जातीफले पुमान् । स्वर्णे गन्धोत्पले क्लीबं सुगन्धिकान्तयोस्त्रिषु । (विख्याते सचिवे धीरे चैत्रेऽपि च पुमानयम्)' (इति मेदिनी) ॥

सभा संसदि सभ्ये च

सह भान्ति ये । यस्यां वा । 'भा दीप्तौ' (अ० प० अ०) । 'सुपि' (३।२।४) इति कः । 'अन्येभ्योऽपि—' (वा० ३।२।१०२) इति डो वा । 'स्त्रियां सामाजिके गोष्ठ्यां द्यूतमन्दिरयोः **सभा**' इति रभसः ॥

त्रिष्वध्यक्षेऽपि वल्लभः ॥ १३७ ॥

वल्लते । वल्ल्यते वा । 'वल्ल संवरणे संचरणे च' (भ्वा० आ० से०) । 'रासिवल्लिभ्यां च' (उ० ३।१२५) इत्यभच् । '**वल्लभो** दयितेऽध्यक्षे सल्लक्षणतुरंगमे' (इति मेदिनी) ॥

इति भान्ताः ॥

किरणप्रग्रहौ रश्मी

अश्नुते । अनेन वा । 'अशू व्याप्तौ' (स्वा० आ० से०) । 'अश्नोते रश् च' (उ० ४।४६) इति मिः । '**रश्मिः** पुमान् दीधितौ स्यात्पक्ष्मप्रग्रहयोरपि' (इति मेदिनी) ॥

कपिभेकौ प्लवंगमौ ।

प्लवेन प्लुत्या गच्छति । 'गमश्च' (३।२।४७) इति खच् ॥

इच्छामनोभवौ कामौ

कमनम् । कम्यते वा । 'कमु कान्तौ' (भ्वा० आ० से०) । घञ् (३।३।१८,१९) '**कामः** स्मरेच्छयोः पुमान् । रेतस्यपि निकामे च काम्येऽपि स्यान्नपुंसकम्' (इति मेदिनी) ॥

शौर्योद्योगौ पराक्रमौ ॥ १३८ ॥

पराक्रमणम् । अनेन वा । 'क्रमु पादविक्षेपे' (भ्वा० प० से०) । घञ् (३।३।१८,१२१) । 'नोदात्तोपदेशस्य—' (७।३।३४) इति न वृद्धिः । '**पराक्रमः** स्यात्सामर्थ्ये विक्रमोद्यमयोरपि' (इति मेदिनी) ॥

१—पूर्वगन्धर्वशब्दौ विश्वमेदिन्योरपि स्पर्शान्तेष्वेवोपलभ्येते । हैमे तु दन्तोष्ठ्यान्तेष्वेव ॥ २—अक्षे बिन्दुत्रिकद्वये यथा 'दुन्दुभ्या किल तत्कृतं पतितया यद्द्रौपदी हारिता' इति स्वामिमुकुटानेकार्थकैरवाकरकौमुद्यः ॥

धर्माः पुण्ययमन्यायस्वभावाचारसोमपाः ।

धरति । ध्रियते वा । 'धृञ् धारणे' (भ्वा० उ० अ०) 'अर्तिस्तुसु–' (उ० १।१४०) इति मन् 'धर्मोऽस्त्री पुण्य आचारे स्वभावोपमयोः क्रतौ । अहिंसोपनिषन्न्याये ना धनुर्यमसोमपे' (इति मेदिनी) ॥

उपायपूर्व आरम्भ उपधा चाप्युपक्रमः ॥ १३९ ॥

उपधा उत्कोचः । उपक्रमणम् । अनेन वा । पूर्ववत् (३।३।१८,१२१,७।३।१३४) 'उपक्रमः स्यादुपधाचिकित्सारम्भविक्रमे' इति विश्वः ॥

वणिक्पथः पुरं वेदो निगमाः

निगम्यते । अनेन वा । 'गोचरसंचर–' (३।३।११९) इति साधुः । 'निगमो वाणिजे पुर्यां कटे वेदे पणिक्पथे' इति विश्वः ॥

नागरो वणिक् ।

नैगमौ द्वौ

निगमे भवः । 'तत्र भवः' (४।३।५३) इत्यण् । 'नैगमः स्यादुपनिषद्वणिजोर्नागरेऽपि च' इति विश्वः ॥

बले रामो नीलचारुसिते त्रिषु ॥ १४० ॥

रमते । अनेन वा । 'रमु क्रीडायाम्' (भ्वा० आ० अ०) 'ज्वलितिकसन्तेभ्यो णः' (३।१।१४०) 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् वा । 'रामः पशुविशेषे स्याज्जामदग्न्ये हलायुधे । राघवे च सितश्वेतमनोज्ञेषु च वाच्यवत्' इति विश्वः ॥

शब्दादिपूर्वो वृन्देऽपि ग्रामः

ग्रसते । ग्रस्यते वा । 'ग्रसु अदने' (भ्वा० अ० से०) 'ग्रसेरा च' (उ० १।१४३) इति मः । 'ग्रामः स्वरे संवसथे वृन्दे शब्दादिपूर्वकः' इति विश्वः ॥

क्रान्तौ च विक्रमः ।

विक्रमणम् । अनेन वा । घञ् (३।३।१८,१२१) । 'विक्रमः शक्तिसंपत्तिः क्रान्तिमात्रं च विक्रमः' इति धरणिः ॥

स्तोमः स्तोत्रेऽध्वरे वृन्दे

स्तूयते । अनेन वा । 'ष्टुञ् स्तुतौ' (अ० उ० अ०) । 'अर्तिस्तुसु–' (उ० १।१४०) इति मन् ॥

जिह्मस्तु कुटिलेऽलसे ॥ १४१ ॥

जहाति । हीयते वा । 'ओहाक् त्यागे' (जु० अ० अ०) । 'जहातेः सन्वदालोपश्च' (उ० १।१४१) इति मन् ॥

गुल्मा रुक्स्तम्बसेनाश्च

गुड्यते । 'गुड वेष्टने' रक्षणे (तु० प० से०) बाहुलकान्मक् । डलयोरेकत्वम् । 'गुल्मः स्तम्बे प्लीह्नि घट्टसैन्ययोः सैन्यरक्षणे' इति विश्वः । रुग् उदररोगः । स्तम्बोऽप्रकाण्डः ॥

१—द्वाविति ब्राह्मणस्य नैगमत्वे निषेधः—इति स्वामी ॥—'द्वौ' इत्युक्तेरुपनिषद्ब्राह्मणयोर्नायम्, इत्येके—इति पीयूषव्याख्या ॥

जामिः स्वसृकुलस्त्रियोः ।

जायति । जायते वा । 'जै क्षये' (भ्वा० प० अ०) । बाहुलकान्मिः । यद्वा 'जमु अदने' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकादिण् दीर्घश्च । कर्मणि 'इञजादिभ्यः' (वा० ३।३।१०८) इतीञ् वा–इति स्वामी । 'जिह्मस्तु कुटिले मन्दे जामिः स्वसृकुलस्त्रियोः' इति चवर्गादावजयः ॥

मुकुटस्तु—'प्रहरे समये यामो यामिः स्वसृकुलस्त्रियोः' इति रभसादन्तस्थादितामाह । 'यामिः कुलस्त्रीस्वस्रोः स्त्री' (इति मेदिनी) । तत्र 'या प्रापणे' (अ० प० अ०) धातुर्बोध्यः ॥

क्षितिक्षान्त्योः क्षमा युक्ते क्षमं शक्ते हिते त्रिषु १४२

क्षमणम् । 'क्षमूष् सहने' (भ्वा० आ० से०) । षित्त्वाद् (३।३।१०४) अङ् । क्षमते । क्षम्यते वा । पचाद्यच् (३।१।१३४) । घञ् (३।३।१९) वा । 'नोदात्तोपदेशस्य–' (७।३।३४) इति न वृद्धिः । 'क्षमा तितिक्षा पृथ्वी च योग्ये शक्ते हिते क्षमम्' इति धरणिः ॥

त्रिषु श्यामौ हरित्कृष्णौ श्यामा स्याच्छारिवानिशा ।

श्यायते । 'श्यैङ् गतौ' (भ्वा० आ० अ०) । 'इषुयुधीन्धि–' (उ० १।१४५) इति मक् । 'श्यामो वटे प्रयागस्य वारिदे वृद्धदारके । पिके च कृष्णहरिते पुंसि स्यात्तद्वति त्रिषु । मरिचे सिन्धुलवणे क्लीबं स्त्री शारिवौषधौ । अप्रसूताङ्गनायां च प्रियङ्गावपि चोच्यते । यमुनायां त्रियामायां कृष्णत्रिवृतिकौषधौ ।' नीलिकायाम्—'अथ श्रामो मासे मण्डपकालयोः' (इति मेदिनी) ॥

ललामं पुच्छपुण्ड्राश्वभूषाप्राधान्यकेतुषु ॥ १४३ ॥

लडनम् । 'लड बाल्ये (विलासे)' (भ्वा० प० से०) । संपदादिक्विप् (बा० ३।३।१०८) । डलयोरेकत्वम् । ललमति । 'अमगत्यादौ' (भ्वा० प० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) ॥*॥ बाहुलकात्कनिनि नान्तोऽपि । 'प्रधानध्वजशृङ्गेषु पुण्ड्रवालधिलक्ष्मसु । भूषावाजिप्रभावेषु ललामं स्याल्ललाम च' इति रुद्रः । पुण्ड्रमश्वादीनां ललाटचित्रम् । अश्वो वाजी । भूषा सामीप्यादश्वस्यैव ॥

सूक्ष्ममध्यात्ममपि

सूच्यते । 'सूच पैशून्ये' (चु० उ० से०) । 'सूचेः स्मन्' (उ० ४।१७७) । 'सूक्ष्मं स्यात्कैतवेऽध्यात्मे पुंस्यणौ त्रिषु

१—युक्ते मान्तमव्ययम् इत्येके शक्तहितयोस्त्रिषु । क्षमः, क्षमा । इति पीयूषव्याख्या ॥ २—इत उत्तरं श्रामशब्दार्थकथनेन प्रकृतानुपयुक्तम् ॥ ३—यथा 'कन्याललाम कमनीयमजस्य लिप्सोः' इति रघुः—इति स्वामिमुकुटौ ॥

चाल्पके' (इति मेदिनी) । यत्तु–सुष्ठु उक्ष्यते इति स्वामी ॥ सुष्ठु उष्मयते–इति मुकुटश्च व्याचष्टे । तदुक्तसूत्रादर्शनमूलकम् ॥

आदौ प्रधाने प्रथमः

प्रथते । 'प्रथ विस्तारे' (भ्वा० आ० से०) । 'पथेरमच्' (उ० ५।६८) । '**प्रथमस्तु** भवेदादौ प्रधानेऽपि च वाच्यवत्' (इति मेदिनी) ॥

त्रिषु ।

आमान्तम् ॥

वामौ वल्गुप्रतीपौ द्वौ

वमति वम्यते वा । 'टुवम उद्गिरणे' (भ्वा० प० से०) । 'ज्वलिति–' (३।१।१४०) इति णः । घञ् (३।३।१९) वा । '**वामं** सव्ये प्रतीपे च द्रविणे चातिसुन्दरे । पयोधरे हरे कामे विद्याद्वामामपि स्त्रियाम् । **वामी** शृगालीवडवारासभीकरभीषु च' इति विश्वः ॥

अधमौ न्यूनकुत्सितौ ॥ १४४ ॥

अमति । 'अव रक्षणादौ' (भ्वा० प० से०) । 'अवद्यावमाधमा–' (उ० ५।५४) इति साधुः । यद्वा न धम्यते, धमति वा । 'धम ध्माने' सौत्रः । घञ् (३।३।१८) पचाद्यच् (३।१।१३४) वा ।—अधोभवः । 'अवोधसोः सलोपश्च' ( )-इति स्वामी ॥

जीर्णं च परिभुक्तं च यातयाममिदं द्वयम् ।

यातो गतो याम उपभोगकालो यस्य । '**यातयामो**ऽन्यवज्जीर्णे परिभुक्तोज्झितेऽपि च' (इति मेदिनी) ॥

इति मान्ताः

तुरंगगरुडौ तार्क्ष्यौ

तार्क्ष्यस्य कश्यपस्यापत्यम् । 'ऋष्यन्धक–' (४।१।११४) इत्यण् । '**तार्क्ष्यो**ऽश्वसर्पयोः । गरुडाग्रजे सुपर्णे च पुंसि क्लीबं रसाञ्जने' (इति मेदिनी) ॥

निलयापचयौ क्षयौ ॥ १४५ ॥

क्षयणम्, क्षीयतेऽत्र वा । 'क्षि क्षये' (भ्वा० प० अ०) । 'क्षि निवासगत्योः' (तु० प० अ०) । 'एरच्' (३।३।५६) । 'पुंसि–' (३।३।११८) इति घो वा । '**क्षयो** रोगान्तरे वेश्मकल्पान्तापचयेषु च' (इति मेदिनी) ॥

श्वशुर्यौ देवरश्यालौ

श्वशुरस्यापत्यम् । 'राजश्वसुराद्यत्' (४।१।१३७) ॥

भ्रातृव्यौ भ्रातृजद्विषौ ।

भ्रातुरपत्यम् । 'भ्रातुर्व्यच्च' (४।१।१४४) । 'व्यन्सपत्ने'(४।१।१४५) ॥

पर्जन्यौ रसदब्देन्द्रौ

पिपर्ति । 'पॄ पालनपूरणयोः' (जु० प० से०) । पर्षति । 'पृषु सेचने' (भ्वा० प० से०) । 'पर्जन्यः' (उ० ३।१०३) इति साधुः । '**पर्जन्यो** मेघशब्देऽपि ध्वनदम्बुदशक्रयोः' इति विश्वः ॥

स्यादर्यः स्वामिवैश्ययोः ॥ १४६ ॥

अर्यते 'ऋ गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'अर्यः स्वामिवैश्ययोः' (३।१।१०३) इति साधुः ॥

तिष्यः पुष्ये कलियुगे

त्वेषति । 'त्विष दीप्तौ' (भ्वा० उ० अ०) । अघ्न्यादिः (उ० ४।११२) । '**तिष्यः** कलियुगे ऋक्षे **तिष्या** धात्री च कीर्त्यते' इति धरणिः ॥

पर्यायोऽवसरे क्रमे ।

पर्ययणम् । 'इण् गतौ' (अ० प० अ०) । 'परावनुपात्यये–' (३।३।३८) इति घञ् । '**पर्याय**स्तु प्रकारे स्यान्निर्माणेऽवसरे क्रमे' इति विश्वः ॥

प्रत्ययोऽधीनशपथज्ञानविश्वासहेतुषु ॥ १४७ ॥

रन्ध्रे शब्दे

प्रत्ययनम् । प्रतीयतेऽनेन वा । प्रत्येति, इति वा । 'एरच्' (३।३।५६) । 'पुंसि–'(३।३।११८) इति घो वा । पचाद्यच् (३।१।१३४) वा । '**प्रत्ययः** शपथे रन्ध्रे विश्वासाचारहेतुषु । प्रथितत्वे च सत्रादावधीनज्ञानयोरपि' इति विश्वः ॥

अथानुशयो दीर्घद्वेषानुतापयोः ।

अनुशयनम् । अनेन वा । 'शीङ् स्वप्ने' (अ० आ० से०) । 'एरच्' (३।३।५६) । 'पुंसि–' (३।३।११८) इति घो वा । '**भवेदनुशयो** द्वेषे पश्चात्तापानुबन्धयोः' इति विश्वः ॥

स्थूलोच्चयस्त्वसाकल्ये गजानां मध्यमे गते ॥१४८॥

उच्चयनम् । 'चिञ् चयने' (स्वा० उ० अ०) । 'एरच्' (३।३।५६) । स्थूलस्योच्चयः । '**स्थूलोच्च**यस्त्वसाकल्ये गण्डोपलकरण्डयोः' इति विश्वः ॥

समयाः शपथाचारकालसिद्धान्तसंविदः ।

समयनम् । समीयतेऽत्र, अनेन वा । समेति वा 'इण् गतौ' (अ० प० अ०) । 'इ गतौ' (भ्वा० प० से०) वा । 'एरच्' (३।३।५६) । 'पुंसि–' (३।३।११८) इति घो वा । पचाद्यच् (३।१।१३४) वा । '**समयः** शपथाचारसिद्धान्तेषु तथा धियि । क्रियाकारे च निर्देशे संकेते कालभाषयोः' (इति मेदिनी) ॥

व्यसनान्यशुभं दैवं विपदित्यनयास्त्रयः ॥ १४९ ॥

व्यसनं स्त्रीद्यूतपानादि । अशुभं दैवविशेषणम् । न नयनम् । अनेन वा । अत्र वा । 'णीञ् प्रापणे' (भ्वा० उ० अ०) । 'एरच्' (३।३।५६) । विरोधे नञ् । अयाच्छुभावहविधेरन्यः । '**अनय**स्तु विपद्दैवाशुभयोर्व्यसनेषु च' (इति मेदिनी) ॥

अत्ययोऽतिक्रमे कृच्छ्रे दोषे दण्डेऽपि

अत्ययनम् । अनेन वा । 'इण् गतौ' (अ० प० अ०) । 'एरच्' (३।३।५६) । '**अत्ययोऽतिक्रमे** कृच्छ्रेऽत्युत्पाते नाशदण्डयोः' इति धरणिः ॥

अथापदि ।

युद्धायत्योः संपरायः

संपरायणम् । 'इण् गतौ' (अ० प० अ०) । पूर्ववत् (३।३।५६) । '**संपरायः** समीके स्यादापदुत्तरकालयोः' (इति मेदिनी) ॥

पूज्यस्तु श्वशुरेऽपि च ॥ १५० ॥

पूजयितुमर्हः । 'पूज पूजायाम्' (चु० प० से०) । 'अर्हे कृत्यतृचश्च' (३।३।१६९) इति यत् । 'पूज्यौ श्वशुरपूजार्हौ' इति धरणिः ॥

पश्चादवस्थायिबलं समवायश्च संनयौ ।

संनयनम् । संनीयते वा । संनयति वा । 'णीञ् प्रापणे' (भ्वा० उ० अ०) । 'एरच्' (३।३।५६) पचाद्यच् (३।१।१३४) वा ॥

संघाते संनिवेशे च संस्त्यायः

संस्त्यानम् । 'ष्ट्यै स्त्यै शब्दसंघातयोः' (भ्वा० प० अ०) । घञ् (३।३।१८) । 'आतो युक्–' (७।३।३३) । '**संस्त्यायः** संनिवेशे च संघाते विस्तृतावपि' (इति मेदिनी) ॥

प्रणयास्त्वमी ॥ १५१ ॥

विश्रम्भयाच्ञाप्रेमाणः

प्रणयनम् । 'णीञ्' (भ्वा० उ० अ०) । 'एरच्' (३।३।५६) । '**प्रणयः** प्रसरे प्रेम्णि (याच्ञाविश्रम्भयोरपि । निर्वाणेऽपि' (इति मेदिनी) । '**विश्रम्भः** स्यात्परिचये विश्वासविप्रलम्भयोः' इत्यजयः ॥

विरोधेऽपि समुच्छ्रयः ।

सुष्ठु ऊर्ध्वं श्रयणम् । 'श्रिञ् सेवायाम्' (भ्वा० उ० से०) । 'एरच्' (३।३।५६) । 'वैरोन्नत्योः **समुच्छ्रयः**' इति रभसः ॥

विषयो यस्य यो ज्ञातस्तत्र शब्दादिकेष्वपि ॥१५२॥

विसयनम् । अत्र वा । विसिनोति वा । 'षिञ् बन्धने' (स्वा० उ० अ०) । 'एरच्' (३।३।५६) 'पुंसि–' (३।३।११८) इति घो वा । पचाद्यच् (३।१।१३४) वा । 'परिनिविभ्यः सेवसितसय–' (८।३।७०) इति षः । '**विषयो** गोचरे देशे तथा जनपदेऽपि च । प्रबन्धाद्यस्य यो ज्ञातस्तत्र रूपादिके पुमान्' (इति मेदिनी) ॥

निर्यासेऽपि कषायोऽस्त्री

निर्यासः क्वाथः । कषति कण्ठम् । 'कष हिंसायाम्' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकादयः । '**कषायो** रसभेदे स्यादङ्गरागे विलेपने । निर्यासे च **कषायो**ऽथ सुरभौ लोहितेऽन्यवत्' इति विश्वः ॥

सभायां च प्रतिश्रयः ।

प्रतिश्रयणम् । अत्र वा । 'श्रिञ्' (भ्वा० उ० से०) 'एरच्' (३।३।५६) । घः (३।३।११८) वा । '**प्रतिश्रयः** सभायां चाश्रयेऽभ्युपगमेऽपि च' (इति मेदिनी) ॥

प्रायो भूम्न्यन्तगमने

प्रायणम् । 'अय गतौ' (भ्वा० आ० से०) । घञ् (३।३।१८) । 'इण् गतौ' (अ० प० से०) । 'एरच्' (३।३।५६) वा । '**प्राय**श्चानशने मृत्यौ **प्रायो** बाहुल्यतुल्ययोः' इति विश्वः ॥

मन्युर्दैन्ये क्रतौ क्रुधि ॥ १५३ ॥

मन्यते । 'मन ज्ञाने' (दि० आ० अ०) । मृगय्वादिः (उ० ११३७) । '**मन्युः** पुमान् क्रुधि । दैन्ये शोके च यज्ञे च' (इति मेदिनी) ॥

रहस्योपस्थयोर्गुह्यम्

गूहनम् । गुह्यते वा । 'गुहू संवरणे' (भ्वा० आ० से०) । 'शंसिदुहि–'[1] इति क्यप् । '**गुह्यं** रहस्युपस्थे च **गुह्यः** कमठदम्भयोः' इति विश्वः ॥

सत्यं शपथतथ्ययोः ।

सति साधुः । 'तत्र साधुः' (४।४।९८) इति यत् । '**सत्यं** कृते च शपथे तथ्ये च त्रिषु तद्वति' (इति मेदिनी) ॥

वीर्यं बले प्रभावे च

वीर्यतेऽनेन । 'वीर विक्रान्तौ' (चु० उ० से०) । 'अचो यत्' (३।१।९७) वीरे साधुर्वा । 'तत्र साधुः' (४।४।९८) इति यत् । '**वीर्यं** प्रभावे शुक्रे च तेजःसामर्थ्ययोरपि' (इति मेदिनी) ॥

द्रव्यं भव्ये गुणाश्रये ॥ १५४ ॥

द्रोरिदम् । 'द्रव्यं च भव्ये' (५।३।१०४) इति साधुः । '**द्रव्यं** स्याद्द्रविणे भव्ये पृथिव्यादौ च पित्तले । भेषजे च विलेपे च जतुद्रुमविशेषयोः' इति विश्वः ॥

धिष्ण्यं स्थाने गृहे भेऽग्नौ

धिष्यते । 'धिष शब्दे' (जु० प० से०) धृष्णोति वा । 'ञि धृषा प्रागल्भ्ये' (स्वा० प० से०) । 'सानसिवर्णसि–' (उ० ४।१०७) इति साधुः । यत्तु–'संध्यादयश्च' इति यः–इत्युक्तं मुकुटेन । तदेतत्सूत्रास्मरणमूलकम्, निर्मूलं च । '**धिष्ण्यं** स्थानाग्निसद्मसु । शक्तावृक्षेऽपि' (इति मेदिनी) ॥

भाग्यं कर्म शुभाशुभम् ।

भज्यतेऽनेन । 'भज सेवायाम्' (भ्वा० उ० अ०) । 'ऋ-

१—'शंसिदुहिगुहिभ्यो वा' इति काशिका । तत्र 'प्रशस्यस्य श्रः' (५।३।६०) 'ईडवन्दवृशंसदुहां ण्यतः' (६।१।२१४) इति सूत्रद्वयबलाच्छसेः सिद्धम् । इतरयोस्तु मूलं मृग्यम्—इति कौमुदी ॥ तस्माण्ण्यति संज्ञापूर्वकत्वाद्गुणाभावः ॥

हलोर्ण्यत्' (३।१।१२४)। 'चजोः–' (७।३।५३) इति कुत्वम्। **'भाग्यं** शुभात्मकविधौ स्याच्छुभाशुभकर्मणि' इति विश्वः॥

कशेरुहेम्नोर्गाङ्गेयम्

गङ्गाया अपत्यम्। 'शुभ्रादिभ्यश्च' (४।१।१२३) इति ढक्। **'गाङ्गेयः** स्यात्पुमान्भीष्मे क्लीबं स्वर्णकशेरुणोः' (इति मेदिनी)॥

विशल्या दन्तिकापि च ॥ १५५ ॥

विगता शल्यात्। विगतं शल्यं यस्या वा। **'विशल्या**ग्निशिखादन्तीगुडूचीत्रिपुटासु च' (इति मेदिनी)॥

वृषाकपायी श्रीगौर्योः

वृषाकपेः स्त्री। 'वृषाकप्यग्नि—' (४।१।३७) इति ङीष्, ऐ च। **'वृषाकपायी** श्रीगौरीवरीजीवन्तिकासु च' (इति मेदिनी)॥

अभिख्या नामशोभयोः।

अभिख्यानम्। 'ख्या प्रकथने' (अ० प० अ०)। चक्षिङादेशो वा। 'आतश्चोपसर्गे' (३।३।१०६) इत्यङ्। **'अभिख्या** त्वभिधाने स्याच्छोभायां च यशस्यपि' (इति मेदिनी)॥

आरम्भो निष्कृतिः शिक्षा पूजनं संप्रधारणम् १५६
उपायः कर्मचेष्टा च चिकित्सा च नव क्रियाः।

निष्कृतिः प्रायश्चित्तम्। संप्रधारणं विचारः। उपायः सामादिः। चेष्टा परिस्पन्दः करणम्। भावादौ 'कृञः श च' (३।३।१००)। **'क्रिया** कर्मणि चेष्टायां करणे संप्रधारणे। (आरम्भोपायशिक्षार्थचिकित्सानिष्कृतिष्वपि)' इति विश्वः॥

छाया सूर्यप्रिया कान्तिः प्रतिबिम्बमनातपः ॥१५७॥

छ्यति। 'छो छेदने' (दि० प० अ०)। 'श्याद्व्यधा–' (३।१।१४१) इति णः। 'आतो युक्–' (७।३।३३)। यद्वा 'माछाशसिभ्यो यः' (उ० ४।१०९)। **'छाया** स्यादातपाभावे प्रतिबिम्बार्कयोषितोः' (इति मेदिनी)॥

कक्ष्या प्रकोष्ठे हर्म्यादेः काञ्च्यां मध्येभबन्धने।

कक्षे भवा। 'शरीरावयवात्–' (४।३।५५) इति यत्। **'कक्ष्या** बृहतिकायां स्यात् (काञ्च्यां मध्येभबन्धने। हर्म्यादीनां प्रकोष्ठे च)' (इति यान्तेषु मेदिनी)॥

कृत्या क्रियादेवतयोस्त्रिषु भेद्ये धनादिभिः ॥१५८॥

करणम्। 'कृञः श च' (३।३।११०) इति चात् क्यप्। कृत्यते। 'कृती छेदने' (रु० प० से०)। 'ऋदुपधात्–' (३।१।११०) इति क्यप् **'कृत्यो** विद्विषि कार्ये च कृत्या क्रियादिवौकसोः' इति रभसः॥

जन्यः स्याज्जनवादेऽपि

जनानां वादः। 'मतजनहलात्–' (४।४।९७) इति यत्। यद्वा जायते। जनयति वा। 'ऋहलोर्ण्यत्' (३।१।१२४)। 'जनिवध्योश्च' (७।३।३४) इति न वृद्धिः। 'अचो यत्' (३।१।९७) वा। जनीं वहति। 'संज्ञायां जन्या' (४।४।८२) इति वा साधुः। **'जन्या** मातृवयस्या स्याज्जन्या जनीवरप्रिया। जननीजनयित्रोश्च **जन्यं** निर्वादयुद्धयोः' इति धरणिः॥

जघन्योऽन्तेऽधमेऽपि च।

जघने भवः। 'शरीरावयवात्–' (४।३।५५) इति यत्। यद्वा कुटिलं हन्यते। हन्तेर्यङन्तात् 'अचो यत्' (३।१।९७)। 'अनित्यमागमशासनम्' इति 'नुगतः–' (७।४।८५) इति न नुक्। **'जघन्यं** चरमे शिश्ने जघन्यं गर्हितेऽन्यवत्' इति विश्वः॥

गर्ह्याधीनौ च वक्तव्यौ

वचनार्हः। 'वच परिभाषणे' (अ० प० अ०)। ब्रूञ् आदेशो वा। तव्यः (३।१।९६)। **'वक्तव्यं** कुत्सिते हीने वचनार्हे च वाच्यवत्' (इति मेदिनी)॥

कल्यौ सज्जनिरामयौ ॥ १५९ ॥

कलासु साधुः। 'तत्र साधुः' (४।४।९८) इति यत्। यद्वा कल्यते। 'कल गतौ संख्याने च' चुरादिरदन्तः। 'अचो यत्' (३।१।९७)। **'कल्यं** प्रभाते क्लीबं **स्यात्कल्यो** वाक्श्रुतिवर्जिते। सज्जनीरोगदक्षेषु कल्याणवचनेऽपि च। उपायवचनेऽपि स्यात् (त्रिषु, मद्ये तु योषिति)' (इति मेदिनी)॥ सज्जो बद्धसंनाहादिः॥

आत्मवानपेतोऽर्थादर्थ्यौ

आत्मवान् ज्ञानी। अर्थे साधुः 'तत्र साधुः'। (४।४।९८) इति यत्। आर्थादनपेतः। 'धर्मपथ्य–' (४।४।९२)। इति यत्। **'अर्थ्यो** विज्ञार्थशालिनोः' इत्यजयः। **'अर्थ्यं** शिलाजतु**न्यर्थ्यो** बुधे न्याय्ये च वाच्यवत्' (इति मेदिनी)॥

पुण्यं तु चार्वपि।

पुनाति। 'पूञ् पवने' (क्र्या० उ० से०)। 'पूञो यण्णुग्ह्रस्वश्च' (उ० ५।१५)। यद्वा पुणति। 'पुण कर्मणि शुभे' (तु० प० से०)। 'इगुपध–' (३।१।१३५) इति कः। पुणे साधुः। 'तत्र साधुः' (४।४।९८) इति यत्। **'पुण्य**स्त्रिषु मनोज्ञे स्यात्क्लीबं सुकृतधर्मयोः' इति विश्वः॥

रूप्यं प्रशस्ते रूपेऽपि

आहतं प्रशस्तं वा रूपमस्यास्ति। 'रूपादाहतप्रशंसयोः–' (५।२।१२०) इति यप्। **'रूप्यः** स्यात्सुन्दरे त्रिषु। आयतस्वर्णरजते रजते च नपुंसकम्' (इति मेदिनी)॥

१—कर्तरि ण्यदादयस्तु 'कृत्यल्युटो बहुलम्' (३।३।११३) इत्युक्तेरुन्नेयाः॥

वदान्यो वल्गुवागपि ॥ १६० ॥

वदेति । 'वदेरान्यः' (उ० ३।१०४) । '**वदान्यो** दातृवाग्मिनोः' इत्यजयः ॥

न्याय्येऽपि मध्यम्

मां ध्यायति । 'ध्यै चिन्तायाम्' (भ्वा० प० से०) । 'आतोऽनुप–' (३।२।३) इति कः । यद्वा मह्यते । 'मह पूजायाम्' (भ्वा० प० से०) । 'अघ्न्यादिः (उ० ४।११२) । 'न्याय्यावलग्नयोर्मध्यमन्तरे चाधमे त्रिषु' इति रभसः ॥

सौम्यं तु सुन्दरे सोमदैवते ।

सोमो देवतास्य । 'सोमाट् ट्यण्' (४।२।३०) । यद्वा सोम इव सोमः । ततश्चतुर्वर्णादित्वात् (वा० ५।१।१२४) ष्यञ् । यत्तु—शाखादित्वात् (५।३।१०३) यः—इति मुकुटः । तन्न । वृद्ध्यप्रसङ्गात् । '**सौम्यो** बुधे मनोज्ञे स्यादनुग्रे सोमदैवते' '(इल्वलासु च सौम्याः स्युः–)' इति विश्वः ॥

इति यान्ताः ॥

निवहावसरौ वारौ

वारयति । व्रियते वा । 'वृञ् वरणे' (स्वा० उ० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । घञ् (३।३।१८) वा । '**वारः** सूर्यादिदिवसे वारोऽवसरवृन्दयोः । कुब्जवृक्षे हरे द्वारे, **वारं** मद्यस्य भाजने' इति विश्वः ॥

संस्तरौ प्रस्तराध्वरौ ॥ १६१ ॥

संस्तीर्यते । 'स्तॄञ् आच्छादने' (क्र्या० उ० से०) । 'ऋदोरप्' (३।३।५७) । **संस्तर-प्रस्तरा**वेतौ प्रस्तराध्वरयोरपि । मणिपाषाणयोश्चापि (यथाक्रममुदीरितौ)' इति विश्वः । प्रस्तरः शय्या ॥

गुरू गीष्पतिपित्राद्यौ

गृणाति । 'गॄ शब्दे' (क्र्या० प० से०) । 'कृग्रोरुच्च' (उ० १।२४) इत्युः । '**गुरु**स्त्रिलिङ्ग्यां महति दुर्जरालघुनोरपि । पुमान्निषेकादिकरे पित्रादौ सुरमन्त्रिणि' (इति मेदिनी) ॥

द्वापरौ युगसंशयौ ।

द्वाभ्यां परः । द्वौ पराणत्र वा । पृषोदरादिः (६।३।१०९) ॥

प्रकारौ भेदसादृश्ये

प्रकरणम् । कृञो घञ् (३।३।१८) '**प्रकार**स्तुल्यभेदयोः' (इति मेदिनी) ॥

आकाराविङ्गिताकृती ॥ १६२ ॥

आकरणम् । घञ् (३।३।१८) । इङ्गितं चेष्टा । आकृतिरवयवसंस्थानम् ॥

किंशारू धान्यशूकेषू

किंचित् कुत्सितं वा शृणाति । 'शॄ हिंसायाम्' (क्र्या० प० से०) । 'किंजरयोः श्रिणः' (उ० १।४) इति ञुण् । '**किंशा**रुर्ना शस्यशूके विशिखे कङ्कपत्रिणि' (इति मेदिनी) ॥

मरू धन्वधराधरौ ।

म्रियन्तेऽत्र जन्तवः । 'मृङ् प्राणत्यागे' (तु० आ० अ०) । 'भृमृशी–' (उ० १।७) इत्युः । '**मरु**र्ना गिरिधन्वनोः' (इति मेदिनी) ॥

अद्रयो द्रुमशैलार्काः

अत्ति । अद्यते वा । 'अद भक्षणे' (अ० प० अ०) । 'अदिशदि–' (उ० ४।६५) इति क्रिन् ॥

स्त्रीस्तनाब्दौ पयोधरौ ॥१६३॥

धरति । 'धृञ् धारणे' (भ्वा० उ० अ०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । पयसो धरः । '**पयोधरः** कोषकारे नारिकेले स्तनेऽपि च । कशेरुमेघयोः पुंसि' (इति मेदिनी) ॥

ध्वान्तारिदानवा वृत्राः

वृणोति । 'वृञ् वरणे' (स्वा० उ० से०) । बहुलकात् कः । '**वृत्रो** रिपौ घने ध्वान्ते शैलभेदे च दानवे' (इति मेदिनी) ॥

बलिहस्तांशवः कराः ।

बली राजग्राह्यो भागः । अंशुर्मयूखः कीर्यते । 'कॄ विक्षेपे' (तु० प० से०) । 'ऋदोरप्' (३।३।५७) । करोति वा अच् (३।१।१३४) । '**करो** वर्षोपले रश्मौ पाणौ प्रत्यायशुण्डयोः' (इति मेदिनी) ॥

प्रदरा भङ्गनारीरुग्बाणाः

प्रदीर्यते । प्रदरणम् । अनेन वा । 'दॄ विदारणे' (क्र्या० प० से०) । 'ऋदोरप्' (३।३।५७) । '**प्रदरो** रोगभेदे स्याद्विकारे शरभङ्गयोः' (इति मेदिनी) ॥

अस्राः कचा अपि ॥ १६४ ॥

अस्यन्ते । 'असु क्षेपणे' (दि० प० से०) । बाहुलकात् रः । '**अस्रः** कोणे कचे पुंसि क्लीबमश्रुणि शोणिते' (इति मेदिनी) ॥

अजातशृङ्गो गौः कालेऽप्यश्मश्रुर्ना च तूवरौ ।

'काले' इत्युभाभ्यां संबध्यते । तौति । 'तु' सौत्रो गत्यादौ । बाहुलकाद्वरः दीर्घश्च । यद्वा तनोति बाहुलकाद्वः तूश्चासौ वरश्चाच्छादकः । '**तूवरो**ऽश्मश्रुपुरुषे प्रौढाशृङ्गगवेऽपि च । पुरुषे व्यञ्जनत्यक्ते स्यात्कषायरसेऽपि च' (इति मेदिनी) ॥

स्वर्णेऽपि राः

राति सुखम् । रायते वा 'रातेर्डैः' (उ० २।६६) । '**राः** पुंसि स्वर्णवित्तयोः' (इति मेदिनी) ॥

परिकरः पर्यङ्कपरिवारयोः ॥ १६५ ॥

परिकीर्यते । 'कॄ विक्षेपे' (तु० प० से०) । 'ऋदोरप्' (३।३।५७) । यद्वा परिकीर्यतेऽनेन । 'पुंसि–' (३।३।११८) इति

१—तूवरो दन्तोष्ठ्यमध्यो ग्रन्थकृता पठितः । वस्तुतस्तु पवर्गीयमध्यः । वेदे तथा दर्शनात् 'अश्वस्तूपरो गोमृगः' इति—पीयूषव्याख्या ।

घः । 'भवेत्परिकरो व्राते पर्यङ्कपरिवारयोः । प्रगाढगात्रिकाबन्धे विवेकारम्भयोरपि' इति विश्वः । 'यत्नारम्भौ **परिकरौ**' इति त्रिकाण्डशेषः ॥

मुक्ताशुद्धौ च तारः स्यात्

तारयति । अच् । यद्वा तार्यते । अनेन वा । घञ् (३।३।१९) । घः (३।३।११८) वा । '**तारो** मुक्तादिसंशुद्धौ तरणे शुद्धमौक्तिके । **तारं** च रजतेऽत्युच्चस्वरेऽप्यन्यवदीरितम् । ऋक्षाक्षिमध्ययोस्तारा सुग्रीवगुरुयोषितोः । बुद्धदेव्यां मता **तारा**' इति विश्वः ॥

शारो वायौ स तु त्रिषु ।

कर्बुरे

शृणाति । 'शॄ हिंसायाम्' (क्र्या० प० से०) । 'शृणातेर्वायुवर्णनिवृत्तेषु' (वा० ३।३।२१) इति घञ् । '**शारः** स्याच्छबले वाच्यलिङ्गः पुंसि समीरणे' (इति तालव्यादौ मेदिनी) ॥

अथ प्रतिज्ञाजिसंविदापत्सु संगरः ॥ १६६ ॥

संगरणम् । संगीर्यते वा । अनेन वा । 'गॄ शब्दे' (क्र्या० प० से०) । 'ऋदोरप्' । 'पुंसि–' (३।३।११८) इति घो वा । '**संगरो** युधि चापदि । क्रियाकारे विषे चाङ्गीकारे क्लीबं शमीफले' (इति मेदिनी) ॥

वेदभेदे गुह्यवादे मन्त्रः

मन्त्र्यते । मन्त्रणं वा । 'मत्रि गुप्तभाषणे' (चु० प० से०) । घञ् (३।३।१९,१८) । '**मन्त्रो** वेदविशेषे स्याद्देवादीनां च साधने । गुह्यवादेऽपि च पुमान्' (इति मेदिनी) ॥

मित्रो रवावपि ।

मेद्यति । 'ञिमिदा स्नेहने' (दि० प० से०) । 'अमिचिमिदिशसिभ्यः क्त्रः' (उ० ४।१६४) । '**मित्रं** सुहृदि न द्वयोः । (सूर्ये पुंसि)' (इति मेदिनी) ॥

मखेषुयूपखण्डेऽपि स्वरुः

इषुर्बाणः । स्वरति । स्वर्यते वा । 'स्वृ शब्दोपतापयोः' (भ्वा० प० अ०) । 'शॄस्वृस्निहि–' (उ० १।१०) इत्युः । '**स्वरुः** पुमान्यूपखण्डे भिदुरेऽप्यध्वरे शरे' (इति मेदिनी) । यूपखण्डे यूपे तक्ष्यमाणे प्रथमपतिते शकले ॥

गुह्येऽप्यवस्करः ॥ १६७ ॥

अवोऽधः कीर्यते । 'कॄ विक्षेपे' (तु० प० से०) 'ऋदोरप्' (३।३।५७) । कस्कादिः (८।३।४८) । 'वर्चस्केऽवस्करः' (६।१।४८) इति वा साधुः । '**अवस्कारो**ऽपि वर्चस्के गुह्ये' (इति मेदिनी) । गुह्य उपस्थे ॥

आडम्बरस्तूर्यरवे गजेन्द्राणां च गर्जिते ।

आडम्ब्यते । 'डबि क्षेपे' चुरादिः । घञ् (३।३।१९) । भावे (३।३।१८) वा । आडम्बं राति । 'आतोऽनुप–' (३।२।३) इति कः । आडम्बयति वा । 'बाहुलकादरन्' । '**आडम्बरः** समारम्भे गजगर्जिततूर्ययोः' इति विश्वः ॥

अभिहारोऽभियोगे च चौर्ये संनहनेऽपि च ॥१६८॥

अभिहरणम् । घञ् (३।३।१८) । अभिगम्याक्रमणमभियोगः संनहनं कवचादिधारणम् ॥

स्याज्जंगमे परीवारः खड्गकोशे परिच्छदे ।

जंगमे परिजने । परिवार्यतेऽनेन । 'परिवारणं वा' । घञ् (३।३।१८,१९) । 'उपसर्गस्य–' (६।३।१२३) इति दीर्घः । '**परीवारः** परिजने खड्गकोशे परिच्छदे' (इति मेदिनी) । परिच्छद उपकरणम् ॥

विष्टरो विटपी दर्भमुष्टिः पीठाद्यमासनम् ॥ १६९ ॥

विस्तीर्यते । 'स्तॄञ् आच्छादने' (क्र्या० उ० से०) । 'वृक्षासनयोर्विष्टरः' इति साधुः ॥

द्वारि द्वाःस्थे प्रतीहारः प्रतीहार्यप्यनन्तरे ।

प्रतिह्रियतेऽनेन । अत्र । 'हृञ्' (भ्वा० उ० अ०) । घञ् (३।३।१९) 'उपसर्गस्य–' (६।३।१२२) इति दीर्घः । गौरादिङीष् (४।१।४१) । '**प्रतीहारो** द्वारि द्वाःस्थे द्वाःस्थितायां तु योषिति' (इति मेदिनी) । अनन्तरे द्वाःस्थे ॥

विपुले नकुले विष्णौ बभ्रुः स्यात्पिङ्गले त्रिषु ॥१७०॥

बिभर्ति । भरति वा । 'डुभृञ्' (जु० उ० अ०) । 'भृञ्' (भ्वा० उ० अ०) वा । 'कुर्भ्रश्च' (उ० १।२२) इति कुद्वित्वं च । यत्तु—भृञः शङ्कादित्वात् कुर्द्विर्वचनं च—इति मुकुटः । तदुक्तसूत्रादर्शनमूलकम् । निर्मूलं च । 'बभ्रुर्ना नकुले विष्णौ विपुले पिङ्गले त्रिषु' इति बलशर्मा । 'बभ्रुर्विशाले नकुले कृशानावजे मुनौ शूलिनि पिङ्गले च' इति विश्वः ॥

सारो बले स्थिरांशे च न्याय्ये क्लीबं वरे त्रिषु ।

सरति । 'सृ स्थिरे' (३।३।१७) इति घञ् । '**सारो** बले स्थिरांशे च मज्ज्ञि पुंसि जले धने । न्याय्ये क्लीबं त्रिषु वरे' (इति मेदिनी) ॥

दुरोदरो द्यूतकारे पणे द्यूते दुरोदरम् ॥ १७१ ॥

दुष्टमासमन्तादुदरमस्य । '**दुरोदरो** द्यूतकारे द्यूताक्षपणः योऽपुमान्' । पणो ग्लाहः ॥

महारण्ये दुर्गपथे कान्तारः पुंनपुंसकम् ।

कान्ता अरा अस्य । यद्वा कान्तं मनोज्ञमृच्छति, इयर्ति वा । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । '**कान्तारो**ऽस्त्री महारण्ये बिले दुर्गमवर्त्मनि । पुंसि स्यादिक्षुभेदे' (इति मेदिनी) ॥

१—भाष्ये तु 'शृ' इत्यविभक्तिक एव निर्देशः सिद्धान्तकौमुद्यामपि तथैव व्याख्यातम् ।

१—'आश्रित्य दुर्गं गिरिकंदरोदरं क्रीडन्त्यमुष्मिन् सततं दरोदरम्' इति यमकान्निरुकारोऽपि, इति गोवर्धनः—इति मुकुटपीयूषौ ।
२—आधुनिकमेदिनीपुस्तके तु '**दुरोदरं** द्यूतभेदे द्यूतकृत्पणयोः पुमान्' इति पाठो लभ्यते ।

मत्सरोऽन्यशुभद्वेषे तद्वत्कृपणयोस्त्रिषु ॥ १७२ ॥

माद्यति परस्माच्छ्रे । 'मदी हर्षे' (दि० प० से०)। 'कृभूमदिभ्यः कित्' (उ० ३।७३) इति सरः। '**मत्सरा** मक्षिकायां स्यान्मात्सर्यक्रोधयोः पुमान्। असह्यपरसंपत्तौ कृपणे चाभिधेयवत्' (इति मेदिनी)। तद्वानन्यशुभद्वेषवान् ॥

देवाद्वृते वरः श्रेष्ठे त्रिषु क्लीबं मनाक्प्रिये ।

व्रियते । वरणं वा । 'वृञ् वरणे' (स्वा० उ० से०)। 'ग्रहवृदृ–' (३।३।५८) इत्यप् । यद्वा वृणोति, वरति वा। पचाद्यच् (३।१।१३४)। '**वरो** जामातरि वृतौ देवतादेरभीप्सिते । षिङ्गे पुंसि त्रिषु श्रेष्ठे कुङ्कुमे तु नपुंसकम्। **वरी** प्रोक्ता शतावर्यां **वरा** च स्यात्फलत्रिके । मनागिष्टे **वरं** क्लीबं केचिदाहुस्तदव्ययम्' (इति मेदिनी) ॥

वंशाङ्कुरे करीरोऽस्त्री तरुभेदे घटे च ना ॥ १७३ ॥

कृणाति । 'कॄ हिंसायाम्' (क्र्या० प० से०) किरति । कीर्यते वा। 'कॄ विक्षेपे' (तु० प० से०) वा। 'कॄशॄपॄकटि–' (उ० ४।३०) इतीरन्। करिणमीरयति । 'ईर गतौ' (अ० आ० से०)। 'कर्मण्यण्' (३।२।१)। 'वंशाङ्कुरे **करीरोऽस्त्री** वृक्षभिद्घटयोः पुमान् । **करीरा** चीरिकायां च दन्तमूले च दन्तिनाम्' (इति मेदिनी) ॥

ना चमूजघने हस्तसूत्रे प्रतिसरोऽस्त्रियाम् ।

प्रतिसरति । पचाद्यच् (३।१।१३४)। प्रतिस्रियते । अनेन वा। 'पुंसि–' (३।३।११८) इति घः। 'भवेत्प्र**तिसरो** मन्त्रभेदे माल्ये च कङ्कणे । व्रणशुद्धौ चमूपृष्ठे पुंसि न स्त्री तु मण्डले । आरक्षे करसूत्रे च नियोज्ये त्वन्यलिङ्गकः' (इति मेदिनी) ॥

यमानिलेन्द्रचन्द्रार्कविष्णुसिंहांशुवाजिषु ॥ १७४ ॥
शुकाहिकपिभेकेषु हरिर्ना कपिले त्रिषु ।

हरति । 'हृञ्' (भ्वा० उ० अ०)। 'अच इः' (उ० ४।१३९)। '**हरि**र्वातार्कचन्द्रेन्द्रयमोपेन्द्रमरीचिषु । सिंहाश्वकपिभेकाहिशुकलोकान्तरेषु च । **हरि**र्वाच्यवदाख्यातो हरित्कपिलवर्णयोः' इति विश्वः ॥

शर्करा कर्परांशेऽपि

शृणाति । शीर्यते वा। 'शॄ हिंसायाम्' (क्र्या० प० से०)। 'शॄः करन्' (उ० ४।३)। '**शर्करा** खण्डविकृतावुपलाकर्परांशयोः। शर्करान्वितदेशेऽपि रुग्भेदे शकलेऽपि च' (इति मेदिनी) ॥

यात्रा स्याद्यापने गतौ ॥ १७५ ॥

यानम्। अनेन वा । 'या प्रापणे' (अ० प० अ०)। 'हुयामा–' (उ० ४।१६८) इति त्रन्। '**यात्रा** तु यापनोपाये गतौ देवार्चनोत्सवे' इति विश्वः ॥

इरा भूवाक्सुराप्सु स्यात्

एति । ईयते वा। 'इण् गतौ' (अ० प० अ०)। 'ऋज्रेन्द्राग्र–' (उ० २।१८) इति साधुः ॥

तन्द्रा निद्राप्रमीलयोः ।

तत् राति । 'आतोऽनुप—' (३।२।३) इति कः। स्त्रियां टाप् (४।१।४)। केचिद् गौरादित्वात् (४।१।४१) ङीषमाहुः तद् द्राति वा । 'द्रा कुत्सायां गतौ' (अ० प० अ०)। '–निद्रातन्द्रा–' (३।२।१५८) इति तदो नान्तत्वं निपात्यते । प्रमीला अत्यन्तश्रमादिना मोहप्राया ॥

धात्री स्यादुपमातापि क्षितिरप्यामलक्यपि ॥१७६॥

धीयते । 'धेट् पाने' (भ्वा० प० अ०)। 'धः कर्मणि ष्ट्रन्' (३।२।१८१)। षित्वात् (४।१।४१) ङीष्। '**धात्री** जनन्यामलकीवसुमत्युपमातृषु' (इति मेदिनी) ॥

क्षुद्रा व्यङ्गा नटी वेश्या सरघा कण्टकारिका ।
त्रिषु क्रूरेऽधनेऽल्पेऽपि क्षुद्रः

क्षणत्ति । क्षुद्यते वा। 'क्षुदिर् संचूर्णने' (रु० उ० अ०)। 'स्फायितञ्चि—' (उ० २।१३) इति रक्। '**क्षुद्रः** स्यादधमक्रूरकृपणाल्पेषु वाच्यवत्। **क्षुद्रा** व्यङ्गानटीकण्टकारिकासरघासु च । चाङ्गेरीवेश्ययोर्हिंस्रामक्षिकामात्रयोरपि' इति विश्वः ॥ व्यङ्गाङ्गहीना । सरघा मधुमक्षिका ॥

मात्रा परिच्छदे ॥ १७७ ॥
अल्पे च परिमाणे स्यान्मात्रं कात्स्न्र्येऽवधारणे ।

मीयते । अनया वा। माति मिमीते वा। 'मा माने' (अ० प० अ०)। 'माङ् माने' (जु० आ० अ०) वा। 'हुयामा–' (उ० ४।१६८) इति त्रन्। '**मात्रा** कर्णविभूषायां वित्ते माने परिच्छदे । अक्षरावयवे स्वल्पे क्लीबं कात्स्न्र्येऽवधारणे' (इति मेदिनी) ॥

आलेख्याश्चर्ययोश्चित्रम्

चिनोति । चीयते वा। 'अमिचि–' (उ० ४।१६४) इति क्रः। '**चित्रा**खुपर्णीगोडुम्बासुभद्रादन्तिकासु च । मायायां सर्पनक्षत्रनदीभेदेषु च स्त्रियाम्। तिलकालेख्ययोः क्लीबं कर्बुराद्भुतयोरपि । तद्युक्तयोर्वाच्यलिङ्गं **चित्री** झिल्ल्यां नपुंसकम्। गोस्तने वस्त्रभेदे च रेखालिखनभेदयोः' (इति मेदिनी) ॥

कलत्रं श्रोणिभार्ययोः ॥ १७८ ॥

गडति । गड्यते वा। 'गड सेचने' (भ्वा० प० से०)। 'गडेरादेश्च कः' (उ० ३।१०६) इत्यत्रन्। डलयोरेकत्वम्। कलं त्रायते वा। 'त्रैङ् पालने' (भ्वा० आ० अ०)। कः (३।२।१)। कडति कड्यते वा। 'कड शासने (मदे)' (भ्वा० प० से०)। बाहुलकादत्रन्। 'दुर्गस्थाने नृपादीनां **कलत्रं** श्रोणिभार्ययोः' इति रभसः ॥

योग्यभाजनयोः पात्रम्

पाति । पायते वा । पीयतेऽनेन वा 'पा रक्षणे' (अ० प० अ०) । 'पा पाने' (भ्वा० प० अ०) वा । ष्ट्रन् (उ० ४।१५९) । '**पात्रं** तु भाजने योग्ये **पात्रं** तीरद्वयान्तरे । **पात्रं** स्रुवादौ पर्णे च राजमन्त्रिणि चेष्यते' इति विश्वः ॥

पत्रं वाहनपक्षयोः ।

पतन्त्यनेन । 'दाम्नी—' (३।२।१८२) इति ष्ट्रन् । '**पत्रं** तु वाहने पर्णे पक्षे च शरपक्षिणोः' इति विश्वः ॥

निदेशग्रन्थयोः शास्त्रम्

निदेश आज्ञा । शासनम् । शिष्यते अनेन, इति वा । 'सर्वधातुभ्यः ष्ट्रन्' (उ० ४।१५९) ॥

शस्त्रमायुधलोहयोः ॥१७९॥

शस्यतेऽनेन । 'शसु हिंसायाम्' (भ्वा० प० से०) । 'दाम्नी–' (३।२।१८२) इति ष्ट्रन् । '**शस्त्रं** लोहास्त्रयोः क्लीबं क्षुरिकायां तु योषिति' (इति मेदिनी) ॥

स्याज्जटांशुकयोर्नेत्रम्

नयति नीयते । अनेन वा । 'णीञ् प्रापणे' (भ्वा० उ० अ०) । 'दाम्नी–' (३।२।१८२) इति ष्ट्रन् । '**नेत्रं** (मथिगुणे वस्त्रे तरुमूले विलोचने । **नेत्र** रथे च नाड्यां च **नेत्रो**) नेतरि मेघवत्' इति विश्वः । '**नेत्रं** मथिगुणे वस्त्रभेदे मूले द्रुमस्य च । रथे चक्षुषि नद्यां च **नेत्री** नाड्यां च योषिति' (इति मेदिनी) ॥

क्षेत्रं पत्नीशरीरयोः ।

क्षयति । क्षीयते । अनेन वा । 'क्षि क्षये' (भ्वा० प० अ०) । 'क्षि निवासगत्योः' (तु० प० अ०) वा । ष्ट्रन् (उ० ४।१५९) । '**क्षेत्रं** शरीरे केदारे सिद्धस्थानकलत्रयोः' (इति मेदिनी) ॥

मुखाग्रे क्रोडहलयोः पोत्रम्

पूयतेऽनेन । 'पूञ् पवने' (क्र्या० उ० से०) । 'हलसूकरयोः पुवः' (३।२।१८३) इति ष्ट्रन् । '**पोत्रं** वस्त्रे मुखाग्रे च सूकरस्य हलस्य च' इति विश्वः ॥

गोत्रं च नाम्नि च ॥ १८० ॥

गूयतेऽनेन । 'गुङ् शब्दे' (भ्वा० आ० अ०) । ष्ट्रन् (उ० ४।१५९) । गां त्रायते वा । 'त्रैङ्' (भ्वा० आ० अ०) । 'आतोऽनुप–' (३।२।३) इति कः । '**गोत्रा** भूगव्ययोर्गोत्रः शैले **गोत्रं** कुलाख्ययोः । संभावनीयबोधे च काननक्षेत्रवर्त्मसु' (इति मेदिनी) ॥

सत्त्रमाच्छादने यज्ञे सदादाने वनेऽपि च ।

सीदन्त्यत्र । अनेन वा 'षद्लृ विशरणादौ' (भ्वा० प० अ०) । ष्ट्रन् (उ० ४।१५९) । '**सत्त्रं** यज्ञे सदादानच्छादनारण्यकैतवे' (इति मेदिनी) ॥

अजिरं विषये कायेऽपि

अजन्त्यत्र । अनेन वा । 'अज गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'अजिरशिशिर–' (उ० १।५३) इति साधुः । '**अजिरं** प्राङ्गणे वाते विषये दुर्दुरे तनौ । (स्त्री चण्ड्याम्)' (इति मेदिनी)

अम्बरं व्योम्नि वाससि ॥ १८१ ॥

अम्बते । अम्ब्यते वा । 'अबि शब्दे' (भ्वा० आ० से०) । बाहुलकादरः । '**अम्बरं** वाससि व्योम्नि कार्पासे च सुगन्धके' इति विश्वः ॥

चक्रं राष्ट्रेऽपि

क्रीयतेऽनेन । 'घञर्थे कः' (वा० ३।३।५८) 'केकृञादीनाम्' (वा० ६।१।१२) इति द्वित्वम् । '**चक्रः** कोके पुमान् क्लीबं व्रजे सैन्यरथाङ्गयोः । राष्ट्रे दम्भान्तरे कुम्भकारोपकरणास्त्रयोः । जलावर्तेऽपि' (इति मेदिनी) ॥

अक्षरं तु मोक्षेऽपि

न क्षरति । 'क्षर संचलने' (भ्वा० प० से०) । 'पचाद्यच्' (३।१।१३४) । यद्वा अश्नुते । 'अशू व्याप्तौ' (स्वा० आ० से०) । 'अशेः सरः' (उ० ३।७०) । 'मोक्षेऽपवर्गे ओंब्रह्मण्यच्युतेऽक्षरम्' इत्यनेकार्थकोषः ॥

क्षीरमप्सु च ।

घस्यते । 'घस्लृ अदने' (भ्वा० प० अ०) । 'घसेः किच्च' (उ० ४।३४) इतीरन् । 'गमहन–' (६।४।९८) इत्युल्लोपः । ('शासिवसि–)' (८।३।६०) इति (षत्वम्) । '**क्षीरं** दुग्धे जले' (इति मेदिनी) ॥

स्वर्णेऽपि भूरिचन्द्रौ द्वौ

भवति । भूयते वा । 'भू सत्तायाम्' (भ्वा० प० से०) । 'भू प्राप्तौ' (चु० आ० से०) । 'अदिशदि–' (ऊ० ४।६५) इति क्रिन् । '**भूरिर्ना** वासुदेवे च हरे च परमेष्ठिनि । नपुंसकं सुवर्णे च प्राज्ये स्याद्वाच्यलिङ्गकः' (इति मेदिनी) ॥

चन्दति । 'चदि आह्लादने' (भ्वा० प० से०) । 'स्फायितञ्चि–' (उ० २।१३) इति रक् । '**चन्द्रः** कर्पूरकाम्पिल्लसुधांशुस्वर्णचारुषु' (इति मेदिनी) ॥

द्वारमात्रे तु गोपुरम् ॥ १८२ ॥

पुरति । 'पुर अग्रगमने' (तु० प० से०) । 'इगुपध–' (३।१।१३५) इति कः । गवां पुरम् । '**गोपुरं** द्वारि पूर्द्वारि कैवर्तीमुस्तकेऽपि च' (इति मेदिनी) ॥

गुहादम्भौ गह्वरे द्वे

गाह्यते । 'गाहू विलोडने' (भ्वा० आ० से०) । 'छित्वर-च्छत्वर–' (उ० ३।१) इति साधुः । '**गह्वरस्तु** गुहादम्भनिकुञ्जगहनेष्वपि' इति विश्वः ॥

रहोऽन्तिकमुपह्वरे ।

उपह्वरन्त्यत्र । 'ह्वृ कौटिल्ये' (भ्वा० प० अ०) । 'पुंसि–'

(३।३।११८) इति घः। यत्तु—गह्वरवदुपह्वरम्—इति मुकुटेनाभाणि। तन्न। छिद्वरादावस्य पाठाभावात्। 'उपह्वरं समीपे स्यादेकान्ते च नपुंसकम्' (इति मेदिनी)॥

पुरोऽधिकमुपर्यग्राणि

अग्यते अगति वा। 'अग कुटिलायां गतौ' (भ्वा० प० से०)। 'ऋज्रेन्द्राग्र–' (उ० २।१८) इति साधुः। 'अग्रं पुरस्तादुपरि परिमाणे पलस्य च। आलम्बने समूहे च प्रान्ते च स्यान्नपुंसकम्। अधिके च प्रधाने च प्रथमे चाभिधेयवत्' (इति मेदिनी)॥

अगारे नगरे पुरम्॥ १८३॥

मन्दिरं च

पिपर्ति। 'पॄ पालनपूरणयोः' (जु० प० से०)। मूलविभुजादित्वात् (वा० ३।२।५) कः। यद्वा पुरति 'पुर अग्रगमने' (तु० प० से०)। 'इगुपध–' (३।१।३५) इति कः। 'पुरं शरीरमित्याहुर्गृहोपरिगृहे पुरम्। पुरो गुग्गुलराख्यातो नगरेऽपि पुरं पुरी' इति धरणिः॥

मन्दतेऽत्र। 'मदि स्तुत्यादौ' (भ्वा० आ० से०)। 'इषिमदिमुदि–' (उ० १।५१) इति किरच्। 'मन्दिरं नगरेऽगारे क्लीबं ना मकरालये' (इति मेदिनी)॥

अथ राष्ट्रोऽस्त्री विषये स्यादुपद्रवे।

राजति। 'राजृ दीप्तौ' (भ्वा० उ० से०)। ष्ट्रन् (उ० ४।१५९)। 'राष्ट्रं स्यादुपवर्तने। उपद्रवे क्लीबपुंसोः' (इति मेदिनी)॥

दरोऽस्त्रियां भये श्वभ्रे

दरणम्। दीर्यते वा। 'दॄ भये' (भ्वा० प० से०) 'दॄ विदारणे' (क्र्या० प० से०) वा। 'ऋदोरप्' (३।३।५७) 'दरोऽस्त्री साध्वसे गर्ते कन्दरे तु दरी स्मृता। दराव्ययं मनागर्थे' (इति मेदिनी)॥

वज्रोऽस्त्री हीरके पवौ॥ १८४॥

वजति। 'वज गतौ' (भ्वा० प० से०)। 'ऋज्रेन्द्र–' (उ० १।१८) इति साधुः। 'वज्रं स्याद्बालके धाव्यां क्लीबं योगान्तरे पुमान्। वज्रा स्नुह्यां गुडूच्यां च वज्री स्नुह्यन्तरे स्मृता। दम्भोलौ हीरकेऽप्यस्त्री वज्रं त्रपुवरत्रयोः' (इति दन्त्योष्ठ्यादौ मेदिनी)॥

तन्त्रं प्रधाने सिद्धान्ते सूत्रवाये परिच्छदे।

तननम्। तन्यते। अनेन वा। 'तनु विस्तारे' (त० उ० से०)। ष्ट्रन् (उ० ४।१५९)। यद्वा तन्त्रणम्। तन्त्र्यते वा। 'तन्त्रि धारणे' (चु० प० से०)। घञ् (३।३।१८)। यत्तु—'स्फायितञ्चि–' (उ० २।१३) इति रक् इति मुकुट आह। तन्न। उक्तधातोस्तत्र पाठाभावात्। तनोते रकि नलोपप्रसङ्गात्। तन्त्रयतेर्घञाचा वा सिद्धत्वाच्च। 'तन्त्रं कुटुम्बकृत्ये स्यात्सिद्धान्ते चौषधोत्तमे। प्रधाने तन्तुवाये च शास्त्रभेदे परिच्छदे। श्रुतिशाखान्तरे हेतावुभयार्थप्रयोजके। इतिकर्तव्यतायां च (तन्त्री वीणागुणे मता। अमृतादेहशिरयोः)' (इति मेदिनी)॥

औशीरं चामरे दण्डेऽप्यौशीरं शयनासने[1]॥ १८५॥

उश्यते 'वश कान्तौ' (अ० प० से०)। 'नशेः कित्' (उ० ४।३१) इतीरन्। प्रज्ञाद्यण् (५।४।३८)। यद्वा उशीरस्येदम्। 'तस्येदम्' (४।३।१२०) इत्यण्। 'औशीरं चामरे दण्डे औशीरं स्वापपीठयोः' इत्यजयः॥

पुष्करं करिहस्ताग्रे वाद्यभाण्डमुखे जले।
व्योम्नि खड्गफले पद्मे तीर्थौषधिविशेषयोः॥१८६॥

पुष्णाति पुष्यते। अनेन वा। 'पुष पुष्टौ' (क्र्या० प० से०)। 'पुषः कित्' (उ० ४।४) इति करन्। 'पुष्करं पङ्कजे व्योम्नि पयःकरिकराग्रयोः। औषधिद्वीपविहगतीर्थरागोरगान्तरे। पुष्करं तूर्यवक्त्रे च काण्डे खड्गफलेऽपि च' (इति विश्वः)॥

अन्तरमवकाशावधिपरिधानान्तर्धिभेदतादर्थ्ये।
छिद्रात्मीयविनाबहिरवसरमध्येऽन्तरात्मनि च १८७

अन्तं राति। 'रा दाने' (अ० प० अ०)। 'आतोऽनुप–' (३।२।३) इति कः॥

मुस्तेऽपि पिठरम्

पेठति। पिठ्यते वा। 'पीठ हिंसासंक्लेशनयोः' (भ्वा० प० से०) बाहुलकादरो गुणाभावश्च। 'पिठरः स्थाल्यां ना क्लीबं मुस्तामन्थानदण्डयोः' (इति मेदिनी)॥

राजकशेरुण्यपि नागरम्।

नगरे भवम्। 'तत्र भवः' (४।३।५३) इत्यण्। यद्वा न अगं राति। नकारेण 'सुप्सुपा' इति समासः। 'नागरं मुस्तके शुण्ठ्यां विदग्धे नगरोद्भवे' (इति मेदिनी)। राजकशेरुः कन्दविशेषः॥

शार्वरं त्वन्धतमसे घातुके भेद्यलिङ्गकम्॥ १८८॥

शर्वर्यां भवम्। 'तत्र भवः' (४।३।५३) इत्यण्। स्वामी तु 'घातुकेमे नृलिङ्गकम्' इति पठित्वा 'घातुकश्चासाविभश्च। नृलिङ्गं पुंलिङ्गम्' इति व्याख्यत्॥

गौरोऽरुणे सिते पीते

गौरति। 'गुरी उद्यमने' (तु० आ० से०)। गवते वा मनोऽत्र। 'गुङ् गतौ' (भ्वा० आ० अ०) वा। 'ऋज्रेन्द्र–' (उ० २।१८) इति साधुः। यद्वा गुर्यतेऽनेन। 'गुरी' (तु० आ० से०)। 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ्। गोर एव।

१—शयनासनयोः समुदितयोः संज्ञेयम्—इति स्वामी॥—शयनं चासनं च शयनासनम्। तत्र युगपद्वर्तते। तत्र यथा राजाभिधानाक्षरमुद्रितं तदौशीरमालोक्य न कस्य भीतिः—इत्यनेकार्थकैरवाकरकौमुदी।—सुभूतिस्तु पृथगेवाह—इति मुकुटः॥

प्रज्ञाद्यण् (५।४।३८)। 'गौरः पीतेऽरुणे श्वेते विशुद्धे चाभिधेयवत्। ना श्वेतसर्षपे चन्द्रे न द्वयोः पद्मकेसरे । (गौरी त्वसंजातरजःकन्याशंकरभार्ययोः । रोचनीरजनीपिङ्गाप्रियङ्गुवसुधासु च । आपगाया विशेषे च यादसांपतियोषिति)' (इति मेदिनी) ॥

व्रणकार्यप्यरुष्करः ।

अरुः करोति । 'दिवाविभा–' (३।२।२१) इति टः । '**अरुष्करो** व्रणकृति त्रिषु भल्लातके पुमान्' (इति मेदिनी) ॥

जठरः कठिनेऽपि स्यात्

जायते । अस्मिन् वा । 'जनी' (दि० आ० से०) । 'जनेररष्ठ च' (उ० ५।३८) इत्यरः । '**जठरो** न स्त्रियां कुक्षौ बद्धकक्खटयोस्त्रिषु' (इति मेदिनी) ॥

अधस्तादपि चाधरः ॥ १८९ ॥

न धरति । 'धृञ् धारणे' (भ्वा० उ० अ०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । यद्वा धराद्युत्वात्कठिनाद्वान्यः । '**अधरस्तु** पुमानोष्ठे हीनेऽनूर्ध्वेऽपि वाच्यवत्' (इति मेदिनी) ॥

अनाकुलेऽपि चैकाग्रः

एकमेकत्र वाग्रमस्य । '**एकाग्रम**न्यालिङ्गं स्यादेकतानेऽप्यनाकुले' (इति मेदिनी) ॥

व्यग्रो व्यासक्त आकुले ।

विविधं विविधे वाग्रमस्य । विरुद्धमगति वा । 'अग कुटिलायां गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'ऋज्रेन्द्र–' (उ० २।१८) इति साधुः ॥

उपर्युदीच्यश्रेष्ठेष्वप्युत्तरः स्यात्

उत्तरति । 'तॄ प्लवनतरणयोः' (भ्वा० प० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । यद्वा अतिशयेनोद्गतः । तरप् (५।३।५७)। द्रव्यप्रकर्षत्वान्नामु (५।४।११) । '**उत्तरं** प्रतिवाक्ये स्यादूर्ध्वोदीच्योत्तमेऽन्यवत् । **उत्तरस्तु** विराटस्य तनये दिशि **चोत्तरा**' इति विश्वः ॥

अनुत्तरः ॥ १९० ॥

एषां विपर्यये श्रेष्ठे

उत्तरस्याभावः । उत्तरस्य विरुद्धो वा । श्रेष्ठे न उत्तरो यस्मात् ॥

दूरानात्मोत्तमाः पराः ।

पिपर्ति । पूर्यते । अनेन वा । पचाद्यच् (३।१।१३४) । 'ऋदोरप्' (३।३।५७) । 'पुंसि–' (३।३।११८) इति घो वा । '**परः** श्रेष्ठारिदूरान्योत्तरे क्लीबं तु केवले' (इति मेदिनी) ॥

स्वादुप्रियौ च मधुरौ

मधु माधुर्यं राति । अस्त्यत्र वा । 'आतोऽनुप–' (३।२।३) इति कः । 'ऊषशुषि–' (५।२।१०७) इति रो वा । '**मधुरौ** स्वादुशोभनौ' इति व्याडिः । '**मधुरस्तु** रसे विषे । **मधुरं** रसवत्स्वादुप्रियेषु **मधुरो**ऽन्यवत्' इति विश्वः ॥

क्रूरौ कठिननिर्दयौ ॥ १९१ ॥

कृन्तति । 'कृती छेदने' (तु० प० से०) । 'कृतेश्छः क्रू च' (२।२१) इति रक् । '**क्रूरस्तु** कठिने घोरे नृशंसेऽप्यभिधेयवत्' इति विश्वः ॥

उदारो दातृमहतोः

उच्चैरासमन्तादृच्छति । पचाद्यच् (३।१।१३४) । '**उदारो** दातृमहतोर्दक्षिणे चाभिधेयवत्' (इति मेदिनी) ॥

इतरस्त्वन्यनीचयोः ।

इना कामेन तरति । 'तॄ' (भ्वा० प० से०) पचाद्यच् (३।१।१३४) ॥

मन्दस्वच्छन्दयोः स्वैरः

स्वेन स्वातन्त्र्येण ईर्ते । ईरति वा । 'ईर गतौ कम्पने च' (अ० आ० से०) । 'ईर प्रेरणे' (चु० उ० से०) वा । पचाद्यच् (३।१।१३४) । 'स्वादीरेरिणोः' (वा० ६।१।८९) इति वृद्धिः । यत्तु मुकुटः—स्वेन स्वयमेव न तत्संगत्यान्य इयर्ति । अच् (३।१।१३४)—इति व्याख्यत् । तन्न । अचि गुणे च 'स्वारः' इति प्रसङ्गात् ॥

शुभ्रमुद्दीप्तशुक्लयोः ॥ १९२ ॥

शोभते । 'शुभ दीप्तौ' (भ्वा० आ० से०) 'स्फायितञ्चि–' (उ० २।१३) इति रक् । '**शुभ्रं** स्यादभ्रके क्लीबमुद्दीप्तशुक्लयोस्त्रिषु' (इति मेदिनी) ॥

इति रान्ताः ॥

चूडा किरीटं केशाश्च संयता मौलयस्त्रयः ।

मूलस्यादूरे भवः । 'सुतंगमादित्वात्' (४।२।८०) इञ् । यद्वा मूलस्यापत्यम् । 'अत इञ्' (४।१।९५) । 'किरीटे **मौलि**रक्लीबे चूडासंयतकेशयोः' इति रभसः । '**मौलिः** किरीटे धम्मिल्ले चूडायामनपुंसकम् । अशोकपादपे पुंसि' (इति मेदिनी) ॥

द्रुमप्रभेदमातङ्गकाण्डपुष्पाणि पीलवः ॥ १९३ ॥

मातङ्गो हस्ती । काण्डो बाणः । पीलति । 'पील प्रतिष्टम्भे' (भ्वा० प० से०) । मृगय्वादित्वात् (उ० १।३७) उः । '**पीलुः** पुमान् प्रसूने स्यात्परमाणौ मतङ्गजे । अस्थिखण्डे च तालस्य काण्डपादपभेदयोः' (इति मेदिनी) ॥

कृतान्तानेहसोः कालः

कृतान्तो यमः । कालयति । 'कल शब्दसंख्यानयोः' (भ्वा० प० से०) । 'कल प्रेरणे' (चु० प० से०) वा । ण्यन्तः । पचाद्यच् (३।१।१३४) । यद्वा कल्यते संख्यायते । कर्मणि घञ् (३।३।१९) । यत्तु—कलयति भूतान्यायुर्वा—इति स्वामी व्याख्यत् । तन्न । अदन्तत्वेन वृद्ध्यप्रसङ्गात् । यद्वा

१—आधुनिकमेदिनीपुस्तके तु 'नाऽशोकद्रौ स्त्रियां भूमौ' इति पाठ उपलभ्यते ॥

कल्यते । 'कल उपदेशे' ( ) । घञ् (३।३।१९) । '**कालो** मृत्यौ महाकाले समये यमकृष्णयोः' (इति मेदिनी) ॥

चतुर्थेऽपि युगे कलिः ।

कलयति । कल्यते वा 'कल गतौ संख्याने च' (चु० उ० से०) अदन्तः । 'अच इः' (उ० ४।१३९) । '**कलिः** स्त्री कलिकायां ना शूराजिकलहे युगे' (इति मेदिनी) ॥

स्यात्कुरङ्गेऽपि कमलः

कामयते । काम्यते वा । 'कमु कान्तौ' (भ्वा० आ० से०) । णिङभावे वृषादित्वात् (उ० १।१०६) कलः । '**कमलं** सलिले ताम्रे जलजे व्योम्नि भेषजे । मृगभेदे तु **कमलः**' (इति मेदिनी) ॥

प्रावारेऽपि च कम्बलः ॥ १९४ ॥

काम्यते । 'कमेर्बुक्च' (उ० १।१०७) इति कलः । कं कुत्सितं शिरोऽम्बु वा वलते वा । 'वल संवरणे संचरणे च' (भ्वा० आ० से०) '**कम्बलो** नागराजे स्यात्सास्नाप्रावारयोरपि । कृमावप्युत्तरासङ्गे सलिले तु नपुंसकम्' (इति मेदिनी) ॥

करोपहारयोः पुंसि बलिः प्राण्यङ्गजे स्त्रियाम् ।

करो राजग्राह्यः । उपहारः पूजासामग्री । प्राण्यङ्गजस्त्वक्संकोचः । बलते । वल्यते वा । 'बल प्राणने' (भ्वा० प० से०) । 'वल संवरणे' (भ्वा० आ० से०) । 'सर्वधातुभ्य इन्' (उ० ४।११८) । '**बलिर्दैत्यप्रभेदे** च करचामरदण्डयोः । उपहारे पुमान् स्त्री तु जरया श्लथचर्मणि । गृहदारुप्रभेदे च जठरावयवेऽपि च' (इति मेदिनी) ॥

स्थौल्यसामर्थ्यसैन्येषु बलं ना काकसीरिणोः १९५

वलते । वलति । वल्यते वा । अनेन वा 'बल संचरणे' (भ्वा० आ० से०) । 'बल प्राणने' (भ्वा० प० से०) वा । पचाद्यच् (३।१।१३४) । कर्मणि घञ् (३।३।१९) वा । संज्ञापूर्वकत्वाद्वृद्ध्यभावः । 'पुंसि-' (३।३।११८) इति घो वा । '**बलं** गन्धरसे रूपे स्थामनि स्थौल्यसैन्ययोः । **बलो** हलायुधे दैत्यभेदे बलिनि वायसे' इति विश्वः ॥

वातूलः पुंसि वात्यायामपि वातासहे त्रिषु ।

वातानां समूहः । वातं न सहते । 'वातात्समूहे च' (वा० ५।२।१२२) इत्यूलः । चात्तदसहने । 'वातूलो **वातुलो**ऽपि स्यात्' इति द्विरूपकोषाद्ध्रस्वमध्योऽपि । 'वात सुखसेवनयोः' (चु० उ० से०) अदन्तः । बाहुलकादुलच् ॥

भेद्यलिङ्गः शठे व्यालः पुंसि श्वापदसर्पयोः ॥१९६॥

विरुद्धमा समन्तादलति । अडति वा । 'अल भूषणादौ' (भ्वा० प० से०) । 'अड उद्यमे' (भ्वा० प० से०) । डलयोरेकत्वम् । पचाद्यच् (३।१।१३४) । '**व्यालो** दुष्टगजे सर्पे शठे श्वापदसिंहयोः' (इति हैमः) ॥

मलोऽस्त्री पापविट्किट्टानि

मलयति । 'मल तत्कृतौ' अदन्तः । मलते वा । 'मल धारणे' (भ्वा० आ० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । '**मलो**ऽस्त्री पापविट्किट्टे कृपणे त्वभिधेयवत्' (इति मेदिनी) । विट् विष्ठा । किट्टं तैलाद्यधोभागस्थं शिङ्घाणादि च । 'वसा शुक्रमसृग् मज्जा मूत्रं विट्कर्णविण्नखाः । श्लेष्माश्रु दूषिका स्वेदो द्वादशैते मला नृणाम्' ॥

अस्त्री शूलं रुगायुधम् ।

शलति । 'शूल रुजायाम्' (भ्वा० प० से०) । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः । '**शूलो**ऽस्त्री रोग आयुधे । मृत्युकेतनयोगेषु (**शूला** स्यात्पण्ययोषिति)' (इति मेदिनी) ॥

शङ्कावपि द्वयोः कीलः

कीलति । कील्यते । अत्र । अनेन वा । 'कील बन्धे' (भ्वा० प० से०) । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः । कर्मणि घञ् (३।३।१९) । '**पुंसि**-' (३।३।११८) इति घो वा । '**कीलः** कफोणिकाघाते स्थाणौ च ज्वलनार्चिषि' इति धरणिः । '**कीलो** लेशे द्वयोः स्तम्भज्वालाकफोणिशङ्कुषु' इति विश्वः (मेदिनी) । '**कीलो**ऽग्नितेजसि । कफोणिस्तम्भयोः शङ्कौ **कीला** रतहृतावपि' (इति हैमः) ॥

पालिः स्त्र्यश्र्यङ्कपङ्क्तिषु ॥ १९७ ॥

पालयति । पाल्यते वा । अत्र । अनया वा । 'पाल रक्षणे' (चु० प० से०) ण्यन्तः । 'अच इः' (उ० ४।१३९) '**पालिः** कर्णलतायां स्यात्प्रदेशे पङ्क्तिचिह्नयोः' इत्यजयः । 'सश्मश्रुयुवती **पालिः** प्रस्थः (पङ्क्तिः) कर्णलतापि च' इति त्रिकाण्डशेषः । '**पालिः** कर्णलताग्रेऽश्रौ पङ्क्तावङ्कप्रभेदयोः । छात्रादिदेये स्त्री **पाली** यूकासश्मश्रुयोषितोः' (इति मेदिनी) ॥

कला शिल्पे कालभेदेऽपि

कलयति । कल्यते वा 'कल शब्दसंख्यानयोः' (चु० आ० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । यद्वा कं लाति । '**कला** स्यान्मूलरैवृद्धौ शिल्पादावंशमात्रके । षोडशांशे च चन्द्रस्य कलनाकालमानयोः' (इति मेदिनी) । तालेषु च गुरुः कला' ॥

आली सख्यावली अपि ।

आ अलति । अल्यते वा । अनया वा 'अल भूषणादौ' (भ्वा० प० से०) । 'सर्वधातुभ्य इन्' (उ० ४।११८) । 'कृदिकारात्' (वा० ४।१।४५) इति वा ङीष् । '**आलिर्वि**शदाशये । त्रिषु स्त्रियां वयस्यायां सेतौ पङ्क्तौ च कीर्तिता' (इति मेदिनी) ॥

अब्ध्यम्बुविकृतौ वेला कालमर्यादयोरपि ॥ १९८ ॥

वेलति । 'वेलृ गतौ' (भ्वा० प० से०) । पचाद्यच् (३।१

१—'आद्य औष्ठ्यादिः, अन्त्यो दन्तोष्ठ्यादिः, इति विशेषो न गणितः'—इति क्षीरस्वामी ॥ २—वातलवातुलौ च दृश्येते—इति क्षीरस्वामी ॥

१३४)। वेल्यते। अनया वा। 'वेल कालोपदेशे' (चु० उ० से०)। 'गुरोश्च हलः' (३।३।१०४) इत्यङ्। '**वेला** काले च सीमायामब्धेः कूलविकारयोः। अक्लिष्टमरणे रोगे ईश्वरस्य च भोजने' (इति मेदिनी)॥

बहुलाः कृत्तिका गावो बहुलोऽग्नौ शितौ त्रिषु।

वहति। 'वह प्रापणे' (भ्वा० उ० अ०)। बाहुलकादुलच्। वहु लाति वा। '**बहुला** नीलिकायां स्यादेलायां गवि योषिति। कृत्तिकासु स्त्रियां भूम्नि विहायसि नपुंसकम्। पुंस्यग्नौ कृष्णपक्षे च वाच्यवत्प्राज्यकृष्णयोः' (इति मेदिनी) शितौ कृष्णे॥

लीला विलासक्रिययोः

लैलायनम्। 'लेला दीप्तौ' कण्ड्वादिः। भिदाद्यङ् (३।३।१०४)। 'अ प्रत्ययात्' (३।३।१०२) इति वा। पृषोदरादिः (६।३।१०९)। यद्वा लयनम्। 'लीङ् श्लेषणे' (दि० आ० अ०)। बाहुलकाल्लो गुणाभावश्च। '**लीला** विदुः केलिविलासखेलाशृङ्गारभावप्रभवक्रियासु' इति विश्वः॥

उपला शर्करापि च॥१९९॥

उप लाति। 'ला दाने' (अ० प० अ०)। 'आतश्चोपसर्गे' (३।१।१३६) इति कः। उं शंभुं पलति। औ शंभौ वा पलति। 'पल गतौ' (भ्वा० प० से०)। पचाद्यच् (३।१।१३६) 'शर्कराशकले ज्ञेया सितोपला रजःस्वपि' इत्यजयः। ('**उपलः** प्रस्तरे रत्ने शर्करायां तु योषिति') (इति मेदिनी)॥

शोणितेऽम्भसि कीलालम्

कीलेन प्रतिबन्धेनाल्यते वार्यते। 'अल भूषणादौ' (भ्वा० प० से०)। घञ् (३।३।१९)। कीलं प्रतिबन्धमलति वा। 'कर्मण्यण्' (३।२।१)॥

मूलमाद्ये शिफाभयोः।

मूलति। 'मूल प्रतिष्ठायाम्' (भ्वा० प० से०)। 'मूल रोहणे' (चु प० से०) वा। 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः। आद्ये प्रथमे। शिफा जटा। भं नक्षत्रम्। '**मूलं** शिफाद्ययोः। मूलवित्तेऽन्तिके ना भे' (इति मेदिनी)॥

जालं समूह आनायो गवाक्षक्षारकावपि॥२००॥

जलति। 'जल घातने' (भ्वा० प० से०)। ज्वलादिणः (३।१।१४०)। जालयति वा। 'जल संवरणे' चुरादिः। पचाद्यच् (३।१।१३४)। '**जालं** गवाक्ष आनाये क्षारके जम्भवृन्दयोः। **जालो** नीपद्रुमे' (इति मेदिनी)॥

शीलं स्वभावे सद्वृत्ते

शीलनम्। शील्यतेऽनेन वा। 'शील समाधौ' (भ्वा० प० से०)। घञ् (३।३।१८)। घो (३।३।११८) वा॥

सस्ये हेतुकृते फलम्।

फलनम्। 'फल निष्पत्तौ' (भ्वा० प० से०)। पचाद्यच् (३।१।१३४)। '**फलं** हेतुसमुत्थे स्यात्फलके व्युष्टिलाभयोः। जातीफलेऽपि कक्कोले सस्यबाणाग्रयोरपि' इति विश्वः॥

छदिर्नेत्ररुजोः क्लीबं समूहे पटलं न ना॥२०१॥

पटं विस्तारं लाति। 'ला दाने' (अ० प० अ०)। 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः। 'अथ **पटलं** पिटके च परिच्छदे। छदिर्दृग्रोगतिलके क्लीबं, वृन्दे पुनर्न ना' (इति मेदिनी)। स्त्रियां गौरादिः (४।१।४१)। छदिर्गृहाच्छादनम्। 'छानी' इति ख्यातम्॥

अधःस्वरूपयोरस्त्री तलम्

तलति। 'तल प्रतिष्ठायाम्' (भ्वा० प० से०)। पचाद्यच् (३।१।१३४)। '**तलं** स्वरूपेऽनूर्ध्वेऽस्त्री क्लीबं ज्याघातवारणे। कानने कार्यबीजे च पुंसि तालमहीरुहे। चपेटे च त्सरौ तन्त्रीघाते सव्येन पाणिना' (इति मेदिनी)॥

स्याच्चामिषे पलम्।

पलति। 'पल गतौ' (भ्वा० प० से०)। पचाद्यच् (३।१।१३४)। '**पलमुन्मानमांसयोः**' इति रुद्रः॥

और्वानलेऽपि पातालम्

पतति, अत्र वा। 'पत्लृ गतौ' (भ्वा० प० से०)। 'चडिपतिभ्यामालच्' (उ० १।१७)। पातमलति वा। पातमालाति वा। '**पातालं** नागलोके स्याद्विवरे बडवानले' (इति मेदिनी)॥

चेलं वस्त्रेऽधमे त्रिषु॥२०२॥

चिलति। चिल्यते वा। 'चिल वसने' (तु० प० से०)। पचाद्यच् (३।१।१३४)। घञ् (३।३।१९) वा चेलति, चेल्यते वा। 'चेलृ गतौ' (भ्वा० प० से०)। पूर्ववत्। प्रज्ञाद्यण् (५।४।३८)। गौरादिङीष् (४।१।४१) वा॥

कुकूलं शङ्कुभिः कीर्णे श्वभ्रे ना तु तुषानले।

कोर्भूमेः कुलम्। कुत्सितं वा कुलम्॥

निर्णीते केवलमिति त्रिलिङ्गं त्वेककृत्स्नयोः॥२०३॥

केवते। 'केवृ सेचने' (भ्वा० आ० से०)। वृषादित्वात् (उ० १।१०६) कलः। के शिरसि वलयति वा। 'बल प्राणने' (भ्वा० प० से०) पचाद्यच् (३।१।१३४) स्त्रियां टाप्। संज्ञाछन्दसोस्तु 'केवलमामक-' (४।१।३०) इति ङीप्॥

पर्याप्तिक्षेमपुण्येषु कुशलं शिक्षिते त्रिषु।

पर्याप्तिः सामर्थ्यम्। पुण्यं सुकृतम्। कौ भूमौ शलति। 'शल चलने' (भ्वा० प० से०) पचाद्यच् (३।१।१३४)। यद्वा कुश्यति। 'कुश संश्लेषणे' ( )। कलः (उ० १।१०६)। कुशांल्लाति वा॥

प्रवालमङ्कुरेऽप्यस्त्री

अङ्कुरे किसलये। प्रबलति। 'बल प्राणने' (भ्वा० प० से०)। 'ज्वलिति-' (३।१।२४०) इति णः। यद्वा ण्यन्ता-

ट्पचाद्यच् (३।१।१३४)। 'प्रवालोऽस्त्री किसलये वीणादण्डे च विद्रुमे' (इति मेदिनी) ॥

त्रिषु स्थूलं जडेऽपि च ॥ २०४ ॥

स्थूलयति । 'स्थूल परिबृंहणे' चुराद्यदन्तः । पचाद्यच् (३।१।१३४) । 'स्थूलं कूटे च निष्प्रज्ञे पीवरेऽप्यन्यलिङ्गकम्' (इति मेदिनी) ॥

करालो दन्तुरे तुङ्गे

करेणालाति । 'आतश्चोपसर्गे' (३।१।१३६) इति 'सुपि' (३।२।४) इति योगविभागाद्वा कः । यद्वा करमलति । 'अल भूषणादौ' (भ्वा० प० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । 'करालं दन्तुरे तुङ्गे भीषणे चाभिधेयवत् । (स सर्जरसतैले ना क्लीबं कृष्णकुठेरके)' (इति मेदिनी) । 'दन्तुरस्तून्नतरदे तथोन्नतनते त्रिषु' (इति रान्तेषु मेदिनी) ॥

चारौ दक्षे च पेशलः ।

'पिश अवयवे' (तु० प० से०) । भावे घञ् (३।३।१८) पेशं लाति । बाहुलकात् पिशेरलज्वा ॥

मूर्खेऽर्भकेऽपि बालः स्यात्

बलति । 'बल प्राणने' (भ्वा० प० से०) । 'ज्वलिति—' (३।१।१४०) इति णः । यद्वा वाडते । 'वाडृ आप्लाव्ये' (भ्वा० आ० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । यद्वा वल्यते । 'वल संवरणे' (भ्वा० आ० से०) । कर्मणि घञ् (३।३।१९) । 'बालः कचे शिशौ मूर्खे ह्रीवेरेऽश्वेभपुच्छयोः' इति विश्वः । 'वालो ना कुन्तलेऽश्वस्य गजस्यापि च बालधौ । वाच्यलिङ्गोऽर्भके मूर्खे ह्रीवेरे पुंनपुंसकम् । अलंकारान्तरे मेधौ वाली वाला त्रुटिस्त्रियोः' (इति मेदिनी) ॥

लोलश्चलसतृष्णयोः ॥ २०५ ॥

लोडति । 'लोडृ उन्मादे' (भ्वा० प० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । 'लोलश्चले सतृष्णे च लोला तु रसनाश्रियोः' (इति हैमः) ॥

इति लान्ताः ॥

दवदावौ वनारण्यवह्नी

दुनोति, दवति वा । 'टुदु उपतापे' (स्वा० प० अ०) । 'दु गतौ' (भ्वा० प० अ०) । 'दुन्योरनुपसर्गे' (३।१।१४२) इति वा णः । पक्षे अच् । यत्तु—दूयन्तेऽनेनेति । 'दुवो विभाषा' इति घञ्—इत्युक्तं स्वामिना । तन्न । उक्तवचनाभावात् ॥

जन्महरौ भवौ ।

भवति । पचाद्यच् (३।१।१३४) । अन्तर्भावितण्यर्थो वा । जन्मनि तु भावे 'ऋदोरप्' (३।३।५७) । 'भवः क्षेमेशसंसारे सत्तायां प्राप्तिजन्मनोः' (इति मेदिनी) ॥

मन्त्री सहायः सचिवौ

सह अयते, अयति वा । 'अय गतौ' (भ्वा० आ० से०) । 'ई गतौ' (भ्वा० प० से०) वा । पचाद्यच् (३।१।१३४) । सचनम् । 'षच समवाये' (भ्वा० उ० से०) । 'सर्वधातुभ्य इन्' (उ० ४।११८) । सचिं वाति । 'वा गत्यादौ' (अ० प० अ०) । 'आतोऽनुप—' (३।२।३) इति कः ॥

पतिशाखिनरा धवाः ॥ २०६ ॥

धवति, धुवति, धूनोति, धुनाति वा । 'धूञ् कम्पने' (चु० उ० से०, स्वा० उ० से०, क्र्या० उ० से०) । 'धू विधूनने' (तु० प० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । यद्वा धूयते । 'ऋदोरप्' (३।३।५७) । 'धवः पुमान्नरे धूर्ते पत्यौ वृक्षान्तरेऽपि च' (इति मेदिनी) ।

अवयः शैलमेषार्काः

अवति, अव्यते वा । 'अव रक्षणादौ' (भ्वा० प० से०) । इन् (उ० ४।११८) । 'अविर्नाथे रवौ मेषे शैले मूषिककम्बले' (इति मेदिनी) । ('अविर्भूपुष्पवत्योः स्त्री वायुप्राकारभःसु ना' (इति वैजयन्ती) ॥

आज्ञाह्वानाध्वरा हवाः ।

'ह्वेञ् स्पर्धायां शब्दे च' (भ्वा० उ० अ०) । 'भावेऽनुपसर्गस्य' (३।३।७५) इति ह्वः संप्रसारणमप् च । हूयतेऽत्रेति वा ॥

भावः सत्तास्वभावाभिप्रायचेष्टात्मजन्मसु ॥ २०७ ॥

भावयति । पचाद्यच् (३।१।१३४) । भवनं वा । 'श्रिणीभुवोऽनुपसर्गे' (३।३।२४) इति घञ् । 'भावः सत्तास्वभावाभिप्रायचेष्टात्मजन्मसु । क्रियालीलापदार्थेषु विभूतिबन्धुजन्तुषु । रत्यादौ च' (इति मेदिनी) ॥

स्यादुत्पादे फले पुष्पे प्रसवो गर्भमोचने ।

प्रसवनम्, प्रसूयते वा । 'षूङ् प्राणिप्रसवे' (दि० आ० से०) । 'ऋदोरप्' (३।३।५७) । पचाद्यच् (३।१।१३४) वा । 'प्रसवो गर्भमोचने' । उत्पादे स्यादपत्येऽपि फलेऽपि कुसुमेऽपि च' (इति मेदिनी) ॥

अविश्वासेऽपह्नवेऽपि निकृतावपि निह्नवः ॥ २०८ ॥

निह्नवनम् । 'ह्नुङ् अपनयने' (अ० आ० अ०) । 'ऋदोरप्' (३।३।५७) । 'निह्नवः पुंसि[1] निकृतावविश्वासापलापयोः' (इति मेदिनी) ॥

उत्सेकामर्षयोरिच्छाप्रसवे मह उत्सवः ।

उत्सेक उद्रेकः । इच्छायाः प्रसव उत्पत्तिः । मह उद्धवः । उत्सवनम् । 'षु प्रसवैश्वर्ययोः' (भ्वा० प० अ०) । 'ऋदोरप्' (३।३।५७) । 'उत्सवो मह उत्सेक इच्छाप्रसवकोपयोः' (इति मेदिनी) ॥

१—'पुंसि' इति न प्रकृतोपयोगि । अग्रे 'पुमान्' इत्युक्तेः ॥

अनुभावः प्रभावे च सतां च मतिनिश्चये ॥ २०९ ॥

भवनम्। 'श्रिणीभुवो-' (३।३।२४) इति घञ्। अनुगतो भावः। 'प्रादयो गताद्यर्थे-' (वा० २।२।१८) इति समासः। यद्वा अनुभावयति। पचाद्यच् (३।१।१३४)। '**अनुभावः** प्रभावे स्यान्निश्चये भावसूचके' इति विश्वः॥

स्याज्जन्महेतुः प्रभवः स्थानं चाद्योपलब्धये।

जन्मनो हेतुः। प्रभवत्यस्मात्। 'ऋदोरप्' (३।३।५७)। '**प्रभवो** जलमूले स्याज्जन्महेतौ पराक्रमे। ज्ञानस्य चादिमस्थाने' (इति मेदिनी)। आद्योपलब्धये प्रथमज्ञानार्थम्॥

शूद्रायां विप्रतनये शस्त्रे पारशवो मतः॥ २१०॥

पराञ्शृणाति। 'शॄ हिंसायाम्' (क्र्या० प० से०)। 'आङ्परयोः खनिशॄभ्यां डिच्च' (उ० १।३३) इत्युः। परशुरेव। प्रज्ञाद्यण् (५।४।३८)। परस्त्रिया अपत्यं वा। 'परस्त्री परशुं च' (ग० ४।१।१०४) इत्यञ्। 'पुंसि **पारशवः** पुमान्। परस्त्रीतनये शस्त्रे द्विजाच्छूद्रासुतेऽपि च' (इति मेदिनी)॥

ध्रुवो भभेदे क्लीबे तु निश्चिते शाश्वते त्रिषु।

ध्रुवति। 'ध्रुव गतौ' (तु० प० से०)। पचाद्यच् (३।१।१३४)। '**ध्रुवः** कीले शिवे शङ्कौ वसौ योगे वटे मुनौ। **ध्रुवा** मूर्वाशालिपर्ण्योर्गीतिस्रुग्भेदयोरपि। **ध्रुवं** तु निश्चिते तर्के निश्चले शाश्वतेऽन्यवत्' इति विश्वः। भभेदे नक्षत्रविशेषे॥

स्वो ज्ञातावात्मनि स्वं त्रिष्वात्मीये स्वोऽस्त्रियां धने ॥ २११ ॥

स्वनति। स्वन्यते वा। 'स्वन शब्दे' (भ्वा० प० से०)। 'अन्येभ्योऽपि' (वा० ३।२।१०१) इति डः। '**स्वो** ज्ञात्यात्मनोः **स्वं** निजे धने' इति हेमचन्द्रः। 'स्वः स्यात्पुंस्यात्मनि ज्ञातौ त्रिष्वात्मीयेऽस्त्रियां धने' (इति मेदिनी)॥

स्त्रीकटीवस्त्रबन्धेऽपि नीवी परिपणेऽपि च।

स्त्रियाः कट्यां वस्त्रस्य बन्धने। परिपणे राजपुत्रादेर्बन्धके।—वणिजां मूलधने—इति मुकुटः। तन्न। मेदिन्यां (हैमे) तयोः पृथक्पाठात्। निव्ययति, निवीयते वा। 'व्येञ् संवरणे' (भ्वा० उ० अ०)। 'नौ व्यो यलोपः पूर्वस्य च दीर्घः' (उ० ४।१३६) इतीण्। 'कृदिकारात्-' (ग० ४।१।४५) इति ङीप्। '**नीवी** स्त्रीकटीवस्त्रबन्धने। मूलद्रव्ये परिपणे' (इति हैमः)॥

शिवा गौरीफेरवयोः

शिवमस्त्यस्याः। अर्शआद्यच् (५।२।१२७)। 'पुण्डरीकद्रुमे चापि **शिवा** झाटामलौषधौ। अभयामलकीगौरीक्रोष्ट्रीसंकुफलासु च' इति विश्वः॥

१—इदं तु पूर्वान्वयि 'पुण्डरीकद्रुमे पुमान्' इति मेदिन्युक्तेः॥
२—क्रोष्ट्री शृगाली। 'पुंश्रृगालेऽपि शिवा' इति मुकुटः॥

द्वंद्वं कलहयुग्मयोः॥२१२॥

द्वौ द्वौ। 'द्वंद्वं रहस्यमर्यादावचनव्युत्क्रमणयज्ञपात्रप्रयोगाभिव्यक्तिषु' (८।१।१५) इति साधुः। 'चार्थे द्वन्द्वः' (२।२।२९) इति निर्देशात्पुंस्त्वमपि। '**द्वंद्वं** रहस्ये कलहे तथा मिथुनयुग्मयोः' (इति मेदिनी)॥

द्रव्यासुव्यवसायेषु सत्त्वमस्त्री तु जन्तुषु।

द्रव्यं वित्तम्। असुः प्राणः। व्यवसायो निश्चयः। सीदन्त्यस्मिन् गुणाद्याः। 'षद्लृ विशरणादौ' (भ्वा० प० अ०)। 'अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते' (उ० ४।१०५) इति त्वन्। '**सत्त्वं** गुणे पिशाचादौ बले द्रव्यस्वभावयोः। आत्मत्वव्यवसायासुवित्तेष्वस्त्री तु जन्तुषु' (इति मेदिनी)॥

क्लीबं नपुंसके षण्ढे वाच्यलिङ्गमविक्रमे॥ २१३ ॥

षण्ढे तृतीयाप्रकृतौ। क्लीबते। 'क्लीबृ अधार्ष्ट्ये' (भ्वा० आ० से०)। 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः। 'अस्त्री नपुंसके **क्लीबं** वाच्यलिङ्गमविक्रमे' इति रुद्रः। अयमोष्ठ्योऽत्र भ्रमात्पठितः। पूर्वगन्धर्वजिह्वस्त्वोष्ठ्येषु॥

इति वान्ताः॥

द्वौ विशौ वैश्यमनुजौ

विशति। 'विश प्रवेशने' (तु० प० से०)। क्विप् (३।२।१७८)। '**विट्** स्मृतो वैश्यमनुजप्रवेशेषु मनीषिभिः' इति विश्वः॥

द्वौ चराभिमरौ स्पशौ।

अभिमरो युद्धम्। स्पशति। 'स्पश बाधनस्पर्शनयोः' (भ्वा० उ० से०) पचाद्यच् (३।१।१३४)। '**स्पशः** स्यात्संपराये च प्रणिधावपि पुंस्ययम्' (इति मेदिनी)॥

द्वौ राशी पुञ्जमेषाद्यौ

रेश्यते, रशति वा। 'रश' इति सौत्रो धातुः स्वनार्थः। बाहुलकादिण्। णिजन्तात्। 'अच इः' (उ० ४।१३९) वा॥

द्वौ वंशौ कुलमस्करौ॥२१४॥

वमति, वम्यते वा। 'टुवम उद्गिरणे' (भ्वा० प० से०)। 'वृमृवसिभ्यः शक्' । मस्करो वेणुः। '**वंशो** वेणौ कुले वर्गे पृष्ठाद्यवयवेऽपि च' (इति विश्वः)॥

रहःप्रकाशौ वीकाशौ

विकाशनम्। अस्मिन् वा। 'काश्ट दीप्तौ' (भ्वा० आ०

१—विश्वहैममेदिनीष्वपि यणन्तेष्वपि पठितः इति सर्वेषां भ्रमकल्पनं तु न सम्यक्॥ २—'रश' धातुः कस्मिन् 'अशे रश' सूत्रे पठितोऽस्ति यतः सौत्रत्वं संभाव्यते। किं च 'अशिपणाय्यो रुडायलुकौ च' (उ० ४।१३३) इति 'सूत्रे रुड्विधानम् च' (उ० २।७५) इति सूत्रे आदेशविधानं च व्यर्थमेव स्यात्॥ ३—अस्य सूत्रस्योज्ज्वलदत्तादिग्रन्थेऽनुपलम्भात् 'अनुनासिकस्य क्विझलोः-' (६।४।१५) इति दीर्घापत्तेश्च चिन्त्यमेतत्। तस्मात्प्रागुक्तमेव सम्यक्॥

से०) । 'भावे' (३।३।१८) 'हलश्च' (३।३।१२०) इत्यधिकरणे वा घञ् । 'इकः काशे' (६।३।१२३) इति दीर्घः । यद्वा विकशनम् । अत्र वा । 'कश शब्दे' (अ० आ० से०) । पूर्ववत् । '**वीकाशो** विजने व्यक्ते' इति विश्वः । '**विकाशः** पुंसि विजने प्रकाशे **संदर्श** समे । उन्चिते च' (इति मेदिनी) ॥

निर्वेशो भृतिभोगयोः ।

निर्विश्यते । निर्वेशनं च घञ् (३।३।१८,१९) । भृतिर्वेतनम् । 'निर्वेशस्तु पुमान्भोगे वेतने मूर्च्छनेऽपि च' (इति मेदिनी) ॥

कृतान्ते पुंसि कीनाशः क्षुद्रकर्षकयोस्त्रिषु ॥२१५॥

'की' इत्यव्ययं कुत्सायाम् । की कुत्सितं नाशयति । पचाद्यच् (३।३।१३४) । यद्वा क्लिश्नाति । क्लिश्यते वा । 'क्लिशू विबाधने' (क्र्या० प० से०) । 'क्लिश बन्धे (उपतापे)' (दि० आ० से०) वा । 'क्लिशेरीच्चोपधायाः कन् लोपश्च लो नाम् च' (उ० ५।५६) । '**कीनाशः** कर्षकक्षुद्रोपांशुघातिषु वाच्यवत् । (यमे ना)' (इति मेदिनी) ॥

पदे लक्ष्ये निमित्तेऽपदेशः स्यात्

अपदेशनम् । अपदिश्यते वा । 'दिश अतिसर्जने' (तु० उ० अ०) । घञ् (३।३।१८,१९) । पदे स्थाने । '**अपदेशः** पुमाँल्लक्ष्ये निमित्तव्याजयोरपि' इति विश्वः ॥

कुशमप्सु च ।

कौ शेते तिष्ठति । 'अन्येभ्योऽपि–' (वा० ३।२।१०१) इति डः । कुश्यति । 'कुश श्लेषणे' (दि० प० से०) । 'इगुपध–' (३।१।१३५) इति कः । कु पापं श्यति । 'शो तनूकरणे' (दि० प० अ०) । 'सुपि' (३।३।४) इति योगविभागात्कः । '**कुशो** रामसुते दर्भे योक्त्रे द्वीपे कुशं जले' इति विश्वः ॥

दशावस्थानेकविधापि

दशति । 'दंश दशने' (भ्वा० प० अ०) । मूलविभुजादिकः (वा० ३।२।५) । यद्वा पचाद्यच् (३।१।१३४) । 'जपजभदहदश–' (७।४।८६) इति निर्देशादक्त्यपि नलोपः । यद्वा दश्यते । 'गुरोश्च–' (३।३।१०४) इत्यङ् । अनेकविधा बाल्यादिरूपा । '**दशावस्था**दीपवर्त्योर्वस्त्रान्ते भूम्नि योषिति' (इति मेदिनी) ॥

आशा तृष्णापि चायता ॥ २१६ ॥

आ समन्तादश्नुते । 'अशू व्याप्तौ' (स्वा० आ० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । '**आशा** ककुभि तृष्णायाम्' (इति हैमः ॥

वशा स्त्री करिणी च स्यात्

वष्टि । 'वश कान्तौ' (अ० प० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । स्त्रीयोषिति । '**वशा** वन्ध्यासुता योषास्त्रीगवीकरिणीषु च' इति विश्वः ॥

दृग् ज्ञाने ज्ञातरि त्रिषु ।

पश्यति । 'दृशिर् प्रेक्षणे' (भ्वा० प० अ०) । क्विप् (३।२।१७८) । यद्वा दर्शनम् । अनया वा । संपदादिः (वा० ३।३।१०८) । '**दृक्** स्त्रियां दर्शने नेत्रे बुद्धौ च त्रिषु वीक्षके' (इति मेदिनी) ॥

स्यात्कर्कशः साहसिकः कठोरामसृणावपि ॥२१७॥

कृणाति । 'कॄञ् हिंसायाम्' (क्र्या० उ० से०) । 'अन्येभ्योऽपि–' (३।२।७५) इति विच् । कश्यते । 'कश शब्दे' (अ० आ० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । कर् चासौ कशश्च । '**कर्कशः** परुषे क्रूरे कृपणे निर्दये दृढे । इक्षौ साहसिके कासमर्दकाम्पिल्लयोरपि' इति विश्वः । अमसृणो दुस्पर्शः ॥

प्रकाशोऽतिप्रसिद्धेऽपि

प्रकाशते । प्रकाशनं वा । 'काशृ दीप्तौ' (भ्वा० आ० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । घञ् (३।३।१८) वा । '**प्रकाशो**ऽतिप्रसिद्धे स्यात्प्रहासातपयोः स्फुटे' इति विश्वः ।

शिशावज्ञे च बालिशः ।

वाडनम् । 'वाडृ आप्लाव्ये' (भ्वा० आ० से०) । इन् (उ० ४।११८) । वालिं श्यति । 'शो तनूकरणे' (दि० प० अ०) 'आतोऽनुप–' (३।२।३) इति कः ॥

इति शान्ताः ॥

सुरमत्स्यावनिमिषौ

न निमिषति । 'मिष श्लेषणे' (तु० प० से०) । 'इगुपध–' (३।१।१३५) इति कः । नञ्समासः (२।२।६) ॥

पुरुषावात्ममानवौ ॥ २१८ ॥

पुरति । 'पुर अग्रगमने' (तु० प० से०) । 'पुरः कुषन्' (उ० ४।७४) । '**पुरुषः** पूरुषे सांख्यज्ञे च पुंनागपादपे' (इति मेदिनी) ॥

काकमत्स्यात्खगौ ध्वाङ्क्षौ

मत्स्यानत्ति । मत्स्याच्चासौ खगश्च । ध्वाङ्क्षति । 'ध्वाक्षि घोरवाशिते च' (भ्वा० प० से०) । चात्काङ्क्षायाम् । पचाद्यच् (३।१।१३४) '**ध्वाङ्क्षौ** मत्स्यात्खगे काके भिक्षुके तक्षकेऽपि च' (इति मेदिनी) ॥

कक्षौ तु तृणवीरुधौ ।

कषपि । कष्यते । वा । 'कष हिंसायाम्' (भ्वा० प० से०) । 'वृतॄवदिहनिकषिभ्यः सः' (उ० ३।६२) । '**कक्षः**

१—'विकाशो रहसि व्यक्ते' इति हेममूलस्य 'विकाशते विकाशः । एकदेशस्याविकृतत्वाद्वीकाशोऽपि । व्यक्ते वाच्यलिङ्गः द्वयोर्यथा–'उपविश्यविकाशेषु रहस्यानि प्रकाशयेत्' इत्यनेकार्थकैरवाकरकौमुदीव्याख्यायाश्च संवादाद्धस्वेकारवान् ॥ २—इत्यादि मेदिनीवाक्यं तु प्रकृतोपयोगि । अत्रोल्लेखस्तु 'सदृशागमे' इति काचित्कलेखकप्रमादजपाठानुसारेण ॥

स्मृतो भुजामूले **कक्षो**ऽरण्ये च वीरुधि । **कक्षः** शुष्कतृणे प्रोक्तः **कक्षः** कच्छ उदाहृतः । **कक्षा** स्पर्धापदे काञ्च्यां रथगेहप्रकोष्ठयोः । गजरज्जौ परीधानपश्चादञ्चलपल्लवे' इति धरणिः । वीरुल्लता ॥

अभीषुः प्रग्रहे रश्मौ

ईषते । ईष्यते वा । 'ईष गतिहिंसादर्शनेषु' (भ्वा० आ० से०) । 'ईषेः किच्च' (उ० १।१३) इत्युः । आदेरिच्च । अभिगत इषुः । 'प्रादयो गता–' (वा० २।२।१८) इति समासः । प्रग्रहेऽश्वादिरज्जौ । रश्मौ किरणे ॥

प्रैषः प्रेषणमर्दने ॥ २१९ ॥

प्रेषणम् । इषेर्भावे घञ् (३।३।१८) 'प्रादूहो—' (वा० ६।१।८९) इति वृद्धिः । '**प्रैषः** प्रेषणपीडयोः' इत्यजयः । '**प्रेषः** स्यात्प्रेषणे क्लेशे मर्दनोन्मादयोरपि' इति विश्वः ॥

पक्षः सहायेऽपि

पक्षति । पक्ष्यते वा । 'पक्ष परिग्रहे' (भ्वा० प० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । घञ् । (३।३।१९) वा । '**पक्षो** मासार्धके पार्श्वे ग्रहे साध्याविरोधयोः । केशादेः परतो वृन्दे बले सखिसहाययोः । चुल्लीरन्ध्रे पतत्रे च वाजिकुञ्जरपार्श्वयोः' (इति मेदिनी) ॥

उष्णीषं शिरोवेष्टकिरीटयोः ।

उष्णमीषते हिनस्ति । 'ईष गत्यादौ' (भ्वा० आ० से०) । 'इगुपध–' (३।१।१३५) इति कः । शकन्ध्वादिः (वा० ६।१।९४) । '**उष्णीषं** तु शिरोवेष्टे किरीटे लक्षणान्तरे' इति विश्वः । शिरसो वेष्टने वस्त्रादिरूपे । किरीटे मुकुटे ॥

शुक्ले मूषिके श्रेष्ठे सुकृते वृषभे वृषः ॥ २२० ॥

वर्षति । 'वृषु (श्रेष्ठे) सेचने' (भ्वा० प० से०) । 'इगुपध–' (३।१।१३४) इति कः । '**वृषो** धर्मे बलीवर्दे शृङ्ग्यां पुंराशिभेदयोः । श्रेष्ठे स्यादुत्तरस्थश्च वासमूषिकशुक्ले' (इति मेदिनी) । शुक्ले बाहुवीर्यवति वृष्यप्रयोगे वा ॥

कोषोऽस्त्री कुड्मले खड्गपिधानेऽर्थौघदिव्ययोः ।

कुष्यते । 'कुष निष्कर्षे' (क्र्या० प० से०) । घञ् (३।३।१९) । '**कोषो**ऽस्त्री कुड्मले पात्रे दिव्ये खड्गपिधानके । जातिकोशेऽर्थसंघाते पेश्यां शब्दादिसंग्रहे' (इति मेदिनी) । दिव्ये शपथे । शब्दादिसंग्रहेऽमरादौ । तालव्यान्तोऽपि । 'विश्वक्सेनोऽभ्रेषः कोषविषादौ च' इत्यूष्मविवेकात् । '**कोशो**ऽस्त्री कुड्मले पात्रे दिव्ये खड्गपिधानके–' इति श्लोकस्य (मेदिन्याम्) तालव्यादौ (न्ते) अपि पाठः ॥

द्यूतेऽक्षे शारिफलकेऽप्याकर्षः

अक्षे पाशके । शारिफलकमक्षपीठिका । आकर्षणम् । आकृष्यते वा आकृषन्त्यस्मिन्वा । 'कृष विलेखने' (तु० उ० अ०) । घञ् (३।३।१८।१९) । '**नाकर्षो** द्यूत इन्द्रिये । पाशके शारिफलके कोदण्डाभ्यासवस्तुनि । आकर्षणेऽपि पुंसि स्यात्' (इति मेदिनी) ॥

अथाक्षमिन्द्रिये ॥ २२१ ॥

ना द्यूताङ्गे कर्षे चक्रे व्यवहारे कलिद्रुमे ।

अक्ष्णोति, अक्ष्यते वा, अनेन, अत्र वा । 'अक्षू व्याप्तौ' (भ्वा० प० से०) । 'पचाद्यच्' (३।१।१३४) । घञ् (३।३।१९) । 'हलश्च' (३।३।१२०) इत्यन्त्ययोर्घञ् । '**अक्षः** कर्षे तुषे चक्रे शकटव्यवहारयोः । आत्मज्ञे पाशके **चाक्षं** तुत्थे सौवर्चलेन्द्रिये' इति विश्वः । व्यवहारे आयव्ययचिन्तायाम् । कर्षे मानभेदे । चक्रे रथावयवे ॥

कर्षूर्वार्ता करीषाग्निः कर्षूः कुल्याभिधायिनी ॥२२२॥

कर्षणम् । कृष्यते । कर्षति वा । 'कृष विलेखने' (भ्वा० प० अ०) । 'कृषिचमितनि–' (उ० १।८०) इत्यूः । 'करीषाग्निः पुमान्कर्षूः कुल्यायामपि च स्त्रियाम्' इति रभसः । वार्ता जीविका ॥

पुंभावे तत्क्रियायां च पौरुषम्

पुरुषस्य कर्म भावो वा । 'प्राणभृज्जाति–' (५।१।१२९) इत्यञ् । '**पौरुषं** पुरुषस्य स्याद्भावे कर्मणि तेजसि । ऊर्ध्वविस्तृतदोःपाणिनृमाने त्वभिधेयवत्' इति विश्वः ॥

विषमप्सु च ।

वेवेष्टि । 'विष्लृ व्याप्तौ' (जु० उ० अ०) । 'इगुपध–' (३।१।१३२) इति कः । '**विषं** तु गरले तोये' इति विश्वः ॥

उपादानेऽप्यामिषं स्यात्

आमिष्यते भुज्यते । 'मिष श्लेषे' (तु० प० से०) । घञ् । (३।३।१९) संज्ञापूर्वकत्वान्न गुणः ।—'घञर्थे कः' (वा० ३।३।५८)—इति तु परिगणनादयुक्तम् । '**आमिषं** पुंनपुंसकम् । भोग्यवस्तुनि संभोगेऽप्युत्कोचे पललेऽपि च' (इति मेदिनी) । उपादानमुत्कोचः ॥

अपराधेऽपि किल्बिषम् ॥ २२३ ॥

केलनम् । किल्यते वा । 'किल क्षेपे' (तु० प० से०) 'किलेर्बुक्च' (उ० १।५०) इति टिषच् । '**किल्बिषं** पापरोगयोः' (इति मेदिनी) ॥

स्याद्वृष्टौ लोकधात्वंशे वत्सरे वर्षमस्त्रियाम् ।

लोकधातुर्जम्बुद्वीपादिः । तदंशे भारतादौ । वर्षणम् । 'वृषु सेचने' (भ्वा० प० से०) । 'अज्विधौ भयादीनामुपसंख्यानम्' (३।३।५६) इत्यच् । वर्षयति । वर्षति वा पचा-

१—'अभीशुस्तालव्यान्तोऽपि' इति मुकुटपीयूषे ॥ २—'प्रेष एडादिरपि' इति पीयूषव्याख्या ॥

१—कुल्या नदीमात्रे च । 'कुल्या धुनी द्वीपवती तटिनी ह्रदिनी सरित् । रोधोवक्रापगा कर्षूः स्रवन्ती निम्नगा नदी' इति रत्नकोषः —इति मुकुटः ॥

घच् (३।१।१३४)। 'वर्षोऽस्त्री भारतादौ च जम्बुद्वीपाब्द-वृष्टिषु। प्रावृट्काले स्त्रियां भूम्नि' (इति मेदिनी) ॥

प्रेक्षा नृत्येक्षणं प्रज्ञा

प्रेक्षणम्। अनया वा। 'ईक्ष दर्शने' (भ्वा० आ० से०)। 'गुरोश्च–' (३।३।१०३) इत्यः। '**प्रेक्षा** धीनृत्यदर्शयोः' इत्यजयः। '**प्रेक्षा** नृत्येक्षणे बुद्धौ' (इति मेदिनी) ॥

भिक्षासेवार्थना भृतिः ॥ २२४ ॥

भिक्षणम्। भिक्ष्यते वा। 'भिक्ष याच्ञादौ (भ्वा० आ० से०)। 'गुरोश्च–' (३।३।१०३) इत्यः। '**भिक्षा** भृतौ च याच्ञायां सेवाभिक्षितवस्तुनोः' इति विश्वः। भृतिर्वेतनम् ॥

त्विट् शोभापि

त्वेषणम्। अनया वा। 'त्विष दीप्तौ' (भ्वा० उ० अ०)। संपदादिः (वा० ३।३।१०८)। 'कान्तौ वाचि रुचौ **त्विट्** स्त्री' इति रभसः ॥

त्रिषु परे

वक्ष्यमाणास्त्रयो वाच्यलिङ्गाः ॥

न्यक्षं कात्स्र्न्यनिकृष्टयोः।

नियतानि निकृतानि वा अक्षाणि यस्मिन् यस्य वा। '**न्यक्षः** परशुरामे स्यान्न्यक्षः कात्स्र्न्यनिकृष्टयोः' इति विश्वः ॥

प्रत्यक्षेऽधिकृतेऽध्यक्षः

अधिगतोऽक्षम्। अधिगतोऽक्षेण वा अक्षेषु व्यवहारेषु अधिकृतः। अधिकृतान्यक्षाण्यस्य। अध्यक्ष्णोति वा। 'पचाद्यच्' (३।१।१३४) ॥

रूक्षस्त्वप्रेम्ण्यचिक्कणे ॥ २२५ ॥

रूक्षयति। 'रूक्ष पारुष्ये' (चु० उ० से०)। 'पचाद्यच्' (३।१।१३४)। अप्रेम्णि निःस्नेहे। अचिक्कणे मसृणे ॥

इति षान्ताः ॥

रविश्वेतच्छदौ हंसौ

हन्ति गच्छति। 'हन हिंसागत्योः' (अ० प० अ०)। पचाद्यच् (३।१।१३४)। 'भवेद्वर्णागमाद्धंसः' इति सक्। यद्वा 'वृतृवदिवचिवसिहनिकमिकषिभ्यः' (उ० ३।६२) इति सप्रत्ययः। '**हंसो** विहंगभेदे स्यादर्के विष्णौ हयान्तरे। योगिमन्त्रादिभेदेषु परमात्मन्यमत्सरे। निर्लोभनृपतौ **हंसः** शारीरमरुदन्तरे' इति विश्वः ॥

सूर्यवह्नी विभावसू।

विभा प्रभा वसु धनमस्य। '**विभावसुः** पुमान्सूर्ये हारभेदे च पावके' (इति मेदिनी) ॥

वत्सौ तर्णकवर्षौ द्वौ

वसति। अस्मिन्वा। 'वस निवासे' (भ्वा० प० अ०)। 'वृतृवदि–' (उ० ३।६२) इति सः। '**वत्सः** पुत्रादिवर्षयोः। तर्णके नोरसि क्लीबम्' (इति मेदिनी)। तर्णको गोः पुत्रः। वर्षो वत्सरः ॥

सारङ्गाश्च दिवौकसः ॥ २२६ ॥

सारङ्गमस्य। शकन्ध्वादिः (वा० ६।१।९४)। सारंगायति वा। 'गै शब्दे' (भ्वा० प० अ०)। 'गापोष्टक्' (३।२।८) मृगचातकहरिणाः। द्यौरोको यस्य। '**दिवोकाश्च दिवौकाश्च** पुंसि देवे च चातके' (इति मेदिनी) ॥

शृङ्गारादौ विषे वीर्ये गुणे रागे द्रवे रसः।

रस्यते। 'रस आस्वादने' अदन्तः। घञ् (३।३।१९)। '**रसो** गन्धरसे स्वादे तिक्तादौ विषरागयोः। शृङ्गारादौ द्रवे वीर्ये देहधात्वम्बुपारदे। **रसा** तु शल्लकीपाठाजिह्वाधरणिकङ्गुषु' इति विश्वः ॥

पुंस्युत्तंसावतंसौ द्वौ कर्णपूरे च शेखरे ॥ २२७ ॥

उत्तंसयति। उत्तंस्यते। अनेन वा। तसिः सौत्रो भूषार्थः। 'पचाद्यच्' (३।१।१३४)। 'हलश्च' (३।३।१२०) इति घञ्वा। '**उत्तंसः** कर्णपूरेऽपि शेखरे चा**वतंसवत्**' इति विश्वः। कर्णपूरः कर्णाभरणम्, शेखरः भूषणम् ॥

देवभेदेऽनले रश्मौ वसू रत्ने धने वसु।

वसति सर्वत्र। उष्यतेऽनेन वा। 'वस निवासे' (भ्वा० प० अ०)। 'शृस्वृस्निहि–' (उ० १।१०) इत्युः। '**वसुर्ना** देवभेदाग्निभायोक्त्रवकराजसु। क्लीबं वृद्ध्यौषधे श्याले रै रत्ने मधुरे त्रिषु' (इति मेदिनी) ॥

विष्णौ च वेधाः

विधति। 'विध विधाने' (तु० प० से०)। असुन् (उ० ४।१८९)। विदधाति वा। 'विधाञो वेध च' (उ० ४।२२५)। इत्यसुन्। '**वेधाः** पुंसि हृषीकेशे बुधे च परमेष्ठिनि' (इति मेदिनी) ॥

स्त्री त्वाशीर्हिताशंसाहिदंष्ट्रयोः ॥ २२८ ॥

आशास्ते। 'आङः शासु इच्छायाम्' (अ० आ० से०)। क्विप् (३।२।७६)। यद्वा आशासनम्। अनया वा। संपदादिः (वा० ३।३।१०८)। 'आशासः क्वौ–' (वा० ६।४।३४) इत्वम्। 'आशीस्तालुगता दंष्ट्रा तया विद्धो न जीवति'। हितस्याशंसा अहेर्दंष्ट्रा ॥

लालसे प्रार्थनौत्सुक्ये

लालसनम्। 'लस दीप्तौ' (भ्वा० प० से०) यङन्तः। 'अ प्रत्ययात्' (३।३।१०२)। '**लालसौ**त्सुक्यतृष्णातिरेकयाच्ञासु च द्वयोः' (इति मेदिनी) ॥

१—एवं 'सारगः' इति रूपापत्त्या चिन्त्यमेतत्। तस्मात् 'सारं गच्छति' इति विग्रहे 'गमेः सुपि–' (वा० ३।२।३८) इति 'खच्च डिद्वा' (३।२।३८) इति वार्तिकाभ्यां खच्चि डिति बोध्यः ॥

हिंसा चौर्यादिकर्म च ।

हिंसनम् । 'हिसि हिंसायाम्' (रु० प० से०) । 'गुरोश्च—' (३।३।१०३) इत्यः । '**हिंसा**चौर्यादिघातयोः' (इति मेदिनी) । चोरस्य कर्म । ब्राह्मणादित्वात्ष्यञ् (५।१।१२४) आदिना बन्धनत्रासनताडनादि । चाद्वधोऽपि ॥

प्रसूरश्वापि

प्रसूते । 'षूङ् प्रसवे' (अ० आ० से०) । 'सत्सू—'(३।२।६०) इति क्विप् । '**प्रसूर**श्वाजनन्योश्च कदलीवीरुधोरपि' इति विश्वः ॥

भूद्यावौ रोदस्यौ रोदसी च ते ॥ २२९ ॥

रोदिति सर्वमस्मिन् । 'रुदिर् अश्रुविमोचने' (अ० प० से०) । असुन् (उ० ४।१८९) । पक्षे गौरादित्वात् (४।१।४१) ङीष् । 'रोदसी' इत्यव्ययमप्यस्ति । 'द्यावापृथिव्यौ **रोदस्यौ रोदसौ रोदसी**ति च' । विगृहीतयोरप्येते नामनी । '**रोदश्च रोदसी** चापि दिवि भूमौ पृथक् पृथक् । सहप्रयोगेऽप्यनयो **रोदः** स्यादपि **रोदसी**' इति विश्वः ॥

ज्वालाभासोर्नपुंस्यर्चिः

अर्च्यते । 'अर्च पूजायाम्' (भ्वा० प० से०) । 'अर्चिशुचि—' (उ० २।१०८) इतीसिः । 'अथार्चिर्मयूखशिखयोर्ना' (इति मेदिनी) ॥

ज्योतिर्भद्योतदृष्टिषु ।

द्योतते । द्योतनं वा । अनेन वा 'द्युत दीप्तौ' (भ्वा० आ० से०) । 'द्युतेरिसिन्नादेश्च जः' (वा० २।११०) । '**ज्योतिर**ग्नौ दिवाकरे । पुमान्, नपुंसकं दृष्टौ स्यान्नक्षत्रप्रकाशयोः' (इति मेदिनी) ॥

पापापराधयोरागः

एति । 'इण् गतौ' (अ० प० अ०) । 'इण् आग् अपराधे च' (उ० ४।२१२) इत्यसुन् ।—आगच्छतीत्यागः—इति स्वाम्युक्तिस्तु चिन्त्या ॥

खगबाल्यादिनोर्वयः ॥ २३० ॥

वयते । 'वय गतौ' (भ्वा० आ० से०) । वेति । 'वी गत्यादौ' (अ० प० अ०) । अजति वा । 'अज गत्यादौ' (भ्वा० प० से०) वा असुन् (उ० ४।१८९) ॥—वाति—इति स्वामिमुकुटोक्तिस्तु चिन्त्या । असुन्युक्तरूपासिद्धेः '**वयः** पक्षिणि बाल्यादौ यौवने च नपुंसकम्' (इति मेदिनी) ॥

तेजःपुरीषयोर्वर्चः

वर्चते । 'वर्च दीप्तौ' (भ्वा० आ० से०) । असुन् (उ० ४।१८९) । '**वर्चो** नपुंसकं रूपे विष्ठायामपि तेजसि । पुंसि चन्द्रस्य तनये' (इति मेदिनी) ॥

महस्तूत्सवतेजसोः[1] ।

महनम् । मह्यते वा । 'मह पूजायाम्' (भ्वा० प० से०) । असुन् (उ० ४।१८९) ॥

रजो गुणे च स्त्रीपुष्पे[2]

रजनम् । रज्यतेनेन वा । 'रञ्ज रागे' (भ्वा० प० अ०) । असुन् (उ० ४।१८९) । 'भसि अके—' (वा० ६।४।२४) इति नलोपः । '**रजः** क्लीबं गुणान्तरे । आर्तवे च परागे च रेणुमात्रेऽपि दृश्यते' (इति मेदिनी) ॥*॥ अदन्तोऽपि । '**रजो**ऽयं रजसा सार्धं स्त्रीपुष्पगुणधूलिषु' इत्यजयः ॥

राहौ ध्वान्ते गुणे तमः ॥ २३१ ॥

तम्यतेऽनेन । 'तमु ग्लानौ' (दि० प० से०) । असुन् (उ० ४।१८९) । '**तमो** ध्वान्ते गुणे शोके क्लीबं वा ना विधुंतुदे' (इति मेदिनी) ॥

छन्दः पद्येऽभिलाषे च

चन्दनम् । चन्द्यतेऽनेन वा । 'चदि आह्लादने दीप्तौ च' (भ्वा० प० से०) । 'चन्देरादेश्च छः' (उ० ४।२१९) इत्यसुन् ॥—छन्दति—इति स्वामिमुकुटोक्तो विग्रहश्चिन्त्यः । '**छन्दः** पद्ये च वेदे च स्वैराचाराभिलाषयोः' (इति मेदिनी) । पद्येऽनुष्टुबादौ ॥

तपः[3] कृच्छ्रादिकर्म च ।

तपनम् । तप्यते । अनेन वा । 'तप संतापे' (भ्वा० प० से०) । असुन् (उ० ४।१८९) । '**तपो** लोकान्तरेऽपि च । चान्द्रायणादौ घने च पुमाञ्शिशिरमाघयोः' (इति मेदिनी) ॥

सहो बलं सहा मार्गः

सहते । सह्यते, अनेन, अत्र वा । 'षह मर्षणे' (भ्वा० आ० अ०) । असुन् (उ० ४।१८९) । '**सहो** बले ज्योतिषि च पुंसि हेमन्तमार्गयोः' (इति मेदिनी) । लिङ्ग[4]भेदार्थो द्विः पाठः । एवमग्रेऽपि ॥

नभः खं श्रावणो नभाः ॥ २३२ ॥

नभनम् । नभ्यते, अनेन, अत्र वा । 'णभ हिंसायाम्' (भ्वा० आ० से०) । असुन् (उ० ४।१८९) । '**नभो** व्योम्नि **नभा** मेघे श्रावणे च पतद्ग्रहे । घ्राणे मृणालसूत्रे च वर्षासु च **नभाः** स्मृतः' इति विश्वः ॥

१—'महः अदन्तोऽपि'—इति मुकुटः । '**मही** नद्यन्तरे भूमौ **मह** उत्सवतेजसोः' इति मेदिनी । २—इत्थं पाठस्तु जनकानुरोधेन । भाष्ये तु 'रजकरजनरजःसु—' इति पाठ उपलभ्यते । ३—अदन्तोऽपि ग्रीष्मार्थः । यथा 'तपेन वर्षाः शरदा हिमागमः'—इति स्वामी । ४—एवं सति 'पयः क्षीरं पयोऽम्बु च' इत्यग्रे समानलिङ्गस्य द्विःपाठो व्यर्थ एव स्यात् । छन्दोऽनुरोधादेवान्यकोशेष्विव बोध्यः ।

ओकः सद्माश्रयश्चौकाः

उच्यति समवैत्यत्र । 'उच समवाये' (दि० प० से०)। असुन् (उ० ४।१८९) । न्यङ्क्वादिः (७।३।५३) । 'ओक उचः के' (७।३।६४) इति निपातनाददन्तोऽपि । 'ओका आश्रयमात्रे च मन्दिरे च नपुंसकम्' (इति मेदिनी) ॥

पयः क्षीरं पयोऽम्बु च ।

पीयते । 'पीङ् पाने' (दि० आ० अ०) । पयते वा । 'पय गतौ' (भ्वा० आ० से०) । वा असुन् (उ० ४।१८९) ॥

ओजो दीप्तौ बले

उब्जति । अनेन वा । 'उब्ज आर्जवे' (तु० प० से०)। 'उब्जेर्बले बलोपश्च' (उ० ४।१९२) इत्यसुन् । 'ओजोनोजः समः पादो–' 'ओजो दीप्ताववष्टम्भे प्रकाशबलयोरपि' (इति मेदिनी)। पृषोदरादित्वं मुकुटोक्तं चिन्त्यम् ॥

स्रोत इन्द्रिये निम्नगारये ॥२३३॥

स्रवति । 'स्रु गतौ' (भ्वा० प० अ०) । 'स्रुरीभ्यां तुट् च' (उ० ४।२०२) इत्यसुन् । 'स्रोतोऽम्बुवेग इन्द्रिये' (इति मेदिनी) ॥

तेजः प्रभावे दीप्तौ च बले शुक्रेऽपि

तेजयति । तेज्यतेऽनेन वा । 'तिज निशाने' (भ्वा० आ० से०) । असुन् (उ० ४।१८९) । 'तेजो धाम्नि पराक्रमे। ('प्रभावरेतसोश्च') इति विश्वः । 'तेजो दीप्तौ प्रभावे च स्यात्पराक्रमरेतसोः' (इति मेदिनी) । चादसहने । 'अधिक्षेपावमानादेः प्रत्युक्तस्य परेण यत् । प्राणात्ययेऽप्यसहनं तत्तेजः समुदाहृतम्' इति भरतः ॥

अतस्त्रिषु ।

वक्ष्यमाणाः सान्तास्त्रिलिङ्गाः ॥

विद्वान् विदंश्च

वेत्ति । 'विद ज्ञाने' (अ० प० से०)। 'विदेः शतुर्वसुः' (७।१।३६) वा । 'विद्वानात्मविदि प्राज्ञे पण्डिते चाभिधेयवत्' इति विश्वः । विदन् पण्डितः ॥

बीभत्सो हिंस्रोऽपि

बीभत्सते । 'बीभत्स्यते', अनेन वा । 'बध बन्धने' (भ्वा० आ० से०) । 'मान्बध–' (३।१।६) इति सन्नभ्यासदीर्घश्च । पचाद्यच् (३।१।१३४)। घञ् (३।३।१९) । घः (३।३।११८) वा । 'बीभत्सो विकृते पार्थे क्रूरे पापघृणात्मनोः' इत्यजयः ॥

अतिशये त्वमी ॥ २३४ ॥

वक्ष्यमाणाश्चत्वारः ॥

वृद्धप्रशस्ययोर्ज्यायान्

अतिशयेन वृद्धः प्रशस्यो वा । 'द्विवचन–' (५।३।५७) इतीयसुनि 'ज्य च' (५।३।६१) इति 'वृद्धस्य च' (५।३।६२) इति वृद्धप्रशस्ययोर्ज्यादेशः । 'ज्यादादीयसः' (६।४।१६०) इत्यात्वम् । 'ज्यायान्वृद्धे प्रशस्ये च' (इति हैमः) ॥

कनीयांस्तु युवाल्पयोः ।

अतिशयितो युवाल्पो वा । 'युवाल्पयोः कनन्यतरस्याम्' (५।३।६४) इतीयसुनि कनादेशः । 'कनीयानतियूनि स्यादत्यल्पानुजयोस्त्रिषु' (इति मेदिनी) ॥

वरीयांस्तूरुवरयोः

अतिशयित ऊरुर्वरो वा । 'द्विवचन–' (५।३।५७) इतीयसुनि 'प्रियस्थिर–' (६।४।१५७) इत्यूरोर्वरादेशः 'वरीयान् योगभिच्छेष्ठवरिष्ठेष्वतियूनि च' (इति मेदिनी) ॥

साधीयान्साधुबाढयोः ॥ २३५ ॥

अतिशयितः साधुर्बाढो वा । ईयसुनि 'अन्तिकबाढयोः–' इति बाढशब्दस्य साधादेशः ॥

इति सान्ताः ॥

दलेऽपि बर्हम्

दले पत्रे । बर्हति । 'बृह वृद्धौ' (भ्वा० प० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । बर्ह्यते वा । 'बर्ह हिंसायाम्' (भ्वा० आ० से०)। घञ् (३।३।१९) । 'बर्हं पिच्छे दलेऽस्त्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥

निर्बन्धोपरागार्कादयो ग्रहाः ।

ग्रहणम् । गृह्णाति वा । 'ग्रह उपादाने' (क्र्या० प० से०)। 'ग्रहवृद–' (३।३।५८) इत्यप् । 'विभाषा ग्रहः' (३।१।१४३) इति पक्षे अच् । 'ग्रहोऽनुग्रहनिर्बन्धग्रहणेषु रणोद्यमे । सूर्यादौ पूतनादौ च सैंहिकेयोपरागयोः–' इति विश्वः ॥

द्वार्यापीडे क्वाथरसे निर्यूहो नागदन्तके ॥ २३६ ॥

आपीडे शिरोभूषणे । क्वाथरसे क्वथितद्रव्यरसे । नागदन्तके भित्तिस्थकीलके । निर्यूहति 'यूहि' लौकिको साधुः । 'इगुपध–' (३।१।१३५) इति कः । निरूहति वा । पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९) धातोर्यडागमः । 'निर्यूहः शेखरे द्वारे निर्यासे नागदन्तके' इति विश्वः ॥

तुलासूत्रेऽश्वादिरश्मौ प्रग्राहः प्रग्रहोऽपि च ।

प्रगृह्यते । 'प्रेवणिजाम्' (३।३।५२) 'रश्मौ च' (३।३।५३) इति वा घञ् । ('प्रग्राहः स्यात्तुलासूत्रे वृषादीनां च बन्धने' इति हैमः) । पक्षे 'ग्रहवृद–' (३।३।५८) इत्यप् । 'प्रग्रहस्तु तुलासूत्रे वन्द्यां नियमने भुजे । हयादिरश्मौ रश्मौ च सुवर्णहलिपादपे' इति विश्वः ॥

पत्नीपरिजनादानमूलशापाः परिग्रहाः ॥ २३७ ॥

परिगृह्यते । परिग्रहणम्, परिगृह्णाति वा । 'ग्रह–' (३।३।५८) इत्यप् । 'विभाषा ग्रहः' (३।१।१४३) इत्यप्

१—विषमसंख्यावाची त्वोजोऽदन्तोऽपि—इति स्वामीमुकुटपीयूषेषु व्यक्तम् । तत्रोदाहरणमिदम् ।

वा । 'परिग्रहः कलत्रे च मूलस्वीकारयोरपि । शपथे परिवारे च राहुबक्त्रस्थभास्करे' इत्यजयः ॥

दारेषु च गृहाः

गृह्णाति धान्यादिकमिति । 'गेहे कः' (३।१।१४४)। यद्वा 'ग्रहू ग्रहणे' (भ्वा० आ० से०)। गर्हते । 'इगुपध–' (३।१।१३५) इति कः । तात्स्थ्याद्दारेषु । 'गृहं गृहाश्च पुंभूम्नि कलत्रेऽपि च सद्मनि' (इति मेदिनी) ॥

श्रोण्यामप्यारोहो वरस्त्रियाः ।

आरुह्यते । आरोहणम् । आरोहति वा । 'रुह प्रादुर्भावे' (भ्वा० प० से० अ०)। घञ् (३।३।१९,१८) पचाद्यच् (३।१।१३४)। 'आरोहस्त्ववरोहे च वरारोहकटावपि । आरोहणे गजारोहे दीर्घत्वे च समुच्छ्रये' (इति मेदिनी) ॥

व्यूहो वृन्देऽपि

व्यूहते । 'ऊह वितर्के' (भ्वा० आ० से०)। 'इगुपध–' (३।१।१३५) इति कः । व्यूह्यते वा । घञ् (३।३।१९)। 'व्यूहः स्याद्बलविन्यासे निर्माणे वृन्दतर्कयोः' इति विश्वः । यत्तु—निर्माणे कायव्यूहे—इति मुकुटेन व्याख्यातम् । तन्न । 'अकृतव्यूहाः' इत्यादावभावात् । 'रचनामात्रे' इति प्रयुक्तत्वात् ॥

अहिर्वृत्रेऽपि

आहन्ति । 'हन हिंसागत्योः' (अ० प० अ०)। 'आङि श्रिहनिभ्यां ह्रस्वश्च' (उ० ४।१३८) इतीण् डित् आङो ह्रस्वः । यत्तु 'अंहति' इति स्वामिना 'अन्वाति' इति मुकुटेनोक्तम् । तन्न । नलोपासंभवात् । 'अहिर्वृत्रासुरे सर्पे' इति विश्वः ॥

अग्नीन्द्वर्कास्तमोपहाः ॥ २३८ ॥

तमोऽपहन्ति । 'अपे क्लेशतमसोः' (३।२।५०) इति डः । 'तमोपहः सहस्रांशुमृगाङ्कजिनवह्निषु' इति विश्वः ॥

परिच्छदे नृपार्हेऽर्थे परिवर्हः

परिवर्हते । परिवर्ह्यते वा । 'वर्ह प्राधान्ये' (भ्वा० आ० से०)। पचाद्यच् (३।१।१३४)। घञ् (३।३।१९) वा । 'परिवर्हस्तु राजार्हवस्तुन्यपि परिच्छदे' इति विश्वः ॥

इति हान्ताः ॥

अव्ययाः परे ।

इतः परेऽनेकार्था अव्यया उच्यन्ते ॥

आङीषदर्थेऽभिव्याप्तौ सीमार्थे धातुयोगजे ॥२३९॥

अतति । बाहुलकाड् डाङ् प्रत्ययः । तेन सहेत्यभिविधिः । तेन विना सीमा=मर्यादा । धातुना योगे सति योऽर्थो जायते तस्मिन् ॥

आ प्रगृह्य स्मृतौ वाक्येऽपि

आप्नोति । क्विप् (३।२।१७८)। पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९) पलोपः । प्रगृह्यसंज्ञकत्वात् । 'प्लुतप्रगृह्या अचि' (६।१।१२५) इति संधिं न याति । स्मरणे । वाक्यारम्भे च । 'आ प्रगृह्यः स्मृतौ वाक्येऽनुकम्पायां समुच्चये' (इति मेदिनी) ॥

आस्तु स्यात्कोपपीडयोः ।

आस्ते । 'आस उपवेशने' (अ० आ० से०)। क्विप् (३।२।१७८)। आङ्पूर्वादसतेर्वा । 'आः स्मरणेऽप्यकारणे कोपसंतापयोरपि' (इति मेदिनी) ॥

पापकुत्सेषदर्थे कु

कवते । कूयते वा । 'कूङ् शब्दे' (भ्वा० आ० अ०)। मितद्र्वादित्वात् (वा० ३।२।१८०) डुः । 'कु (पापे चेषदर्थे च) कुत्सायां च निवारणे' इति विश्वः ॥

धिङ्निर्भर्त्सननिन्दयोः ॥ २४० ॥

धक्कयति । 'धक्क नाशने' (चु० प० से०)। बाहुलकाड्डिक् प्रत्ययः । दधातेर्वा । अपकारशब्दैर्भयोत्पादनं भर्त्सनम् । निन्दा दोषकीर्तनम् ॥

चान्वाचयसमाहारेतरेतरसमुच्चये ।

चन्दति । 'चदि आह्लादे' (भ्वा० प० से०)। 'अन्येभ्योऽपि–' (वा० ३।२।१०१) इति डः । 'चः पादपूरणे पक्षान्तरे हेतौ विनिश्चये' इति त्रिकाण्डशेषः ॥

स्वस्त्याशीःक्षेमपुण्यादौ

स्वसति । स्वस्यति वा । 'अस दीप्तौ' (भ्वा० प० से०)। 'असु क्षेपणे' (दि० प० से०) वा । क्तिच् (३।३।१७४)। बाहुलकात्तिर्वा । 'स्वस्ति मङ्गलाशीर्वादपापनिर्णेजनादिषु' इति भागुरिः ॥

प्रकर्षे लङ्घनेऽप्यति ॥ २४१ ॥

अतति । इन् (उ० ४।११८) प्रत्ययः । 'अतिशब्दः प्रशंसायां प्रकर्षे लङ्घनेऽपि च' इति विश्वः (मेदिनी) ॥

स्वित्प्रश्ने च वितर्के च

सुष्ठु एति अयति वा । 'इण् गतौ' (अ० प० अ०)। 'इ गतौ' (भ्वा० प० अ०) वा क्विप् (३।२।७६)। 'स्वित् प्रश्ने च वितर्के च तथैव पादपूरणे' (इति मेदिनी) ॥

तु स्याद्भेदेऽवधारणे ।

तुदति । 'तुद व्यथने' (तु० उ० अ०)। मितद्र्वादित्वात् (वा० ३।२।१८०) डुः । 'तु पादपूरणे भेदे समुच्चयेऽवधारणे । पक्षान्तरे वियोगे च प्रशंसायां विनिग्रहे' (इति मेदिनी) ॥

सकृत् सहैकवारे चापि

एकवारम् । 'एकस्य सकृच्च' (५।४।१९) इति सुच् । 'सकृत् सहैकवारयोः' इत्यजयः ॥

आराद्दूरसमीपयोः ॥ २४२ ॥

आ राति । 'रा दाने' (अ० प० अ०) । बाहुलकादाति-प्रत्ययः ॥

प्रतीच्यां चरमे पश्चात्

अवरस्मिन् । 'पश्चात्' (५।३।३२) इत्यनेनावरस्य सप्तमी-पञ्चमीप्रथमान्तस्य निपातितः ॥

उताप्यर्थविकल्पयोः ।

ऊयते स्म । 'उङ् शब्दे' (भ्वा० आ० अ०) । क्तः (३।३।१७४) । अप्यर्थः समुच्चयः प्रश्नश्च । 'उतापी द्वौ च बाढार्थौ' इत्यजयः ॥

पुनःसहार्थयोः शश्वत्

शशति । 'शश प्लुतगतौ' (भ्वा० प० से०) । बाहुलका-द्वत् । 'शश्वत् सहसहार्थयोः' इत्यजयः ॥

साक्षात् प्रत्यक्षतुल्ययोः ॥ २४३ ॥

सहाक्ष्णेण साक्षः । तमतति । क्विप् (३।२।१७८) । 'साक्षात्तुल्यसमक्षयोः' इत्यजयः ॥

खेदानुकम्पासंतोषविस्मयामन्त्रणे बत ।

वयते स्म । 'वय गतौ' (भ्वा० आ० से०) 'गत्यर्था–' (३।४।७२) इति क्तः । नेट् ( ) । वन्यते स्म 'वनु याचने' (त० उ० से०) । क्तः (३।२।१०२) । 'बत खेदे-ऽनुकम्पायां हर्षे संबोधनेऽद्भुते' इति दन्तोष्ठ्यादावजयः ॥

हन्त हर्षेऽनुकम्पायां वाक्यारम्भविषादयोः ॥२४४॥

हन्ति । बाहुलकात्तः । 'हन्त वाक्यारम्भखेदविषादहर्षसं-भ्रमे' (इति मेदिनी) ॥

प्रति प्रतिनिधौ वीप्सालक्षणादौ प्रयोगतः ।

प्राति । 'प्रा पूरणे' (अ० प० अ०) । प्रथते वा । 'प्रथ प्रख्याने' (भ्वा० आ० से०) । बाहुलकाड्डतिः । इत्थंभूता-ख्यानः मुख्यसदृशः प्रतिनिधिः । व्याप्तुमिच्छा वीप्सा । आदिना इत्थंभूताख्यानभागप्रतिदानस्तोकेषु ॥

इति हेतुप्रकरणप्रकाशादिसमाप्तिषु ॥ २४५ ॥

एति । अयति वा । क्तिच् (३।३।१७४) । 'इति प्रकरणे हेतौ प्रकाशादिसमाप्तिषु । निदर्शने प्रकारे स्यादनुकर्षे च संमतम्' इति विश्वः ॥

प्राच्यां पुरस्तात्प्रथमे पुरार्थेऽग्रत इत्यपि ।

पूर्वस्मिन् । '–सप्तमी–' (५।३।२७) इत्यस्तातिः । 'अस्ताति च' (५।३।४०) इति पुरादेशः । 'प्राच्यां पुरः पुरस्ता-दग्रप्रथमव्यतीतेषु' इति बोपालितः । 'अग्रे' इति अग्रतः । आद्यादित्तसिः (वा० ५।४।४४) ॥

यावत्तावच्च साकल्येऽवधौ मानेऽवधारणे ॥ २४६ ॥

यत्, तत्, परिमाणमस्य । 'तद्धिताः' (४।१।७६) इति बहु-वचनेनान्येऽनुक्ता अपि तद्धिता ज्ञापिताः । तेन डावतुः । 'यावत् कात्स्न्र्येऽवधारणे । प्रशंसायां परिच्छेदे मानाधिकार-संभ्रमे । पक्षान्तरे च' (इति मेदिनी) ॥

मङ्गलानन्तरारम्भप्रश्नकात्स्न्र्येष्वथो अथ ।

अर्थयते । 'अर्थ याच्ञायाम्' (चु० आ० से०) । बाहुलकात् डोः । 'अन्येभ्योऽपि–' (वा० ३।२।१०१) इति डः । पृषोदरा-दित्वाद्रलोपः । 'अथाथो संशये स्यातामधिकारे च मङ्गले । विकल्पानन्तरप्रश्नकात्स्न्र्यारम्भसमुच्चये' (इति मेदिनी) ॥

वृथा निरर्थकाविध्योः

वृणोति, वृणीते वा । 'वृञ् वरणे' (स्वा० उ० से०) । 'वृञ् संभक्तौ' (क्र्या० आ० से०) वा बाहुलकात्थाक् । 'वृथा निष्कारणे वन्ध्ये वृथा स्याद्विधिवर्जिते' इति विश्वः ॥

नानानेकोभयार्थयोः ॥ २४७ ॥

नेति नाना । 'विनञ्भ्यां नानाञौ न सह' (५।१।२७) इति नञो नाञ् । 'नानाशब्दो विनार्थेऽपि तथानेकोभयार्थयोः' (इति मेदिनी) ॥

नु पृच्छायां विकल्पे च

नुदति । नौति वा । 'णुद प्रेरणे' (तु० उ० अ०) । 'णु स्तुतौ' (अ० प० से०) वा । मितद्र्वादित्वात् (वा० ३।२।१८०) डुः । 'नु स्यात्प्रश्ने विकल्पार्थेऽप्यतीतानुनयार्थयोः' इति विश्वः ॥

पश्चात्सादृश्ययोरनु ।

अनिति । 'अन प्राणने' (अ० प० से०) । बाहुलकादुः । 'अनु हीने सहार्थे च पश्चात्सादृश्ययोरपि । आयामे च समीपे च लक्षणादावनुक्रमे' इति विश्वः ॥

प्रश्नावधारणानुज्ञानुनयामन्त्रणे ननु ॥ २४८ ॥

न नुदति । 'णुद प्रेरणे' (तु० उ० अ०) डुः (वा० ३।२।१८०) । 'ननु प्रश्नेऽप्यनुनयेऽनुज्ञानेऽप्यवधारणे । आमन्त्रणे (चापि) ननु' इति विश्वः ॥

गर्हासमुच्चयप्रश्नशङ्कासंभावनास्वपि ।

न पियति । 'पि गतौ' (तु० प० अ०) । क्विप् (३।२।१७८) । आगमशास्त्रस्यानित्यत्वान्न तुक् । 'अपि संभावनाप्रश्न-शङ्कागर्हासमुच्चये । तथा युक्तपदार्थे च कामचारक्रियासु च' इति विश्वः ॥

१—व्यर्थोऽयं प्रयासोऽपाणिनीयः । तथा चोक्तं (५।२।३९) सूत्रे कैयटेन 'इह तु वतुपं (५।२।३९) विधाय 'आ सर्वनाम्नः' (६।३।९१) इत्यात्वं विहितम् । पूर्वाचार्यास्तु 'डावतुं विदधिरे' इति । अव्ययत्वं तु विभक्तिप्रतिरूपकत्वेनैवोभयत्रापि तुल्यम् ।

उपमायां विकल्पे वा

वाति 'वा गत्यादौ' (अ० प० अ०)। क्विप् (३।२।१७८)। **'वा** स्याद्विकल्पोपमयोर्वितर्के पादपूरणे । समुच्चये च' (इति मेदिनी)। **'वा** स्याद्विकल्पोपमयोरेवार्थे च समुच्चये' इति विश्वः ॥

सामि त्वर्धे जुगुप्सिते ॥ २४९ ॥

सामयति । 'षाम सान्त्वप्रयोगे' (चु० उ० से०) । 'अच इः' (उ० ४।१३८) ॥

अमा सह समीपे च

न माति । 'मा माने' (अ० प० अ०) । क्विप् (३।२।७६) सहार्थे ॥

कं वारिणि च मूर्धनि ।

कम्यते । 'कमु कान्तौ' (भ्वा० आ० से०) । णिङभावे विच् (३।३।७५) । **'कम्** शिरःसुखवारिषु' इति विश्वः । **'कम्** पादपूरणे तोये–' (इति मेदिनी) ॥

इवेत्थमर्थयोरेवम्

'ए' एत्थं भवति । 'टु वम उद्गिरणे' (भ्वा० प० से०)। विच् (३।२।७५) । **'एवं** प्रकारोपमयोरङ्गीकारेऽवधारणे' इति धरणिः ॥

नूनं तर्केऽर्थनिश्चये ॥ २५० ॥

नुवा स्तुत्या नमति । विच् (३।२।७५) ॥

तूष्णीमर्थे सुखे जोषम्

जुष्यते । 'जुष तृप्तौ' (चु० उ० से०) । बाहुलकादम् । **'जोषं** सुखे प्रशंसायां तूष्णींलङ्घनयोरपि' (इति मेदिनी) ॥

किं पृच्छायां जुगुप्सने ।

कूयते कवनम्, वा । 'कु शब्दे' (अ० प० अ०) । बाहुलकाड्डिम् । कायतेः (भ्वा० प० अ०) डिमिः (उ० ४।१५८) वा । **'किम्** कुत्सायां वितर्के च निषेधप्रश्नयोरपि' (इति मेदिनी) ॥

नाम प्राकाश्यसंभाव्यक्रोधोपगमकुत्सने ॥ २५१ ॥

नामयति । नाम्यते वा । 'णम् प्रह्वत्वे' (भ्वा० प० अ०)। 'अन्येभ्योऽपि' (वा० ३।२।१०१) इति डः । **'नाम** कामे (कोपे)ऽभ्युपगमे विस्मये स्मरणेऽपि च । संभाव्यकुत्साप्राकाश्यविकल्पेष्वपि दृश्यते' (इति मेदिनी)। संभाव्यं संभावना ॥

अलं भूषणपर्याप्तिशक्तिवारणवाचकम् ।

अलति । 'अल भूषणादौ' (भ्वा० प० से०)। बाहुलकादम्। **'अलं** भूषणपर्याप्तिवारणेषु निरर्थके। **अलं** शक्तौ च निर्दिष्टम्' इति विश्वः ॥

हुं वितर्के परिप्रश्ने

हूयते । 'हु दानादौ' (जु० प० अ०)। 'बाहुलकान्मः' ॥

समयान्तिकमध्ययोः ॥ २५२ ॥

समेति । 'इण् गतौ' (अ० प० अ०)। 'आः समिण्निकषिभ्याम्' (उ० ४।१७५) ॥

पुनरप्रथमे भेदे

पनते । 'पन स्तुतौ' (भ्वा० आ० से०)। बाहुलकादरः, अ(कार)स्योकारः । **'पुनर**प्रथमे मतम् । अधिकारे च भेदे च तथा पक्षान्तरेऽपि च' (इति मेदिनी) ॥

निर्निश्चयनिषेधयोः ।

नृणाति 'नॄ नये' (क्र्या० प० से०)। क्विप् (३।२।१७८)। 'ऋत इत्–' (७।३।५०)। **'निर्नि**श्चये क्रान्ताद्यर्थे **निर्निः**शेषनिषेधयोः' इति विश्वः ॥

स्यात्प्रबन्धे चिरातीते निकटागामिके पुरा ॥२५३॥

प्रबन्धे अविच्छेदने क्रियाकरणे । पुरति । 'पुर अग्रगमने' (तु० प० से०)। बाहुलकात् का । **'पुरा** पुराणे निकटे प्रबन्धातीतभाविषु' (इति मेदिनी) ॥

ऊर्य्युरी चोररी च विस्तारेऽङ्गीकृतौ त्रयम् ।

ऊयते । 'ऊयी तन्तुसंताने' (भ्वा० आ० से०)। बाहुलकाद्‌रीक्; रीक् च । वयतेः (भ्वा० उ० अ०) ररीक् । संप्रसारणम् (६।४।१५)। **'ऊररी चोररी चोरी** विस्तारेऽङ्गीकृते त्रयम्' इत्यजयः ॥

स्वर्गे परे च लोके स्वर्

'परे' इति लोकविशेषणम् । स्वरति । 'स्वृ शब्दोपतापयोः' (भ्वा० प० अ०)। विच् (३।२।७५) ॥

वार्तासंभाव्ययोः किल ॥ २५४ ॥

किलति । 'कील श्वैत्ये' (तु० प० से०)। 'इगुपध–' (३।२।१३५) इति कः । **'किल**शब्दस्तु वार्तायां संभाव्यानुनयार्थयोः' इति विश्वः । 'वार्तायामरुचौ **किल'** इति त्रिकाण्डशेषः ॥

निषेधवाक्यालंकारे जिज्ञासानुनये खलु ।

खलति । 'खल संचये' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकादुः । **'खलु** स्याद्वाक्यभूषायां जिज्ञासायां च सान्त्वने । वीप्सामाननिषेधेषु पूरणे पादवाक्ययोः' (इति मेदिनी) ॥

समीपोभयतःशीघ्रसाकल्याभिमुखेऽभितः ॥२५५॥

'पर्यभिभ्यां च' (५।३।९) इत्यभिशब्दात्तसिल् ॥

नामप्राकाश्ययोः प्रादुः

प्रान्दति । 'अदि बन्धने' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकादुस् । आगमशास्त्रस्यानित्यत्वान्न नुम् प्राप्ति वा । 'अद भक्षणे' (अ० प० अ०)। नामशब्दार्थे ॥

---

१ अत्र ह्रस्वादौ पाठात् 'उरी ह्रस्वादिरपि'—इति मुकुटपीयूषव्याख्ये ॥

मिथोऽन्योन्यं रहस्यपि ।

मेथति । 'मेथृ संगमे' (भ्वा० प० से०) । असुन् (उ० ४।१८९) । पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९) ह्रस्वः । बाहुलकादोः । तन्त्रेणोभयमिह निर्दिष्टम् । अन्योन्यार्थे ॥

तिरोऽन्तर्धौ तिर्यगर्थे

तरति । 'तॄ' (भ्वा० प० से०) । असुन् (उ० ४।१८९) । 'क्वचिदपवादविषयेऽप्युत्सर्गोऽभिनिविशते' इति गुणविषये इर् ॥

हा विषादशुगर्तिषु ॥ २५६ ॥

जहाति । 'ओहाक् त्यागे' (जु० प० अ०) । क्विप् (३।२।१७८) । 'हा विषादे च शोके च कुत्सादुःखार्थयोरपि' (इति मेदिनी) ॥

अहहेत्यद्भुते खेदे

अहं जहाति, जिहीते वा । 'हाक्' (जु० प० अ०) । 'हाङ्' (जु० आ० अ०) । 'अन्येभ्योऽपि–' (वा० ३।२।१०१) इति डः । पृषोदरादित्वात् (६।४।१०९) मलोपः । '—अहहा दीर्घान्तमपि'—इति मुकुटः । तत्र क्विप् (३।२।७६) बोध्यः । 'अहहेत्यद्भुते खेदे परिक्लेशप्रहर्षयोः । संबोधनेऽपि' (इति मेदिनी) ॥

हि हेताववधारणे ॥ २५७ ॥

हिनोति । 'हि गतौ' (स्वा० प० अ०) । विच् (३।२।७५) संज्ञापूर्वकत्वाद्गुणाभावः । क्विपि (३।२।७८) तुगभावो वा । 'हि पादपूरणे हेतौ विशेषेऽप्यवधारणे । प्रश्ने हेत्वपदेशे च संभ्रमासूययोरपि । ही दुःखहेतावाख्यातो विषादे विस्मयेऽपि च' (इति मेदिनी) । तत्र पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९) दीर्घः । एषु सर्वत्र भावे वा प्रत्यया बोध्याः ॥

इत्यनेकार्थवर्गविवरणम् ॥

चिरायचिररात्रायचिरस्याद्याश्चिरार्थकाः ।

चिरमयते । 'अय गतौ' (भ्वा० आ० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) ॥ (१) ॥*॥ चिरा रात्रयः । 'अच्प्रत्यन्वव–' (५।४।७५) इत्यत्र 'अच्' इति योगविभागादच् । चिररात्रानयते । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) ॥ (२) ॥*॥ चिरमस्यति । 'असु क्षेपणे' (दि० प० से०) । ण्यत् (३।१।१२४) । संज्ञापूर्वकत्वाद्वृद्ध्यभावः । शकन्ध्वादिः (वा० ६।१।९४) ॥ (३) ॥*॥ आद्यपदेन 'चिरम्' 'चिरेण' 'चिरात्' 'चिरे' इति गृह्यन्ते । चिरोऽर्थो येषाम् ॥*॥ त्रीणि 'दीर्घकालस्य' ॥

मुहुः पुनःपुनः शश्वदभीक्ष्णमसकृत्समाः ॥ १ ॥

मोहनम् । 'मुह वैचित्ये' (दि० प० अ०) । बाहुलकादुस् ॥ (१) ॥*॥ 'नित्यवीप्सयोः' (८।१।४) इति पुनःशब्दस्य द्वित्वम् ॥ (२) ॥*॥ शशति । 'शश प्लुतगतौ' (भ्वा० प० से०) बाहुलकाद्वतिः ॥ (३) ॥*॥ अभि क्ष्णौति । 'क्ष्णु तेजने' (अ० प० से०) । बाहुलकाड्डमुः । 'अन्येषामपि–' (६।३।१३७) इति दीर्घः ॥ (४) ॥*॥ न सकृत् ॥ (५) ॥*॥ समास्तुल्यार्थाः । अजयस्तु अभीक्ष्णशब्दमनव्ययमप्याह— 'अभीक्ष्णं तु पौनःपुन्ये सर्वदार्थे च दृश्यते' इत्यनव्ययप्रकरणे पाठात् । 'वारंवारं शश्वदर्थे वारंवारेण चेष्यते' इति त्रिकाण्डशेषः । पञ्च 'पौनःपुन्यस्यार्थस्य' ॥

स्राग्झटित्यञ्जसाह्नायद्राङ्मङ्क्षुसपदि द्रुते ।

'[१]स्रै पाके' (भ्वा० प० अ०) । संपदादिः (वा० ३।३।१०८) । स्रामकति । 'अक कुटिलायां गतौ' (भ्वा० प० से०) क्विप् (३।२।७५) ॥*॥ 'झट संघाते' (भ्वा० प० से०) । संपदादिः (वा० ३।३।१०८) झटमेति । 'इण्' (अ० प० अ०) । क्विच् (३।२।७५) ॥ (२) ॥*॥ अञ्जनम् 'अञ्जू व्यक्त्यादौ' (रु० प० से०) । 'कृत्यल्युटो (कृतो) बहुलकम्' (वा० ३।३।११३) इति पचाद्यच् (३।१।१३४) अञ्जं स्यति, सायति वा । 'षोऽन्तकर्मणि' (दि० प० अ०) । 'षै क्षये' (भ्वा० प० अ०) वा । पचाद्यच् (३।१।१३४) । क्विप् (३।२।७६) वा ॥ (३) ॥*॥ ह्नवनम् । 'ह्नुङ् अपनयने' (अ० आ० अ०) । बाहुलकाद्भावे घञ् (३।३।१८) । 'पृषोदरादित्वाद्धस्य' यः । ततो नञ्समासः । ॥ (४) ॥*॥ संपद्यते । 'पद गतौ' (दि० आ० अ०) । इन् (उ० ४।११८) पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९) समोऽन्त्यलोपः ॥ (५) ॥*॥ द्राति । 'द्रा कुत्सायां गतौ' (अ० प० अ०) । 'बाहुलकात् कः' ॥ (६) ॥*॥ मज्जति । 'टु मस्जो शुद्धौ' (तु० प० अ०) । बाहुलकात्सुः । 'मस्जिनशोः–' (७।१।६०) इति नुम् । 'स्कोः–' (८।२।२९) इति सलोपः ॥ (७) ॥*॥ सप्त 'तत्क्षणार्थस्य' ॥

बलवत्सुष्ठु किमुत स्वत्यतीव च निर्भरे ॥ २ ॥

बलमस्यास्ति । मतुप् (५।२।९३६) ॥ (१) ॥*॥ सुतिष्ठति । 'अपदुःसुषु स्थः' (उ० १।२५) इति कुः ॥ (२) *॥ किं च तद् उत च ॥ (३) ॥*॥ सूयते । 'षु गतौ' '(प्रसवैश्वर्ययोः)' (भ्वा० प० अ०) । क्विपि (३।२।१७८) तुगभावः । डुः (वा० ३।२।१८०) वा ॥ (४) ॥*॥ अतति । इन् (उ० ४।११८) ॥ (५) ॥*॥ अति च इव च ॥ (६) ॥*॥ षट् 'अतिशयस्य' ॥

१—'श्रै पाके' इत्यस्य दन्त्यादेरभावात्तालव्यादित्वापत्तिभिया चिन्त्यमेतत् । तस्मात् 'स्रु गतौ' इत्यस्माद्बाहुलकाड्डाक् । यद्वा 'संपदादिक्विबन्तं स्रुतमा समन्तादकति' इति शकन्ध्वादित्वमङ्गीकार्यम् ॥

पृथग्विनान्तरेणर्ते हिरुङ् नाना च वर्जने ॥ ।

पर्थयति। 'पृथ प्रक्षेपे' (चु० प० से०)। बाहुलकात् कक् ॥ (१) ॥*॥ 'विनञ्भ्यां नानाञौ न सह' (५।२।२७) इति निषेधार्थाद्विशब्दान्ना ॥ (२) ॥*॥ अन्तरेति। इणो णः ॥ (३) ॥*॥ ऋतीयते। 'ऋतिः' सौत्रः। ततः केप्रत्ययः ॥ (४) ॥*॥ हिनोति। 'हि गतौ' (स्वा० प० अ०)। रुकक् प्रत्ययः ॥ (५) ॥*॥ नञो 'विनञ्भ्याम्' (५।२।२७) इति नाञ् प्रत्ययः ॥ (६) ॥*॥ षट् **'वर्जने'** ॥

यत्तद्यतस्ततो[२] हेतौ

यच्छति। 'यम उपरमे' (भ्वा० प० अ०)। क्विप् (३। २।१७८)। 'गमादीनां क्वौ' (वा० ६।४।४०) इत्यनुनासिकलोपः। तुक् (६।१।७५) ॥ (१) ॥*॥ तनोति। 'तनु विस्तारे' (त० उ० से०)। क्विप् (३।२।१७८)। अनुनासिकलोपः (वा० ६।४।४०)। तुक् (६।१।७५) ॥ (२) ॥*॥ यस्मात् तस्मात् यत्तद्भ्याम् 'पञ्चम्यास्तसिल्' (५।३।७)। त्यदाद्यत्वम् (७।२। १०२) ॥ (३) ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि **'हेतौ'** ॥

असाकल्ये तु चिच्चन ॥ ३ ॥

चेतति। 'चिती संज्ञाने' (भ्वा० प० से०)। क्विप् (३। २।१७८) ॥ (१) ॥*॥ चनति 'चन शब्दे' (   )। पचाद्यच् (३।१।१३४) ॥ (२) ॥*॥ **'असकलार्थस्य'** ॥

कदाचिज्जातु

कदा च चिच्च, अनयोः समाहारः ॥ (१) ॥*॥ जायति। 'जै क्षये' (भ्वा० प० अ०)। बाहुलकात्तुन् ॥ (२) ॥*॥ द्वे **'कस्मिंश्चित्काले'** ॥

सार्धं तु साकं सत्रा समं सह।

ऋध्यति। 'ऋधु वृद्धौ' (दि० प० से०)। बाहुलकात्कम्[३]। सह ऋधं वर्धनम्। 'सहस्य सः (६।३।७८) इति सः ॥ (१) ॥*॥ सह अकनम्। अम् प्रत्ययः। 'सहस्य–' (६।३। ७८) इति सादेशः। 'आभीक्ष्ण्ये णमुल्' (३।४।२२) वा ॥ (२) ॥*॥ सह त्रायते। क्विप् (३।२।७६) ॥ (३) ॥*॥ समति 'षम वैक्लव्ये' (भ्वा० प० से०) अम् ॥ (४) ॥*॥ सहते। पचाद्यच् (३।१।१३४) ॥ (५) ॥*॥ **'सजुष्[४]'** शब्दोऽप्यत्र ॥*॥ पञ्च **'सहेत्यर्थे'** ॥

१—इदं च 'प्रथेः कित्संप्रसारणं च' (उ० १।११७) इति सूत्राज्ञानमूलकम्। तत्राप्ययं विशेषः 'उक्तसूत्रमते जान्तत्वम्। भवन्मते कान्तत्वम् इति ॥ २—'येनतेनादि च। यथा 'वितर गिरमुदारां येन मूकाः पिकाः स्युः'—इति' स्वामी ॥ ३—कम्प्रत्ययस्य कित्वेन 'ऋधम्' इति प्रयोगस्यैवापाद्यमानत्वेन 'सार्धम्' इति प्रयोगानिष्पत्त्या चिन्त्यमेतत्। तस्मात् 'आभीक्ष्ण्ये णमुल्' इति वक्ष्यमाणस्योभयशेषत्वमेव बोध्यम् ॥ ४—तथा च 'सजूः सहार्थे' इति त्रिकाण्डशेषः।

आनुकूल्यार्थकं प्राध्वम्

प्राध्वनति। 'ध्वन शब्दे' (भ्वा० प० से०) डमप्रत्ययः। **'प्राध्वं** तु प्रणते चातिदूरे वर्त्मनि बन्धने' ॥ (१) ॥*॥

व्यर्थके तु वृथा मुधा ॥ ४ ॥

व्रियते। 'वृङ्' (क्र्या० आ० से०)। 'वृञ्' (स्वा० उ० से०)। थाक् **'वृथा** वन्ध्ये निष्कारणे' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ मुह्यति। का प्रत्ययः। 'पृषोदरादित्वात्' (६।३। १०९) ह्रस्य धः ॥ (२) ॥*॥ द्वे **'व्यर्थके'** ॥

आहो[१] उताहो किमुत विकल्पे किं किमूत च।

आहन्ति। डोप्रत्ययः ॥ (१) ॥*॥ उत च आहो च, अनयोः समाहारः ॥ (२) ॥*॥ किम् च उ तच, अनयोः समाहारः। (**'किमुता**तिशये प्रश्ने विकल्पे च प्रयुज्यते' इति विश्वः) ॥ (३) ॥*॥ कानम्। 'कै शब्दे' (भ्वा० प० अ०)। कायतेर्डिमिः' (उ० ४।२५८) ॥ (४) ॥*॥ किम् च उ च। (**'किमु** संभावनायां स्याद्विमर्शे चापि दृश्यते' (इति मेदिनी) ॥ (५) ॥*॥ (**'उत** प्रश्ने वितर्के च **उता**-प्यर्थविकल्पयोः' इति विश्वः) ॥ (६) ॥*॥ षट् **'वितर्कनस्य'** ॥

तु हि च स्म ह वै पादपूरणे

तुदति। डुः (वा० ३।२।१८०) ॥ (१) ॥*॥ हिनोति। क्विपि तुगभावः ॥ (२) ॥*॥ चनति। चिनोति वा। 'अन्येभ्योऽपि–' (वा० ३।२।१०२) इति डः ॥ (३) ॥*॥ स्मयते। 'स्मिङ् ईषद्धसने' (भ्वा० आ० से०)। डः (वा० ३।२। १०१) ॥ (४) ॥*॥ हन्ति। डः (वा० ३।२।१०१)। (**'ह** स्यात्संबोधने पादपूरणे च विनिग्रहे। नियोगे च क्षिपायां स्यात्कुत्सायामपि दृश्यते' इति मेदिनी) ॥ (५) ॥*॥ वाति। डैः ॥ (६) ॥*॥ षट् **'श्लोकचरणपूर्णतायाम्'** ॥

पूजने स्वती ॥ ५ ॥

सवति। 'षु गतौ (प्रसवैश्वर्ययोः)' (भ्वा० प० अ०)। डुः (वा० ३।२।१८०)। (**'सु** पूजायां भृशार्थेऽनुमतिकृच्छ्रसमृद्धिषु' इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ अतति। इन् (उ० ४।११८) ॥ (२) ॥*॥ द्वे **'पूजने'** ॥

दिवाह्नीति

दीव्यन्त्यत्र। काप्रत्ययः ॥ (१) ॥*॥ अह्नि दिवसे। इति ना अधिकरणार्थप्रधानतां दर्शयति ॥

अथ दोषा च नक्तं च[२] रजनाविति।

दुष्यन्त्यत्र। 'दुष वैकृत्ये' (दि० प० अ०)। आ प्रत्ययः।

१—अहो ह्रस्वादिरपि। 'विकल्पे विसयेऽप्यहो' इति रुद्रवचनात् —इति मुकुटः ॥ २—चकारादुषापि—इति स्वामिमुकुटौ। 'उषा रात्रौ तदन्ते च' इति मेदिनी ॥

(दोषा रात्रिमुखे रात्रावत्रानव्ययमप्यसौ' इति विश्वः ॥) (१) ॥*॥ नज्जति । 'ओ नस्जी व्रीडे' (तु० प० से०) । तमु प्रत्ययः ॥ (२) ॥*॥ रजनौ रात्रौ इत्यर्थे ॥

तिर्यगर्थे साचि तिरोऽपि

सचनम् । 'षच समवाये' (भ्वा० प० से०) । 'इन्जादिभ्यः' (वा० ३।३।१०८) ॥ (१) ॥*॥ तरणम् । 'तॄ' (भ्वा० प० से०) । असुन् (उ० ४।१८९) । 'क्वचिदपवादविषयेऽपि–' इतीर् ॥ (२) ॥*॥ द्वे **'तिर्यगर्थे'** ॥

अथ संबोधनार्थकाः ॥ ६ ॥

स्युः पाट् प्याडङ्ग हे है भोः

पाटयति । 'पट गतौ' (भ्वा० प० से०) णिजन्तः । क्विप् (३।२।१७८) ॥ (१) ॥*॥ प्यायते । 'प्यैङ् वृद्धौ' (भ्वा० प० अ०) । ट् प्रत्ययः ॥ (२) ॥*॥ अङ्गति । 'अगि गतौ' (भ्वा० प० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) ॥ (३) ॥*॥ 'हि गतौ' (भ्वा० प० अ०) । विच् (३।३।७५) ॥ (४) ॥*॥ हन्ति । डै प्रत्ययः ॥ (५) ॥*॥ भाति । 'भा दीप्तौ' (अ० प० अ०) । बाहुलकाड्डोस् ॥ (६) ॥*॥ षट् **'संबोधनार्थकाः'** ॥

समया निकषा हिरुक् ।

समयनम् । 'आ समिण् निकषिभ्याम्' (उ० ४।१७५) । **'समयान्तिकमध्ययोः'** (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ निकषणम् । पूर्ववत् । **'निकषान्तिकमध्ययोः'** (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ हिनोति । रुकक् प्रत्ययः । **'हिरुक्** मध्ये विनार्थे च' इति रुद्रः । **'हिरुगुक्तं** च सामीप्ये' इत्यमरमाला ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि **'सामीप्ये'** ॥

अतर्किते तु सहसा

सहते । 'सह मर्षणे' (भ्वा० आ० अ०) । असा प्रत्ययः ॥ (१) ॥*॥ अतर्कितेऽविचारिते ॥

स्यात्पुरः पुरतोऽग्रतः ॥ ७ ॥

पूर्वस्मिन् । 'पूर्वाधरावराणामसिपुरधवश्चैषाम्' (५।३।३९) ॥ (१) ॥*॥ पुरति 'पुर अग्रगमने' (तु० प० से०) । बाहुलकादतसुक् ॥ (२) ॥*॥ अग्रे । आद्यादित्वात् (वा० ५।४।४४) तसिः ॥ (३) ॥*॥ त्रयः **'अग्रार्थाः'** ॥

स्वाहा देवहविर्दाने श्रौषड्वौषड्वषट् स्वधा ।

स्वादतेऽनेन । 'स्वाद आस्वादने' (भ्वा० आ० से०) । आ प्रत्ययः । पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९) दस्य हः । सुष्ठु आ ह्वयतेऽनेन वा । डा प्रत्ययः ॥ (१) ॥*॥ श्रूयते । अनेन वा 'श्रु श्रवणे' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकाड्डौषट् ॥ (२) ॥*॥ उह्यतेऽनेन । 'वह प्रापणे' (भ्वा० उ० अ०) । डौषट् ॥ (३) ॥*॥ डषट् च ॥ (४) ॥*॥ स्वद्यतेऽनेन । 'ष्वद आस्वादने' (भ्वा० प० से०) । आ प्रत्ययः । पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९) दस्य धः ॥ (५) ॥*॥ पञ्च **'देवहविर्दाने'** ॥

किंचिदीषन्मनागल्पे

किम् च चित् च अनयोः समाहारः ॥ (१) ॥*॥ ईषणम् । 'ईष गत्यादौ' (भ्वा० प० से०) । अत् प्रत्ययः ॥ (१) ॥*॥ मननम् । 'मन ज्ञाने' (दि० आ० अ०) । आक् प्रत्ययः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि **'अल्पे'** ॥

प्रेत्यामुत्र भवान्तरे ॥ ८ ॥

प्रकर्षेण इत्वा । इण् (अ० प० अ०) । क्त्वा प्रत्ययः (३।४।२२) । 'समासे–' (७।१।३७) इति ल्यबादेशः । तुक् (६।१।७५) ॥ (१) ॥*॥ अमुष्मिन् । अदसः 'सप्तम्यास्त्रल्' (५।३।१०) ॥ (२) ॥*॥ भवान्तरे जन्मान्तरे ॥

व वा यथा तथैवैवं साम्ये

वाति । वानं वा । डः (वा० ३।२।१०१) । क्वचित् 'वत्' इति पाठः । स तु न युक्तः । वति (५।१।११५) प्रत्ययेन गतार्थत्वात् । न च वतिरेवात्र पठितः । सादृश्यपर्याये प्रत्ययपाठस्यायुक्तत्वात् । अपत्यसमूहादिपर्यायेष्वणुवुआदीनामपाठात् । **'वं** प्रचेतसि जानीयादिवार्थे तु तदव्ययम्' इति मेदिन्यादिसंमतेश्च ॥ (१) ॥*॥ क्विपि (३।२।१७८) तु वा ॥ (२) ॥*॥ येन तेन प्रकारेण । 'प्रकारवचने थाल्' (५।३।२३) विभक्तित्वात् (५।३।१) त्यदाद्यत्वम् (७।२।१०२) ॥ (३) ॥*॥ (४) ॥*॥ अयनम् । 'इण्शीभ्यां वन्' (उ० १।१५२) । (**'एवौ**पम्ये परिभवे ईषदर्थेऽवधारणे' इति हैमः) ॥ (५) ॥*॥ 'इण्' (अ० प० अ०) । बाहुलकाद्बम् ॥ (६) ॥*॥ षट् **'साम्ये'** ॥

अहो ही[2] च विस्मये ।

अह्वानम् । 'ओ हाङ् गतौ' (जु० आ० अ०) । डो प्रत्ययः ॥ (१) ॥*॥ हननम् । बाहुलकाड्डी ॥ (२) ॥*॥ अद्भुते । द्वे **'विस्मये'** ॥

मौने तु तूष्णीं तूष्णीकाम्

तोषणम् । 'तुष तुष्टौ' (दि० प० अ०) । बाहुलकान्नीम् । उपधाया ऊत् ॥ (१) ॥*॥ 'अकच्प्रकरणे' 'तूष्णीमः काम् वक्तव्यः' (वा० ५।३।७१) । 'मिदचोऽन्त्यात्परः' (१।१।४६) ॥ (२) ॥*॥ द्वे **'मौने'** ॥

१—साचिः स्त्रीलिङ्गापि प्रकृत्यन्तरमस्ति । 'भित्तौ साची परिणतमुखी' इति सप्तकुमारिका ॥ 'तिर्यक् साचिरपि स्त्रियाम्,' इति रत्नकोषः—इति मुकुटः ॥

१—स्वामिमुकुटाभ्यां तु इवशब्दो गृहीतः ॥ २—'ही' शब्दो दीर्घान्तः । 'ही विचित्रो विपाकः' इति माघः—इति स्वामिमुकुटौ ॥

सद्यः सपदि तत्क्षणे ॥ ९ ॥

समानेऽहनि । 'सद्यःपरुत्–' (५।३।२२) इति साधुः ॥ (१) ॥*॥ संपद्यतेऽस्मिन् । इन् (उ० ४।११८) पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९) मलोपः ॥ (२) ॥*॥ स चासौ क्षणश्च ॥ **'तत्काले'** द्वे ॥

दिष्ट्या समुपजोषं चेत्यानन्दे

देशनम् । संपदादिः (वा० ३।३।१०८) । दिशं स्त्यायति । 'स्त्यै शब्दादौ' (भ्वा० प० अ०) क्विप् (३।२।१७८) । षत्वम् (८।२।३६) । ष्टुत्वम् (८।४।४१) । संज्ञापूर्वकत्वाज्जश्त्वं न । यद्वा दिशति । अच्यादिः (उ० ४।११२) ॥ (१) ॥*॥ समुपजोषणम् । 'जुषी प्रीतिसेवनयोः' (तु० आ० से०) । अमुप्रत्ययः ॥*॥ मुकुटस्तु—'शम्' 'उपजोषं' च—इति पठति । तत्र 'शम् उपशमे' (दि० प० अ०) धातुर्णिजन्तः । विच् (३।२।७५) । कल्याणार्थे त्रीणि ॥

अथान्तरेऽन्तरा ।

अन्तरेण च मध्ये स्युः

अन्तरेति । 'इण्' (अ० प० अ०) । विच् (३।२।७५) ॥ (१) ॥*॥ डाच् ॥ (२) ॥*॥ णश्च ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि **'मध्यस्य'** ॥

प्रसह्य तु हठार्थकम् ॥ १० ॥

प्रकर्षेण सोढ्वा । 'षह मर्षणे' (भ्वा० आ० अ०) । क्त्वा (३।४।२२) । ल्यप् (७।१।३७) ॥ (१) ॥*॥ हठोऽर्थो यस्य ॥

युक्ते द्वे सांप्रतं स्थाने

संप्रतनम् । 'तनु विस्तारे' (त० उ० से०) । डम् । पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९) समो दीर्घः ॥ (१) ॥*॥ स्थानस्य करणम् । स्थानशब्दात् 'तत्करोति–' (वा० ३।१।२६) इति णिजन्तादेप्रत्ययः ॥ (२) ॥*॥ युक्ते उचितार्थे । **'स्थाने** तु कारणार्थे स्याद्युक्तसादृश्ययोरपि' (इति मेदिनी) द्वे **'युक्ते'** ॥

अभीक्ष्णं शश्वदनारते ।

अभिक्ष्णवनम् । 'क्ष्णु तेजने' (अ० प० से०) डम् । पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९) अभेर्दीर्घः ॥ (१) ॥*॥ शशनम् । 'शश प्लुतगतौ' (भ्वा० प० से०) । वत् प्रत्ययः ॥ (२) ॥*॥ द्वे **'अनारते निरंतरे'** ॥

अभावे नह्यनो नापि

नह्यति । 'णह बन्धने' (दि० उ० अ०) । इन् (उ० ४।११८) ॥ (१) ॥*॥ नञोऽयमकारः ॥ (२) ॥*॥ नह्यति । डो ॥ (३) ॥*॥ डश्च ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि **'अभावे'** ॥

मास्म मालं च वारणे ॥ ११ ॥

'मा च स्म च' अनयोः समाहारः ॥ (१) ॥*॥ मानम् । संपदादिः (वा० ३।३।१०८) ॥ (२) ॥*॥ अलनम् । 'अल भूषणादौ') (भ्वा० प० से०) । अम् ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि **'वारणे'** ॥

पक्षान्तरे चेद्यदि च

चेतति । 'चिती' (भ्वा० प० से०) । विच् (३।२।७५) ॥ (१) ॥*॥ यतनम् । 'यती प्रयत्ने' (भ्वा० आ० से०) । इन् (उ० ४।११८) । पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९) तस्य दः । यद्वा 'यद्' शब्दाण्णिजन्तात् 'अच इः' (उ० ४।१३९) । 'प्रकृत्यैकाच्' (६।४।१६३) इति टिलोपो न ॥ (२) ॥*॥ द्वे **'पक्षान्तरे'** ॥

तत्त्वे त्वद्धाञ्जसा द्वयम् ।

'अत सातत्यगमने' (भ्वा० प० से०) । संपदादिः (वा० ३।३।१०८) । अतं सततगमनं धयति, दधाति वा । विच् (३।२।१५) ॥ (१) ॥*॥ अञ्जनम् । 'अञ्जू व्यक्त्यादौ' (रु० प० से०) । 'कृत्यल्युटो बहुलम्' (३।३।११३) इति भावे पचाद्यच् (३।१।१३४) अञ्जं स्यति, सायति वा । 'षोऽन्तकर्मणि' (दि० प० अ०) । 'षै क्षये' (भ्वा० प० अ०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । क्विप् (३।२।७६) वा ॥ (२) ॥*॥ द्वे **'तत्त्वार्थे'** ॥

प्राकाश्ये प्रादुराविः स्यात्

प्राति । 'अद भक्षणे' (अ० प० अ०) । उस् ॥ (१) ॥*॥ अवते । 'उङ् शब्दे' (भ्वा० आ० अ०) । इर् (इस्) । (२) ॥*॥ द्वे **'स्फुटार्थे'** ॥

ओमेवं परमं मते ॥ १२ ॥

अवति । 'अव रक्षणादौ' (भ्वा० प० से०) । 'अवतेष्टि-

१—कुत्वस्याप्युपलक्षणम् । पृषोदरादित्वात्सलोपः ॥ २—'उपजोषम् चवर्गतृतीयतृतीयम्' । अन्तस्थाद्यतृतीयम् इत्येके—इति पीयूषव्याख्या ॥

१—एवं सति स्थानिनैव सिद्धेऽस्योपादानं व्यर्थं स्यात् । तस्मादकार एवाभावबोधकः । एव अत 'अ स्वल्पार्थेऽप्यभावेऽपि' इति हैमे 'अ शब्दः स्यादभावेऽपि स्वल्पार्थप्रतिषेधयोः । अनुकम्पायां च तथा वासुदेवे त्वनव्ययः' इति मेदिन्यां च पृथगुपादानं संगच्छते । अत एव स्वामिनापि अ विप्र इव भाषसे इति वाक्यस्य 'विप्रवन्न ब्रूषे' इत्यर्थं उक्तः । भवन्मते तु समस्तस्य क्रियायामन्वयायोगात् । समासानुपपत्तेश्च ॥—'अन' शब्दोऽपि निषिद्धे । अनोपमा ते बुद्धिः' इति—मुकुटपीयूषव्याख्ये ॥ २—'रवावद्धाः' इति कप्फिणाभ्युदये भाषासमावेशः । तत्र प्रकृतपक्षे 'रवाः शब्दाः बद्धाः संयताः । 'बन्ध बन्धने' क्तः । संस्कृते तु रवौ सूर्ये अद्धा तत्त्वम्' इत्यर्थः—इति मुकुटः ॥

लोपश्च' (उ० १।१४२) इति मन् मन एव टिलोपः । 'ज्वरत्वर-' (६।४।२०) इत्यूठौ । गुणः (७।३।८४) ॥ (१) ॥*॥ इणो बाहुलकाद्दम् ॥ (२) ॥*॥ परं मिमीते, मिनोति, मीनाति वा । डम् । 'ओमेवं परमं भवेत्' इत्यव्ययकाण्डे व्याडिः ॥ (३) ॥ त्रीणि **'अनुमतौ'** ॥

समन्ततस्तु परितः सर्वतो विष्वगित्यपि ।

समन्तात् । आद्यादित्वात् (वा० ५।४।४४) तसिः ॥ (१) ॥*॥ 'पर्यभिभ्यां च' (५।३।९) इति परिशब्दात्तसिल् ॥ (२) ॥*॥ सर्वस्मात् 'पञ्चम्यास्तसिल्' (५।३।८) ॥ (३) ॥*॥ विषु अञ्चति । क्विन् (३।२।५९) ॥ (४) ॥*॥ **'अभितः' 'विश्वतः' 'समन्तात्'** इत्याद्यपि ॥*॥ चत्वारि **'सर्वत इत्यर्थे'** ॥

अकामानुमतौ कामम्

काम्यते । कमेर्णिङन्तादम् । 'अकामानुमतौ **काम**मसूयोपगमेऽपि च' इति रुद्रः । 'आकामानुमतौ **कामम्**' इति क्वचित्पाठः । तत्राङ् बोध्यः । 'निकामानुमतौ कामम्' इत्यर्थः । **'कामं** कामाभ्यनुज्ञयोः' इति त्रिकाण्डशेषः ॥

असूयोपगमेऽस्तु च ॥ १३ ॥

असति । अस्यति वा । तुन् । **'अस्तु** स्यादभ्यनुज्ञानेऽप्यसूयापीडयोरपि' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ चा**न्नाम**शब्देऽप्यत्र ॥*॥ एकम् ॥

ननु च स्याद्विरोधोक्तौ

'ननु' 'च' निपातद्वयस्य समाहारद्वंद्वः ॥

कच्चित्कामप्रवेदने ।

'कत्' इति कुशब्दादेशः । 'कत्' 'चित्' अनयोरप्येवम् ॥ (१) ॥*॥ इष्टप्रश्ने एकम् ॥

निःषमं दुःषमं गर्ह्ये

निर्गतं सममत्र । 'तिष्ठद्गुप्रभृतीनि च' (२।१।१७) इत्यव्ययीभावत्वम् । 'सुविनिर्दुर्भ्यः-' (८।३।८८) इति षत्वम् ॥ (१) ॥*॥ दुष्टं सममत्र ॥ (२) ॥*॥ द्वे **'निन्दितेऽर्थे'** ॥

यथास्वं तु यथायथम् ॥ १४ ॥

'यथास्वम्' इति वीप्सायामव्ययीभावः (२।१।६) । यो य आत्मा, यद्यच्चात्मीयम्, तद्यथास्वम् । तस्मिन् यथाशब्दस्य द्वे क्लीबत्वं च निपात्यते 'यथास्वे यथायथम्' (८।१।१४) इति सूत्रेण ॥ (१) ॥*॥ द्वे **'यथायोग्ये'** ॥

मृषा मिथ्या च वितथे

मृष्यते । 'मृषु सहने' (भ्वा० प० से०) । का प्रत्ययः ॥ (१) ॥*॥ मथते । 'मथे विलोडने' (भ्वा० प० से०) । अद्ग्यादित्वात् (उ० ४।११२) साधुः ॥ (२) ॥*॥ विगतं तथा=सत्यमस्मात्तत्र ॥*॥ द्वे **'असत्ये'** ॥

यथार्थं तु यथातथम् ।

अर्थमनतिक्रम्य । पदार्थानतिवृत्तावव्ययीभावः (२।१।६) ॥*॥ (सत्यमनतिक्रम्य) । 'तथा' शब्दः 'तथ' शब्दो वा सत्यार्थः ॥ (१) ॥*॥ एकम् **'सत्ये'** ॥

स्युरेवं तु पुनर्वैवेत्यवधारणवाचकाः ॥ १५ ॥

सुभूतिस्तु 'स्युरेवं तु पुनर्वा च' इति पठति । 'चान्वाचये समाहारे अन्योन्यार्थे समुच्चये । पक्षान्तरे तथा पादपूरणेऽप्यवधारणे' इति रुद्रः ॥ पञ्च **'निश्चयार्थकाः'** ॥

प्रागतीतार्थकं

प्राचि देशे । प्राचो देशात् । प्राङ् देशो वा । '-सप्तमीपञ्चमी-' (५।३।२७) इत्यस्तातिः 'अञ्चेर्लुक्' (५।३।३०) । एवं दिशि काले च ॥ (१) ॥*॥ एकम् ॥

नूनमवश्यं निश्चये द्वयम् ।

नु ऊनयति । 'ऊन परिहाणे' (चु० प० से०) । अम् ॥ (१) ॥*॥ अव श्यायते । 'श्यैङ् गतौ' (भ्वा० आ० अ०) ॥ डम् प्रत्ययः ॥ (२) ॥*॥ द्वे **'निश्चिते'** ॥

संवद्वर्षे

संवयते । 'वय गतौ' (भ्वा० आ० से०) । क्विप् (३।२।७६) । यलोपः (६।१।६६) । तुक् (६।१।७५) । यद्वा संवदति विच् (३।२।७५) ॥

अवरे त्वर्वाग्

अवरे अञ्चति । अस्तातिः (५।३।२७) । 'अञ्चेर्लुक्' (५।३।३०) । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । अवरे पूर्वकालतः पश्चात् । अर्वन्तमञ्चति वा ॥

आमेवं

आमयति । 'अम गत्यादिषु' (भ्वा० प० से०) ण्यन्तः । क्विप् (३।२।१७८) । **'आम्** ज्ञानविनिश्चये' इति बोपालितः ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ द्वे **'निश्चये'** ॥

स्वयमात्मना ॥ १६ ॥

सुष्ठु अयते । 'अय गतौ' (भ्वा० आ० से०) । अम् ॥ (१) ॥*॥ 'आत्मना' इत्यत्रार्थे ॥

अल्पे नीचैः

नि[1] चीयते । **'चिञ्** चयने' (स्वा० उ० अ०) । 'नौ दीर्घश्च' (उ० ५।१३) इति डैसिः ॥ (१) ॥*॥

महत्युच्चैः

उच्चीयते । 'उदि चेर्डैसिः' (उ० ५।१२) ॥ (१) ॥*॥

१—कुत्रचित् 'उच्चीयते' इत्यादिकः पूर्वः पाठः ॥—२ त्रिकाण्डशेषपुस्तके तु 'शब्दौ' इति नास्ति, अत एव न छन्दोभङ्गः कश्मीरलिखितसुधापुस्तके केनचित् 'काल' इति न लिखितम् ॥

प्रायो भूम्नि

प्रायणम् । 'अय गतौ' (भ्वा० आ० से०) । असुन् (उ० ४।१८९) ॥ (१) ॥*॥

अद्भुते शनैः ।

शणति । 'शण दाने' (भ्वा० प० से०) । शानयति वा । 'शान तेजने' (भ्वा० उ० से०) । ऐस् प्रत्ययः । पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९) णस्य नः, ह्रस्वो वा ॥ (१) ॥*॥ अद्भुतेऽशीघ्रार्थे ॥

सना नित्ये

सनति । 'षण संभक्तौ' (भ्वा० प० से०) । आ प्रत्ययः ॥ (१) ॥*॥ **'सनात्' 'सनत्'** ॥

बहिर्बाह्ये

वहति 'वह प्रापणे' (भ्वा० उ० अ०) । इस् । बवयोरभेदः ॥

स्मातीते

स्यति । 'षोऽन्तकर्मणि' (दि० प० अ०) डम् प्रत्ययः । 'स्मिशे डः' (वा० ३।२।१०१) वा ॥ (१) ॥*॥

अस्तमदर्शने ॥ १७ ॥

असनम् । 'अस क्षेपणे' (दि० प० से०) तम् प्रत्ययः ॥ (१) ॥*॥

अस्ति सत्त्वे

असनम् । 'अस दीप्तौ' (भ्वा० प० से०) । क्तिच् (३।३।१७४) । तिर्वा । **'अस्त्याह** (शब्दौ) कालसामान्ये तिङन्तप्रतिरूपकौ' इति त्रिकाण्डशेषः ॥

रुषोक्तावु

रुषा कोपेनोक्तौ वचने ॥*॥ अवनम् । 'उङ् शब्दे' (भ्वा० आ० अ०) क्विप् (३।२।१७८) । तुग् (६।१।७५) न । डुः (वा० ३।२।१८०) वा ॥

ऊं प्रश्ने

ऊयते । 'ऊयी तन्तुसंताने' (भ्वा० आ० से०) । मुक्प्रत्ययः ॥*॥ (**'उम्'** इति) ह्रस्वपाठे डुम् प्रत्ययः ॥ (१) ॥*॥ 'रुषा प्रश्ने' इति स्वामी ॥

अनये त्वयि ।

ईयते । अय्यते वा । इः (उ० ४।१३९) । इन् (उ० ४।११८) वा ॥ (१) ॥*॥ अनुनये सान्त्वने ॥

हुं तर्के स्यात्

हवनम् । 'हु दानादौ' (जु० प० अ०) । डुम् प्रत्ययः ॥ (१) ॥*॥

उषा रात्रेरवसाने

ओषिति । 'उष दाहे' (भ्वा० प० से०) । का प्रत्ययः । 'उषा स्याद्रजनीशेषे 'उषः' इत्यपि दृश्यते' इति रभसः ॥ (१) ॥*॥

नमो नतौ ॥ १८ ॥

नमनम् । 'णम प्रह्वत्वे' (भ्वा० प० अ०) । असुन् (उ० ४।१८९) ॥ (१) ॥*॥

पुनरर्थेऽङ्ग

अङ्गनम् । 'अगि गतौ' (भ्वा० प० से०) । घञ् (३।३।१८) ॥ (१) ॥*॥

निन्दायां दुष्ठु

दुःस्थानम् । 'अपदुःसुषु स्थः' (उ० १।२५) । इति कुः । सुषामादित्वात् (८।३।९८) षः ॥ (१) ॥*॥

सुष्ठु प्रशंसने ।

सुस्थानम् । पूर्ववत् ॥ (१) ॥*॥

सायं साये

सानम् । 'षोऽन्तकर्मणि' (दि० प० अ०) । णम् । युगागमः (७।३।३३) ॥ (१) ॥*॥ साये दिनान्ते ॥

प्रगे प्रातः प्रभाते

प्रगीयते, अत्र वा । 'गै शब्दे' (भ्वा० प० अ०) । के प्रत्ययः ॥ (१) ॥*॥ प्रातति । 'अत सातत्यगमने' (भ्वा० प० से०) । अरन्प्रत्ययः (उ० ५।५९) ॥ (२) ॥*॥ द्वे प्रभाते । 'सायंचिरम्–' (४।३।२३) इति सूत्रेऽनव्ययस्य प्रगशब्दस्यैत्वं निपात्यते । अव्ययेभ्यः पृथक्करणात् ॥ द्वे **'प्रभाते'** ॥

निकषान्तिके ॥ १९ ॥

(निकषणम्) । 'आसमिण्निकषिभ्याम्' (उ० ४।१७५) ॥ (१) ॥*॥)

परुत्परार्यैषमोऽब्दे पूर्वे पूर्वतरे यति ।

पूर्वे वर्षे परुत् । 'सद्यःपरुत्–' (५।३।२२) इति साधुः ॥ (१) ॥*॥ (एवं) पूर्वतरे वर्षे, यति गच्छति (वर्तमाने) वर्षे 'परारि' (१) 'ऐषमस्' (१) शब्दौ (क्रमेण) ॥*॥

अद्यात्राह्नि

अत्रास्मिन् अहनि । 'सद्यःपरुत्–' (५।३।२२) इति 'अद्य' 'अद्य' शब्दः साधुः ॥ (१) ॥*॥

अथ पूर्वेऽह्नीत्यादौ पूर्वोत्तरापरात् ॥ २० ॥
तथाधरान्यान्यतरेतरात्पूर्वेद्युरादयः ।

पूर्वोत्तरापरेभ्योऽधरान्यान्यतरेभ्यश्च 'पूर्वेऽह्नि' इत्यादावर्थे पूर्वेद्युरादयः शब्दा भवन्तीत्यन्वयः । आदिना 'उत्तरेऽह्नि अपरेह्नि, अन्यस्मिन्नह्नि, अन्यतरस्मिन्नह्नि, इतरस्मिन्नह्नि । द्वितीयेनादिशब्देन **'उत्तरेद्युः' 'अपरेद्युः' 'अधरेद्युः' 'अन्येद्युः' 'अन्यतरेद्युः' 'इतरेद्युः'** । 'सद्यःपरुत्–' (५।३।

२२) इत्यादिना निपातितः । '**पूर्वेद्युरिष्यते** प्रातः **पूर्वेद्युः** पूर्ववासरे' इति रुद्रः । (क्रमेणैकैकम्) ॥

उभयद्युश्चोभयेद्युः

उभयस्मिन्नहनि । 'द्युश्चोभयाद्वक्तव्यः' (वा० ५।३।२२) इति साधुः ॥ (१) ॥*॥ ('सद्यःपरुत्–') (५।३।२२) इति निपातितः ॥ (२) ॥*॥

परे त्वह्नि परेद्यवि ॥ २१ ॥

परस्मिन्नहनि । ('सद्यः परुत्–' (५।३।२२) इति साधुः) ॥ (१) ॥*॥

ह्योऽतीते

यातमहः । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । 'एषमो ह्यःश्वसोऽन्यतरस्याम्' (४।२।१०५) इति निर्देशश्चात्रानुकूलः ॥ (१) ॥*॥

अनागतेऽह्नि श्वः

आगामि अहः । पृषोदरादिः (६।३।१०९) ॥ (१) ॥*॥

परश्वस्तु परेऽहनि ।

परं च तत् श्वश्च ॥ श्वः परं वा । राजदन्तादिः (२।२।३१) ॥ (१) ॥*॥

तदा तदानीम्

तस्मिन् काले । 'तदो दा च' (५।३।१९) ॥ (१) ॥*॥ (चात्) दानीं च ॥ (२) ॥*॥ द्वे '**तस्मिन्काल इत्यर्थे**' ॥

युगपदेकदा

युवन्त्यस्मिन्काले । 'यु मिश्रणादौ' (अ० प० से०) । गैपतक् प्रत्ययः । युगं पद्यतेऽस्मिन् । 'पद गतौ' (भ्वा० अ० से०) । डत् प्रत्ययः ॥ (१) ॥*॥ एकस्मिन् काले । 'सर्वैकान्य–' (५।३।१५) इति दा ॥ (२) ॥*॥ द्वे ॥

सर्वदा सदा ॥ २२ ॥

सर्वस्मिन्काले । 'सर्वैका–' (५।३।१५) इति दा ॥ (१) ॥*॥ 'सर्वस्य सोऽन्यतरस्यां दि' (५।३।६) ॥ (२) ॥*॥ द्वे '**सर्वस्मिन्काले**' ॥

एतर्हि संप्रतीदानीमधुना सांप्रतं तथा ।

अस्मिन्काले । 'इदमोर्हिल्' (५।३।१६) । 'एतेतौ रथोः' (५।३।४) ॥ (१) ॥*॥ 'सम्' 'प्रति' एतयोः समाहारद्वन्द्वः ॥ (२) ॥*॥ तस्मात् प्रज्ञाद्यण् (५।४।३८) । गणे पाठान्मान्तत्वम् ॥ (२) ॥*॥ अस्मिन्काले । 'दानीं च' (५।३।१८) ॥ (३) ॥*॥ 'अधुना' (५।३।१७) इति निपातितः ॥ (४) ॥*॥ पञ्च '**अस्मिन्काले**' ॥

दिग्देशकाले पूर्वादौ प्रागुदक्प्रत्यगादयः ॥ २३ ॥

प्राच्यां दिशि, प्राच्या दिशः, प्राची दिग्, वा । प्राचि देशे काले च, प्राचो देशात् कालाच्च, प्राङ् देशः कालो वा । '–सप्तमीपञ्चमीप्रथमाभ्यः–' (५।३।२७) इत्यस्तातिः । 'अञ्चेर्लुक्' (५।३।३०) एवम् अवाच्यां दिशि, अवाचो देशात्, अवाङ् देशः । **अवाक्** । यत्तु मुकुटः—'तस्यास्तातेः' '–लुक्' (५।३।३०) इति लुक् इत्याह । तन्न । उक्तसूत्रादर्शनात् । 'अञ्चेर्लुक्' (५।३।३०) इति दर्शनाच्च । 'पूर्वादौ' इत्यादिपदेनोत्तरदक्षिणाधरादीनां ग्रहः । 'प्रत्यगादयः' इत्यादिशब्देन '**उत्तरात्**' '**अधरात्**' '**दक्षिणात्**' (इत्यत्र) 'उत्तराधर–' (५।३।३४) इत्यातिः । '**उत्तरेण**' '**अधरेण**' '**दक्षिणेन**' (इत्यत्र) 'एनबन्यतरस्यां–' (५।३।३५) इत्येनप्, '**दक्षिणा**' (इत्यत्र) 'दक्षिणादाच्' (५।३।३६), '**दक्षिणाहि**' (इत्यत्र) 'आहि च दूरे' (५।३।३७), '**दक्षिणतः**' '**उत्तरतः**' (इत्यत्र) 'दक्षिणोत्तराभ्यामतसुच्' (५।३।२८), इत्यादयो बोध्याः ॥

॥ इत्यव्ययवर्गः ॥

सलिङ्गशास्त्रैः सन्नादिकृत्तद्धितसमासजैः ।
अनुक्तैः संग्रहे लिङ्गं संकीर्णवदिहोन्नयेत् ॥ १ ॥

लिङ्गविधानसहितानि यानि सूत्राणि (शास्त्राणि) 'स्त्रियां क्तिन्' (३।३।९४) 'पुंसि संज्ञायां घः प्रायेण' (३।३।११८) 'नपुंसके भावे क्तः'(३।३।११४) 'स नपुंसकम्' (२।४।१७) 'अदन्तोत्तरपदो द्विगुः स्त्रियाम्' (वा० २।४।३०) इत्यादीनि, सन्नादिर्येषां क्यजादीनां ते सन्नादयश्च कृतश्च तद्धिताश्च समासाश्च जायन्ते येभ्यो यैर्वा, तानि शास्त्राणि तैरिहास्मिन्वर्गे 'संगृह्यन्ते लिङ्गान्यस्मिन् ।' बाहुलकात् 'ग्रहवृदृस्यां–' (३।३।५८) इत्यधिकरणेऽप् । 'तस्मिन्' लिङ्गसंग्रहवर्गे संकीर्णवर्ग इव लिङ्गमुन्नयेदूहेत् । कीदृशैः शास्त्रैः, प्रागनुक्तैः । क्वचित् 'अनुक्तौ' इति पाठः । तत्रेहानुक्तमपि सलिङ्गशास्त्रैरूह्यम् । यद्वा सलिङ्गशास्त्रैः सन्नादिकृत्तद्धितसमासेभ्यो जातैः शब्दैश्चेति प्रत्येकमूहे करणत्वं बोध्यम् । पक्षद्वये 'सन्नादि' इति चिन्त्यम् । कृदादिजभिन्नसन्नादिजानामलाभात् । 'सन्नादिभ्यो विहितकृज्जैः' इति व्या-

१—'द्युस्' इति केवलमप्यव्ययम् । अत एव क्षीरस्वामिना —'द्युदिनम्' इति श्रीभोजः यथा 'द्युश्चन्द्रो द्योतते कथम्'—इति लिखितम् ॥ अस्याव्ययत्वं च 'द्युरग्नौ दिवसेऽपि स्यात्' इति विश्वाद्युक्तस्य द्युगणद्युपिण्डादिशब्देषु भास्कराङ्गीकृतस्य प्रथमान्तस्य प्रतिरूपकत्वेन ॥ २—इदं तु 'यौगपद्य–' (२।१।६) निर्देशे दकारश्रवणानुपपत्त्या चिन्त्यम् । तस्मात् प्रत्यये तवर्गतृतीयोपान्त्यत्वमङ्गीकरणीयम् ।

१—सूत्रैकदेशलेखनेऽपि सकलसूत्रालेखनेनैव यदि प्रत्याख्येयत्वं तर्हि भवतोऽपि 'दिक्शब्देभ्यः सप्तमीपञ्चमीप्रथमाभ्यो दिग्देशकालेष्वस्तातिः' (५।३।२७) इति सूत्रस्थाने केवलं 'सप्तमीपञ्चमीप्रथमाभ्यः' इत्येतावल्लेखेन प्रत्याख्येयत्वं कुतो न स्यात् । सूत्रप्रारम्भांशत्यागोऽप्युभयोः समान एव ॥

ख्यानेऽपि व्यर्थविशेषणत्वात् । संकीर्णवर्गे यथा प्रकृतिप्रत्यार्थाद्यैर्लिङ्गोहनमनुक्तलिङ्गशब्दविषयम्, तथात्रापि सलिङ्गशास्त्रादिभिर्लिङ्गोहनमनुक्तलिङ्गशब्दविषयं बोध्यम् ॥

लिङ्गशेषविधिर्व्यापी विशेषैर्यद्यबाधितः।

लिङ्गस्य शेषोऽवशेषः । तस्य विधिः, व्याप्नोति पूर्वोक्तकाण्डत्रयस्य व्यापकः । उत्सर्गत्वात् । विशेषैरत्रोक्तैः प्रागुक्तैश्च यदि न बाध्यते । 'अपवादविषयं विहाय सर्वत्र प्रवर्तते' इत्यर्थः ॥

स्त्रियामीदूद्विरामैकाच् सयोनिप्राणिनाम च ॥ २ ॥

'स्त्रियाम्' इत्यधिकारः । ईच ऊच तौ विरामे विरामावन्तौ वा यस्य तच तदेकाच । श्रीः, धीः, ह्रीः, '**भूः**' '**स्रूः**', '**द्रूः**', '**जूः**', लवनं लूः, भवनं भूः, नयति नीः, । 'लुनाति लूः' इत्यादौ तु परत्वात् 'कृतः कर्तरि' (   ) इति त्रिलिङ्गत्वम् । योनिर्भगम् तत्सहितानां प्राणिनां नाम स्त्रियां स्यात् । माता, दुहिता, याता, स्त्री । 'दाराः पुंभूम्नि' इति विशेषः ॥

नाम विद्युन्निशावल्लीवीणादिग्भूनदीह्रियाम्।

विद्युदादीनामष्टानां स्त्रियाम् । विद्युत् । तडित् । रात्रिः, रजनिः । वल्लिः, वीरुत् । वीणा, विपञ्ची' इत्यादौ 'ब्याबूङन्तम्' इति सिद्धे वीणाग्रहणं चिन्त्यम् । केचित्तु वीणास्थाने **वाणीं** पठन्ति । वाक्, गौः, गीः । दिक्, हरित् । भूः, भूमिः, कुः । सरित्, त्रिस्रोताः, विपाट् । ह्रीग्रहणं चिन्त्यम् । 'ईदूद्विरामैकाच्' इति, त्रपादौ 'ङ्याबूङन्तम्' इति च, सिद्धत्वात् । केचित्तु '**धियाम्**' इति पठन्ति । संवित्, चित्, प्रतिपत् ॥

अदन्तैर्द्विगुरेकार्थः

अदन्तेनोत्तरपदेन सह यो द्विगुः स स्त्रियाम् । कीदृशः सः । एकोऽर्थो यस्य सः । 'द्विगुरेकवचनम्' (२।४।१) इत्यनेन समाहारे एकत्वविधानात् । दशमूली, त्रिलोकी, पञ्चाक्षरी । अदन्तैः किम् । पञ्चकुमारि, दशधेनु । एकार्थः किम् । पञ्चकपालः, पञ्चकपालौ, पञ्चकपालाः ॥

न स पात्रयुगादिभिः ॥ ३ ॥

पात्रयुगादिभिरदन्तैर्यो द्विगुः स स्त्रियां न स्यात् । पञ्चपात्रम्, चतुर्युगम्, त्रिभुवनम्, त्रिपुरम् । भाष्ये (५।४।६८ सूत्रे) तु 'त्रिपुरि' इति दृश्यते ॥

१—'स्रूः स्त्रियां निर्झरे स्रुवे' इति मेदिनी । स्रुवो यज्ञपात्रम् ॥ २—'क्विब्वचि–' (उ० २।५७) इत्यादिना क्विब्दीर्घौ । 'द्रूर्हिरण्यरक्षसोर्द्रूः कामचारः, जूः पिशाची पिशाचाश्च पुंसि' इति रूपमञ्जरी—इति मुकुटः ॥ ३—'जूस्त्वरागमने प्रोक्ता सामान्यगमने स्त्रियाम् । जूराकाशसरस्वत्यां पिशाच्यां, जवने त्रिषु' इति मेदिनी ॥

तल्वृन्दे येनिकट्यत्रा वैरमैथुनिकादिवुन्।
स्त्री भावादावनिक्तिण्ण्वुल्ण्वच्ण्वुच्क्यब्युजिञ्ङ्निशाः ॥ ४ ॥

उणादिषु निरूरीश्च ङ्याबूङन्तं चलं स्थिरम्।

तलन्तं स्त्रियाम् । ग्रामता, गोता, ब्राह्मणता । वृन्दे समूहे यश्च इनिकट्यत्राश्च, तदन्तं स्त्रियाम् । पाश्या, खलिनीं, शाकिनी, गोत्रा, रथकट्या । वृन्दे किम् । मुखे भवो 'मुख्यः', दण्डोऽस्यास्तीति 'दण्डी' 'द्वन्द्वाद्वुन्वैरमैथुनिकयोः' (४।३।१२५) अश्वमहिषिका, काकोलूकिका, अत्रिभरद्वाजिका, कुत्सकुशिकिका । आदिना 'पादशतस्य' (५।४।१) 'दण्डव्यवसर्गयोश्च' (५।४।२) इति वुनो ग्रहणम् । द्विपदिकां ददाति, द्वौ द्वौ दण्डितो द्विपदिकाम् । वैरेत्यादि किम् । 'वासुदेवार्जुनाभ्यां वुन्' (४।३।९८) । वासुदेवे भक्तिरस्य वासुदेवकः । वुनो ग्रहां वुणं उपलक्षणम् । क्वचित् 'वुः' इति पाठः । 'गोत्रचरणाच्छ्लाघात्याकारतदवेतेषु' (५।१।१३४) वुञ् । गार्गिकया श्लाघते, काठिकया । 'द्वन्द्वमनोज्ञादिभ्यश्च' (५।१।१३३) वुञ् । शैष्योपाध्यायिका । 'स्त्रियाम्' (३।३।९४) इत्यधिकारे भावे, आदिना अकर्तरि कारके च ये अन्यादयः प्रत्ययास्तदन्तं स्त्रियां स्यात् । 'आक्रोशे नञ्यनिः' (३।३।११२) । अकरणिः, अजननिः । 'स्त्रियां क्तिन्' (३।३।९४) । कृतिः, । भूतिः, । 'ण्वु' इति ण्वुल्ण्वुचोः सामान्यग्रहणम् । 'रोगाख्यायां ण्वुल्बहुलम्' (३।३।१०८) । प्रच्छर्दिका, प्रवाहिका । 'धात्वर्थनिर्देशे ण्वुल् वक्तव्यः' (वा० ३।३।१०८) । आसिका, शायिका । 'पर्यायार्हर्णोत्पत्तिषु ण्वुच्' (३।३।१११) । भवतःशायिका, इक्षुभक्षिका । 'कर्मव्यतिहारे णच् स्त्रियाम्' (३।३।४३) । 'णचः स्त्रियामञ्' (५।४।१४) स्वार्थिकः । व्यावक्रोशी, व्यात्युक्षी । 'व्रजयजोर्भावे क्यप्' (३।३।९८) । व्रज्या, इज्या । 'समजनिषद०' (३।३।९९) इति क्यप् । समज्या, निषद्या । स्त्रीभावादौ किम् । 'वदः सुपि क्यप्च' (३।१।१०६) । मृषोद्यम् । 'भुवो भावे' (३।१।१०७) ब्रह्मभूयम् । 'ण्यासश्रन्थो युच्' (३।३।१०७) । कारणा, कामना । 'प्रश्नाख्यानयोरिञ्' (३।३।११०) । कां त्वं कारिं गाणिं वाकार्षीः । 'षिद्भिदादिभ्योऽङ्' (३।३।१०४) । पचा, त्रपा, भिदा, छिदा, । 'अ प्रत्ययात्' (३।३।१०२) । चिकीर्षा, पुत्रीया । 'गुरोश्च हलः' (३।३।१०३) । ईहा, ऊहा । 'ग्लाम्लाज्याहाभ्यो निः' (वा० ३।३।९५) । ग्लानिः । 'कृञः श च' (३।३।१००) । क्रिया । 'इच्छा' (३।३।१०१) । उणादौ न्यन्तम्, ऊदन्तम्, ईदन्तं च । 'वीज्याज्वरिभ्यो निः' (उ० ४।४८) । 'सृवृषिभ्यां कित्' (उ० ४।४९) । श्रेणिः, श्रोणिः, द्रोणिः । 'अनिः' इति पाठान्तरम् । 'अर्तिसृधृधम्यश्यवितॄ

१—'विभाषाख्यानपरिप्रश्नयोरिञ्' इत्यानुपूर्वीकस्य सूत्रस्यानुपूर्व्याव्यत्यासेन लेखः प्रामादिकः' ॥

भ्योऽनिः' (उ० २।१०२) धरणिः, धमनिः, सरणिः । कृविचमितनिधनिसर्जिखर्जिभ्य ऊः-' (उ० १।८०) । कर्षूः, चमूः । 'अवितॄस्तृतन्त्रिभ्य ईः' (उ० ३।१५८) । अवीः, तरीः । ङी च आप् च ऊङ् च अन्ते यस्य तत् । कदली, कन्दली, रमा, गङ्गा, वामोरूः, करभोरूः, चलं जंगमम् । स्थिरं स्थावरम्-नाडी, खट्वा, अलाबूः । चरस्थिरग्रहणं चिन्त्यप्रयोजनम् । अन्यस्य व्यवच्छेद्यस्याभावात् ॥

तत्क्रीडायां प्रहरणं चेन्मौष्टा पाल्लवाणदिक् ॥ ५ ॥

'तदस्यां प्रहरणमिति क्रीडायां णः' ( ) । मुष्टिः प्रहरणमस्याम् । 'पल्लवाः प्रहरणमस्याम् । णस्य दिगुदाहरणम् । न तु परिगणनम् । तेन 'मौसला, दाण्डा' इत्यादि बोध्यम् ॥

घञो ञः सा क्रियास्यां चेद्दाण्डपाता हि फाल्गुनी । श्यैनंपाता च मृगया तैलंपाता स्वधेति दिक् ॥ ६ ॥

'घञः सास्यां क्रियेति ञः' ( ) । घञन्तात् क्रियावाचिनः प्रथमान्तादस्यामित्यर्थे ञः स्यात्, तदन्तं स्त्रियाम् । दण्डपातोऽस्यां तिथौ वर्तते । श्येनपातोऽस्याम् तिलपातोऽस्याम् । 'श्येनतिलस्य पाते ञे' (६।३।७१) इति मुम् । 'पितृदाने स्वधा मतम्' इत्यमरमाला । वररुचिना तु 'स्वधा क्रिया प्रवेणी' इति स्त्रीलिङ्गोक्ता इति दिक् । उदाहरणम्, तेन मौसलपाता भूमिरित्यादि ज्ञेयम् ॥

स्त्री स्यात्काचिन्मृणाल्यादिर्विवक्षापचये यदि ।

अल्पं मृणालम् । गौरादित्वात् (४।१।४१) ङीष् । आदिना कुम्भी, प्रणाली, मुसली, छत्री, पटी, तटी, मठी । काचिदिति किम् । अल्पो वृक्षो वृक्षकः ॥

लङ्का शेफालिका टीका धातकी पञ्जिकाढकी ॥७॥

'ङ्याब्डन्तम्' इति सिद्धे नामानुशासनार्थो लङ्कादीनां पाठः । भङ्ग्यादीनामुभयानुशासनार्थः । शेफालिकादीनां तु व्यर्थः, स्वपर्यायपठितत्वात् । लाक्यते सुखमस्याम् । 'लक आस्वादने' चुरादिः । 'एरच्' (३।३।५६) । घञ् (३।३।१९) वा । पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९) नुम् । नुम्यनुपधात्वान्न वृद्धिः । यद्वा रमन्तेऽस्याम् । बाहुलकात्कः, लत्वं च ॥ (१) ॥*॥ शेफालिका पुष्पविशेषः । 'शेते' इति शे । शीङः (अ० प० अ०) विच् (३।२।७५) । शयं फालयति । 'ञिफला विशरणे' (भ्वा० प० से०) । अण् (३।२।१) । स्वार्थे कन् (५।४।५) । कुन् (उ० २।३२) वा ॥ (१) ॥*॥ टीक्यतेऽर्थो यया । 'टीकृ गतौ' (भ्वा० आ० से०) । 'गुरोश्च हलः' (३।३।१०३) इत्यः । विषमपदव्याख्या ॥ (१) ॥*॥ धातकी 'धव' इति प्रसिद्धो वृक्षभेदः । धातुं करोति । 'तत्करोति-' (वा० ३।१।२६) इति णिच् । टिलोपः (६।४।१५५) कुन् (उ० २।३२) । पिप्पल्यादित्वात् (४।१।४१) ङीष् ॥ (१) ॥*॥ पिञ्जयतेऽर्थोऽस्याम् । 'पिजि भाषार्थः' (चु० उ० से०) । 'गुरोश्च' (३।३।१०३) इत्यः । पृषोदरादित्वादिकारस्याकारः । स्वार्थे कन् (५।४।५) पिञ्जयति वा । कुन् (उ० २।३२) । सकलपदव्याख्या ॥ (१) ॥*॥ आढकी तुवरिका । आ समन्ताड्ढौकते, ढौक्यते, वा । 'ढौकृ गतौ' (भ्वा० आ० से०) । अच् (३।१।१३४) । घञ् (३।३।१९) वा, पृषोदरादिः (६।३।१०९) गौरादिः (४।१।४१) ॥ (१) ॥*॥

सिध्रका सारिका हिक्का प्राचिकोल्का पिपीलिका । तिन्दुकी कणिका भङ्गिः सुरङ्गासूचिमाढयः ॥ ८ ॥

सेधति । सिध्यते वा । 'षिधु गत्याम्' (भ्वा० प० से०) । 'बहुलमन्यत्रापि' इति रक् । ततः स्वार्थे कन् (५।४।५) । क्षिपकादित्वात् (वा० ७।३।५०) इत्वाभावः । 'शुद्रादयः' इति रग् इति मुकुटश्चिन्त्यः । उज्ज्वलदत्तादिवृत्तिषूक्तसूत्रादर्शनात् । 'सीध' इति प्रसिद्धो वृक्षभेदः ॥ (१) ॥*॥ सरति । 'सृ गतौ' (भ्वा० प० अ०) । ण्वुल् (३।१।१३३) ॥*॥ (**'शारिका'** इति) तालव्यादिपाठे 'शॄ हिंसायाम्' (क्र्या० प० से०) धातुः शृणाति दुःखं विरहिणीनाम् । पक्षिभेदः ॥ (१) ॥*॥ हिक्कनम् । 'हिक्क अव्यक्ते शब्दे' (भ्वा० प० से०) । 'गुरोश्च हलः' (३।३।१०३) इत्यः । यद्वा हिक्कयते । 'हिक हिंसायाम्' (चु० आ० से०) पचाद्यच् (३।१।१३४) । ऊर्ध्वे वातप्रवृत्तौ शब्दविशेषः ॥ (१) ॥*॥ प्राचति । 'अचु गतौ' (भ्वा० उ० से०) ण्वुल् (३।१।१३३) । 'वनमक्षिका' इति मुकुटः । 'पक्षिभेदः' इति स्वामी ॥ (१) ॥*॥ ऋच्छति । अर्यते वा 'ऋ गतौ' (भ्वा० प० अ०) । 'शुकवल्कोल्काः' (उ० ३।४२) इति साधुः । तेजःपुञ्जः । यत्तु—'मूकादयः'—इति सूत्रमुपन्यस्तं मुकुटेन तच्चिन्त्यम् । उज्ज्वलदत्तादिषु तस्यादर्शनात् ॥ (१) ॥*॥ अपि पील्यते 'पील प्रतिष्टम्भे' (भ्वा० प० से०) । घञ् (३।३।१९) । 'वष्टि भागुरिरल्लोपम्-' इत्यपेरल्लोपः । स्वार्थे कन् (५।४।५) । 'शनैर्याति पिपीलकः' इति पुंस्त्वमपि-इति स्वामी ॥ (१) ॥*॥ तिम्यति । 'तिम आर्द्रीभावे' (दि० प० से०) । बाहुलकादुकष् गुणाभावश्च ॥ (१) ॥*॥ कणति । 'कण गतौ' (भ्वा० प० से०) पचाद्यच् (३।१।१३४) । स्वार्थे

१—'लङ्का रक्षःपुरीशाखाशाकिनीकुलटासु च' इति मेदिनी ॥
२—हेमस्तु 'टीका निरन्तरव्याख्या' इति मूलं 'सुगमानां विषमाणां च निरन्तरं व्याख्या यस्यां सा' इत्येवंरीत्या व्याख्यातवान् ॥

१—हेमचन्द्रस्तु 'पञ्जिका पदभञ्जिका' इति मूलं 'पच्यन्ते व्यक्तीक्रियन्ते पदार्था अनया 'पञ्चिका' । पृषोदरादित्वाञ्जत्वे 'पञ्जिका' ॥ 'अर्थाद्विषमाण्येव पदानि भनक्ति पदभञ्जिका' इत्येवंरीत्या व्याख्यातवान् । प्रयुज्यते स च 'पञ्जिका' शब्दोऽपि वक्रोक्तिपञ्चाशिकाव्याख्यायां वल्लभदेवेन 'वञ्जिका क्रियते लघुः' इति ॥ 'आयव्ययलिखनार्था च' इति मुकुटः ॥ २—इदं च 'स्फायि-' (उ० २।१३) इति सूत्रस्यलिपिपाठाज्ञानमूलकमिति चिन्त्यम् ॥

कन् (५।४।५)। अतिसूक्ष्मम् ॥ (१) ॥*॥ भङ्गस्य करणम्। 'तत्करोति–' (वा० ३।१।२६) इति ण्यन्तात्। 'अच इः' (उ० ४।१३९)। विच्छित्तिः, कौटिल्यभेदो वा 'व्याजच्छलनिभे भङ्गिर्वैदर्भीतनमीलिका' इति रभसः ॥ (१) ॥*॥ सु बहु रज्यतेऽस्यां रजसा। 'रञ्ज रागे' (भ्वा० प० अ०)। 'हलश्च' (३।३।१२०) इति घञ् 'चजोः–' (७।३।५२) इति कुत्वम्। तिर्यग्भूखातः ॥ (१) ॥*॥ सूच्यतेऽनया। 'सूच पैशुन्ये' चुरादिः। अच इः (उ० ४।१३९) 'स्त्री सूचिर्नृत्यभेदे च व्यधनीशिखयोरपि' इति रत्नकोषः ॥ (१) ॥*॥ महनम्। अनया वा। 'मह पूजायाम्' (भ्वा० प० से०)। क्तिन् (३।३।९१)। ढत्व (८।१।३१) धत्व (८।२।४०) ष्टुत्व (८।४।४२) ढलोप (८।३।१३) दीर्घाः (६।३।१११)। 'माढिः पत्रशिरा' इति रत्नकोषः। 'माढिः स्त्री पत्रभङ्गौ च दैन्यस्यापि प्रकाशने' (इति मेदिनी) ॥

पिच्छावितण्डाकाकिण्यश्चूर्णिः शाणी द्रुणी दरत्।
सातिः कन्था तथासन्दी नाभी राजसभापि च ॥९॥

पिच्छ्यते। 'पिच्छ बाधे' (चु० प० से०)। 'गुरोश्च–' (३।३।१०३) इत्यः। शाल्मलिनिर्यासः, भक्तादिमण्डश्च ॥ (१) ॥*॥ वितण्ड्यते परपक्षोऽनया। 'तडि आघाते' (भ्वा० आ० से०) 'गुरोश्च–' (३।३।१०३) इत्यः ॥ (१) ॥*॥ ककनम् 'कक लौल्ये–' (भ्वा० आ० से०)। घञ् (३।३।१९)। काकमणति। 'अण शब्दे' (भ्वा० प० से०)। अण् (३।२।१)। पृषोदरादिः (६।३।१०९)। 'पणगण्डकयोस्तुर्ये उदमानस्य काकिणी' इति रुद्रः॥*॥ रभसस्तु नान्तेष्वप्याह–'पणोदमानगण्डानां तुर्यांशेऽपि च काकिनी' इति। तत्र 'अन प्राणने' (अ० प० से०) धातुर्बोध्यः। आढकस्य पञ्चाशत्तमो भाग उदमानः। उक्तं च गणितावल्याम्—'कुल्या स्यादष्टभिर्द्रोणैर्द्रोणपादेन चाढकः। अतोऽर्धशतिको भाग उदमानमुदाहृतम्' इति ॥ (१) ॥*॥ 'चूर्णौ धूलौ क्षारभेदे चूर्णानि वासयुक्तिषु' (इति मेदिनी)। चूर्णस्य करणम्। 'तत्करोति–' (वा० ३।१।२६) इति ण्यन्तात् 'अच इः' (उ० ४।१३९)। यद्वा चरणं चोरणं वा। घृणिपृश्निपार्ष्णिचूर्णिभूर्णयः' (उ० ४।५२) इति साधुः ॥ (१) ॥*॥ शणस्य विकारः 'तस्य विकारः' (४।३।१२०) इत्यण्। 'टिड्ढाण–' (४।१।१५) इति स्वामी। 'शाणः' इत्यन्ये ॥ (१) ॥*॥ द्रुणति। 'द्रुण जैह्म्ये वधे गतौ' (तु० प० से०)। 'इगुपध–' (३।१।१३५) इति कः। 'जातेः–' (४।१।६३) इति ङीष्। 'द्रुणयम्बुद्रोणीकच्छप्योः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ दरणम्। दीर्यते वा 'दॄ विदारणे' (क्र्या० प० से०) 'भये' (भ्वा० प० से०)। वा 'शॄदॄभसोऽदिः' (उ० १।१३०)। 'दरत् स्त्रियां प्रपातेऽपि भयपर्वतयोरपि' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ सननम्। सानं वा। 'षणु दाने' (त० उ० से०)। 'षोऽन्तकर्मणि' (दि० प० अ०) इति वा। 'ऊतियूति–' (३।३।९७) इति साधुः। 'सातिर्दानावसानयोः' (इति हैमः) ॥ (१) ॥*॥ कम्यते। 'कमु कान्तौ' (भ्वा० आ० से०।) बाहुलकात्थन्। 'कन्था मृन्मयभित्तौ स्यात्तथा प्रावरणान्तरे' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ आस्यतेऽस्याम् 'आस उपवेशने' (अ० प० से०)। 'श(अ)न्दादयश्च' (उ० ४।९८) इति साधुः। 'कुन्दादयश्च' इति मुकुटश्चिन्त्यः एतत्पाठादर्शनात्। 'वेत्रासनमासन्दी स्त्री वृषी च व्रतिकासनम्' ॥ (१) ॥*॥ नभ्यतेऽनया। अस्यां वा। 'णभ हिंसायाम्' (भ्वा० आ० से०)। 'इञजादिभ्यः' (वा० ३।३।१०८)। 'नाभिर्मुख्यनृपे चक्रमध्यक्षत्रिययोः पुमान्। द्वयोः प्राणिप्रतीके स्यात्स्त्रियां कस्तूरिकामदे' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ राज्ञः सभा ॥ (१) ॥*॥

झल्लरी चर्चरी पारी होरा लट्वा च सिध्मला।
लाक्षा लिक्षा च गण्डूषा गृध्रसी चमसी मसी ॥१०॥

झर्झते। 'झर्झ भर्त्सोक्त्योः' (तु० प० से०)। बाहुलकादरन् पृषोदरादिः (६।३।१०९) गौरादिः (४।१।४१)। 'झल्लरी झिल्लरी च द्वे हुडुके वालचक्रके' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ चर्च्यते। 'चर्च उक्तौ' (भ्वा० प० से०)। बाहुलकादरन्। गौरादिः (४।१।४१)। 'चर्चरी गीतभेदे च केशभित्करशब्दयोः' ॥ (१) ॥*॥ पारयति। पार्यते वा। 'पॄ पूर्तौ' चुरादिः। पचाद्यच् (३।१।१३४)। घञ् (३।३।१९) वा। गौरादिः (४।१।४१)। 'कर्क(गर्ग)रीपूरयोः पारी पादरज्ज्वां च हस्तिनः' (इति विश्वः) ॥ (१) ॥*॥ होलति। हुल्यते वा। 'हुल हिंसासंवरणयोः' (भ्वा० प० से०)। पचाद्यच् (३।१।१३४) घञ् वा। रलयोरेकत्वम्। 'होरा तु लग्ने राश्यर्धे रेखाशास्त्रभिदोरपि' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ लटति। 'लट बाल्ये' (भ्वा० प० से०)। 'अशूप्रुषिलटि–' (उ० १।१५१) इति क्वन्। 'लट्वा करञ्जभेदे फलेऽवये खगान्तरे' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ सिध्ममस्त्यस्याः। 'सिध्मादिभ्यश्च' (५।२।९७) इति लच्। 'सिध्मला मत्स्यविकृतौ वाच्यवत्तु किलासिनि' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ लाक्ष्यते। 'लक्ष शिल्पयोगे' चुरादिः। बाहुलकात्सः। यद्वा लक्ष्यते। 'लक्ष आलोचने' (चु० उ० से०) घञ् (३।३।१९)। पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९) 'लाक्षारोचना–' (४।२।२) इति निर्देशाद्वा दीर्घः ॥ (१) ॥*॥ लक्ष्यते। 'लक्ष आलोचने' (चु० उ० से०) घञ् (३।३।१९) पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९) अस्य इः। यूकाण्डम् ॥ (१) ॥*॥ गण्ड्यते। 'गडि वदनैकदेशे' (भ्वा० प० से०)। 'गण्डेश्च' (उ० ४।७८) इत्यूषन्। पुंस्यपि। 'गण्डूषो मुखपूर्तीभपुष्करप्रसृताञ्जलिः' (इति रुद्रः)। 'उन्नतनाभिस्तु गण्डूषा नापि मुखपूर्तिः' इति बोपालितः ॥ (१) ॥*॥ गृध्रमपि स्यति। 'षोऽन्तकर्मणि' (दि०

१—प्रायेण बहुवचनान्तः—इत्यनेकार्थकैरवाकरकौमुदी ॥

प० अ०) । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । गौरादिः (४।१।४१) ङीष् । ऊरुसंधौ वातरोगः ॥ (१) ॥*॥ चम्यते । 'चमु अदने' (भ्वा० प० से०) 'अत्यविचमितमि-' (उ० ३।११७) इत्यसच् । गौरादित्वात् (४।१।४१) ङीष् । '**चमसो** यज्ञपात्रस्य भेदेऽस्त्री पिष्टके स्त्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ मस्यति । 'मसी परिणामे' (दि० प० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । '**मेला मसीजलं पत्राञ्जनं च स्यान्मसिर्द्वयोः**' इति त्रिकाण्डशेषः ॥

इति स्त्रीलिङ्गशेषः ॥

पुंस्त्वे सभेदानुचराः सपर्यायाः सुरासुराः ।
स्वर्गयागाद्रिमेघाब्धिद्रुकालासिशरारयः ॥ ११ ॥

'पुंस्त्वे' इत्यधिकारः । सह भेदैरनुचरैश्च वर्तमानाः, सह पर्यायैर्वर्तमानाः, सुरासुराश्च देवदैत्याः । अमरा निर्जरा देवाः । सुरभेदाः-तुषिताः, साध्याः, आभास्वराः, इन्द्रः, शक्रः, सूर्य आदित्यः । देवानुचराः—हाहाः, हूहूः, तुम्बुरुः, नारदः, मातलिः । असुरपर्यायाः दैत्याः, दैतेयाः, दानवाः । दैत्यभेदाः—बलिः, नमुचिः, जम्भः । दैत्यानुचराः—कूष्माण्डमुण्डकुम्भाण्डादयः । 'दैवतानि' देवताः इत्यादौ बाधोऽस्य । स्वर्गादय एकोनविंशतिः सभेदाः सपर्यायाश्च पुंसि स्युः । स्वर्गः, नाकः, त्रिदिवः । 'द्योदिवौ द्वे स्त्रियां क्लीबे त्रिविष्टपम्' इति । विशेषैर्बाधितः । यज्ञः, मखः, क्रतुः । तद्भेदाः—उक्थातिरात्राग्निष्टोमाश्वमेधाः । अद्रिः, गिरिः, पर्वतः । भेदाः—मेरुः, हिमवान्, सह्यः । 'गन्धमादनम्' इति बाधः । मेघः, घनः, जलदः । भेदाः—पुष्करावर्तकादयः । 'अभ्रम्' इति तु बाधः । अब्धिः, समुद्रः सागरः । भेदाः—क्षीरोदः, लवणोदः । द्रुः, वृक्षः, शाखी । भेदाः—प्लक्षः, वटः, आम्रः । पाटलाशिंशपादेर्बाधः । कालः, दिष्टः, समयः, भेदाः—मासः । पक्षः, ऋतुः । दिनतिथ्यादौ बाधः । असिः, खड्गः, मण्डलाग्रः । भेदाः—नन्दकः, चन्द्रहासः । 'कटित्रम्' इत्यादौ बाधः । शरः, बाणः, विशिखः । भेदाः—नाराचः, काण्डः, भल्लः । 'इषुर्द्वयोः' इति बाधः । अरिः, शत्रुः, अरातिः । भेदाः-आततायी ॥

करगण्डौष्ठदोर्दन्तकण्ठकेशनखस्तनाः ।
अह्नाह्नान्ताः क्ष्वेडभेदा रात्रान्ताः प्रागसंख्यकाः १२

करो राजग्राह्यो भागः रश्मिः, पाणिश्च । मरीच्यादीनां तु बाधः । गण्डः, कपोलः । ओष्ठः, दन्तच्छदः, अधरः, । दोः, प्रवेष्टः । भुजादेः 'द्वयोः' इति बाधः । दन्तः, दशनः, रदः, । भेदः—जम्भः । कण्ठः, गलः । 'समीपगलशब्देषु कण्ठं त्रिषु विदुर्बुधाः' इति शाश्वतः । केशः, कचः । नखः, पुनर्भवः । 'नखरोऽस्त्रियाम्' इति बाधः । स्तनः, कुचः, पयोधरः । अह्नश्च अह्नश्च अन्ते येषां ते पुंसि स्युः । परवल्लिङ्गापवादोऽयम् । अह्नः पूर्वम्—पूर्वाह्णः, अपराह्णः । द्वयोरह्नोः समाहारो द्व्यहः, त्र्यहः । अत्र 'स नपुंसकम्' (२।४।१७) इत्यस्यापवादः । क्ष्वेडो विषम् । तद्भेदाः पुंसि स्युः । सौराष्ट्रिकः, शौक्लिकेयः, ब्रह्मपुत्रः । रात्रोऽन्तो येषां ते । प्राक् पूर्वपदं न संख्या येषां ते पुंसि स्युः । परवल्लिङ्गतापवादोऽयम् । परत्वात्समाहारनपुंसकतामपि बाधते । तेन अहोरात्रः, । सर्वरात्रः, पूर्वरात्रः । 'प्रागसंख्यकाः' इति किम् । पञ्चरात्रम् ॥

श्रीवेष्टाद्याश्च निर्यासा असन्नन्ता अबाधिताः ।
कशेरुजतुवस्तूनि हित्वा तुरुविरामकाः ॥ १३ ॥

श्रीवेष्ट आद्यो येषां ते निर्यासा वृक्षद्रवाः पुंसि स्युः । श्रीवेष्टः, सरलः, द्रवः । '**श्रीपिष्टः**' इति क्वचित्पाठः । आद्येन श्रीवासः, वृकधूपः, गुग्गुलुः, सिल्हकः इत्यादयः पुंसि बोध्याः । असन्ता अन्नन्ताश्च पुंसि स्युः । अङ्गिराः, वेधाः । चन्द्रमाः । कृष्णवर्त्मा, प्रतिदिवा, मघवा, । अबाधिताः किम् । अप्सरसः, जलौकसः, सुमनसः, लोम, साम, वर्म । तुश्च रुश्च तुरू । तौ विरामौ विरामे वा येषां ते पुंसि स्युः । कशेर्वादीनि विहाय । हेतुः, सेतुः, धातुः । कुरुः, मेरुः, त्सरुः । 'कशेरुजतुवस्तूनि हित्वा' इति व्यर्थम् । 'अबाधिताः' इत्यस्यान्वयसंभवात् । वस्तुतस्तु 'अबाधिताः' इत्यपि व्यर्थम् । 'विशेषैर्यद्बाधितः' इत्यनेन निर्वाहात् । अत एव दार्वेश्वादिषु निर्वाहः ॥

कषणभमरोपान्ता यद्यदन्ता अमी अथ ।
पथनयसटोपान्ता गोत्राख्याश्चरणाह्वयाः ॥ १४ ॥

ककारादिद्वादशवर्णोपधा अदन्ताः पुंसि स्युः । अङ्कः, लोकः, अर्कः । माषः, तुषः, रोषः । पाषाणः, गुणः, घुणः । दर्भसरभगर्दभाः । होमः, ग्रामः, धूमः । झर्झरः, शीकरः, समीरः, यूपः, कूपः, सूपः । कलापः । सार्थः, नाथः, शपथः । इनः, अपघनः, जनः । अपनयविनयप्रणयाः रसहासपनसाः पटस(र)ट-करटाः । मुकुटस्तु—पोपान्तादिषु 'अदन्ताः' इति न संबध्यते, अथादित्वात्—इत्याह । गोमायुपाय्वादीनुदाहरति च । गोत्रं वंशं आख्यायते व्यपदिश्यते यैस्ते । 'अन्येभ्योऽपि-' (वा० ३।२।१०१) इति डः । गोत्रस्यादिपुरुषाः प्रवराश्च पुंसि स्युः । स्वामी तु 'अपत्यप्रत्ययान्ताः' इति व्याख्यत् । तदसत् । 'अपत्यप्रत्ययान्तः' इत्यनेन पुनरुक्तिप्रसङ्गात् । गौतमः, भरद्वाजः, वसिष्ठः । चरणानां वेदशाखानामाह्वया नामानि । कठः, कलापः, बह्वृचः ॥

१—एवमिकारान्तत्वानुपपत्त्या चिन्त्यमेतत् । तस्मात् 'सर्वधातुभ्य इन्' (उ० ४।११८) इति बोध्यम् । ततः 'कृदिकारात्' (ग० ४।१।४५) इति वा ङीष् । अत एव 'अथ स्त्रीपुंसयोः केलिर्मणियोनिर्मसिर्मुनिः' इति त्रिकाण्डशेषः संगच्छते । २—मूर्धन्योपधोऽपि—। '**मलिनाम्बु मषीमसी**' इति हैमात् । तत्र मषति हिनस्ति औज्ज्वल्यम् । 'मष हिंसायाम्' (भ्वा० प० से०) इति धातुर्बोध्यः ।

नाम्न्यकर्तरि भावे च घञजन्नणघाथुचः।
ल्युः कर्तरीमनिज्भावे को घोः किः प्रादितोऽन्यतः ॥ १५ ॥

घञादयः सप्त प्रत्ययाः संज्ञायां विषये, कर्तृभिन्ने कारके, भावे च ये विहिताः तदन्ताः पुंसि स्युः। प्रसीदन्त्यस्मिन्मनांसि प्रासादः। 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ्। प्रास्यते प्रासः विदन्त्यनेन वेदः, प्रपतन्त्यस्मात्प्रपातः। भावे पाकः, त्यागः, रागः। चकारात् 'पदरुज–' (३।३।१६) इति घञ्, दायो धाय्यः, इत्यादयोऽसंज्ञायां विहिता अपि गृह्यन्ते। चयः, जयः। 'एरच्' (३।३।५६)। करः, गरः, लवः, स्तवः 'ऋदोरप्' (३।३।५७)। 'यजयाचयत—' (३।३।९०) इति नङ्। यज्ञः, यत्नः। 'नङ्' इत्युपलक्षणम्। 'स्वपो नन्' (३।३।९१) अपि गृह्यते। 'स्वप्नः संवेश इत्यपि' इति वा पुंस्त्वसिद्धिर्बोध्या। न्यादनम्—न्यादः। 'नौ ण च' (३।३।६०) इति णः। 'पुंसि संज्ञायाम्–' (३।३।११८) इति घः। उरश्छदः, प्रच्छदः। 'ट्वितोऽथुच्' (३।३।८९)। श्वयथुः, वेपथुः। 'नन्दिग्रहि–'[1] (३।१।१३४) इति नन्द्यादिभ्यो विहितो ल्युः पुंसि स्यात्। नन्दनः, रमणः, मधुसूदनः। संज्ञायामिदम्। असंज्ञायां तु 'कृतः कर्तर्यसंज्ञायाम्' इति सिद्धम्। इमनिजन्ताः पुंसि। 'पृथ्वादिभ्य इमनिज्वा' (५।१।१२२)। प्रथिमा, महिमा। इह 'भावे' इति न संबध्यते। कर्मार्थस्येमनिचोऽसंग्रहापत्तेः। चण्डस्य कर्म भावो वा चण्डिमा, महतः कर्म भावो वा महिमा। स्वामिमुकुटौ तु 'वरिमा' 'तरिमा' इत्यादौणादिकेमनिज्वारणाय 'भावे' इति संबबन्धतुः। तन्न। 'कृतः कर्तर्यसंज्ञायाम्' इत्यनेन तत्र सिद्धत्वात्, प्रीधातोरौणादिकमनिनन्तः प्रेमशब्दः। 'सुपि स्थः' (३।२।४) इति योगविभागाद्भावे कः, 'घञर्थे कः' (वा० ३।३।५८) इति च। आखूत्थः, प्रस्थः। उपसर्गादन्यस्माच्च सुबन्तात् परो यो घुस्तस्माद्विहितो यः किंप्रत्ययस्तदन्तः पुंसि स्यात्। 'उपसर्गे घोः किः' (३।३।९२)। 'कर्मण्यधिकरणे च' (३।३।९४)। निधिः, आधिः, विधिः, उदधिः, जलधिः। अत्र 'प्रादितोऽन्यतः' इति व्यर्थम्। 'घोः किः' इत्यनेनैवेष्टसिद्धेः॥

द्वन्द्वेऽश्ववडवावश्ववडवानसमाहृते।
कान्तः सूर्येन्दुपर्यायपूर्वोऽयः पूर्वकोऽपि च ॥ १६ ॥

अश्वश्च वडवा च। 'पूर्ववदश्ववडवौ' (२।४।२७) इति परवल्लिङ्गतापवादः। द्वित्वमविवक्षितम्। तेन 'अश्ववडवान्'। असमाहृते किम्। अश्ववडवम्। 'विभाषा वृक्षमृग–' (२।४।१२) इति चैकवद्भावः। सूर्येन्दुनामपूर्वः कान्तशब्दः पुंसि। सूर्यकान्तः। चन्द्रकान्तः। अयस्कान्तः॥

वटकश्चानुवाकश्च रल्लकश्च कुडङ्गकः।
पुङ्खो न्युङ्खः समुद्गश्च विटपट्टघटाः खटः ॥ १७ ॥

वटति। 'वट वेष्टने' (भ्वा० प० से०)। क्वुन् (उ० २।३२)। माषपिष्टविकारः॥ (१) ॥*॥ अनु उच्यते। 'वच भाषणे' (अ० प० अ०)। घञ् (३।३।१९)। 'चजोः–' (७।३।५२) इति कुत्वम्। ऋग्यजुःसमूहः ॥ (१) ॥*॥ लल्यते। 'लल ईप्सायाम्' (भ्वा० प० से०)। संपदादिः (वा० ३।३।१०८)। रलयोरेकत्वम्। लक्यते। 'लक आस्वादने' ( ) 'पुंसि संज्ञायाम्–' (३।३।११८) इति घः। रल् चासौ लकश्च। 'पक्ष्मकम्बलम्–' ॥ कुटति। 'कुट कौटिल्ये' (तु० प० से०)। क्विप् (३।२।१७८)। कुट् अङ्गमस्य। 'शेषाद्विभाषा' (५।४।१५४) इति कप्। **कुडङ्गको** ना छदिः **पिटम्**' इति बोपालितः। 'वृक्षलतागृहम्' इति स्वामी। '**कुटङ्गकः**' इति क्वचित् पाठः। तत्र कुटेः 'इगुपध–' (३।१।१३५) इति के शकन्ध्वादित्वं (वा० ६।१।९४) बोध्यम्॥ (१) ॥*॥ पुमांसं खनति। पुंसा खन्यते वा। 'खनु अवदारणे' (भ्वा० प० से०)। 'अन्येभ्योऽपि–' (वा० ३।२।१०१)। पुङ्खः काण्डमूलम्॥ (१) ॥*॥ न्युङ्ख्यते। 'उखि गतौ' (भ्वा०प०से०)। 'पुंसि संज्ञायाम्–'(३।३।११८) इति घः। '**न्युङ्खः** सम्यञ्चनोङ्के च साम्नः षट्प्रणवेषु च' (इति मेदिनी) ॥*॥ ('**न्यूङ्ख**' इति) दीर्घपाठे तु पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९) 'यज्ञकर्मण्यजपन्यूङ्खसामसु' (१।२।३४) इति निर्देशाद्वा, दीर्घः॥ (१) ॥*॥ समुद्गम्यते। 'गम्लृ गतौ' (भ्वा० प० अ०)। 'अन्येष्वपि–' (वा० ३।२।४८) इति डः। संपुटकः॥ (१) ॥*॥ वेटति। 'विट आक्रोशे' (भ्वा० प० से०। 'इगुपध–' (३।१।१३५) इति कः। '**विटो**ऽद्रौ धवले षिङ्गे मूषिके खदिरेऽपि च' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ पटति। पट्यते वा। 'पट गतौ' (भ्वा० प० से०)। बाहुलकात्तः। '**पट्टः** पेषणपाषाणे व्रणादीनां च बन्धने। चतुष्पथे च राजादिशासनान्तरपीठयोः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ तट्यते। 'तट उच्छ्राये' (भ्वा० प० से०)। धन्यते वा। 'धन शब्दे' (भ्वा० प० से०)। 'पुंसि–' (३।३।११८) इति घः। तस्य धः। नस्य टो वा। 'परीक्षार्थतुलायां च **घटः** सूरिभिरिष्यते' इति विश्वः। '**घटो** दिव्यतुलायां स्याद् **घटी** चीरे च वाससः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ खट्यते। 'खट काङ्क्षायाम्' (भ्वा० प० से०)। 'पुंसि–' (३।३।११८) इति घः। '**खटो**ऽन्धकूपखपयोः प्रहारान्तरटङ्कयोः' (इति मेदिनी)॥

कोट्टारघट्टहट्टाश्च पिण्डगोण्डपिचण्डवत्।
गडुः करण्डो लगुडो वरण्डश्च किणो घुणः ॥ १८ ॥

कुट्टयते। 'कुट्ट छेदने' (चु० प० से०) 'प्रतापने' (चु०

---

[1] १—'नन्दिग्रहिपचादिभ्यः–' (३।१।१३४) इत्येवं सूत्रस्वरूपे मौक्तोपन्यासो मनःकल्पित एव॥

आ० से०) वा । 'बाहुलकादारन् गुणश्च ।' '**कोट्टारो** नागरे कूपे पुष्करिण्याश्च पाटके' इति रभसः ॥ (१) ॥*॥ घट्टयतेऽस्मिन् । 'घट्ट चलने' (भ्वा० आ० से०) । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति 'घञ्' । 'घाट' इति प्रसिद्धः ॥ (१) ॥*॥ केचित्तु '**कोट**' '**अरघट्ट**' इति छित्त्वा 'कोट्टो दुर्गपुरम् । अरघट्टः कूपभेदः' इति व्याचख्युः । तत्र कुट्टधातोर्घं बाहुलकाद्गुणः । अरैश्चक्रावयवसदृशैः काष्ठविशेषैर्घट्टयते रच्यते—अरघट्टः कूपाज्जलनिःसारणार्थं घटीयन्त्रमित्यन्ये ॥ (१) ॥*॥ हटन्त्यत्र । 'हट दीप्तौ' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकात्तः । हट्ट आपणः ॥ (१) ॥*॥ पिण्ड्यते, पिण्डते वा । 'पिडि संघाते' (भ्वा० आ० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । घञ् (३।३।१९) वा । '**पिण्डो** बोले बले सान्द्रे देहागारैकदेशयोः । देहमात्रे निवापे च गोलसिह्लकयोरपि । ओण्ड्रपुष्पे च पुंसि स्यात्क्लीबमाजीवनायसोः । **पिण्डी** तु पिण्डतगरेऽलाबूखर्जूरभेदयोः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ गोरण्ड इव । '**गोण्डः** पामरजातौ च वृद्धनाभौ च तद्वति' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ अपि चण्डते, अनेन, अत्र वा । 'चडि कोपे' (भ्वा० प० से०) । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् । 'वष्टि भागुरि–' इत्यपेरल्लोपः । 'शस्ते, **पिचण्ड** उदरे पशोरवयवे पुमान्' (इति मेदिनी) शस्ते[२] देहे ॥ (१) ॥*॥ '–पिचण्डवत् कोट्टारादयः पुंसि' इत्यन्वयः ॥*॥ गडति । गड्यते वा । 'गड सेचने' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकादुः । '**गडुः** पृष्ठगुडे कुब्जे' इति विश्वः ॥ (१) ॥*॥ क्रियते । 'डुकृञ्' (त० उ० अ०) 'अण्डन् कृसृभृवृञः' (उ० १।१२९) '**करण्डो** मधुकोषासिकारण्डवदलाढके' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ लगति । 'लगे सङ्गे' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकादुडच् । लगुडो यष्टिः ॥ (१) ॥*॥ वृणोति, व्रियते वा । 'वृञ् वरणे' (स्वा० उ० से०) । अण्डन् (उ– १।१२९) । '**वरण्डो**ऽप्यन्तरावेदौ समूहमुखरोगयोः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ कणति । 'कण गतौ' (भ्वा० प० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९) अत इः । किणो मांसग्रन्थिः व्रणजं चिह्नं च ॥ (१) ॥*॥ घोणते । 'घुण भ्रमणे' । (भ्वा० आ० से०) । 'इगुपध–' (३।१।२।१३५) इति कः । '**घुणः** स्यात्काष्ठवेधके' इति रत्नकोषः ॥

१—'कोट्टः पुंक्लीबलिङ्गः–' इत्यभिधानचिन्तामणौ हैमः । २—'**प्रकाण्डो** विटपे शस्ते मूलस्कन्धान्तरे तरोः' 'पिचण्डमुदरे विद्यात्पशोरवयवेऽपि च' इति विश्वस्य, '**प्रकाण्डः** स्तम्बशस्तयोः । स्कन्धमूलान्तरे तरोः' '**पिचण्डो**ऽवयवे पशोः । उदरे च' इति हैमस्य च संवादात् 'नानार्थः प्रथमान्तोऽत्र, सर्वत्रादौ प्रकीर्तितः' इति मेदिनीकारप्रतिज्ञाभङ्गभयाच्च 'शस्ते' इत्यस्य प्रकाण्डशब्दार्थत्वेनात्र तस्य व्याख्यानमज्ञानमूलम् ॥

दृतिसीमन्तहरितो रोमन्थोद्गीथबुद्बुदाः ।
कासमर्दोऽर्बुदः कुन्दः फेनस्तूपौ सपूपकौ ॥ १९ ॥

द्रियते । 'दृङ् आदरे' (तु० आ० अ०) । क्तिच् (३।३।१७४) '**दृतिश्**चर्मपुटे मत्स्ये ना' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ सीम्नोऽन्तः । शकन्ध्वादिः (वा० ६।१।९४) केशविन्यासः ॥ (१) ॥*॥ हरति, ह्रियते वा । 'हृञ् हरणे' (भ्वा० उ० अ०) 'हृसृरुहि–' (उ० १।९७) इतीतिः '**हरिद्**दिशि स्त्रियां पुंसि हयवर्णविशेषयोः । अस्त्रियां स्यात्तृणे च' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ रोमस्य मन्थो रोमन्थः । पृषोदरादिः । (६।३।१०९) । पशूनां चर्वितस्य चर्वणम् ॥ (१) ॥*॥ उद्गीयते । 'गै शब्दे' (भ्वा० प० अ०) । 'गश्चोदि' (उ० २।१०) इति थक् । यत्तु-'न्युदोः शीङ्गाभ्याम्' इति सूत्रं मुकुटेनोपन्यस्तम् । तदुज्ज्वलदत्ताद्युणादिवृत्तिषु न पश्यामः । '**उद्गीथः** प्रणवः सामवेदध्वनिः' इत्यरुणः ॥ (१) ॥*॥ 'बुद्' इत्यव्यक्तध्वनिं बुन्दति करोति 'उ बुन्दिर् निशामने' (भ्वा० उ० से०) । मूलविभुजादित्वात् (वा० ३।२।५) कः । बुद्बुदो जलविकारः ॥ (१) ॥*॥ कासं मृद्नाति । 'मृद क्षोदे' (क्र्या० प० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) वेसवारभेदः ॥ (१) ॥*॥ अरं बुन्दति । 'उबुन्दिर्' (भ्वा० प० से०) मूलविभुजादिः (वा० ३।२।५) । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । '**अर्बुदो** मांसकीलेऽस्त्री पुरुषे दशकोटिषु । महीधरविशेषे ना' (इति मेदिनी) ॥*॥ '**अर्दनिः**' इति पठित्वा 'अग्निः' इति व्याख्यत् मुकुटः । तत्र 'अर्द गतौ' (भ्वा० प० से०) । अनिप्रत्ययः ॥ (१) ॥*॥ स्कुन्दते । 'स्कुदि आप्रवणे' (भ्वा० आ० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । '**कुन्दो** माघ्येऽस्त्री, मुकुन्दभ्रमिनिध्यन्तरेषु ना' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ स्फायते । 'स्फायी वृद्धौ' (भ्वा० आ० से०) । 'फेनमीनौ' (उ० ३।३) इति साधुः ॥ (१) ॥*॥ स्तूयते । 'ष्टुञ् स्तुतौ' (अ० उ० अ०) । 'स्तुवो दीर्घश्च' (उ० ३।२५) इति पः । स्तूप्यते वा । 'ष्टूप समुच्छ्राये' (चु० प० से०) । घञ् ॥—घृतादिकृतकूटः—इति मुकुटः ॥ (१) ॥*॥ पुनाति, पूयते वा । बाहुलकात्पक् ॥*॥ स्वामी तु '**यूप**' शब्दं पठति । यौति, यूयते वा । 'यु मिश्रणे च' (अ० प० से०) 'कुयुभ्यां च' (उ० ३।२७) इति दीर्घः किच्च । स्वार्थे कन् (ज्ञा० ५।४।५) ॥

आतपः क्षत्रिये नाभिः कणपक्षुरकेदराः ।
पूरक्षुरप्रचुकाश्च गोलहिङ्गुलपुद्गलाः ॥ २० ॥

आतपति । 'तप संतापे' (भ्वा० प० अ०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) ॥ (१) ॥*॥ कणं पाति पिबति वा । 'आतोऽनुप–' (३।२।३) इति कः । (ग्रासविशेषः) ॥*॥ क्वचित्

१—'अर्बुदो मांसपरुषि दशकोटिषु न स्त्रियाम्' । इति बहुत्र पाठ आसीत् ॥ २—धातुपाठादिषु तु ह्रस्वोपध एवोपलभ्यते ॥

'कुणपः' इति पाठः । '**कुणपः** पूतिगन्धौ शवेऽपि च' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ क्षुरति । 'क्षुर विलेखने' (तु० प० से०) । 'इगुपध–' (३।१।१३५) इति कः । '**क्षुरः** स्याच्छेदनद्रव्ये कोकिलाक्षे च गोक्षुरे' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ के दृणाति । 'दॄ विदारणे' (क्र्या० प० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४)। यद्वा के दीर्यते । 'ऋदोरप्' (३।३।५७)। केकरः। संव्यवहारपदार्थश्च। 'तरुभेदः' इत्यन्ये ॥ (१) ॥*॥ पूरयति। 'पूर पूरणे' (चु० उ० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) 'पूरो जलप्रवाहे स्याद्व्रणसंशुद्धिखाद्ययोः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ क्षुरं प्राति । क्षुर इव प्राति वा। 'प्रा पूर्तौ' (अ० प० अ०) 'आतोऽनुप–' (३।२।३) इति 'सुपि' (३।२।४) इति योगविभागाद्वा कः । मुकुटस्तु '**खुरप्रः**' इति कवर्गद्वितीयादि पठति । बाणभेदः ॥ (१) ॥*॥ चक्यतेऽनेन। 'चक तृप्तौ प्रतिघाते च' (भ्वा० प० से०) । 'चकिचम्योरुच्चोपधायाः' (उ० २।१४) इति रक् । '**चुक्रं** वृक्षाम्ले, चाङ्गेर्यां स्त्री, पुंस्यम्लेऽम्लवेतसे' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ गुड्यते । 'गुड रक्षायाम्' (तु० प० से०) । घञ् (३।३।१९)। रलयोरेकत्वम्। '**गोला** गोदावरीसख्योः कुनटीदुर्गयोः स्त्रियाम्। पत्राञ्जने मण्डले चालिञ्जरे बालखेलने। द्वयोर्लक्ष्म्यां, पुमान् कम्पे कम्पयुक्तेऽभिधेयवत्' (इति मेदिनी) ॥ (१)॥*॥ हिङ्गु लाति 'आतोऽनुप–'(३।२।३)इति कः। '**हिङ्गुलो** वर्णकद्रव्ये ना भण्टाक्यां तु **हिङ्गुली**' (इति मेदिनी) ॥*॥ (हिङ्गुलु इति) उदन्तपाठे तु मितद्र्वादित्वात् (वा० ३।२।१८०) डुः। 'मुकुटस्तु **हिङ्गुलु** स्यात्तु हिङ्गुलम्' इति पठति ॥ (१) ॥*॥ 'पुत्' इति कुत्सायामव्ययम् । पुद्गिलति गीर्यते वा। 'गॄ निगरणे' (तु० प० से०) पचाद्यच् (३।१।१३४) । 'ऋदोरप्' (३।३।५७) वा । 'अचि विभाषा' (८।२।२१) इति वा लः। पुत् गलति वा । 'गल अदने' (भ्वा० प० से०) 'स्रावे' (चु० आ० से०) वा। अच् (३।१।१३४)। '**पुद्गलः** सुन्दराकारे त्रिषु पुंस्यात्मदेहयोः' (इति मेदिनी) ॥

१—यथा 'दशाननक्षिप्तखुरप्रखण्डितः क्वचिद्गतार्धो हिमदीधितिर्यथा' इति हरविलासः—इति च लिखति॥ २—'चलः कम्पे **चला** श्रियि' इति विश्वसंवादात्, मेदिनीपुस्तकेऽपि '**चला** लक्ष्म्यां पुमान् कम्पे' इति पाठस्यैवोपलभ्यमानत्वाच्च हैमविश्वयोरपि गोलशब्दस्य कम्पाद्यर्थकताया अनुपलम्भेनात्र 'द्वयोः' इति पाठकल्पनं स्वोत्प्रेक्षितत्वेन हेयमेव। तस्मात् '**गोलः** स्यात्सर्ववर्तुले'—इति हैम एव प्रकृतोपयोगी ॥ ३—'वैश्यवर्गे क्लीबलिङ्गमुदन्तमदन्तं च पठ्यते' इत्यादिकम्। हेमचन्द्रोऽपि स्वोपज्ञनाममालाव्याख्यायाम्—वाचस्पतिस्तु 'हिङ्गुलस्त्वस्त्रियाम्' इति क्लीबेऽप्याह—इत्यभिहितवान्॥

वेतालमल्लभल्लाश्च पुरोडाशोऽपि पट्टिशः।
कुल्माषो रभसश्चैव सकटाहः पतद्ग्रहः॥ २१॥

वी वायुरितो गतो यस्मात् स वेतः । वेतमलति। 'अल भूषणादौ' (भ्वा० प० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) यद्वा वे वायौ तालः प्रतिष्ठा यस्य । भूताविष्टः शवः॥ (१) ॥*॥ मल्लते। 'मल्ल धारणे' (भ्वा० आ० से०)। पचाद्यच् (३।१।१३४)। मल्यते। घञ् (३।३।१९) '**मल्लः** । पात्रे कपोले च मत्स्यभेदे बलीयसि' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ भल्लते, भल्यते, वा । 'भल्ल परिभाषणहिंसादानेषु' (भ्वा० आ० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३३) । घञ् (३।३।१९) वा। '**भल्लः** स्यात्पुंसि भल्लके शस्त्रभेदे पुनर्द्वयोः। भल्लातक्यां स्त्रियां **भल्ली**' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ पुरः प्रथमं दाशन्त्येनम्। 'दाशृ दाने' (भ्वा० उ० से०) । कर्मणि घञ् (३।३।१९)। पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९) । 'व्रीहेश्च पुरोडाशे' (४।३।१४८) इति निर्देशाद्वा दस्य डः। '**पुरोडाशो** हविर्भेदे चरुमस्यां पिष्टकस्य च । रसे सोमलतायाश्च हुतशेषे च कीर्तितः' इति विश्वः॥ (१) ॥*॥ '**पट्टी**: स्त्री पट्टभेदे स्याल्ललाटे कुम्भिकाद्रुमे' (इति मेदिनी) । पट्टिं श्यति । 'शो तनूकरणे' (दि० प० अ०) । 'आतोऽनुप–' (३।२।३) इति कः ॥*॥ ('**पट्टिसः**' इति) दन्त्यसान्त इति मुकुटः । अत्र 'षोऽन्तकर्मणि' (दि० प० अ०) धातुर्बोध्यः । शस्त्रभेदः ॥ (१) ॥*॥ कोलनम् । 'कुल संस्त्याने बन्धुषु च' (भ्वा० प० से०) । संपदादिक्विप् (वा० ३।३।१०८)। कुलं मषति। 'मष हिंसायाम्' (भ्वा० प० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । '**कुल्माषो** यावके प्रोक्तः कुल्माषं काञ्जिकेऽपि च' इति (मूर्धन्यान्ते) विश्वः । '**कुल्माषं** काञ्जिके यावके पुमान्' (इति मूर्धन्यान्ते मेदिनी) ॥*॥—धातुपारायणे ('**कुल्मासः**' इति) दन्त्यान्तः। तत्र मसेः (दैवादिकात्) घञ् (३।३।१९)। कुल्मासो माषादिमिश्रमर्धखिन्नमोदनं 'खिचुडम्' इति ख्यातम्—इति मुकुटः॥ (१) ॥*॥ रभणम्। रभते अनेन वा। 'रभ राभस्ये' (भ्वा० आ० अ०)। 'अत्यविचमितमि–' (उ० ३।११७) इत्यसच् । '**रभसो** वेगहर्षयोः' इति विश्वः ॥ (१) ॥*॥ कटेनातिशयेनाहन्ते गम्यते । 'हन हिंसागत्योः' (अ०प०अ०) 'अन्येभ्योऽपि–' (वा० ३।२।१०१) इति डः। '**कटाहो** घृततैलादिपाकपात्रेऽपि कर्परे। स्तूपे **कटाहः** कूर्मपृष्ठे च महिषीशिशौ' इति विश्वः। '**कटाहः** कूर्मकर्परे। द्वीपस्य च प्रभेदे च तथा स्यान्महिषीशिशौ । तैलादिपाकपात्रे च' ॥ (१) ॥*॥ गृह्णाति । 'ग्रह उपादाने' (क्र्या० प० से०)। पचाद्यच् (३।१।१३४)। पततस्ताम्बूलादेर्ग्रहः। '**पीकदान**' इति ख्यातः॥ (१) ॥*॥

इति पुंलिङ्गसंग्रहः॥

१—'असितोमरकुन्तमहापट्टिस–' इति भट्टिभाषासमावेशात्—इति च॥

**द्विहीनेऽन्यच्च खारण्यपर्णश्वभ्रहिमोदकम् ।
शीतोष्णमांसरुधिरमुखाक्षिद्रविणं बलम् ॥ २२ ॥**

द्वाभ्यां हीने क्लीबे । अधिकारोऽयम् । अन्यदवशिष्टम् । उक्तात्संग्रहाच्छेषः क्लीबे स्यात्, बाधकविषयादन्यः । तत्र कांश्चिद्दर्शयति—खमिति । खनति, खन्यते वा । 'खनु अवदारणे' (भ्वा० प० से०) । 'अन्येभ्योऽपि–' (वा० ३।२।१०१) इति डः । 'खमिन्द्रिये पुरे क्षेत्रे शून्ये बिन्दौ विहायसि । संवेदने देवलोके शर्मण्यपि नपुंसकम्' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ अर्यते । 'ऋ गतौ' (भ्वा० प० अ०) । 'अर्तेर्निच्च' (उ० ३।१०२) इत्यन्यः ॥ (१) ॥*॥ पर्णयति । 'पर्ण हरितभावे' (चु०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । 'पर्णं पत्रे पलाशे ना' ॥ (१) ॥*॥ श्वभ्रयति । 'श्वभ्र विलेपे गतौ तर्के' (?) । पचाद्यच् (३।१।१३४) ॥ (१) ॥*॥ हन्ति । 'हन्तेर्हि च' (उ० १।१४७) इति मन् । '**हिमं** तुषारमलयोद्भवयोः स्यान्नपुंसकम् । शीतले वाच्यलिङ्गः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ उनत्ति । 'उन्दी क्लेदने' (रु० प० से०) । कुन् (उ० २।३२) । नलोपः (६।४।२४) ॥ (१) ॥*॥ श्यायते स्म । 'श्यैङ् गतौ' (भ्वा० आ० अ०) । 'गत्यर्था–' (३।४।८७) । 'द्रवमूर्तिस्पर्शयोः श्यः' (६।१।२३) इति संप्रसारणम् । '**शीतं** हिमगुणे क्लीबं शीतलालसयोस्त्रिषु । वानीरे बहुवारे ना' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ ओषति । 'उष दाहे' (भ्वा० प० से०) । 'इणूसिञ् जिदीङुष्यविभ्यो नक्' (उ० ३।२) । '**उष्णो** ग्रीष्मे पुमान्दक्षाशीतयोरन्यलिङ्गकः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ मन्यते । 'मन ज्ञाने' (दि० आ० अ०) । 'मनेर्दीर्घश्च' (उ० ३।६४) इति सः । '**मांसं** स्यादामिषे क्लीबं कक्कोलीजटयोः स्त्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ रुणद्धि, रुध्यते वा । 'रुधिर् आवरणे' (रु० उ० अ०) । 'इषिमदिमुदि–' (उ० १।५१) इति किरच् । '**रुधिरो**ऽङ्गारके पुंसि क्लीबं तु कुङ्कुमासृजोः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ खन्यते, खनति, वा । 'डित्खनेर्मुट् चोदात्तः' (उ० ५।२०) इत्यजलौ । '**मुखं** निःकरणे वक्त्रे प्रारम्भोपाययोरपि । संध्यन्तरे नाटकादेः शब्देऽपि च नपुंसकम्' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ अश्नुते । 'अशूङ् व्याप्तौ, संघाते च' (स्वा० आ० से०) । 'अशेर्नित्' (उ० ३।१५६) इति क्सिः ॥ (१) ॥*॥ 'द्रुदक्षिभ्यामिनन्' (उ० २।५०) '**द्रविणं** न द्वयोर्वृत्ते (वित्ते) काञ्चने च पराक्रमे' इति (मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ वलते । 'वल संवरणे' (भ्वा० आ० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) '**बलं** गन्धरसे रूपे स्थामनि स्थौल्यसैन्ययोः । पुमान् हलायुधे दैत्यप्रभेदे वायसेऽपि च । बलयुक्तेऽन्यलिङ्गः स्याद्बाट्यालके तु योषिति' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥

१—मुकुटस्तु पर्यायपरत्वेन व्याचष्टे । क्षीरस्वाम्यपि—खादिसपर्यायविशेषं तृतीये—इत्येव व्याचष्टे ॥ २—अस्यान्तस्थादित्वात् 'बल प्राणने' इत्यस्योपन्यासो योग्यः ॥

**फलहेमशुल्बलोहं सुखदुःखशुभाशुभम् ।
जलपुष्पाणि लवणं व्यञ्जनान्यनुलेपनम् ॥ २३ ॥**

फलति । 'फल निष्पत्तौ' (भ्वा० प० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । '**फलं** हेतुकृते जातीफले फलकसस्ययोः । त्रिफलायां च कक्कोले शस्त्राग्रे व्युष्टिलाभयोः' (इति हैमः) ॥*॥ क्वचित्तु '**हलम्**' इति पाठः । हलति । 'हल विलेखने' (भ्वा० प० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) ॥ (१) ॥ हिनोति । 'ही गतौ' (भ्वा० प० अ०) । 'सर्वधातुभ्यो मनिन्' (उ० ४।१४५) ॥ (१) ॥*॥ शलति, शल्यते वा । 'शल गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'उल्वादयश्च' (उ० ४।९५) इति साधुः । '**शुल्वं** ताम्रे यज्ञकर्मण्याधारे जलसंनिधौ' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ लोहयति, लुह्यते वा । 'लुह गार्ध्ये' ( ) पचाद्यच् (३।१।१३४) । घञ् (३।३।१९) वा । '**लोहो**ऽस्त्री शस्त्रके लौहे जोङ्गके सर्वतैजसे' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ सुखयति । दुःखयति 'सुखदुःखतत्क्रियायाम्' (चु० उ० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) ॥ (१) ॥*॥ शोभते । 'शुभ दीप्तौ' (भ्वा० आ० से०) । 'इगुपध–' (३।१।१३५) इति कः ॥ (१) ॥*॥ न शुभम् ॥ १ ॥*॥ जलभवानि पुष्पाणि कुमुदकमलकल्हारोत्पलानि ॥ (१) ॥*॥ लुनाति । 'लूञ् छेदने' (क्र्या० प० से०) । नन्द्यादिल्युः (३।१।१३४) । 'लवणाल्लुक्' (४।४।२४) इति निर्देशाण्णत्वम् । '**लवणं** सैन्धवादौ ना सिन्धुरक्षोभिदो रसे । तद्युक्ते वाच्यलिङ्गः स्यान्नदीभेदद्विषोः स्त्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ व्यज्यतेऽनेन '**अञ्जू** व्यक्त्यादौ' (रु० प० से०) । 'करणाधि–' (३।३।११७) इति ल्युट् । '**व्यञ्जनं** तेमने चिह्ने श्मश्रुण्यवयवेऽहनि' (मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ अनुलिप्यते अनेन वा । 'लिप उपदेहे' (तु० प० अ०) कर्मणि (३।३।११३) करणे (३।३।११७) वा ल्युट् ॥ (१) ॥*॥ (दुः)खादि सपर्यायं सविशेषं च क्लीबे भवति, इति मुकुटः ॥

**कोट्याः शतादिः संख्यान्या वा लक्षा नियुतं च तत् ।
द्व्यच्कमसिसुसन्नन्तं यदनान्तमकर्तरि ॥ २४ ॥**

कोटेर्भिन्ना शतादिका संख्या क्लीबे । शतम् । सहस्रम् । अयुतम् । अर्बुदम् । लक्ष्यते । 'लक्ष दर्शने' (चु० आ० से०) । 'गुरोश्च–' (३।३।१०३) इत्यः । '**लक्षा** न पुंसि संख्यायां क्लीबे व्याजशरव्ययोः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ नियूयते स्म । क्तः (३।२।१०२) ॥ (२) ॥*॥ '**शतं सहस्रमयुतं नियुतं** प्रयुतं मतम् । स्त्री **कोटिरर्बुद**मिति क्रमाद्दशगुणोत्तरम्' इति रत्नकोषः ॥*॥ असन्तमिसन्तमुसन्तमन्नन्तं यद्व्यच्कं तत्क्लीबे । यशः, पयः, तेजः । '**तमो** ध्वान्ते गुणे शोके क्लीबं वा ना विधुंतुदे' (इति मेदिनी) । सर्पिः, हविः,

१—'तत् लक्षं नियुतशब्दवाच्यमपि' इति मुकुटः ।

शोचिः । वपुः, यजुः, धनुः । चर्म, वर्म । कर्तृवर्जितेऽर्थे यदनान्तं नाम तत् क्लीबे स्यात् । गमनम्, रमणं दानम् । अकर्तरीति किम् । नन्दनः, रमणः ॥

त्रान्तं सलोपधं शिष्टं, रात्रं प्राक्संख्ययान्वितम् ।
पात्राद्यदन्तैरेकार्थो द्विगुर्लक्ष्यानुसारतः ॥ २५ ॥

त्रशब्दान्तं सकारलकारोपधं च क्लीबं स्यात् । दात्रम्, पात्रम्, वस्त्रम्, विसम्, बुसम्, अन्धतमसम् । कूलम्, मूलम्, शूलम्, तूलम् । शिष्टमवशिष्टम् । 'अबाधितम्' इति यावत् । शिष्टं किम् । पुत्रः, वृत्रः, मन्त्रः । हंसः, कंसः । शालः, कालः, ॥*॥ संख्यापूर्वपदं रात्रान्तं क्लीबम् । त्रिरात्रम्, पञ्चरात्रम् । संख्ययेति किम् । अर्धरात्रः, पूर्वरात्रः ॥*॥ पात्रादिभिरदन्तैरेकार्थो द्विगुः क्लीबे स्यात्, शिष्टप्रयोगात् पञ्चपात्रम्, त्रिभुवनम् । एकार्थः किम् । पञ्चकपालः पुरोडाशः । तद्धितार्थे द्विगुरयम् । लक्ष्यानुसारत इति किम् । त्रिपुरी, पञ्चपूली, त्रिवली ॥

द्वन्द्वैकत्वाव्ययीभावौ पथः संख्याव्ययात्परः ।
षष्ठ्याच्छाया बहूनां चेद्विच्छायं संहतौ सभा ॥२६॥

एकत्वे द्वन्द्वो द्वन्द्वैकत्वम् । राजदन्तादिः (२।२।३१) । षष्ठीतत्पुरुषे तु, एकत्वस्य प्राधान्यात्तस्यैव लिङ्गान्वयः स्यात्, न तु द्वन्द्वस्य । एकार्थको द्वन्द्वः समाहारद्वन्द्वः, अव्ययीभावश्च क्लीबे स्यात् । पाणिपादम् । अधिहरि ॥*॥ कृतसमासान्तः 'पथिन्'शब्दः क्लीबे ॥ द्विपथम्, त्रिपथम्, विपथम्, कापथम् । संख्याव्ययात्परः किम् । धर्मपथः कृतसमासान्तः किम् । अतिपन्थाः, सुपन्थाः ॥*॥ षष्ठ्यन्तात्परा तत्पुरुषे छाया । क्लीबे, सा चेद्बहूनां संबन्धिनी स्यात् । वीनां छाया । 'छाया बाहुल्ये' (२।४।२२) इति क्लीबत्वम् । बहूनां किम् । कुड्यच्छाया, कुड्यच्छायम् । 'विभाषा सेना–' (२।४।२५) इति क्लीबत्वम् ॥*॥ समूहे वर्तमानो यः सभाशब्दस्तदन्तस्तत्पुरुषः क्लीबे षष्ठ्यन्तात्परा चेत् ॥ स्त्रीसभम् । स्त्रीसंघातः 'अशाला च' (२।४।२४) इति क्लीवत्वम् । संहतौ किम् । धर्मसभा धर्मशाला ॥

शालार्थापि परा राजामनुष्यार्थादराजकात् ।
दासीसभं नृपसभं रक्षःसभमिमा दिशः ॥ २७ ॥

शाला गृहमर्थो यस्याः सा सभा राजशब्दवर्जितराजपर्यायात्, अमनुष्यात्–रक्षःपिशाचादिवाचकाच्च षष्ठ्यन्तात्परा तत्पुरुषे क्लीबे स्यात् । अपिना संहत्यर्था सभा गृह्यते । इनसभम्, प्रभुसभम्, पिशाचसभम् । इमा दिश उदाहरणानि । अराजकात् किम् । राजसभा । राजपर्यायग्रहणान्नेह । चन्द्रगुप्तसभा । राजविशेषोऽयं । षष्ठ्यन्तात् किम् । ईश्वरा सभा=ईश्वरसभा । न सभा–असभा । तत्पुरुषे, इति किम् । ईश्वरस्य सभेव सभा यस्य स ईश्वरसभा । 'सप्तम्युपमानपूर्वस्योत्तरपदलोपश्च' (वा० २।२।२४) इति बहुव्रीहिः ॥

उपज्ञोपक्रमान्तश्च तदादित्वप्रकाशने ।
कोपज्ञकोपक्रमादि कन्थोशीनरनामसु ॥ २८ ॥

उपज्ञा, उपक्रमश्चान्ते यस्य स तत्पुरुषः क्लीबे स्यात्, उपज्ञोपक्रमयोः प्राथम्ये द्योत्ये । उपज्ञायते । 'आतश्चोपसर्गे' (३।३।१०६) इति कर्मण्यङ् । उपक्रम्यते, इति । कर्मणि घञ् (३।३।१९) । कस्य प्रजापतेः, उपज्ञा, उपक्रमश्च । सृष्टिस्तेनादौ ज्ञाता प्रक्रान्ता च ॥*॥ षष्ठ्यन्तात्परा या कन्था तदन्तस्तत्पुरुषः क्लीबे स्यात्, उशीनरदेशस्थसंज्ञासु चेद्वर्तते । सौशमीनां कन्था सौशमिकन्थम्, बाह्लिककन्थम् । 'उशीनर–' इति किम् । दाक्षिकन्था । बाह्लिकेष्वियं संज्ञा । नामसु किम् । वीरणकन्था । कुत्रापि नेयं संज्ञा ॥

भावे नणकचिद्भ्योऽन्ये समूहे भावकर्मणोः ।
अदन्तप्रत्ययाः पुण्यसुदिनाभ्यां त्वहः परः ॥ २९ ॥

नश्च णश्च कश्च चितः (च इत्येषां ते) च । एभ्योऽन्येऽदन्तप्रत्ययाः कृतो ये भावे विहिताः, तथा समूहेऽर्थे भावकर्मणोर्विहिता येऽकारान्तप्रत्ययास्तद्धिताः, तदन्तं नाम क्लीबे स्यात् । भूतम्, 'नपुंसके भावे क्तः' (३।३।११४) । भवितव्यम्, भवनीयम्, (भव्यम्) । 'तयोरेव–' (३।४।७०) इति भावे तव्यादयः । 'भुवो भावे' (३।१।१०७) क्यप्, ब्रह्मभूयम् । 'अभिविधौ भाव इनुण्' (३।३।४४) । 'अणिनुणः' (५।४।१५) । सांराविणम्, सांकूटिनं वर्तते । नणकेति किम् । 'यजयाच–' (३।३।९०) इति नङ् । यज्ञः, यत्नः, । 'स्वपो नन्' (३।३।९१) । स्वप्नः । 'नौ ण च' (३।३।६०) न्यादः । 'सुपि' (३।२।४) इति 'घञर्थे–' (वा० ३।३।५८) इति च कः । आखूत्थः, विघ्नः । चित् 'एरच्' (३।३।५६) । चयः जयः । 'ण्यासश्रन्थो युच्' (३।३।१०७) । कारणा । यत्तु —'द्वितोऽथुच्' (३।३।८९) । श्वयथुः—इति मुकुट उदाहरत् । तन्न । अदन्तत्वाभावात् ॥*॥ समूहे तद्धिताः । 'भिक्षादिभ्योऽण्' (४।२।३८) । भैक्षम् । 'गोत्रोक्षोष्ट्र–' (४।२।३९) इति वुञ् । औपगवकम् । 'तस्य समूहः' (४।२।३७) ।

१—'कृत्यल्युटो बहुलम्' (३।३।११३) इत्यनान्तानां त्रिलिङ्गत्वं स्मरन्ति । राजभोजनी क्षैरेयी, राजभोजनः शालिः, राजभोजनं भक्तम्, इत्यादि—क्षीरस्वामी । २—अव्ययीभावशब्दस्य पुंलिङ्गत्वेन द्वन्द्वैकत्वस्य नपुंसकत्वेऽपि द्वन्द्वे परवल्लिङ्गत्वस्यैव जायमानत्वेन प्रयोगानुपपत्त्यभावस्य, लक्ष्येषु 'स नपुंसकम्' (२।४।१७) इति नपुंसकत्वस्यैवेष्टत्वेन लक्ष्यासिद्ध्यभावस्य च सत्वेन को दोषः ॥ ३—अत्र नपुंसकत्वफलस्य स्वरभिन्नस्य वक्तुमशक्यत्वेन स्वरभेदस्य त्वयानङ्गीकृतत्वेन चिन्त्यमेतत् । तस्मात् 'अधिस्त्रि' इत्यादिष्वपि 'गोस्त्रियोः' (१।२।२४) इत्यनेन ह्रस्वस्य सिद्धौ 'अधिगोपम्' इत्यादेव फलं वक्तव्यम् ॥

काकम्। 'केदाराद्यञ्च' (४।२।४०) । कैदार्यम्, कैदारकम् ॥*॥ भावे—गोलम्। 'इगन्ताच–' (५।१।१३१) । मौनम्, मार्दवम्। मनोज्ञादिवुञ् (५।१।१३३) । मानोज्ञकम्। 'स्तेनाद्यन्नलोपश्च' (५।१।१२५) स्तेयम्। 'गुणवचन–' (५।१।१२४) इति ष्यञ्। शौक्ल्यम् ॥*॥ कृतसमासान्तोऽहशब्दः क्लीबे स्यात्। पुण्यं च तदहश्च। 'राजाहःसखिभ्यष्टच्' (५।४।९१)। सुदिनशब्दः प्रशस्तवाची। सुदिनं च तदहश्च। पुण्याहम्, सुदिनाहम्। कृतसमासान्त इति किम्। पुण्यानि अहानि यस्मिन् स पुण्याहा मासः ॥

क्रियाव्ययानां भेदकान्येकत्वेऽप्युक्थतोटके।
चोचं पिच्छं गृहस्थूणं तिरीटं मर्मयोजने ॥ ३० ॥

अपिशब्दात् क्लीबे। मृदु पचति। प्रातः कमनीयम् ॥*॥ उच्यते। 'वच भाषणे' (अ० प० अ०)। 'पातृतुदि–' (उ० २।७) इति थक्। –'वसिकाशि–' इत्यादिना थक्—इति मुकुटश्चिन्त्यः। तादृशसूत्राभावात्। उक्थं सामविशेषः ॥*॥ तुटति। 'तुट कलहकर्मणि' (तु० प० से०)। ण्वुल् (३।१।१३३)। यत्तु 'कृञादिभ्यो वुन्' (उ० ५।३५) इति मुकुटेनोक्तम्। तन्न। तुटः कुटादित्वेन 'गाङ्कुटादिभ्यः' (१।२।१) इति ङित्त्वाद्गुणाभावप्रसङ्गात् ॥*॥ चोप्यते 'चुप मन्दायां गतौ' (भ्वा० प० से०) ण्यन्तः। घञ् (३।३।१९) यद्वा चञ्चति, चञ्च्यते वा। 'चञ्चु गतौ' (भ्वा० प० से०)। पचाद्यच् (३।१।१३४) । घञ् (३।३।१९) वा । पृषोदरादिः (६।३।१०९) 'फलावशिष्टं तालफलं च **चोचं** कदल्याः फलं भवेत्' इत्यार्षकोषः ॥*॥ पिच्छयते। 'पिच्छ खण्डने' (चु० प० से०)। घञ् (३।३।१९)। '**पिच्छा** पूगच्छटाकोषमोचाशाल्मलिवेष्टके। भक्तसंभूतमण्डे च पङ्क्तावश्वपदामये। स्त्रियां, पुंसि तु लाङ्गूले न द्वयोर्बर्हचूडयोः' (इति मेदिनी) ॥*॥ '**मुक्तम्**' इति पाठे 'मुच्लृ मोक्षणे' (तु० उ० अ०)। मुच्यते स्म। क्तः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥*॥ गृहस्य स्थूणां ॥ (१) ॥*॥ तरति, तीर्यते वा। 'कॄतॄकृषिभ्यः कीटन्' (उ० ४।१८५)। तिरीटं वेष्टनम्। 'शिरोभूषणम्' इत्यन्ये ॥ (१) ॥*॥ म्रियतेऽनेन 'मृङ् प्राणत्यागे' (तु० आ० अ०)। 'सर्वधातुभ्यो मनिन्' (उ० ४।१४५) 'अन्नन्तत्वादेव सिद्धे पुनर्मर्मग्रहणमन्नन्तस्य क्लीबत्वानित्यत्वज्ञापनार्थम्' इति मुकुटः ॥ (१) ॥*॥ युज्यते। 'युजिर् योगे' (रु० उ० अ०)। कर्मणि 'कृत्यल्युटो–' (३।३।११३) इति ल्युट्। '**योजनं** परमात्मनि। चतुष्क्रोश्यां च योगे च' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥

राजसूयं वाजपेयं गद्यपद्ये कृतौ कवेः।
माणिक्यभाष्यसिन्दूरचीरचीवरपञ्जरम् ॥ ३१ ॥

राज्ञा सोतव्योऽभिषेकद्वारा निष्पादयितव्यः। यद्वा राजा लतात्मकः सोमः सूयतेऽत्र। 'षुञ् अभिषवे' (स्वा० उ० अ०) 'राजसूयसूर्य–' (३।१।११४) इति साधुः ॥ (१) ॥*॥ वाजमन्नं पैष्टी सुरा। पेयमत्र ॥*॥ एतावर्धर्चादी (२।४।३१) ॥ (१) ॥*॥ गद्यते। 'गद व्यक्तायां वाचि' (भ्वा० प० से०)। 'गदमद–' (३।१।१००) इति साधु ॥ (१) ॥*॥ पादाः सन्त्यस्य। 'अन्येभ्योऽपि–' (वा० ५।२।१२०) इति यप्। 'पद्दन्नो–' (६।१।६३) इति पद्। पदः सन्त्यस्येति वा। '**पद्यं** श्लोके पुमाञ्शूद्रे **पद्या** वर्त्मनि कीर्तिता' (इति मेदिनी)। कवेः कृतौ किम्। गद्या वार्ता। पद्यः पङ्कः, पद्यं रजः ॥ (१) ॥*॥ मणिशब्देन कायति जनो यम्। 'कै शब्दे' (भ्वा० प० से०)। 'अन्येभ्योऽपि'–(वा० ३।२।१०१) इति डः। 'मूलविभुजा–' (वा० ३।२।५) इति को वा। मणिके मणिपूराख्ये नगरे भवम्। 'शण्डिकादिभ्यो ञ्यः' (४।३।९२) । चतुर्वर्णादिष्यञ् (वा० ५।१।१२४) वा ॥ (१) ॥*॥ भाष्यते सूत्रार्थो येन। 'भाष व्यक्तायां वाचि' (भ्वा० आ० से०) 'कृत्यल्युटो–' (३।३।११३) इति करणे ण्यत्। 'सूत्रार्थो वर्ण्यते यत्र वाक्यैः सूत्रानुकारिभिः। स्वपदानि च वर्ण्यन्ते भाष्यं भाष्यविदो विदुः' ॥ (१) ॥*॥ स्यन्दते। 'स्यन्दू प्रस्रवणे' (भ्वा० आ० से०)। 'स्यन्देः संप्रसारणं च' (उ० १।६८) इत्यूरन्। '**सिंदूरस्तुरुभेदे स्यात्सिन्दूरं** रक्तवर्णके। **सिन्दूरी** रोचनीरक्तवेल्लिकाधातकीषु च' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ चीयते। 'चिञ् चयने' (स्वा० उ० अ०) 'शुसिचिमीनां दीर्घश्च' (उ० २।२५) इति रक्। '**चीरी** झिल्ल्यां नपुंसकम्। गोस्तने वस्त्रभेदे च रेखालिखनभेदयोः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ चीयते। 'छित्वरच्छत्वर–' (उ० ३।१) इति साधु। चीवरं मुनिवासः। 'शाक्यभिक्षुप्रावरणम्' इति सुभूतिः ॥ (१) ॥*॥ पिञ्ज्यते। 'पिजि संपर्के' (अ० आ० से०)। बाहुलकादरः। पृषोदरादिः (६।३।१०९) ॥*॥ क्वचित्तु 'पिञ्जरम्' इति पाठः। '**पिञ्जरोऽ**श्वान्तरे क्लीबं स्वर्णे, पीते च वाच्यवत्' (इति मेदिनी)। कायास्थिवृन्दं पक्ष्यादिबन्धनगृहं च ॥ (१) ॥*॥

लोकायतं हरितालं विदलं स्थालबाह्लवम्।

लोके आयतन्ते। 'यती प्रयत्ने' (भ्वा० आ० से०)। पचाद्यच् (३।१।१३४) । चार्वाकाः। तेषामिदं शास्त्रम्। 'तस्येदम्' (४।३।१२०) इत्यण्। संज्ञापूर्वकत्वान्न वृद्धिः ॥ (१) ॥*॥ हरितेनालति। 'अलं भूषणादौ' (भ्वा० प० से०)। पचाद्यच् (३।१।१३४)। '**हरितालं** धातुभेदे स्त्री दूर्वाकाशरेखयोः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ विदलं वंशकृतपात्रभेदः। बिदलति 'दल विदारणे' (भ्वा० प० से०)। पचाद्यच् (३।१।१३४) ॥ (१) ॥*॥ स्थलत्यत्र। 'ष्ठल स्थितौ' (भ्वा० प० से०)। 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घ-

१ 'यावन्मध्यं बहुधापाञ्जरत्नावगाहते' इति दमयन्तीश्लेषादकारवान् ॥

न्। णिजन्तादच् (३।१।१३४) वा । **'स्थालं** भाजनभेदेऽपि **स्थाली** स्यात्पाटलोखयोः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ बहुदेशे भवम् । 'तत्र भवः' (४।३।५३) इत्यण् ॥ (१) ॥*॥

॥ इति क्लीबसंग्रहः ॥

पुंनपुंसकयोः शेषोऽर्धर्चपिण्याककण्टकाः ॥ ३२ ॥

'पुंनपुंकसयोः' इत्यधिकारः । शेष उक्तादन्यः, ऋचोऽर्धम् । 'अर्धं नपुंसकम्' (२।२।२) इति समासः । 'ऋक्पूर्–' (५।४।७४) इत्यः समासान्तः ॥ (१) ॥*॥ पण्यते । 'पण व्यवहारे' (भ्वा० आ० से०) । 'पिनाकादयश्च' (उ० ४।१५) इति साधुः । **'पिण्याको**ऽस्त्री तिलकल्के हिङ्गुबाह्लीकसिह्लके' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ कण्टति । 'कटि गतौ' (भ्वा० प० से०) । ण्वुल् (३।१।१३३) । **'कण्टकः** क्षुद्रशत्रौ च कर्मस्थानकदोषयोः । रोमाञ्चे च द्रुमाङ्गे च **कण्टको** मस्करेऽपि च' इति विश्वः । **'कण्टको** न स्त्रियां क्षुद्रशत्रौ मत्स्यादिकीकसे । नैयोगिकादिदोषोक्तौ स्याद्रोमाञ्चद्रुमाङ्गयोः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥

मोदकस्तण्डकष्टङ्कः शाटकः खर्वटोऽर्बुदः ।
पातकोद्योगचरकतमालामलका नडः ॥ ३३ ॥

मोदयते । 'मुद हर्षे' (भ्वा० आ० से०) । ण्वुल् (३।१।१३३) । **'मोदकः** खाद्यभेदेऽस्त्री हर्षके पुनरन्यवत्' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ तण्डते । 'तडि आघाते' (भ्वा० आ० से०) । ण्वुल् (३।१।१३३) । **'तण्डकः** खञ्जने फेने समासप्रायवाचि च । गृहदारुतरुस्कन्धमायाबहुलकेष्वपि' (इति मेदिनी) ॥*॥ **'दण्डकः'** इत्यपि । दण्ड एव । स्वार्थे कन् (५।४।५) ॥ (१) ॥*॥ टङ्कयति । 'टकि बन्धे' चुरादिः । अच् (३।१।३४) । **'टङ्को** नीलकपित्थे च खनित्रे टङ्केऽस्त्रियाम् । जङ्घायां स्त्री पुमान् कोपे कोषासिग्रावदारणे' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ शटति 'शट गतौ' (भ्वा० प० से०) । ण्वुल् (३।१।१३३) ॥ (१) ॥*॥ खर्वति । 'खर्व दर्पे' (भ्वा० प० से०) । 'शकादिभ्योऽटन्' (उ० ४।८१) । 'यत्रैकतो भवेद्ग्रामो नगरं चैकतः स्मृतम् । मिश्रं तु खर्वटं नाम नदीगिरिसमाश्रयम्' ॥ (१) ॥*॥ अर्वति । 'अर्व हिंसायाम्' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकादुदच् । **'अर्बुदो** मांसकीलेऽस्त्री परुषे दशकोटिषु । महीधरविशेषे ना' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ पातयति 'पत्लृ गतौ' (भ्वा० प० से०) ण्यन्तः । ण्वुल् (३।१।१३३) ॥ (१) ॥*॥ उद्योजनम् 'युजिर् योगे' (रु० उ० अ०) । घञ् (३।३।१९) ॥ (१) ॥*॥ चरति । 'चर गतौ' (भ्वा० प० से०) । क्रुन् । (उ० २।३२) । चरकं वैद्यकशास्त्रभेदः ॥*॥ **'वरकम्'** इति पाठे स्यूतवस्त्रम् ॥ (१) ॥*॥ ताम्यति । 'तमु ग्लानौ' (दि० प० से०) । 'तमिविशि–' (उ० १।११८) इति कालन् । **'तमालस्तिलके** खड्गे तापिच्छे वरणद्रुमे' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ आमलक्याः फलम् । 'नित्यं वृद्ध'– (४।३।१४४) इति मयट् । तस्य 'फले लुक्' (४।३।१६३) ॥ (१) ॥*॥ नडति । 'नड भ्रंशे' 'चुरादीनां वा णिच्' इति पक्षाश्रये पचाद्यच् (३।१।१३४) । नडोऽन्तरविवरं तृणभेदश्च ॥

कुष्ठं मुण्डं शीधु बुस्तं क्ष्वेडितं क्षेमकुट्टिमम् ।
संगमं शतमानार्मशम्बलाव्ययताण्डवम् ॥ ३४ ॥

कुष्णाति । 'कुष निष्कर्षे' (क्र्या० प० से०) । 'हनिकुषि–' (उ० २।२) इति क्थन् । **'कुष्ठं** रोगे पुष्करेऽस्त्री' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ मुण्ड्यते 'मुडि खण्डने' (भ्वा० आ० से०) । घञ् (३।३।१९) । मुण्डं शिरः ॥ (१) ॥*॥ शेतेऽनेन । 'शिङो धुग्लक्–' (४।३८) इति धुक् ॥ (१) ॥*॥ 'बुस उत्सर्गे' (दि० प० से०) । बुस्यते स्म । क्तः (३।२।१०२) । बुस्तं मांसशष्कुली, भृष्टमांसम् पनसादिफलासारभागश्च ॥*॥ क्वचित् **'पुस्तम्'** इति पाठः ॥*॥ क्वचित् **'चुस्तम्'** इति पाठः ॥ (१) ॥*॥ क्ष्वेडनम् । क्ष्वेड्यते वा । 'ञिक्ष्विडा स्नेहनमोक्षणयोः' (दि० प० से०) । 'ञीतः क्तः' (३।२।१८७) ॥ (१) ॥*॥ क्षियति, क्षयति वा । 'क्षि निवासगत्योः' (तु० प० अ०) । 'क्षि क्षये' (भ्वा० प० अ०) । 'अर्तिस्तुसु–' (उ० १।१४१) इति मन् । 'जानीयान्मङ्गलं **क्षेमं क्षेमं** लब्धार्थरक्षणम्' ॥ (१) ॥*॥ कुट्टनम् । 'कुट्ट छेदने' (चु० प० से०) । घञ् (३।३।१८) कुट्टेन निर्वृत्तम् । 'भावप्रत्ययान्तादिमप्' (वा० ४।४।२०) । **'कुट्टिमो**ऽस्त्री निबद्धा भूः' ॥ (१) ॥*॥ संगमनम् । 'ग्रहवृदृ–' (३।३।५८) इत्यप् ॥ (१) ॥*॥ शतं मानमस्य । रूप्यपलम् ॥ (१) ॥*॥ ऋच्छति । 'ऋ गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'अर्तिस्तुसु–' (उ० १।१४१) इति मन् । अर्मम् अक्षिरोगः ॥ (१) ॥*॥ शम्बत्यनेन । 'शम्ब गतौ' (चु० प० से०) । बाहुलकादलच् । शम्बलं पाथेयम् ॥*॥ (**'सम्बल'** इति) दन्त्यादिपाठे 'षम्ब सर्पणे' (चु० प० से०) । इति बोध्यः ॥ (१) ॥*॥ न व्येति । 'इण् गतौ' (अ० प० अ०) 'एरच्' (३।३।५६) । **'अव्ययो**ऽस्त्री शब्दभेदे ना विष्णौ निर्व्यये त्रिषु' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ तण्डुना प्रोक्तम् । 'तेन प्रोक्तम्' (४।३।१०१) इत्यण् ॥ (१) ॥*॥

१—'तङ्कः' इत्येके । तङ्को भयम्—इति पीयूषव्याख्या ॥

१—दुर्गोक्तलिङ्गानुशासने त्रयं पठ्यते—'पुस्तं बुस्तं वास्तु चुस्तं व्रतं रजतम्' इति—मुकुटः । पुस्तः पवर्गतृतीयादिः । 'बुस्तं दन्त्योष्ठ्यादि' इत्येके । 'चुस्तं चवर्गादि' इत्यपरे 'पुस्तं पवर्गादि' इति केचित्—इति पीयूषव्याख्या ॥

कवियं कन्दकर्पासं पारावारं युगंधरम् ।
यूपं प्रग्रीवपात्रीवे यूषं चमसचिक्कसौ ॥ ३५ ॥

कवते । 'कुङ् शब्दे' (भ्वा० प० अ०) । बाहुलकादियः । 'नार्यां कवी खलीनं कवियं वा ना तुरंगमुखभाण्डम्' इति बोपालितः ॥ (१) ॥*॥ कन्दिति । 'कदि आह्वाने' (भ्वा० प० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । 'कन्दोऽस्त्री सूरणे सस्यमूले जलधरे पुमान्' (इति मेदिनी) ॥*॥ क्वचित् 'कर्म' इति पाठः ॥ (१) ॥*॥ करोति । क्रियते वा । 'कृञः पासः' (उ० ५।४५) ॥ (१) ॥*॥ पारयति । 'पार कर्मसमाप्तौ' (चु० प० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । यद्वा पार्यते समाप्यते कर्मानेन । 'पुंसि–' (३।३।११८) इति घः ॥ (१) ॥*॥ न वारयति । वृञ् वरणे' (स्वा० उ० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) ॥ (१) ॥*॥ युगं धारयति । 'धृञ् धारणे' चुरादिः । 'संज्ञायां भृतॄ–' (३।२।४६) इति खच् । 'खचि ह्रस्वः' (६।४।९४) 'अरुर्द्विषत्–' (६।३।६७) इति मुम् । कूबरः ॥ (१) ॥*॥ युवन्त्यस्मिन् । 'यु मिश्रणे' (अ० प० अ०) । 'कुयुभ्यां च' (उ० ३।२७) इति पो दीर्घश्च ॥ (१) ॥*॥ प्रगता ग्रीवा यस्मिन् । वातायनम्, मुखशाला वा, द्रुमशीर्षं वा ॥ (१) ॥*॥ पात्रीं वाति । कः (३।२।३) । यज्ञोपकरणपात्रभेदः ॥ (१) ॥*॥ यूषति । 'यूष बन्धे' (भ्वा० प० से०) । 'इगुपध–' (३।१।१३५) इति कः । 'मुद्गामलकयूषस्तु ग्राही पित्तकफे हितः' ॥ (१) ॥*॥ चमन्त्यनेन । 'चमु अदने' (भ्वा० प० से०) । 'अत्यविचमि–' (उ० ३।११७) इत्यसच् । चमसं सोमपानपात्रम् । यस्तु– 'अतिचमिरभियुभ्योऽसः–' इति पाठो मुकुटोपन्यस्तः । स तूज्वलदत्तादिवृत्तिषु नास्ति ॥ (१) ॥*॥ चेतत्यनेन । 'चिती संज्ञाने' (भ्वा० प० से०) । चितेः कादेशो बाहुलकात्कसप्रत्ययः । चिक्कनम् । चिक्कयति वा । 'चिक्क गतौ' (चुरादि अच्) (३।१।१३४) । चिक्कं स्यति । 'षोऽन्तकर्मणि' (दि० प० अ०) । 'आतोऽनुप–' (३।२।३) इति कः ॥ (१) ॥*॥

अर्धर्चादौ घृतादीनां पुंस्त्वाद्यं वैदिकं ध्रुवम् ।
तन्नोक्तमिह लोकेऽपि तच्चेदस्त्यस्तु शेषवत् ॥ ३६ ॥

अर्धर्चादाविति सुगमम् ॥

इति पुंनपुंसकसंग्रहः ॥

स्त्रीपुंसयोरपत्यान्ता, द्विचतुःषट्पदोरगाः ।
जातिभेदाः, पुमाख्याश्च स्त्रीयोगैः सह मल्लकः ॥३७॥

'स्त्रीपुंसयोः' इत्यधिकारः । अपत्यार्थे विहिता येऽणादयस्तदन्ताः सर्वे स्त्रीपुंसयोः स्युः । औपगवः, औपगवी । गार्ग्यः, गार्गी ॥*॥ द्विपदचतुष्पदषट्पदवाचिनः उरगवाचिनश्च जातिविशेषाः स्त्रीपुंसयोः । मानुषः, मानुषी । विप्रः, विप्रा । शूद्रः, शूद्रा । अजादित्वाट्टाप् (४।१।४)[१] । बकः, बकी । हंसः, हंसी । सिंहः, सिंही । भ्रमरः, भ्रमरी । उरगः, उरगी । 'जातेरस्त्रीविषयात्–' (४।१।६३) इति ङीष् । अबाधिता इत्येव । मक्षिका, शिवा, लूता ॥*॥ जातिवाचिनः स्त्रीपुंसयोः स्युः । द्रुणः, द्रुणी । मत्स्यः, मत्सी । केचित्तु 'षट्पदादिभिरस्यैकवाक्यतां वदन्ति ॥*॥ पुरुषाख्याः स्त्रीयोगैः सह वर्तमानाः स्त्रीपुंसयोः स्युः । ब्राह्मणः, ब्राह्मणी । शूद्री ॥*॥ मल्लते । 'मल्ल धारणे' (भ्वा० आ० से०) । ण्वुल् (३।१।१३३) । 'मल्लिका तृणशून्येऽपि मीनमृत्पात्रभेदयोः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥

मुनिर्वराटकः स्वातिर्वर्णको झाटलिर्मनुः ।
मूषा सृपाटी कर्कन्धूर्यष्टिः शाटि कटी कुटी ॥ ३८ ॥

मन्यते । 'मन ज्ञाने' (दि० आ० अ०) । 'मनेरुच्च' (उ० ४।१२३) इतीन् । 'मुनिः पुंसि वसिष्ठादौ वङ्गसेनतरौ जिने' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ वरमटति, 'अट गतौ' (भ्वा० प० से०) । कुन् (उ० २।३२) ॥ (१) ॥*॥ शोभनमतति । 'अत सातत्यगमने' (भ्वा० प० से०) । 'अज्यतिभ्यां च' (उ० ४।१३१) इतीण् । नक्षत्रभेदः ॥ (१) ॥*॥ वर्णयति । 'वर्ण वर्णक्रियादौ' (चु० उ० से०) । 'विलेपने चन्दने च वर्णकं पुंनपुंसकम्' इति रभसः । 'वर्णकश्चारणेऽस्त्री तु चन्दने च विलेपने । द्वयोर्नील्यादिषु स्त्री स्यादुत्कर्षे काञ्चनस्य च' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ झटनम् । 'झट संघाते' (भ्वा० प० से०) । घञ् (३।३।१९) घञ् (३।३।१८) । झाटं लाति । 'ला दाने' (अ० प० अ०) । बाहुलकात् डिः । वृक्षभेदः ॥ (१) ॥*॥ मन्यते । 'मन ज्ञाने' (दि० आ० अ०) । 'शृस्वृस्निहि–' (उ० १।१०) इत्युः ॥ (१) ॥*॥ मूषति । 'मूष स्तेये' (भ्वा० प० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) स्वर्णादिविलेपनभाण्डम् ॥ (१) ॥*॥ सर्पति । 'सृप्लृ गतौ' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकात् पाटः । परिमाणभेदः । जातित्वात् (४।१।६३) गौरादित्वात् (४।१।४१) वा ङीष् ॥ (१) ॥*॥ कर्कं दधाति । 'अन्दूदृम्भू–' (उ० १।९३) इति साधुः ॥ (१) ॥*॥ यक्षते । 'यक्ष पूजायाम्' (चु० आ० से०) । क्तिच् (३।३।१७४) । 'स्कोः संयोगाद्योः' (८।२।२९) इति कलोपः । ष्टुत्वम् (८।४।४१) । यद्वा यजतेर्बाहुलकात्तिः । 'व्रश्चभ्रस्ज–' (८।२।३६) इति षः ॥ (१) ॥*॥ शाठ्यते । 'शठ श्लाघायाम्' चुरादिः । घञ् (३।३।१९) ॥ (१) ॥*॥ कटति । 'कटे वर्षादौ' (भ्वा० प० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । जातिलक्षणो (४।१।६३) ङीष् ॥*॥ यद्वा 'सर्वधातुभ्यः–' (उ० ४।११८) इतीन् । 'कृदिकारात्–' (वा० ४।१।४५) ङीष् ॥ (१) ॥*॥ कुटति 'कुट कौटिल्ये' (तु० प० से०) । इन् (उ० ४।११८) । 'कृदिकारात्–' (ग० ४।१।४५) इति

१—'शूद्रा चामहत्पूर्वा जातिः' (वा० ४।१।४) इत्यनेन टाब् बोध्यः ॥

ङीष् ॥*॥ यद्वा 'इगुपध–' (३।१।१३५) इति कः । 'जातेः–' (४।१।६३) इति गौरादित्वात् (४।१।४१) वा ङीष् ॥ (१) ॥*॥

इति स्त्रीपुंससंग्रहः ॥

स्त्रीनपुंसकयोर्भावक्रिययोः ष्यञ् क्वचिच्च वुञ् ।
औचित्यमौचिती मैत्री मैत्र्यं वुञ् प्रागुदाहृतः ॥३९॥

'स्त्रीनपुंसकयोः' इत्यधिकारः । 'गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः कर्मणि च' (५।१।१२४) इति चकाराद्भावे च विहितः ष्यञ् स्त्रीनपुंसकयोः स्यात् । वुञ् च । 'क्वचित्' इति ष्यञ्वुञ्भ्यां संबध्यते । उचितस्य कर्म भावो, वा । 'षिद्गौरा–' (४।१।४१) इति ङीष् । 'हलस्तद्धितस्य–' (६।४।१५०) इति यलोपः ॥ (१) ॥*॥ एवम्—सामग्र्यम्, सामग्री । आर्हन्त्यम्, आर्हन्ती । 'अर्हतो नुम् च' (ग० ५।१।१२४) इति नुम् ॥*॥ प्राग् द्वितीयकाण्डे । आहोपुरुषिका, शैष्योपाध्यायिका, गार्गिका ॥*॥ क्वचिन्न । मानोज्ञकम्, रामणीयकम् । 'भाव–' इति किम् । चातुर्वर्ण्यम् । स्वार्थे ष्यञ् (वा० ५।१।१२४) न स्त्री ॥

षष्ठ्यन्तप्राक्पदाः सेनाच्छायाशालासुरानिशाः ।
स्याद्वा नृसेनं श्वनिशं गोशालमितरे च दिक् ॥४०॥

षष्ठ्यन्तात्पराः सेनादयस्तत्पुरुषे स्त्रीनपुंसकयोः स्युः । नृणां सेना=नृसेना । शुनां निशा=श्वनिशम् । गवां शाला=गोशालम् । वृक्षस्य छाया–वृक्षच्छाया । यवानां सुरा–यवसुरा । पक्षे—'विभाषा सेनासुराच्छायाशालानिशानाम्' (२।४।२५) इति क्लीबता । एवमितरेऽपि बोध्याः । दिक् उदाहरणमिदम् ॥

आबन्नन्तोत्तरपदो द्विगुश्चापुंसि नश्च लुप् ।
त्रिखट्वं च त्रिखट्वी च त्रितक्षं च त्रितक्ष्यपि ॥ ४१ ॥

आबन्तोत्तरपदोऽन्नन्तोत्तरपदश्च द्विगुरपुंसि स्त्रीनपुंसकयोः स्यात् । अनो नकारस्य च लुप् लोपः । संपदादित्वात् (वा० ३।३।१०८) भावे क्विप् । यत्तु मुकुटः—'लुक्' इति छन्दोनुरोधात् लोपस्यार्थेऽदर्शने वर्तते—इत्याह । तच्चिन्त्यम् 'लुप्' इति पाठात् । यदपि प्रत्ययादर्शनस्यैव लुक्संज्ञाविधानात्—इति । तदपि न । अत्र यौगिकस्य प्रयोगात्, संज्ञायां ग्रहणे प्रमाणाभावात् । 'लुग्' इति पाठेऽपि नात्र संज्ञाग्रहणम् । 'लुञ्च अपनयने' (भ्वा० प० से०) इत्यस्य संपदादि (वा० ३।३।१०८) क्विबन्तस्य ग्रहणात्[१] । तिसृणां खट्वानां समाहारः । 'गोस्त्रियोः' (२।२।४८) इति ह्रस्वे कृते 'द्विगोः' (४।१।२१) इति ङीप् ॥ (१) ॥*॥ त्रयाणां तक्ष्णां समाहारः । 'अनो नलोपश्च' (वा० २।४।३०) इति नलोपः ॥ (१) ॥*॥

इति स्त्रीनपुंसकसंग्रहः ॥

त्रिषु पात्री पुटी वाटी पेटी कुवलदाडिमौ ।

'त्रिषु' इत्यधिकारः । पाति । 'पा रक्षणे' (अ० प० अ०) । ष्ट्रन् (उ० ४।१८९) । '**पात्र**मत्रे त्रिषु क्लीबं स्रुवादौ राजमन्त्रिणि । नीरद्वयान्तरे योग्ये' ॥ (१) ॥*॥ पुटति । 'पुट संश्लेषणे' (तु० प० से०) । 'इगुपध–' (३।१।१३५) इति कः । गौरादिः (४।१।४१) ॥ (१) ॥*॥ वाट्यते । 'वट वेष्टने' (भ्वा० प० से०) ण्यन्तः । कर्मणि (३।३।१९) घञ् । '**वाटः** पथि वृतौ **वाटं** वरण्डेऽङ्गान्नभेदयोः । **वाटी** वास्तौ गृहोद्यानेत्कट्योः' इति हैमः । '**वाटो** मार्गवृतिस्थानेष्वित्कटीवास्तुनोः स्त्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ पिट्यते । 'पिट शब्दसंघातयोः' (भ्वा० प० से०) । घञ् (३।३।१९) जातित्वात् (४।१।६३) गौरादित्वात् (४।१।४१) वा ङीष् । स्त्रीलिङ्गप्रदर्शनं तु ङ्यन्ततासूचनार्थम् । वेत्रादिरचिता ॥ (१) ॥*॥ कौ वलति । 'वल विस्तृतौ' ( ) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । '**कुवलं** चोत्पले मुक्ताफलेऽपि बदरीफले' (इति मेदिनी) । '**कुड्मलो** मुकुले पुंसि न द्वयोर्नरकान्तरे' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ दलनम् । 'दल विदारणे' (भ्वा० प० से०) । घञ् (३।३।१८) । दालेन निर्वृत्तः । 'भावप्रत्ययान्तादिमप्' (वा० ४।३।२०) । डलयोरेकत्वम् ॥

इति त्रिलिङ्गसंग्रहः ॥

परलिङ्गं स्वप्रधाने द्वन्द्वे, तत्पुरुषेऽपि तत् ॥ ४२ ॥

स्वे समस्यमानाः पदार्थाः प्रधानं यत्र तस्मिन्नितरेतरयोगद्वन्द्वे परपदस्य लिङ्गम् । कुक्कुटमयूर्यौ, मयूरीकुक्कुटौ ॥*॥ तत् परलिङ्गम् । कुलब्राह्मणः, ब्राह्मणकुलम् । अर्धपिप्पली । 'परवल्लिङ्गं द्वन्द्वतत्पुरुषयोः' (२।४।२६) ॥

अस्यापवादमाह—

अर्थान्ताः प्राद्यलंप्राप्तापन्नपूर्वाः परोपगाः ।
तद्धितार्थे द्विगुः संख्यासर्वनामतदन्तकाः ॥ ४३ ॥

अर्थोऽन्ते येषां ते । प्राद्यादि पूर्वं येषां ते परं विशेष्यमुपगच्छन्ति विशेष्यलिङ्गाः । द्विजार्था माला, द्विजार्थः सूपः । द्विजार्थं पयः । 'अर्थेन नित्यसमासः सर्वलिङ्गता च' (वा० २।१।३६) ॥*॥ आचार्यं प्रगतः=प्राचार्यः । 'अत्यादयः क्रान्ताद्यर्थे द्वितीयया' (वा० २।२।१८) इति समासः । खट्वामतिक्रान्ता । पूर्ववत् । यत्तु मुकुटेन 'प्रगत आचार्योऽस्याः' इति विग्रहप्रदर्शनं कृतम् । यच्च 'अतिखट्वः' इत्यत्र 'प्रादिभ्यो धातुजस्य वाच्यो वा चोत्तरपदलोपः' (वा० २।२।२४) इति वार्तिकमुपन्यस्तम् । तच्चिन्त्यम्, उभयोरपि बहुव्रीहिविषयत्वात् । अत्र च तत्पुरुषत्वात्[१] । बहुव्रीहौ तु 'बहुव्रीहिरदिग्नाम्नाम्' इत्यनेन गतार्थत्वाच्च ॥*॥ एवम् प्राप्तजीविकः, आपन्नजीविकः । अलं जीविकायै–अलंजीविकः, अस्मादेव ज्ञापकात्समासः ॥*॥ तद्धितार्थे यो द्विगुः स वाच्यलिङ्गः ।

१—एवं च 'उतो वृद्धिर्लुकि–' (७।३।८७) इति सूत्रे ककारश्रवणानुपपत्त्या चिन्त्यमेतत् ॥

१—इदं च प्रसङ्गत उपात्तं न तु प्रकृतोपयोगि ॥

पञ्चसु कपालेषु संस्कृतः पञ्चकपालः, पञ्चकपाला । 'संख्यापूर्वो द्विगुः' (२।१।५२) । 'संस्कृतं भक्षाः' (४।२।१६) इत्यण् । 'द्विगोर्लुगनपत्ये' (४।१।८८) इत्यणो लुक् ॥*॥ संख्या सर्वनामानि च संख्यासर्वनामान्ताश्च शब्दा वाच्यलिङ्गाः । एकः, एका, एकम् । द्वौ, द्वे २। त्रयः, तिस्रः, त्रीणि । चत्वारः, चतस्रः, चत्वारि । बहवः, बह्व्यः, बहूनि । सर्वः, सर्वा, सर्वम् इत्यादि । ऊनत्रयः, ऊनतिस्रः, ऊनत्रीणि । परमसर्वः, परमसर्वा, परमसर्वम् ॥*॥

बहुव्रीहिरदिङ्नाम्नामुन्नेयं तदुदाहृतम् ।
गुणद्रव्यक्रियायोगोपाधयः परगामिनः ॥ ४४ ॥

बहुव्रीहिसमासो वाच्यलिङ्गः स्यात् । बहुधनः, बहुधना, बहुधनम् । 'अदिङ्नाम्नाम्' इति किम् । उत्तरपूर्वा । 'दिङ्नामान्यन्तराले' (२।२।२६) इति बहुव्रीहिः ॥*॥ गुणद्रव्यक्रियाणां योग उपाधिर्निमित्तं येषां ते । शुक्ला शाटी, शुक्लः पटः, शुक्लं वस्त्रम् । दण्डी, दण्डिनी, दण्डि । पाचिका, पाचकः, पाचकम् ॥

कृतः कर्तर्यसंज्ञायां कृत्याः कर्तरि कर्मणि ।
अणाद्यन्तास्तेन रक्ताद्यर्थे नानार्थभेदकाः ॥ ४५ ॥

'कर्तरि कृत्' (३।४।३७) इत्यादिना विहिताः । असंज्ञायां किम् । 'संज्ञायां भृतॄ–' (३।२।४६) इति विहिता वाच्यलिङ्गा न । कर्ता, कर्त्री, कर्तृ । कुम्भकारः, कुम्भकारी, कुम्भकारम् । संज्ञायां धनंजयः ॥*॥ कृत्याः कर्तरि भव्यः, भव्या, भव्यम् । 'भव्यगेय–' (३।४।६८) इति कर्तरि यत् । कर्मणि ण्यत् । कार्यः, कार्या, कार्यम् । कर्तरीत्यादि किम् । भवितव्यम् । असंज्ञायामित्येव । भिद्यो नदः, उध्यः ॥*॥ 'तेन रक्तं रागात्' (४।२।१) इत्याद्यर्थे विहिता ये अणादयस्तदन्ताः शब्दा नानार्थानां भेदका विशेषणानि । नानार्था वा भेदका विशेष्या येषां ते वाच्यलिङ्गाः स्युः । कौङ्कुमं वस्त्रम्, कौङ्कुमी शाटी, कौङ्कुमः पटः । लाक्षिकी शाटी, लाक्षिकं वस्त्रम् । कृत्तिकाभिर्युक्ता कार्तिकी । वसिष्ठेन दृष्टं वासिष्ठं साम, वसिष्ठेन दृष्टो मन्त्रः वासिष्ठः, वासिष्ठी ऋक् । प्रजापतिना प्रोक्तः प्राजापत्यः ॥

षट्संज्ञकास्त्रिषु समा युष्मदस्मत्तिङव्ययम् ।
परं विरोधे, शेषं तु ज्ञेयं शिष्टप्रयोगतः ॥ ४६ ॥

'ष्णान्ता षट्' (१।१।२४) 'डति च' (१।१।२५) इति सूत्राभ्यां कृतषट्संज्ञाः, युष्मदस्मदी, तिङन्तम्, अव्ययानि च त्रिषु लिङ्गेषु समा लिङ्गकृतविशेषाभावात् । 'त्रिषु' इत्यधिकारे 'त्रिषु समाः' इति वचनं लिङ्गसंबन्धाभावेन समानत्वप्रतिपादनार्थम् । पूर्वं हि लिङ्गवत्त्वं प्रतिपादितम् । पञ्च नराः, पञ्च नार्यः, पञ्च फलानि । षट् स्त्रियः, षट् नराः, षट् कुलानि । कति घटाः, कति स्त्रियः, कति गृहाणि । त्वं स्त्री, त्वं पुरुषः, त्वं फलम् । एवम् अहं स्त्री, अहं पुरुषः, अहं फलम् । पुरुषः पचति, स्त्री पचति, कुलं पचति । उच्चैः प्रासादः, उच्चैः शाला, उच्चैर्गृहम् । यत्तु मुकुटः—षट्संज्ञकस्यापि संख्यान्तर्गतत्वादेव त्रिलिङ्गत्वे लब्धे 'संख्यासर्वनामतदन्तकाः' इत्यस्यैवायं प्रपञ्चः–इत्याह । तन्न । डत्यन्तानां संख्यान्तर्गतत्वाभावात् । तेषां संख्याकार्यनिर्वाहाय पाणिनिना स्वशास्त्रे संख्यासंज्ञा विहिता, न तु सकलसाधारण्येन । किं च संख्यासर्वनाम्नां लिङ्गत्रययोगः प्रतिपाद्यते, षट्संज्ञानां तु लिङ्गत्रयराहित्यमतः कथं तेनास्य गतार्थता । 'लिङ्गकृतविशेषरहिताः' इत्यर्थः—इति स्वयमेव व्याख्यातम् । नहीदं संख्यादिषु संभवति, इति कथं गतार्थता ॥*॥ लिङ्गविधायकवचनविरोधे सति परं वचनं ग्राह्यम् । यद्वा 'स्त्रियामीदूद्विरामैकाच्' इत्यस्यावकाशः—धीः, भूः । 'कृतः कर्तर्यसंज्ञायाम्' इत्यस्यावकाशः—कर्ता, पाचकः, । नीः, लूः, इत्यादावुभयप्रसङ्गे परत्वात्त्रिलिङ्गता भवति । मुकुटस्तु—'असुरपर्यायाः पुंस्त्वे' इत्यस्य विषयः—नैर्ऋतः, राक्षसः । 'द्व्यचकमसिसुसन्नन्तं क्लीबे' इत्यस्य विषयः—ओजः, यशः । इहोभयं प्राप्नोति—रक्षः । परत्वात्तु क्लीबम्—इत्युदाजहार । तन्न । 'विशेषैर्यद्यबाधितः' इत्यनेन गतार्थत्वात् । 'असुरपर्यायाः पुंस्त्वे' इत्यस्य 'यातुरक्षसी' इति निर्देशस्यैवापवादत्वात् । उत्सर्गापवादभिन्ने विरोधप्रदर्शनस्यौचित्यात् ॥*॥ शेषमिहानुक्तं शिष्टानां प्रयोगाज्ज्ञातव्यम् यथा—'चालनी तितउः पुमान्' इत्युक्तम् । इह 'तितउ परिपवनं भवति' इति (पस्पशा) भाष्यप्रयोगान्नपुंसकमपि बोध्यम् । तथा 'ताटङ्कस्ते' इत्याचार्यप्रयोगात्ताटङ्कशब्दस्य पुंस्त्वम् । यथा वा 'कलिका कोरकः पुमान्' इतीहोक्तम् । 'कोरकाणि' इति माघप्रयोगान्नपुंसकत्वमपि । यत्तु 'गोधापोटा' इत्युदाहृतवान्मुकुटः, तन्न । 'ङ्याबूङन्तम्' इत्युक्तत्वेन शेषत्वाभावात् ॥

इति लिङ्गादिसंग्रहवर्गविवरणम् ॥

इत्यमरसिंहकृतौ नामलिङ्गानुशासने ।
सामान्यकाण्डस्तृतीयः साङ्ग एव समर्थितः ॥

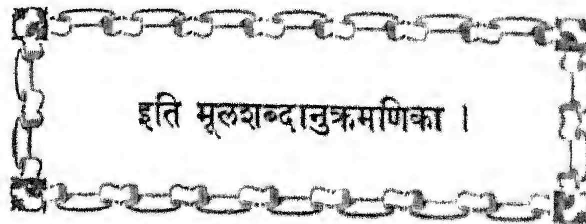
इति श्रीवघेलवंशोद्भवश्रीमहीधरविषयाधिपश्री**कीर्तिसिंहदेवाज्ञया** श्री**भट्टोजिदीक्षितात्मजश्रीभानुजीदीक्षित**विरचितायाममरटीकायां व्याख्यासुधाख्यायां तृतीयः काण्डः समाप्तिमगात् ॥

॥ समाप्तश्चायममरकोषः ॥

॥ श्रीः ॥

अमरमूलस्थशब्दानामकारादिक्रमेण

शब्दानुक्रमणिका ।

इति मूलशब्दानुक्रमणिका ।

॥ श्रीः ॥

अथ टीकाटिप्पणीस्थशब्दानामकारादिक्रमेण

शब्दानुक्रमणिका ।